

IOAN EUGEN MAN
TÂRGU-MUREŞ, ISTORIE URBANĂ
DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ÎN ANUL 1850
I.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MAN, IOAN EUGEN

TÂRGU-MUREȘ, ISTORIE URBANĂ, DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ÎN ANUL

1850,1. / MAN, IOAN EUGEN MAN, - Târgu-Mureș : Editura Nico, 2006

ISBN (10) 973-88074-8-4

ISBN (13) 978-973-88074-8-8

Coperta aparține autorului

Editura NICO

Târgu-Mureș, str. Ilie Munteanu nr. 29

Corectura: Melinte Șerban și Mariana Ciurca

Lector Sergiu Băciuț

Apărut 2006

Copyright© Ioan Eugen Man 2006

Toate drepturile rezervate

Format 16/70x100, coli tipo 20

**Tiparul executat la INTERMEDIA GROUP Târgu-Mureș, Str. Poștei Nr. 1
România**

IOAN EUGEN MAN

**TÂRGU-MUREȘ,
ISTORIE URBANĂ
DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ÎN ANUL 1850
I.**

Editura NICO

MOTTO

... fiecare loc de pământ are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bine cu urechea ca s-o auzi și trebuie un dram de iubire ca s-o înțelegi.

NICOLAE IORGA

IOAN EUGEN MAN

Născut la 2 octombrie 1940, în Hodac (județul Mureș).

Studii liceale la Târgu-Mureș; postliceale - Școala Tehnică de Arhitectură și Sistemizare din Târgu-Mureș (1959-1962).

Încadrat la Primăria municipiului Târgu-Mureș, compartimentul Arhitect Șef (fost Serviciul de sistematizare și arhitectură), din anul 1962 până în 2000, când se pensionează. În perioada 1986-1990, i se încredințează conducerea compartimentului, iar între anii 1990-2000 este șeful Biroului urbanism și gestiune date urbane, unde activează și în prezent cu jumătate de normă.

Autor al mai multor studii de specialitate privind evoluția urbană a municipiului Târgu-Mureș și unele monumente de artă din județul Mureș, publicate în revistele: „Marisia” a Muzeului Județean Mureș și în seria „Reghinul Cultural” din Reghin, AD „Arhitext Desing” din București, „Anuarul Arhivelor Mureșene” din Târgu-Mureș. Dintre lucrările publicate menționăm: *Evoluția urbană a municipiului Târgu-Mureș de la începuturi până la 1848* (serial publicat între 1984-1994), *Un monument transilvănean mai puțin cunoscut: Biserica Evanghelică din Reghin* (1999), *Muzeul Etnografic, un monument de seamă al arhitecturii artei baroce din municipiul Târgu-Mureș* (2000), *Biserica veche reformată din Suseni* (2002), *Valori urbane și artistice la Târgu-Mureș în secolul al XVIII-lea* (2003), *Două vechi monumente de artă românească de pe Valea Superioară a Mureșului* (2003), *Biserica de lemn din Petelea* (2004) etc.

În anul 2005, sub egida Editurii „Reîntregirea” a Arhiepiscopiei Ortodoxe din Alba Iulia, i-a apărut monumentală lucrare *Biserici de lemn din Județul Mureș. Monumente de artă populară românească*.

În cotidianul local „Cuvântul Liber” a publicat aproape 40 articole privind bisericile de lemn din județul Mureș.

Lucrare apărută cu sprijinul Primăriei municipiului Târgu-Mureș,
primar dr. Dorin Florea.

CUPRINS

CUVÂNT DE MULȚUMIRE

CUVÂNT ÎNAINTE

I. INTRODUCERE

II. DATE TOPOGRAFICE, GEOGRAFICE ȘI TOPONIMICE

III. CAPITOLUL I. ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL
SECOLULUI AL XVII-LEA

A. MĂRTURII SRTĂVECHI

B. GENEZA ȘI NUMELE ORAȘULUI

C. EVOLUȚIA ORAȘULUI MEDIEVAL

1. Structura și înfățișarea orașului

2. Evoluția zonelor parcelate

3. Evoluția construcțiilor

a - Arhitectura militară

b - Arhitectura religioasă

c - Arhitectura civilă

D. EVOLUȚIA NUMERICĂ A POPULAȚIEI

IV. CAPITOLUL II. ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ ÎN PERIOADA STĂPÂNIRII HABSBURGICE (până la
1850)

A. EVOLUȚIA ORAȘULUI

1. Structura și evoluția teritoriului

2. Înfățișarea orașului

3. Evoluția construcțiilor

a - Arhitectura militară

b - Arhitectura religioasă

c - Arhitectura civilă

1. Clădiri de interes comun

2. Palate și case de locuit

B. EVOLUȚIA NUMERICĂ A POPULAȚIEI

V. ABREVIERI

VI. LISTA ILUSTRAȚIILOR

VII. SUMMARY

CUVÂNT DE MULȚUMIRE

Pentru asigurarea materialului documentar și întocmirea cărții am apelat la unele instituții de specialitate, cărora se cuvine a le adresa un cuvânt de mulțumire, după cum urmează:

- Arhivelor Naționale din Târgu-Mureș, respectiv d-lui Liviu Boar, directorul instituției, precum și colaboratorilor săi, d-nii Ioan Câmpean și Pál Antal Sándor, pentru amabilitatea și promptitudinea cu care mi-au pus la dispoziție, spre consultare, materialul documentar solicitat, precum și pentru ajutorul dat în descifrarea și interpretarea unor documente;

- Bibliotecii Județene Mureș, respectiv d-lui Dimitrie Poptămaș, directorul instituției până în anul 2005, și colaboratorilor săi, d-na Mariana Ciurca și dl. Radu Mihail, pentru permanentul ajutor pe care l-au dat cercetărilor mele, punându-mi la dispoziție vastul material de specialitate aflat în custodia Secției documentare;

- Muzeului județean Mureș, respectiv d-lui Vaier Pop, directorul instituției până în anul 2005, pentru facilitarea consultării unor lucrări de specialitate, aflate în biblioteca instituției, precum și la publicarea unor materiale în revista „Marisia”;

Sunt extrem de recunoscător d-lui dr. Ioan Ranca, precum și regretatului dr. Valeriu Lazăr, pentru încurajarea, îndrumarea și ajutorul permanent pe care l-au dat cercetărilor mele și pentru sprijinul dat la scrierea acestei cărți, inclusiv pentru relevanța observațiilor făcute.

Datorez mult regretatului Bach Loránd, în întocmirea materialului ilustrativ, prin reproducerea unui mare număr de vederi, vedute, planșe etc, de o înaltă probitate profesională.

De asemenea, de mare ajutor mi-a fost colega, d-na Koncz Zsuzsanna, care, dezinteresată, m-a sprijinit în copierea a numeroase lucrări originale de specialitate, planșe etc, inclusiv a planșelor pregătite pentru elaborarea cărții.

Fără sprijinul și încurajarea acestora, lucrarea de față nu ar fi văzut lumina tiparului. Tuturor, încă odată, mulțumirile mele.

Autorul

CUVÂNT ÎNAINTE

Se împlinesc aproape 35 de ani de când cea mai mare parte a activității mele extraprofesionale am consacrat-o cunoașterii evoluției urbane a unor localități din Transilvania și, în mod special, a municipiului Târgu-Mureș. Diversele concluzii ale cercetărilor au fost publicate, la timpul lor, într-o serie de studii și articole, în reviste de specialitate sau în publicații locale.

Față de celelalte lucrări monografice apărute în deceniile anterioare, această carte este de o factură aparte, în care, pornind de la o descriere sintetică a unor aspecte social-istorice, am trecut la concretizarea fizionomiei municipiului pe parcursul a mai multor secole. Evoluția unei localități, sub diversitatea aspectelor sale urbanistice și edilitare, urmează evoluția societății în general.

Numeroasele evenimente social-politice, cât și unii factori obiectivi sau subiectivi, condiționează schimbarea configurației urbanistice a localităților, cu deosebire a celor orășenești.

În cazul Târgu-Mureșului, această schimbare este recunoscută prin valorile care încă se mai păstrează, sau cele surprinse în vechi imagini. Pentru elaborarea lucrării de față am cercetat un imens material arhivistic, cât și numeroase lucrări referitoare la istoria municipiului, din care am încercat să sistematizez informațiile oferite, pentru a reconstitui cât mai fidel chipul vechii localități.

De asemenea, de un real folos mi-a fost materialul cartografic aflat la Arhivele Naționale Târgu-Mureș și planurile de carte funciară sau cadastrale, păstrate la compartimentul Arhitect Șef al municipiului Târgu-Mureș, unde îmi desfășor activitatea profesională de peste 43 ani, material pe care m-am sprijinit la stabilirea evoluției teritoriului localității în diferite etape.

Pentru reconstituirea vechiului aspect al municipiului, al monumentelor sale, unele existente și în prezent, altele dispărute, am consultat numeroase vechi imagini, de asemenea unele proiecte originale sau relevee ale unor clădiri, întrucât materialul iconografic poate oferi mai multe informații documentare decât o poate face o descriere, fie ea și amănunțită.

Toate acestea le-am înregistrat cu o atentă observație a tipologiei vechilor cartiere, prin comparație cu cvaratele mai noi sau străpungerile ulterioare, deoarece în secolele precedente, cu deosebire în cel de-al XX-lea, localitatea și-a schimbat profund înfățișarea. O atenție deosebită am acordat vechilor clădiri, prin analizarea tipologiei și stilului în care au fost realizate, a etapelor de construire, cât și a modificărilor survenite în timp, căutând ca fiecărui monument să-i prezint particularitatea avută anterior.

Sumarul cărții urmărește realizarea imaginii multiplelor fațete ale trecutului municipiului nostru. Am încercat să trasez conturul unor aspecte mai puțin cunoscute din trecutul municipiului Târgu-Mureș, începând cu unele date de ordin geografic și topografic, continuând cu argumente din istoria veche a localității, anterioară atestării sale documentare. În mod sintetic, am încercat să ofer cititorului date cu privire la structura și înfățișarea mai veche a localității, la evoluția zonelor parcelate cât și a construcțiilor.

În capitolul destinat evoluției numerice a populației din oraș, am încercat să conturez și unele imagini ale vieții sociale a locuitorilor, inclusiv impactul unor factori ecologici asupra lor. Lucrarea este completată cu un vast material ilustrativ, format din planșe, fotografii, documente etc. în bună măsură inedit, pentru a contribui la o mai bună reconstituire și cunoaștere a Târgu-Mureșului altor veacuri.

Datorită dimensiunii sale, cartea este concepută în două volume. Primul volum, cel prezent, include etapa veche și cuprinde perioada până la anul 1850. Al doilea volum, în curs de elaborare, va cuprinde perioada modernă, situată între anii 1850-1940.

Autorul

INTRODUCERE

Suntem astăzi mai critici, mai conștienți de faptul că programul este uneori numai aparent. Blocurile situate la periferia orașelor, uneori și cele din zona lor centrală, oricât de importante ar fi pentru viața locuitorilor, prezintă, peste tot o înfățișare comună. Nici centrele comerciale sau alte dotări social-culturale nu se deosebesc prea mult între ele. Specificul unui oraș îl poți recunoaște și aprecia doar după vechea sa arhitectură, mai puțin proiectată pe planșetă, ea dezvoltându-se de-a lungul secolelor și formând, de regulă, nucleul istoric. La Târgu-Mureș, acest nucleu istoric cuprinde doar o parte din teritoriul actual al municipiului, el suprapunându-se vechii zone, situate pe terasa superioară a râului Mureș, din vecinătatea Cetății – constituind orașul de sus – și pe aceea a actualului centru civic, dezvoltat ceva mai târziu, situat pe prima terasă - formând orașul de jos. Acestor zone, care se circumscriu perimetrului vechii localități, le dedicăm prima parte a lucrării.

Nu avem pretenția de a prezenta o istorie completă a municipiului Târgu-Mureș ci, mai degrabă, să întreprindem o mai temeinică cercetare asupra evoluției sale urbane, evoluție mai puțin cunoscută, care se desfășoară timp de peste șase secole. După aproape un veac de istoriografie modernă, acest oraș este încă lipsit de o cercetare științifică cu privire la evoluția sa teritorială, dar și de o cunoaștere a monumentelor sale. Majoritatea monografiilor mai vechi ale orașului sunt lipsite de o riguroasă analiză științifică, ele nedepășind cadrul de interes al autorilor, unele capitole constituind simple narațiuni.¹ Mult mai aproape de tema noastră este lucrarea lui Orbán Balázs,² ea înfățișând o serie de monumente de arhitectură, ca și unele momente ale trecutului istoric al municipiului, fiind însă neglijate principalele aspecte fundamentale ale evoluției sale istorice. În această monografie a secuimii, cu toată descrierea amănunțită a perighezelor sale privind localități, locuri, monumente, peisaje, toponomii etc., mergând până la cele mai absurde și ridicole povești, autorul este incorect. În mod intenționat el ignoră pe români, care sunt observați doar incidental, atât populația, cât și cultura lor. Și în cazul orașului Târgu-Mureș, considerat de autor a fi cel mai important centru al ținuturilor secuiești, chiar dacă se vede obligat a pomeni existența românilor, se grăbește a afirma că aceștia vorbesc numai ungurește și, ca urmare, pot fi considerați secu. De altfel, cunoscând bine efectul secuizării, autorul clasifică populația nu etnic, ci confesional, „argumentând” că, deși unii români sunt de confesiune greacă, ei vorbesc ungurește, drept urmare, după autor, ei trebuie considerați secu. În ultimele decenii, însă, o serie de lucrări de diferite proporții, analizează științific, completează cu noi date istoricul urban al municipiului și, mai ales, al monumentelor sale.³

Spre deosebire de lucrările monografice anterioare, axate doar pe cercetarea unor documente scrise, prezenta lucrare încorporează noi documente, hărți cadastrale și topografice, planuri ale orașului, proiecte și relevee de clădiri, precum și cercetări pe teren, toate privind tipologia și evoluția orașului, dar și a edificiilor mai importante. Toate acestea au fost coroborate cu datele dobândite din literatura de specialitate, referitoare la istoricul orașului, cât și cu datele statistice aflate în arhivele orașului, până nu demult mai puțin consultate. Astfel, am reușit să clarificăm o serie de aspecte ale evoluției urbane a localității, îndeosebi pentru perioada de apariție și aceea imediat

următoare, inclusiv a arhitecturii principalelor monumente. Am găsit necesar să surprindem și accidentele și anomaliiile evolutive care, în anumite momente istorice, au provocat calamități, cauzând, la rândul lor, perturbări pe plan demografic, dar și în tipologia municipiului de astăzi.

Lucrarea se adresează, cu precădere, tuturor cititorilor interesați de evoluția istorică-urbană a municipiului, dar și celor preocupați de cercetarea istoriei urbanismului. Considerând că cititorii cunosc principalele momente ale istoriei României și, în special, ale Transilvaniei, nu mai prezentăm cadrul general istoric, ci ne rezumăm doar la descrierea acelor evenimente de care Târgu-Mureșul este strâns legat, momente, probabil, mai puțin cunoscute. Pentru a ușura lectura textului propriu-zis, l-am încărcat pe cel al notelor cu numeroase precizări dar, mai ales, cu fragmente din documente și din lucrări de specialitate.

Ne-am oprit cu această primă parte a monografiei urbane la anul 1850, nu numai pentru că, după această dată, localitatea a depășit cu mult limitele vechiului teritoriu, ci și datorită faptului că, până atunci și-a păstrat vechea structură stradală, cu construcțiile vechi, fără a cunoaște demolări masive și restructurări de zone cum s-a petrecut în deceniile următoare.

Nu avem pretenția că lucrarea de față a reușit să cuprindă totalitatea problemelor referitoare la evoluția urbană a orașului, ea având inevitabile carențe obiective, dar și subiective, datorită stadiului actual al cunoștințelor, cu ferma convingerea că în viitor acesta va fi depășit.

Note:

1. Benkő Károly, *Marosvásárhely szabad király várossa általános és részletes leirása* (Descrierea generală și amănunțită a orașului liber regesc Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1862, *ANDJ Mureș, Mss*, nr. 8. Sub redacția lui Pál-Antal Sándor lucrarea apare sub denumirea *Marosvásárhely szabad királyi város leirása 1862-ben* (Descrierea orașului liber regesc Târgu-Mureș până în anul 1862), Târgu-Mureș, 2001, Ed. Mentor; Benkő Károly, *Marosszéki ismeretése* (Cunoașterea Scaunului Mureș), Cluj, 1868-1868; Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1932; Kiss Pál, *Marosvásárhely története* (Istoria Târgu-Mureșului), Budapest, 1942;
2. Orbán Balázs, *A székelyföld leirása* (Descrierea secuimii), Pest, IV, 1870. Cu referire specială la Târgu-Mureș, între p.106-153.
3. Ádám Dankanits, *Începuturile urbanizării Tîrgu Mureșului*, în *StMat*, II, 1967, p. 91-95; I. Chiorean, Tr. Dușa, Gr. Ploșteanu, *Cetatea Tîrgu-Mureșului*, Târgu-Mureș, 1968; Grigore Ploșteanu, Traian Dușa, *O pagină de istorie. Biserica de lemn din Tîrgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1969; Alexandru Bogdan, *Date noi privind ansamblul cetății din Tîrgu Mureș* (în continuare *Ansamblul cetății*), în *StMat*, II; 1967, p. 79-86; Alexandru Bauer, *Complexul gotic din cetatea Tîrgu Mureș și unele referiri la primele fortificații ale orașului*, în SCSS, 1977, p. 193-219; Keresztes, Gyula., *Maros megyei kastélyok és udvarházak* (Castele și conace din județul Mureș), Târgu-Mureș, 1995. (În continuare Keresztes G., *Maros Megyei*); *Idem.*, *Marosvásárhely régi épületei* (Clădiri vechi din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1998. (În continuare Keresztes G., *Marosvásárhely*).

DATE TOPOGRAFICE, GEOGRAFICE ȘI TOPONIMICE

Municipiul Târgu-Mureș se bucură de o așezare aproximativ centrală în cadrul Transilvaniei, aflându-se la contactul celor trei regiuni naturale cu resurse economice diferite: Câmpia Transilvaniei, ca regiune cerealică; Podișul Transilvaniei în complexitatea sa, ca zonă cerealică, viticolă, pomicolă, creșterea animalelor etc., și zona forestieră a Munților Vulcanici și a Subcarpaților interni. La acestea se adaugă situarea sa în largul culoar al Mureșului, după ieșirea din strâmtoarea munților, într-o zonă de interferență a unor importante drumuri comerciale și cu reale condiții geografice și climatice, care au avut un rol important în nașterea și evoluția sa.

Privitor la cadrul geografic al municipiului au fost publicate mai multe lucrări de specialitate, unele de interes general, altele de interes special, ele constituind o prețioasă sursă de documentare.¹ Topografic, municipiul este situat pe ambele maluri ale râului Mureș, cea mai mare parte a teritoriului său fiind situat pe malul stâng, unde se află și zona veche, istorică, a localității. Municipiul este situat la 16°33' latitudine nordică și 24°34' longitudine estică și la o distanță, pe calea ferată, de 448 km față de București, 127 km de Cluj-Napoca, 189 km de Sibiu, 282 km de Brașov, cel mai apropiat oraș fiind Reghin, situat la 31 km. Poziția geografică favorabilă îi permite legături convenabile cu toate regiunile geografice ale țării, pe căile feroviare și rutiere, aici fiind demn de remarcat vechiul drum roman care pornea din Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), de-a lungul râului Mureș, cu ramificații spre Cluj-Napoca și Târgu-Mureș.² În epoca medievală municipiul era legat, prin drumuri comerciale, de importante centre meșteșugărești, precum Cluj, Sibiu, Brașov, Bistrița, Sighișoara, Oradea și altele, cu care efectua un intens schimb de mărfuri, devenind astfel un important factor de influență în zonă.

Geologic,³ substratul municipiului, ca și cel al împrejurimilor sale, face parte din bazinul tectonic al Transilvaniei, caracterizat prin vârsta sa paleogenă, neogenă și cuaternară, având caracterul de sedimentare. Odată cu scufundarea primelor sedimente, la sfârșitul perioadei cretacee, au pătruns apele mării puțin adânci, care s-a menținut până la sfârșitul pliocenului. Pe măsura acumulării de noi sedimente are loc o deplasare verticală, în sens negativ, devenind astfel explicabilă grosimea mare, de peste 5.000 m, a depozitelor neogene. Peste cristalinul scufundat urmează: argile roșii daniene și paleocene, calcare, marne, argile roșii și gipsuri eocene, gresii etc., peste care urmează Mediteranianul II, reprezentat de așa-numitul complex de argile albastre, strat de aproximativ 140 m grosime și care apare la suprafață în unele zone, ca la fosta carieră de argilă din cartierul Tudor Vladimirescu. Peste Mediteranianul II se află Sarmatianul, la Târgu-Mureș găsimu-se între cotele absolute 330-430 m, care apare și astăzi în unele puncte ale teraselor superioare. Deasupra acestuia se află cuaternarul, reprezentat mai ales prin depozite de terasă (aluviuni fluviate), în grosimi de la 3,5 m în terasa mijlocie, la câțiva centimetri pe terasa superioară.

Dealurile ce mărginesc municipiul și care au o altitudine medie de 500 m, au spinări alinate, care semnalează prezența domurilor gazifere, orientarea lor generală fiind NV-SE, pe bordura Podișului Transilvan. Morfologia actuală a reliefului este

datorată eroziunii fluviatile cuaternare, care a modulat relieful în funcție de rețeaua hidrografică. Târgu-Mureșul se află la confluența Podișului Târnavelor cu Câmpia Transilvaniei, limita fiind dată de culoarul râului Mureș. Podișul limitrof municipiului începe dinspre localitate, printr-un versant terasat și domină spre est, prin depresiunile și culoarele de legătură: Călușeri, Hodoșa, Miercurea Niraj. Câmpia Transilvaniei este reprezentată în zona de V-NV, prin Dealurile Mădărașului. Înălțimea acestora este de cca 500 m și coboară spre Mureș până în apropierea municipiului (Dealul Aluniș 466 m, Dealul Sântana 480 m, Dealul Uriășului 462 m și Dealul Bisericii 447 m). În zona municipiului, Lunca Mureșului are lățimi de 5,5-4 km, cu o cădere generală de 0,83 m/km, pe tronsonul dintre localitățile Sântana de Mureș și Cristești. A doua luncă, minoră, a pârâului Pocloș are 0,5-1 km lățime și o cădere de 5,2 m/km. În zona municipiului, Valea Mureșului prezintă un profil asimetric. Pe malul drept terasele sunt mai puțin individualizate, terasa superioară fiind la nivelul 8-12 m, după care urmează pantele dealurilor ce o mărginesc, pe când malul stâng prezintă patru terase bine delimitate. Terasa cea mai joasă, de 8-12 m, este cel mai bine individualizată, pe ea dezvoltându-se vechiul oraș; cea de a treia terasă se află situată la 50-55 m, fiind ocupată de oraș abia la începutul secolului al XX-lea; ultima terasă, aflată la nivelul 150-160 m, corespunde Platoului Cornești. Cu ajutorul hărților topografice s-au poziționat terasele și, în general, s-a stabilit configurația terenului (fig. 1). Altitudinile relative variază între 0-18 m, terasele având suprafețe aproximativ plane, cu diferențe de 0-5 m, iar frunțile acestora cu valori între 10-30 m. În partea de NE și SE a municipiului valorile prezintă cote mai ridicate, între 40-150 m. Astfel, s-a ajuns la formarea unor conuri de dejecții ale pâraelor, care au avut un rol pozitiv asupra dezvoltării urbane a localității⁴.

Principalul dominant al rețelei hidrografice a orașului este râul Mureș. Denumirea provine de la dacicul „*Maris*”, hidronim ce ilustrează un anume conținut geografic al toponimelor, el regăsindu-se în denumirea orașului, dar și a altor localități înconjurătoare: Mureșeni, Sângeorgiu de Mureș, Sâncraiu de Mureș și Sântana de Mureș. Existența râului Mureș a constituit unul din factorii cei mai determinați în apariția și dezvoltarea orașului, a localităților înconjurătoare, el asigurând hrana și apa necesară locuitorilor, dar și punerea în mișcare a morilor, transportul plutelor etc.

Ca urmare a scăderii debitului, dar mai ales a regularizărilor efectuate de-a lungul anilor, în prezent Mureșul are un singur braț. Ori, în anul 1870, acesta încă avea trei brațe principale, între care și Brațul Morii (*Maros malomárok*), pe care erau situate mori, una proprietatea orașului și o alta a Parohiei romano-catolice.⁵

Uneori, prin revărsare, Mureșul a produs pagube, distrugând case, mori, poduri și recolte. Care a fost efectul acestor calamități în secolul al XVI-lea nu îl putem stabili cu exactitate, dar dispunem de unele date orientative. Cunoaștem asemenea revărsări de ape încă din anul 1508 (sau 1506?), când ploile au căzut „*în toată Ungaria și Moldova*”,⁶ sau cele din anii 1554-1555, când apele au luat cu sine moara orașului,⁷ documentar, ele fiind cele mai vechi cataclisme cunoscute din zona orașului. Ultima calamitate naturală din veacul al XVI-lea, înregistrată în zonă, este inundația din anul 1598, când în miez de iarnă, în luna ianuarie, Mureșul a ieșit din albie, producând inundații nemaîntâlnite de generații.

Sunt cunoscute inundații și în secolul al XVII-lea, ca aceea din primăvara anului 1607 când „a fost o mare, neobișnuită revărsare de ape”,⁸ apoi cele din anul 1649, 1654, în lunile iulie și august, 1668 și 1682,⁹ dar și din secolul al XIX-lea, respectiv în anii 1804-1805 când s-au produs pagube la zăgazuri și mori.¹⁰ Apoi, urmează inundațiile din

anul 1809 și 1821, când apa revărsată a pătruns în interiorul orașului până în străzile Călărașilor și Eminescu, pe care se putea circula cu plutele,¹¹ continuând cu inundația din anul 1934.¹²

Încă din prima parte a secolului al XX-lea sunt înregistrate puternice inundații, ca aceea din luna iunie 1912, când apa revărsată a Mureșului distruge întăriturile de apărare contra inundațiilor și pătrunde în zona de locuințe situată spre Gara de Nord (Gara Mică). Urmează inundația din vara anului 1913, când revărsarea Mureșului a fost și mai puternică. Încă în timpul inundației din anul 1912 a fost distrus zăgazul de nuiele, situat pe teritoriul satului Sântana de Mureș, de unde pornea brațul cunoscut sub numele de Canalul Morii sau Mureșul Sântanei. Acesta străbătea teritoriul municipiului în zona străzilor Sântana și Voinicenilor, pe care se aflau morile Parohiei reformate. Ca urmare a acestor calamități, în ședințele din 21 și 31 iulie 1912, Congregația orășenească¹³ hătărăște construirea unui sistem de apărare contra inundațiilor și folosirea mai rațională a apei Mureșului. Astfel, se propune construirea unui nou baraj și a unui canal de beton, dotat cu uzină electrică, cunoscut de localnici sub denumirea de „Turbina”. În acest scop orașul cumpără moara Parohiei romano-catolice, cu dreptul de folosință a apei,¹⁴ și trece la construirea canalului și barajului, lucrări care sunt finalizate în anul 1913, uzina electrică fiind pusă în funcțiune la 1 iulie 1914.

Însă cea mai puternică revărsare de ape a avut loc în luna mai 1970. Bilanțul acestui cataclism este zguduitor: 2702 case inundate, 2564 case avariate, 138 case distruse, 42 unități industriale afectate. Apa, care a năvălit pe străzile orașului, pe alocuri a ajuns la peste 2 m înălțime (străzile Matei Corvin, Podeni, Mureșului) și la peste 1 m în numeroase alte străzi: Călărașilor, Cuza Vodă, Tamás Ernő (Uzinei) etc. Au fost inundate zone întinse din municipiu, peste 65 ha, iar în zona străzii Potopului (ironia soartei) albia Mureșului s-a lărgit cu peste 20 m, astfel încât a dispărut un întreg șir de case (cele cu număr impar), malul apei ajungând aproape până în dreptul străzii.¹⁵

Alt curs de apă este pâraul Pocloș, cunoscut ca pâraul Iadului, datorită pagubelor pricinuite în trecut, azi fiind un mic afluent al râului Mureș și a cărui lungime este de cca 6,6 km. Pâraul este format din două fire de apă, unul cunoscut ca Pâraul Sășvar (Sásvári patak), care vine dinspre satul Livezeni, iar al doilea, ca pâraul Pocloș, care își adună apele din zona satului Corunca. La rândul său, în anul 1975, și pâraul Pocloș inundă partea de jos a localității, producând însemnate pagube materiale. În trecut erau și alte mici cursuri de apă ca: Valea Cocoși, Izvorul Popilor, Pâraul Vulpiei, astăzi aproape inexistente, ele fiind cunoscute doar în toponimia locală.

Numele de locuri de pe aria târgumureșeană cuprind orice fapt topografic natural sau artificial. Aceste denumiri, aflătoare pe teritoriul istoric al municipiului, dar și pe cel al localităților intrate în componența sa, pe lângă terminologiile geografice populare care le poartă, sunt și ecoul unor momente ale vieții colectivității, constituit din mai multe neamuri, ceea ce a contribuit la amestecul numelor de origine diferită cu predominarea unora sau altora, după raportul de forță numerică sau politică. Astfel, o serie de denumiri toponimice autohtone au fost traduse, ca simplu exercițiu lingvistic, inofensiv, ele păstrând sensul inițial, în schimb altele sunt transformate în întregime, cu scopuri politice precise.

Pentru determinarea denumirilor de locuri aflate pe teritoriul administrativ al orașului am apelat, în primul rând, la hărțile de carte funciară, provenite, cele mai vechi, din anul 1874,¹⁶ apoi la hărțile cadastrale din anul 1875,¹⁷ cât și la cele militare întocmite în preajma primului război mondial.¹⁸ Toate aceste hărți cuprind o serie de

denumiri românești, deosebit de reprezentative pentru o perioadă de intensă schimbare forțată a denumirilor românești din Transilvania. Am mai folosit o matricolă cu toponimele existente la Târgu-Mureș în secolele XVI-XVII, lista fiind întregită de istoricul Kelemen Lajos, cu altele mai noi, provenind din secolul al XIX-lea.¹⁹

Toponimia municipiului²⁰ este dominată de cele câteva macrotoponime deosebit de reprezentative. Cel mai important, dar și cel mai vechi toponim cunoscut, este cel al râului pe care este așezată localitatea: *Mureș*. Numele pomenit de Herodot (cca. 484-425 î.chr.), în *Historiile* sale ca „*Maris*”, hidronim de origine traco-dacă, s-a păstrat până în prezent sub forma românească *Mureș*.²¹ De la acest hidronim și-a luat denumirea și localitatea *Târgu-Mureș*, ea fiind un etnotoponim compus din cuvântul slav vechi «*trugu*» (*Târgu*) și numele traco-daco-roman «*Maris*» (*Mureș*). Apariția târgurilor de râuri în Țările Române este un fenomen în mare parte necunoscut altor popoare, el fiind caracteristic vechilor traci, în Transilvania derivând de la o formă de viață existentă înainte de venirea ungurilor.²² Denumirea de *Târgu* indică faptul că în spațiul acestuia a existat un vechi loc pentru schimburi de mărfuri, cu relații comerciale mult mai vechi, întrucât la data atestării sale documentare, în anii 1316 și 1332-1337, era deja considerat ca târg: *Novum Forum* (Noul Târg) și ca noul sediu (târg) al secuilor: *Novum Forum Siculorum*, *Forum Siculorum* (Noul Târg al Secuilor, Târgul Secuilor), el fiind ales pe sau în imediata apropiere a vechii așezări românești.²³

Nu intenționăm să inventariem toponimele aflate pe teritoriul municipiului, nici să facem o analiză fonetică și etimologică a lor, dar încercăm să prezentăm cele mai reprezentative microtoponime și micro-etnotoponime, grupate pe principalele categorii la care se referă: topografice, sociale, istorice (fig. 2). Numeroase sunt microtoponimele care reprezintă formele de relief (morfotoponime), denumind aspecte diferite ale reliefului major sau minor, părți ale dealurilor, denivelări, terenuri orizontale etc. Pentru dealuri, în întregimea lor, găsim termenii de *deal* și *dâmb*: 1) *Dealul Cărbunilor* (D. Cărbunilor); 2) *Dealul Mare* [1605: Mely zeóleó Vagio(n) ithe(n) Zekelj Vasarhely Marosszekben az Nagy alias Sáswári hegibe(n) a felseő lábba(n); 1629: a Nagy hegybe(n) az Felső labban];²⁴ 3) *Dealul Mic* (1640: egy szeölöt a Kis Hegiben, 1661: Az kis hegybolj, 1803, 1817: Kis Hegy Szöllő szomszédságában Szántal és gyepűvel bekerített helyen)²⁵; 4) *Dealul Ponia* sau *Dealul Bonia* (1607: az ponya erdeje, 1620: a Ponia vegeben)²⁶; 5) *Dealul Uriășului* sau *Dealul Urișului*; 6) *Dâmbul Coșarului* (1648: a kosár dombon, 1650: Az Kosár Dombon);²⁷ 7) *Dâmbul Pietros* (1638: Az koves dombon felül, 1641: az köves dombon).²⁸ Pentru părțile mai netede ale acestor ridicături întâlnim termenul platou: 8) *Platoul Cornești* (1629: a Somos tetőn, 1650: a Somos teteőn)²⁹; iar pentru șesurile din preajma râurilor denumirea de *rât*: 9) *Râtul Măcelarilor* (1799: A Morgo nevű hely szélleben a Mészárosok réttje, 1824: Mészárosok rétte)³⁰; 10) *Râtul Olarilor* (1897: Fazakasok rétte)³¹. Întâlnim și toponime ce denumesc accidente de teren, cel mai reprezentativ fiind: 11) *Unumai* (1677: ada Borbély Ersok aszszony (...) az várban egy pusztá ház helyet (...) ada az unományban egi hold szöllöt, 1760: Unomáj, cca. 1630: az Unom mall alatt, 1641: az unom mal neucő hegiben, 1659: az Unml mall alatt)³², *mal* definind un teren în pantă, malul unui curs de apă.

Din categoria denumirilor legate de pădure (Hyleonime) sau alte asociații vegetale, care de această dată sunt mai puțin numeroase, enunțăm doar câteva care au termenul de „*pădure*”, însoțit cu un alt termen care poate defini și specii forestiere ca: 12) *pădurea Cer (Stejar)* (1629: a Csere utja mellet, 1782: Csere erdő, Csere erdő szélin)³³; mărirea acestuia: 13) *Pădurea Mare* (1751: az nagi Erdőn, 1781: az irt Nagy Erdőben,

a' Nagy nevezetű Erdőt)³⁴; altele indicând locul aparținător: 14) *Pădurea Beșiei* sau *Pădurea Beșei* (1812: a *Publicum Bese nevű Erdejében*)³⁵; 15) *Pădurea Cocoși* (1751, 1781: Silva vulgo *Kakasdi Erdő* vocata, 1739: *kakasdi oldal Erdő*, 1751: az *kakasdi Erdő*, A város *Kakasdi erdejét*)³⁶; dar și înfățișarea acesteia: 16) *Pădurea Pojar* (pădurea Pojar), cu sensul de ars.

Mult mai numeroși sunt termenii geografici de origine populară și toponimele referitoare la hidrografie (hidronime). Rețeaua hidrografică majoră este definită cu ajutorul termenilor *râu*, *pârâu* și *vale*. Termenul de râu îl întâlnim numai în cazul principalului curs de apă ce străbate orașul: 17) *Râul Mureș* pomenit la timpul potrivit. Îl regăsim și în documentele medievale (1585: peres antiquum meatum fluvij *Maros*, 1696: *Marus*)³⁷. În schimb termenul de pârâu este cel mai des întâlnit: 18) *Pârâul Beșiei* (1748: az Alsó Forduloban a' *Beséröl* le járó Patakra járo Lábban)³⁸; 19) *Pârâul Budiului* (1705: az *Bodoni Patak* mellett, az *Bodoni patakja* mellett)³⁹; 20) *Pârâul Cal* (1887: a *káli patakon* lévő hid, 1897: *Káli patak*)⁴⁰, situat în zona lacului aparținător actualei baze de agrement „Mureșul”; 21) *Pârâul Pocloș* (1607: az Varos Also vegen melly pusztá vagon, ki is véggel Nap nyugott felé a *Poklos patakjára* megyen)⁴¹; 22) *Pârâul Șășvar* (1862: Sásvári *(patak)*)⁴²; 23) *Pârâul Vulpiei* (1799: [A Bodon-hegy] alsó végibe a *Roka patakja*)⁴³. Termenul de vale îl întâlnim ca: 24) *Valea Beșiei* (1886: *Valea Beșiei*, 1914: *Bese-völgy*)⁴⁴; 25) *Valea Rece* (1719: *Hideg Völgyben* egy kis nyíl a Patakon által ár a vége)⁴⁵. Pentru ape stătătoare (azi dispărute) întâlnim denumirile: 26) *Tăul Lupilor* (1808: a' *Farkas Tonál* valo Földébe)⁴⁶, în zona hotarului cu Corunca și *Tăul Lupilor*, la vest de Valea Beșei, pe o hartă militară din anul 1913 și 27) *Tăul Rotund* (1799: Az ugy nevezett *Kerek Tóban*, 1803: a' *Kerek Tó*)⁴⁷. Unele microtoponime arată faptul că, anterior, pe locul respectiv existau cursuri de apă, precum fostele ramificații ale râului Mureș: 28) *Mureș Mort* (1585: penes antiquum meatum fluvij *Maros*, uulgo *holt maros*, 1606: az regen el hagiót *holt Marosnak* az arka es ere, 1742: az *Holt Marusban* az Szent Annai Malom felé, 1817: Sz. György Utca Felső végiben a *Holt Marossal* szembe)⁴⁸, aflat, deci, atât în zona învecinată satului Sântana de Mureș, cât și în zona cuprinsă între canalul Turbinei și calea ferată, unde în urmă cu două secole Mureșul forma câteva meandre. Pe locul actualului canal al Turbinei exista o altă ramificație (Mureșul interior), denumită: 29) *Brațul Morii* (1799: az ugy nevezet *Malon Árok*)⁴⁹. Sub acest nume mai este cunoscut și brațul Mureșului exterior, care străbătea localitatea Sântana, denumit și *Mureșul Sântanei* (1829-1866: *Szentannai Maros*)⁵⁰. Întâlnim denumiri și ale unor foste pâraie ca: 30) *Pârâul Cocoși* (1862: *Kakasdi (patak)*, însă podul de la Cocoși, azi satul Vălureni, este pomenit mult mai devreme (1655: *Kakasdi hid mellett*)⁵¹; 31) *Pârâul Popasului Tătarilor* (1799: az ugy nevezett Tatárok szállásáról lejövő Patak, 1803: a Tatárok Szállásáról le jövő patak)⁵², care după confluența cu pârâul Budiului capătă denumirea de Pârâul Vulpiei; 32) *Pârâul Coșarului* (1862: *Kosár (patak)*)⁵³. În zona râului Mureș sunt toponime ce reprezintă terenurile de luncă: 33) *Bercul* (1647: az Pap hazánál való *Berket*)⁵⁴; 34) *Bercul Dogarilor* (1824: a Gurdallyon az ott lévő *Kádárok Berkével*)⁵⁵; 35) *Bercul Sântanei* (1897: *Szentannai berek*)⁵⁶; *Bercul Tăiat* (1487: simul cum nemore *Wagot Berek* nuncupato, 1626: az varos *Vagot berke* es az Egerszegi zomszédok közöt)⁵⁷, cu sensul de loc defrișat de pe malul râului.

Alte denumiri reprezintă locuri, caracteristici, ale zonei aferente râului Mureș: 37) *Argiloasa* (1933: *Agyagási, Agyagásinál*)⁵⁸ în aval de vărsarea canalului Turbinei în râul Mureș. Mai erau locuri cu asemenea denumiri în zona Platoului Cornești (1799: a *Agyagos mellett*), dar și în zona de sub Pădurea Stejeriș (1795: A' *Kereszt Utig* vagy

Agyagos nevezetű helyi végéig)⁵⁹; 38) *La Răstoacă* (*La Răstoacă*), în apropierea satului Mureșeni; 39) *Scăldătoarea* (1897: *Uszóda helye*)⁶⁰, în zona strandului lui Ritz; 40) *Vártejl Mare* (1869: *bolygóba*, 1897: *Nagybolygó*)⁶¹, în zona de vărsare a Turbinei în râul Mureș. Deși este toponim, veche denumire este: 41) *Fântâna puțului* (*Fântâna Putiului*), situată la capătul de jos al străzii Remetea, la marginea fostei localități, indicând locul unde era o fântână (puț cu apă).

Foarte puține sunt toponimele ce desemnează utilizarea terenului (agrotoponime): 42) *La Cânepiște*, în Mureșeni, dar și pe teritoriul orașului istoric (1764: *A Kenderesbe valo földek*), în zona Întorsăturii de Sus sau 1630: *kenderes kertnél*, în zona Mureș Mort.⁶² 43) *Pepeniștea* (1721: *az also hataron valo Dinnye földektől*)⁶³, în zona străzii Cuza Vodă. Sunt denumiri ce se referă la aspecte ale transformării naturii de către om – toponime social-istorice (ciconime). Unele reflectă destinația dată unor terenuri de către locuitori: 44) *Locul Taxaliștilor* (Loculu taxasilor) sau (1885: *Loku táxásilor*)⁶⁴, din zona fostei localități Remetea; 46) *Pământul Femeii* (1854: *Aszony földje*)⁶⁵, în fostul sat Mureșeni; 46) *Pământul Satului* (Pumuntu satuluy), tot în Remetea; 47) *Oborul vechi de vite* (1622: *a barom vasarrol*, 1623: *a Baro(m) Vasarba(n)* leueo kertemnek felere kit maga(m) birta(m), Zabó Péter vra(m) adott fr. 11 forintot)⁶⁶, din zona străzii Márton Áron, pe locul unde, odinioară, se afla cel mai vechi loc de târg din oraș; 48) *Târgul de păsări* (1759: *a Tyuk Szer utcába*, 1765: *Tyuk szer utcába*)⁶⁷, în zona străzii Aurel Filimon, unde exista un vechi târg de păsări.

Dintre toponimele ce reflectă o activitate umană specificăm pe cel de: 49) *Tegle* (Teglé), în zona Remetea, provenit de la latinescu „tegula” – cărămidă, indicând un loc unde s-au găsit mai multe cărămizi, probabil pe acel loc existând o cărămidărie. Demn de menționat este microtoponimul comun: 50) *Sălașul Țătarilor* (1628: *a tatár szálást*, 1641: *a Tatár Szálásban*)⁶⁸, situat în zona de sud a orașului, indicând locul unde în urmă cu câteva secole, poposeau țătarii, de unde atacau orașul, cu timpul aceștia fiind alungați.⁶⁹ Un alt microtoponim: 51) *Capul Satului* (1885: *kapu Szatului*)⁷⁰, indică partea sudică, de jos, a satului Remetea.

Încheiem acest șir de toponime cu cele care definesc, prin denumirea lor, locul unde odinioară se afla vechea vatră a unor localități care, pe parcurs, au intrat în componența orașului Târgu-Mureș sau au fost depopulate și, ca urmare, desființate. Întâlnim astfel satele: 52) *Benefalău* (1495: *Benefalva*, 1567: *Beneffalwa*)⁷¹; 53) *Curtenii Mic* (1646: *A Kuk Udvar végiben*, 1648: *a Kis Udvarba(n)*)⁷²; 54) *Gordașfalău* sau *Gurday* (1862: *Gordásfalva és a melette lévő kis udvar tészik a Szent György utca*)⁷³; 55) *Podeni* (1726: *a Hidvégén, a Remeteszegi határon lévő Hidvég névű falu*)⁷⁴; 56) *Remetea* (1602, 1603: *Remeteszeg*)⁷⁵; 57) *Secuieni* (1451: *in territorys villarum Zenthanna, Zekesfalva(!), Odourfalva et Zabbad*, 1467: *villa Zekelfalva*)⁷⁶; 58) *Șășvarul Mare* (1567: *Saswarij*, 1580: *Saswary*, 1836: *Nagy vagy felső Sásvárj(!)*)⁷⁷, și 59) *Șășvarul Mic* (1836: *kis vagy alsó Sásvárj*)⁷⁸.

Timp de câteva veacuri, până în prima parte a secolului al XX-lea, pe râul Mureș și pe brațele sale secundare au funcționat mai multe mori de apă, mai mult sau mai puțin cunoscute, însă toate având un însemnat rol în viața locuitorilor orașului. Sunt pomenite aceste mori în numeroase documente, sintetizate de Vigh Károly în lucrarea sa *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak* (Miercurea Ciuc, 1996), din care, pentru fiecare moară, redăm doar câteva date.

Una dintre cele mai cunoscute mori ale orașului este *Moara orașului* (Város malma), cunoscută și ca *Moara Mare* (Nagy malom), *Moara de piatră* (Kő malom), sau

Moara publică (Publicum malma), 1562 (pentru 1555): vive el a város malmát az árvíz; 1804: A Város Kő malma; 1632: a Nagy Malomnál is a víz betört a gát felé csapnál; 1635: az öreg nagy malomnál; 1804: A város Kő Malom víz árkára; 1900: kör utcába 100 (sub acest număr) 6 kövű lisztelő malom; 1938: *Kőmalom*.⁷⁹ Era situată pe brațul interior al râului Mureș, cunoscut și ca Brațul Morii, sub numărul poștal 100 (în anul 1900) aparținător străzii Cercului (azi piața Matei Corvin), cam în locul unde în prezent se află podul peste Turbină. O găsim trecută și în hărțile militare din anii 1886, 1910 și 1913.

O importantă moară era aceea ce forma proprietatea *Parohiei reformată* (Eklézsia malma) sau (Egyház malma), 1788: A negyedik Hidon túl a Maros vizén levő Reformatus *Eclesia Malma* előtt.⁸⁰ Era situată pe brațul exterior al râului Mureș, numit și Brațul Morii de Sântana, pe actualul amplasament al societății comerciale producătoare de conductori, din strada Voinicenilor. O găsim trecută în harta militară din anul 1913. *Moara Parohiei catolice* (Plebánia malma), (Katolikus malma), sau *Moara călugărilor* (Páterek malma) era situată în apropierea morii ce constituia proprietatea orașului, pe acel meandru puternic curbat, în apropierea uzinei electrice, edificată în anul 1914. 1799: Régi Dürützelő helyén vagy a Plébánia Malomnál belül; 1800: a Páterek Malma; 1801: a Páterek Malmáig.⁸¹ O găsim trecută în hărțile militare din anii 1886, 1910 și 1913.

Veche moară a fost și *Moara pustie*, 1585: Holt-Maros valamelyik részébem; sau *Insula Morii pustii*. 1585: Derek elwe alias Keopeoczy Rethy item Puszta Malom Zygethy, 1600: Puszta malom szigetnek hívják.⁸² Era situată pe Mureșul mijlociu, undeva în zona postatei numită Mureș Mort. *Moara cea Nouă* (Újmalom), aparținea, de fapt, tot de Parohia reformată 1629: En a tavasszal az Uj malomtul jöveők vala.⁸³ Era situată în amonte de moara reformatilor, descrisă mai sus, în imediata ei apropiere. *Moara mică* (Kismalom), 1620: Kismalom; 1631: a Kis Malom túl; 1664: a kis malomnál elkezdve a kis udvarnál; 1757: a Szent György határ felé a Kis Malmon felgyult széne rétet,⁸⁴ era situată pe un vechi traseu al râului Mureș, în zona fostei localități Gordașfalău, în vecinătatea localității Curtenii Mici. Este trecută în harta militară din anul 1910.

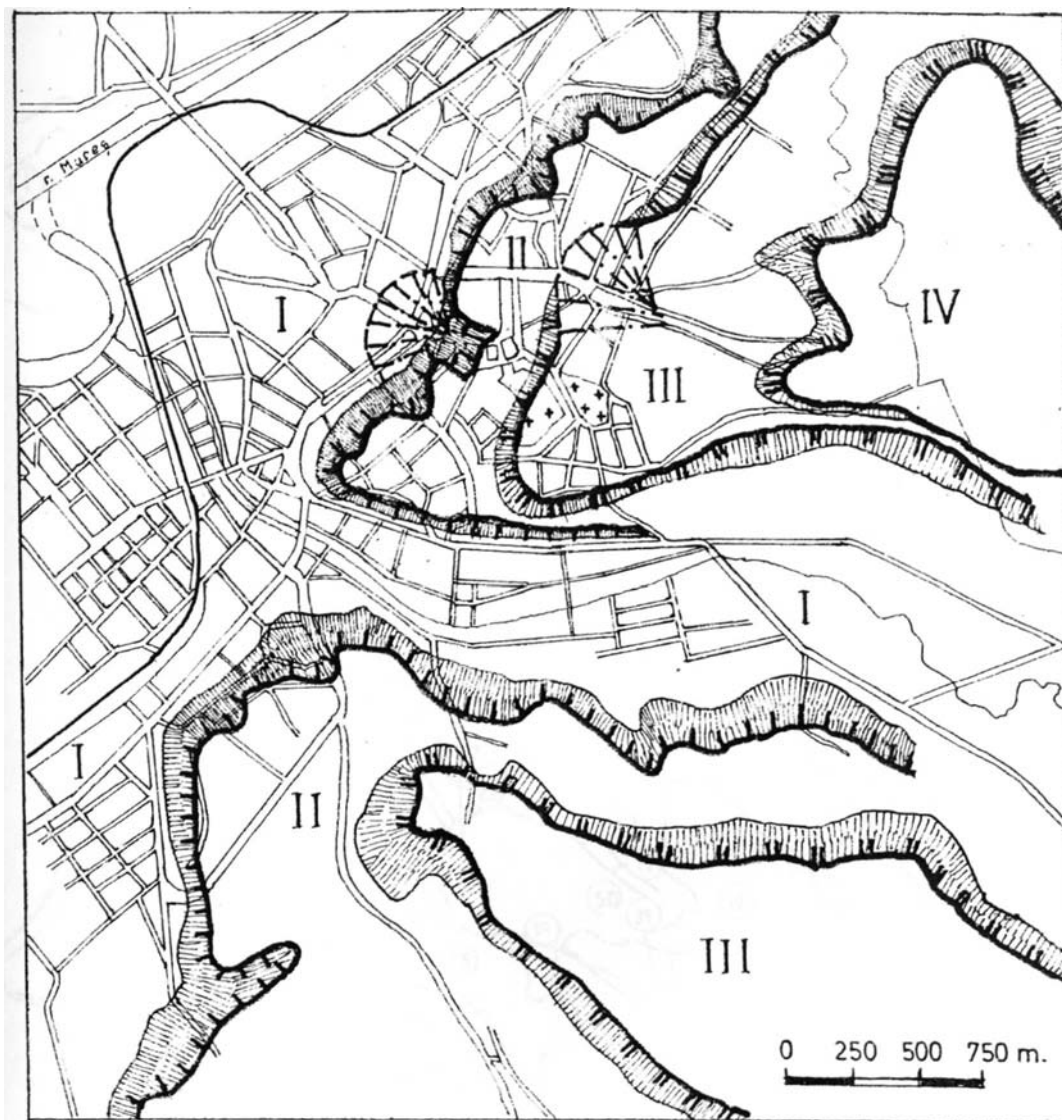
Erau mori și pe celelalte cursuri de apă care străbăteau teritoriul de azi al orașului, azi însă dispărute, aproape necunoscute și doar din documente sau unele hărți mai vechi mai pot fi determinate. Dintre aceste mori era *Moara din Secuieni* (Székelyfalvi malom), 1620: a székely falvi Malom,⁸⁵ situată probabil în zona fostului pârau al Secuinilor (azi dispărut). O altă moară era *Moara Șășvarului* (Sásvári malom), sau *Moara Corunca* (Koronkai malom), 1759: koronkai határszélén állott ahol (...) Jeddi és Koronkai, avagy Jed és Koronka nevezetű faluk felől lefolyó két patakok öszeszakadnak; 1799: a koronkai Malom helyére.⁸⁶ Era situată în zona de confluență a pâraielor Corunca și Ied (azi Livezeni), figurând în harta orașului întocmită în anul 1872. Pe brațul Morii de Sântana se afla *Moara Sântana* (Szentannai malom). 1742: a Holt Marusbar, a Szent Annai Malom felé,⁸⁷ aflată în partea nordică a postatei numită Mureș-Mort, spre hotarul satului Sântana, una dintre străzi și azi numindu-se Strada Morii. Mai târziu moara ajunge în proprietatea familiei Máriaffy. Figurează în hărțile militare din anii 1886 și 1903. *Moara Sângeorgiului* (Szentgyörgyi malom), 1631: a Szent Györgyi Malomnál, 1757: A Szent Györgyi határ szélében a Váltó nevezetű Réten a Szent Györgyi Malmon innet,⁸⁸ era în zona învecinată cu satul Sângeorgiu, fără să cunoaștem locul acesteia. Încheiem șirul descrierii morilor de pe teritoriul municipiului, dar și al toponimelor, cu o ultimă asemenea construcție și anume *Moara din afară* (Külső-malom), 1638: a Külső Malomban,⁸⁹ al cărei amplasament nu-l putem determina, putând fi al uneia dintre morile descrise mai sus.

Note:

1. Orbán István, *Marosvásárhely földrajza* (Geografia Târgu-Mureșului), Sárospatak (Ungaria), 1943; Madarász Anton, *Tîrgu-Mureș. Studiu economico-geografic*, Târgu-Mureș, 1976, *ANDJ Mureș*, Mss. Nr. 322; Man Ioan Eugen, *Istoria orașului Tîrgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1978, *ANDJ Mureș*, Mss. nr. 317. (În continuare: Man I. E., *Istoria Tîrgu-Mureș*).
2. “*Venio ad vias, quas Romani in Dacia Mediterranea ad comoditatem commeandi complures straverant. A Sarmisegethusa duae tedeabant; altera in provinciam Colliam Danubium versus usque al Alpes, altera per oram Sargetiae et Marusii usque ad Apulum, inde Salinas, ab his trans Marum decurrebat una ad Forum Siculorum* (Târgu-Mureș a.) *altera Claudiopolium versus. A Foro Siculorum insuper una vergebat ad orientem...*” Simon Sámuel, *Imago antiquae Hungariae czimü könyvében*, Kasovia, 1733, p. 119.
3. Pentru descrierea substratului geologic și a reliefului am apelat la lucrarea lui Madarász Anton, *op. cit.*, p. 12-15.
4. Pe un astfel de con este situată și partea nordică a pieții Trandafirilor, pe care s-a dezvoltat, în prima fază, Orașul de Jos (sec. XV) și care, în anul 1970, nu a fost afectată de apele revărsate ale Mureșului.
5. Orbán I., *op.cit.*, p. 22.
6. Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronica săsească*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 384.
7. Samuel Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, *AIIA*, XVI, 197, 1973, p. 442 (În continuare: Goldenberg, S., *Clima*); Végh Alexandru, *Inundații în trecut la Târgu-Mureș*, în *Steaua Roșie*, Târgu-Mureș, 1970.
8. Nagy Szabó Ferencz, *Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja 1580-1658* (Memorialul lui Nagy Szabó Francisc din Târgu-Mureș), în *ETA*, I, 1855, p.39-168. (În continuare: Nagy Sz.F., *Memoriále*). Lucrare editată și în limba română sub titlul *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu-Mureș (1580-1658)*, București, Ed. Kriterion, 1993. (În continuare: Nagy Sz.F., *Memorialul*)
9. Goldenberg S., *Clima*, p. 440, 442; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, București, 1965, p. 173, 175; Tóth Ernő, *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója au 1632-1694 évekről* (Jurnalul principilor ardeleni Mihai I și II Apafi, din anii 1632-1694), în *ErdMúz*, XVII (1900), p. 146.
10. “*1804-ben, nagypéntek virradóra a Maros kiöntött*”; “*1805. Iúlius 19-én, a nagy esőszé folytán még nagyonn árvíz separt a városon*”, în Fodor István, *Kronikás füzetek* (Caiete de cronicar), Târgu-Mureș, editate între 1936-1939. (În continuare: Fodor I., *Kronikás füz.*), 1939, caiet I, p. 4.
11. “*Az uj Maros-hidat a megvadult folyó magávalhurcolta és a Szentkirály – utcán, valamint a Rózsa – utcán egészen a Piacig feljött, ahol tutajokon közlekedtek és mentettél vagyonukat bedőlt házaikból a kétségbeesett polgárok*”, *Ibidem*, p. 6.
12. Szádeczky Lajos, *Marosvásárhely történetéhez* (Din istoria Târgu-Mureșului), în *ErdMúz* (-EM), 1902, p. 275.
13. Potrivit raportului nr. 18875/1934, întocmit de primarul Bernády György, privitor la conflictul dintre oraș și Parohia reformată asupra dreptului de apă, aflat în copie în posesia autorului.
14. *Ibidem*.
15. Man I, E., *Istoria Istoria Tîrgu-Mureș*, p. 16-17.
16. Au fost consultate hărțile de carte funciară și evidențele de proprietăți ale localităților: Târgu-Mureș (1874), Mureșeni, Cornățel, Podeni și Remetea.
17. Hărțile se află la compartimentul Arhitect Șef al Primăriei municipiului Târgu-Mureș.

18. Aflate tot la Primăria din Târgu-Mureș, hărțile au fost întocmite după ultimele ridicări topografice, din anul 1913, de către Institutul geografic militar din Viena.
19. *Marosszéki határnevek a XVI. és XVII. századból* (Denumiri de locuri din Scaunul Mureș în secolele XVI și XVII), în *SzOkl*, VI, p. 405, 409, 411.
20. Man Ioan Eugen, *Contribuția cartografiei la interpretarea unor etnotoponime rămânești din municipiul Tîrgu-Mureș și împrejurimi*, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992), p. 538-539. (În continuare: Man I, E., *Contribuția*).
21. Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice*, București, 1978, p. 13.
22. P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, Ed. Științifică, 1969, p. 283.
23. Man Ioan Eugen, *Aspecte privind evoluția istorică a orașului Tîrgu-Mureș până la 1848. I. De la începuturi până la sfârșitul sec. XVI*, în *Marisia*, XIII-XIV, 1983-1984, p. 150-151. Studiul continuă cu partea II, *Orașul Tîrgu-Mureș în secolul al XVII-lea*, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992, și III, *Târgu-Mureș sub stăpânirea habsburgică până la 1848*, în *Marisia* XXIII-XXIV, 1994. (În continuare: Man I, E., *Aspecte*).
24. Vigh Károly, *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közsavak* (Toponime și denumiri geografice la Târgu-Mureș), Miercurea Ciuc, Ed. Pallas, 1996, p. 149
25. *Ibidem*, p. 118-119.
26. *Ibidem*, pp. 169-170.
27. *Ibidem*, p. 126.
28. *Ibidem*, p. 130.
29. *Ibidem*, p. 188.
30. *Ibidem*, p. 143.
31. *Ibidem*, p. 74.
32. *Ibidem*, p. 222-224.
33. *Ibidem*, p. 61-62.
34. *Ibidem*, p. 148.
35. *Ibidem*, p. 46.
36. *Ibidem*, p. 106-107.
37. *Ibidem*, p. 139.
38. *Ibidem*, p. 46.
39. *Ibidem*, p. 50.
40. *Ibidem*, p. 108.
41. *Ibidem*, p. 167.
42. *Ibidem*, p. 186.
43. *Ibidem*, p. 181.
44. *Ibidem*, p. 46.
45. *Ibidem*, p. 93.
46. *Ibidem*, p. 74.
47. *Ibidem*, p. 112.
48. *Ibidem*, p. 95-96.
49. *Ibidem*, p. 138.
50. *Ibidem*, p. 197.
51. *Ibidem*, p. 106.
52. *Ibidem*, p. 209.
53. *Ibidem*, p. 127.
54. *Ibidem*, p. 45.
55. *Ibidem*, p. 106.
56. *Ibidem*, p. 196.
57. *Ibidem*, p. 227.

58. *Ibidem*, p. 31.
59. *Ibidem*, p. 31.
60. *Ibidem*, p. 225.
61. *Ibidem*, p. 147.
62. *Ibidem*, p. 111.
63. *Ibidem*, p. 67.
64. *Ibidem*, p. 243.
65. *Ibidem*, p. 245.
66. *Ibidem*, p. 41.
67. *Ibidem*, p. 220.
68. *Ibidem*, p. 208.
69. Kövári L., *Erdély építészeti emlékei* (Monumente de arhitectură ale Transilvaniei), Pesta, 1866, p. 43.
70. Vigh K., *op. cit.*, p. 243.
71. Suciu Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, Ed. Academiei, I, 1967; II, 1968, II, p. 297. (În continuare: Suciu C., *DILT*).
72. Vigh K., *op. cit.*, p. 122.
73. *Ibidem*, p. 83.
74. *Ibidem*, p. 94.
75. Suciu, C., *DILT*, II, p. 393.
76. *Ibidem*, II, p. 431; Vigh K., *op. cit.*, p. 194.
77. Suciu, C., *DILT*, II, p. 399; Vigh K., *op. cit.*, p. 152.
78. Vigh K., *op. cit.*, p. 120.
79. *Ibidem*, p. 128, 151, 233.
80. *Ibidem*, p. 71.
81. *Ibidem*, p. 163, 166.
82. *Ibidem*, p. 172-173.
83. *Ibidem*, p. 221.
84. *Ibidem*, p. 120.
85. *Ibidem*, p. 195.
86. *Ibidem*, p. 126.
87. *Ibidem*, p. 197.
88. *Ibidem*, p. 198.
89. *Ibidem*, p. 132.

LEGENDA

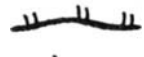
- Fruntea teraselor
- Muchia terasei a doua
- Muchia terasei a treia
- Muchia terasei a patra
- Conuri de dejecție
- I - IV** Nivelul teraselor

Fig. 1. Principalele forme de relief ale orașului Târgu-Mureș

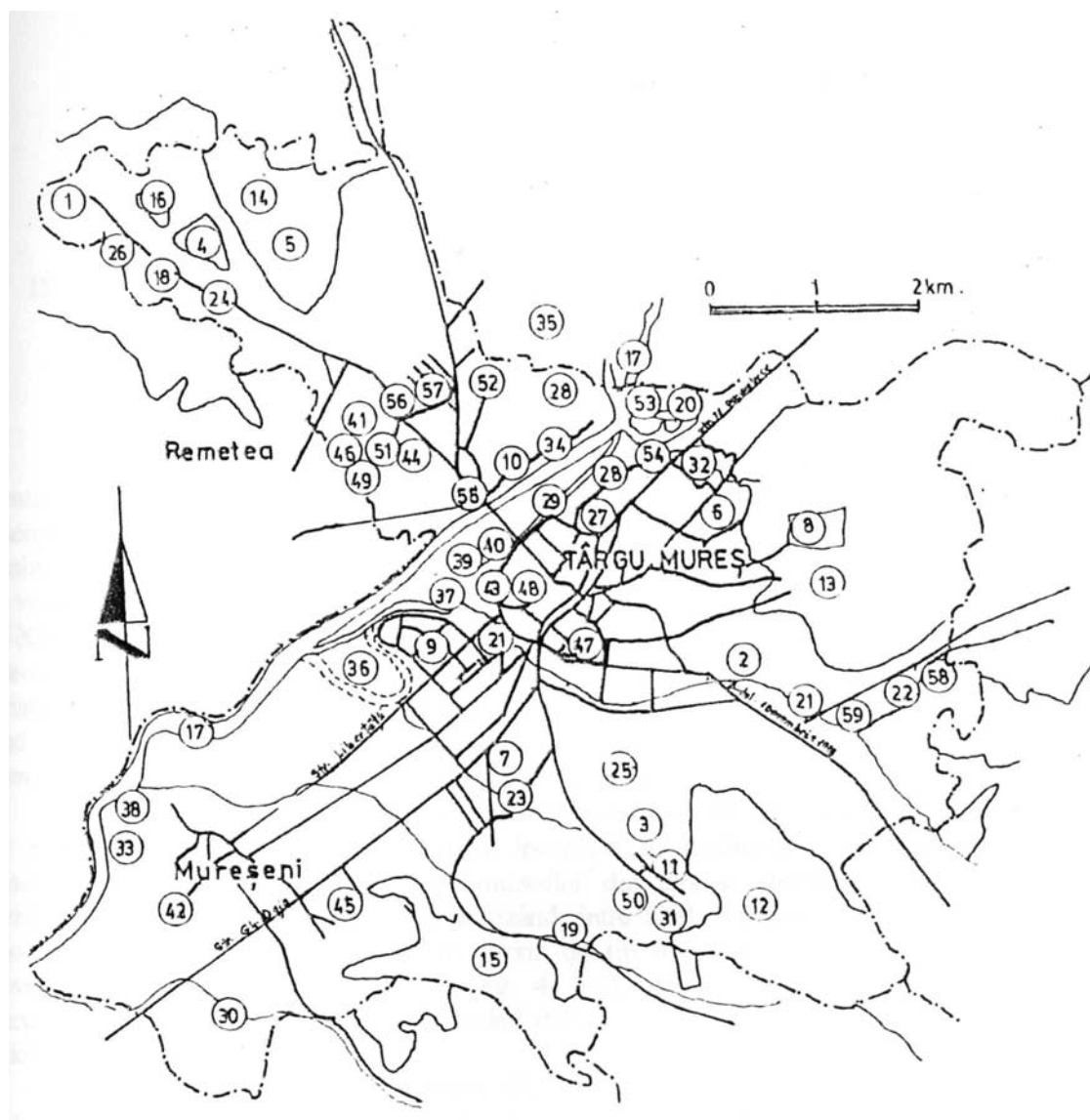

Fig. 2. Repartizarea principalelor toponime pe teritoriul orașului.

1- Dealul Cărbunilor; 2- Dealul Mare, 3- Dealul Mic; 4- Dealul Ponia; 5- Dealul Uriășului; 6- Dâmbul Coșarului; 7- Dâmbul Pietros; 8- Platoul Comești; 9- Râțul Măcelarilor; 10- Râțul Olarilor; 11- Unumai; 12- Pădurea Stejeriș; 13- Pădurea Mare; 14- Pădurea Beșiei; 15- Pădurea Cocoși; 16- Pădurea Pojar; 17- Râul Mureș; 18- Pârâul Beșiei; 19- Pârâul Budiului; 20- Pârâul Cal; 21- Pârâul Pocloș; 22- Pârâul Șășvar; 23- Pârâul Vulpiei; 24- Valea Beșiei; 25- Valea Rece; 26- Tăul Lupilor; 27- Tăul Rotund; 28- Mureș Mort; 29- Brațul Morii; 30- Pârâul Cocoși; 31- Pârâul Sălașul Tătarilor; 32- Pârâul Coșarului; 33- Bercul; 34- Bercul Dogarilor; 35- Bercul Sântanei; 36- Bercul Tăiat; 37- Argiloasa; 38- La Răstoacă; 39- Scăldătoarea; 40- Vârtejul Mare; 41- Fântâna Puțului; 42- La Cânepiște; 43- Pepeniștea; 44- Locul Taxaliștilor; 45- Pământul Femeii; 46- Pământul Satului; 47- Târgul vechi de vite; 48- Târgul de păsări; 49- Tegle; 50 - Sălașul Tătarilor; 51- Capu Satului; 52- Benefalău; 53- Curtenii Mic; 54- Gordașfalău; 55- Podeni; 56- Remetea; 57- Secuieni; 58- Șășvarul Mare; 59- Șășvarul Mic

CAPITOLUL I.

ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA

A. MĂRTURII STRĂVECHI

Beneficiind de așezarea sa geografică și climaterică prielnică, Târgu-Mureș a constituit, din cele mai vechi timpuri, un leagăn de străveche civilizație umană. Au fost descoperite urme ale viețuirii umane, pe teritoriul de azi al municipiului, cât și pe cel al localităților învecinate, dovezi materiale care atestă vechimea, permanența, continuitatea de viață istorică, începând din epoca neolitică și până în perioada feudală timpurie (sec. IX-XIV), când se fac cunoscute primele mențiuni documentare ale localității. Cercetările arheologice, care s-au desfășurat timp de peste un secol, au scos la iveală numeroase și variate asemenea dovezi materiale, complex prezentate în literatura de specialitate,¹ ele fiind descoperite în mai multe puncte de pe teritoriul municipiului, unele bine indicate ca amplasament, altele neprecizate, dar presupuse a proveni de pe acest teritoriu (fig. 3).

Numeroase mărturii provin din puncte necunoscute de pe teritoriul municipiului, ele suprinzând o vastă perioadă istorică, începând cu neoliticul, până sub stăpânirea romană. Aflate în diferite colecții ale muzeelor din țară și străinătate, unele obiecte prezintă o valoare istorică deosebită, cuprinzând, între altele, obiecte de piatră, între care topoare, fragmente ceramice, celturi din bronz de tip transilvănean, două brățări de aur provenind din prima epocă a fierului (fig. 4, 1-2), diferite obiecte din bronz și aur, precum și două tezaure monetare, constând din monede dacice de tip „Medieșu Aurit” și denari romani republicani de argint.

Important punct arheologic, printre cele mai vechi cercetate, este „Parcul sportiv”, aflat în zona actualului sediu al Regiei „Apele Române” din strada Köteles Samuel, anterior grădina de gimnastică. Pe teritoriul acestei zone, între anii 1909-1910, istoricul Ștefan Kovács face diferite cercetări, descoperind o așezare neolitică, obiecte aparținând culturii Bodogkeresztúr, o urnă bitronconică neagră de tip Corneto, aparținând Hallstattului timpuriu, vase de tip „Villanova” și ceramică protodacică (fig. 4, 3-9). Deosebit de important este cimitirul provenit din perioada prefeudală, compus din 14 morminte de înhumăție și alte două morminte din țigle și cărămizi romane, cu un bogat inventar, cuprinzând vase, podoabe, arme etc. (fig. 4, 10-11).

Alt punct arheologic, important prin descoperirile făcute, este cel situat în Cetatea feudală, unde, printre altele, s-au găsit obiecte neolitice din Hallstatt, inscripții și diferite vestigii romane, între care și o statuie în bronz a lui Jupiter Amon. Presupunem că aici a existat o așezare romană², nelocalizată încă topografic, pendinte de așezarea de la Cristești de lângă Târgu-Mureș, unde s-a descoperit o mare așezare rurală romană, un pagus de seamă³, dezvoltat pe fondul unei așezări dacice și a cărei existență trece de secolul al IV-lea. Aici au funcționat importante ateliere de olărit, ce confecționau vase de factură autohtonă. Au existat și ateliere de cioplit piatra, nu lipsite de importanță în

zonă,⁴ de unde, probabil, provine fragmentul de piatră găsit la Târgu-Mureș (fig. 5, 1-2). Tot de la Cristești provine o diplomă militară,⁵ care atestă prezența a unor trupe militare.

Au fost scoase la iveală dovezi materiale în punctul denumit „Locul lui K. Bucker”, situat pe actualul amplasament al Clinicii de oftalmologie din strada Márton Áron (fostă Lupeni), nr. 24, între care topoare de piatră, urne „villanoviene”; la „Hipodrom” în apropierea capelei familiei Máriaffy, cu vestigii Coțofeni; la „Universitatea”, în incinta Liceului pedagogic din strada Papiu Ilarian; în cartierul „1848” în două puncte, respectiv la „Dâmbul Pietros”, în zona centrală a cartierului, lângă B-dul 1848 și la „Cotitura Dâmbului”, spre strada Mestecănișului, din ambele puncte provenindu-ne obiecte din neolitic, până la prefeudalism; apoi în punctul „D. Gecse”, azi strada Ștefan cel Mare, cu o pintaderă din lut, aparținând culturii Ariușd.

Important prin descoperirile sale este punctul „Fabrica de cărămizi” din zona de intersecție a străzii Gheorghe Marinescu cu strada 22 Decembrie 1989, unde anterior funcționa o fabrică de produse ceramice, cu carieră proprie. Aici, se presupune existența unei întinse așezări, de unde provin fragmente ceramice Cotofeni, Hallstatt, Latène, de factură slavă, între care și un inventar de vase din secolul IV d. Chr. (fig. 5, 3-6, 8-12). Au fost descoperite diferite obiecte și în alte puncte de pe teritoriul istoric al municipiului Târgu-Mureș, dar de pe cel al localităților componente: Mureșeni și Remetea. Deosebit de importante sunt măturile descoperite în incinta S.C. „AZOMUREȘ” S.A., din strada Gheorghe Doja nr. 300 (epoca romană, prefeudalism), care administrativ se află situată, în cea mai mare parte, pe teritoriul Târgu-Mureșului (cartierul Mureșeni) și mai puțin pe cel al comunei Cristești, cum de altfel sunt prezentate în literatura de specialitate (fig. 5, 7).

Note:

1. Având în vedere volumul mare de materiale publicate, enunțăm doar câteva lucrări mai reprezentative, pentru zona municipiului Târgu-Mureș: Vasile Pârvan, *Dacia*, București, Ed. Științifică, 1967, p. 44-45; Tudor Dumitru, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 272; Crișan I. H., *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, București, 1969, p. 27, 33-35, 39, 41, 44, 49, 59, 268, 277; Vasile Pârvan, *Getica*, București, Ed. Științifică, 1987, p. 111, 115, 174, 178, 198, 212, 224-225, 228-229, 236, 238, 240, 242, 246, 336; Kovács István, *A marosvásárhely őskori telep, skytha és népvándor láskori temető* (Așezarea străveche, cimitirul scitic și cimitirul din epoca migrațiilor din Târgu-Mureș), *Dolg.* Cluj, VI, 2, 1915, p. 278-296; Dorin Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. IV. Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *Materiale*, II 1956, p. 199, 216, 218, 225; I.I. Russu, *Materiale epigrafice din estul Daciei*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 190; D. Protase – A. Zrinyi, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Cristești pe Mureș*, în *ActaMN*, II, 1965 (pentru cel descoperit în incinta S.C. „AZOMUREȘ” SA din Târgu-Mureș), p. 257-264; Alexandru Bogdan, *Date noi privind ansamblul cetății din Tîrgu Mureș*, în *StMat*, II, p. 78-80 (În continuare: Al. Bogdan, *Ansamblul cetății*); Alexandru Popa, *Academia Română și descoperirile arheologice de pe valea superioară a Mureșului (I) în Marisia*, V, 1975, p. 9-14, (II) *Ibidem*, VI, 1976, p. 11-13; Mihai Petică, *Noi descoperiri la Tîrgu Mureș „Combinat”*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 697-700; Zrinyi Andrei, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XII e.n.*, în *Marisia*, VI, 1976, , p. 125-151 (În continuare: Zrinyi A., *Repertoriul*); Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu-Mureș, Casa de Editură „Mureș”, 1995, p.100-108, 254-260.

Fig. 3. Târgu-Mureș. Zonarea descoperirilor arheologice.

- 1- „Parcul Sportiv”; 2 - „Cetate”; 3- „K. Bucker”; 4- „Hipodrom”;
5- „Universitatea”; 6- „Dâmbul Pietros”; 7- „Cotitura Dâmbului”;
8- „Gecse Daniel”; 9- „Fabrica de cărămizi”; 10- „Vârful cu
furnici”; 11- „Vârful cu corn”; 12- „Gloduri”; „Gyera”.

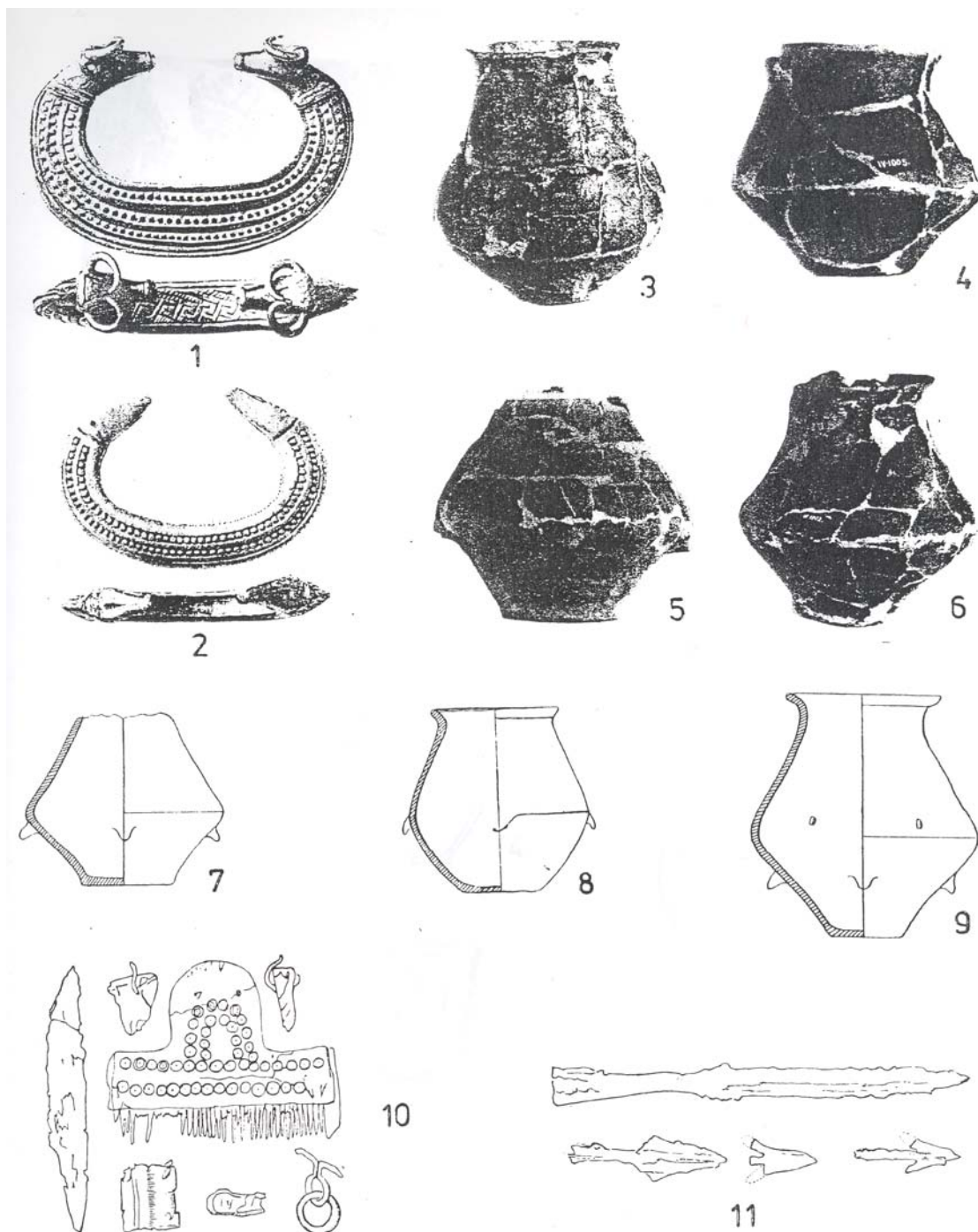

Fig. 4. Mărturii arheologice I. 1-2. Brățări de aur din prima epocă a fierului (Hallstatt), după Popescu, D; 3-9. Ceramică protodacică, sec. VII-V î.Chr., după Crișan, I.H; 10. Inventarul mormântului X, sec.IV, după Kovács, Șt. 11. Inventarul mormintelor IX și XI, lance și vârfuri de săgeți, sec. IV și VI, după Kovács, Șt.

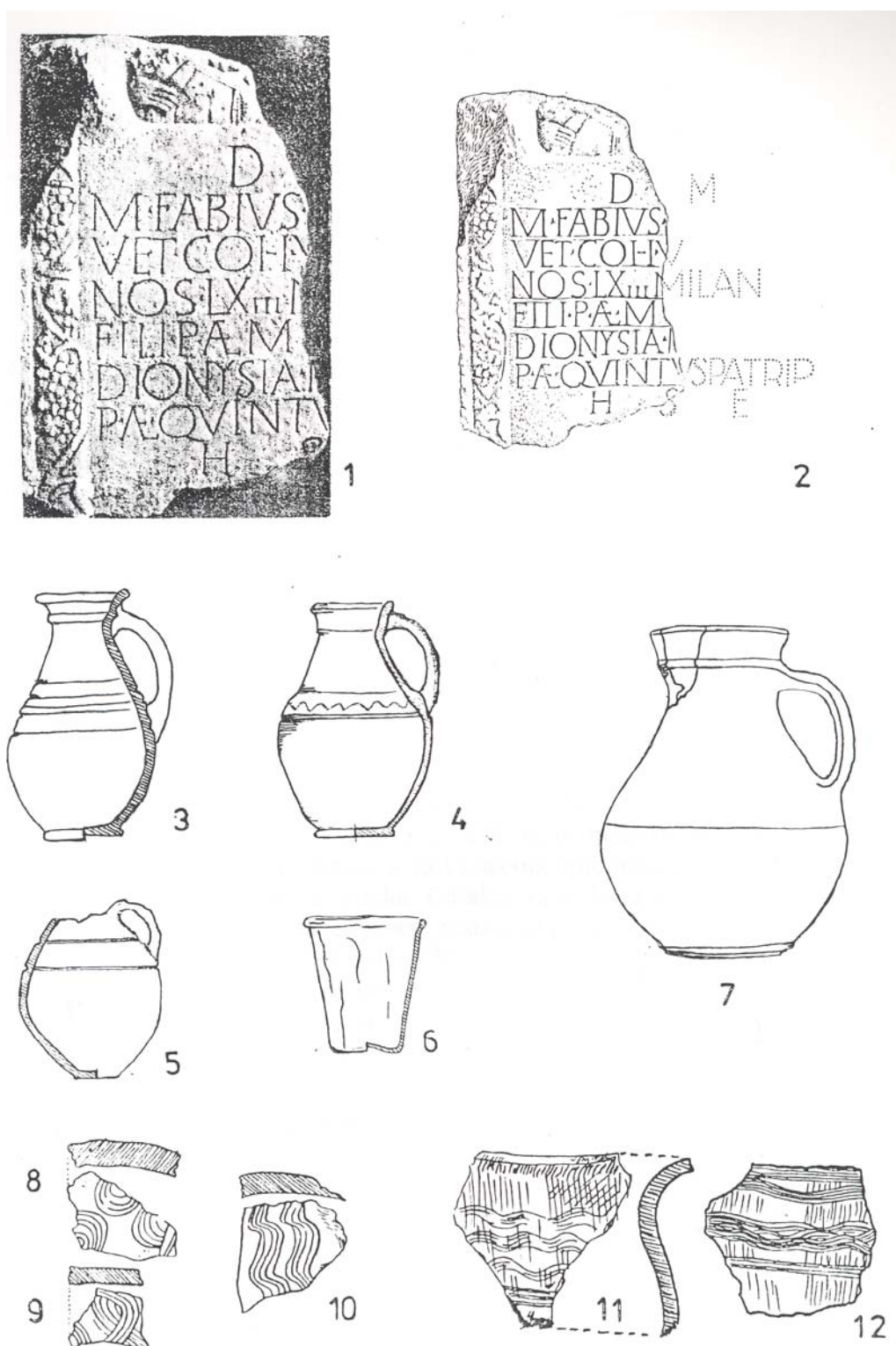

Fig. 5. Mărturii arheologice II. 1-2. Fragment se stelă funerară găsită la Târgu-Mureș, probabil provenită de la Cristești; 3-6. Vase de lut și pahar de sticlă din sec. IV, după Horedt, K.; 7. Vas de lut de tip Sântana de Mureș, sec. IV, găsit la SC „AZOMUREȘ” SA, după Horedt, K.; 8-12. Ceramică slavă târzie din sec. X, după Vlăsa, N.

2. La Târgu-Mureș nu a fost un castru roman, cum au presupus unii autori, ci numai o așezare rurală. Existența acestei așezări este confirmată de descoperirile arheologice ocazionate de lucrările de restaurare a cetății și a bisericii din cetate.
3. Tudor. D., *op.cit.*, p. 272-273; Protase, D., *Autohtonii în Dacia*, București, 1980, p. 30- 31, 158-159.
4. Pe un fragment de prag, ancadrament de ușă sau fereastră, se află însemnat: "... IDVARIVS. F.," întregit în chip firesc "HERMEROS LAPIDARIUS F(ECIT)". Numele sculptorului rezultă și din alt fragment de piatră: "HERMENOS LAI...", găsit în zona municipiului Târgu-Mureș, dar provenind de la același șantier. I.I. Russu, *op.cit.*, p. 182-183.
5. Nicolae Sulică, *Diploma militară romană de la Cristești, Județul Mureș*, în *Șoimii*, nr. 5-6, V, 1929, Târgu-Mureș, p. 71-75. Diploma militară cerată, datată la 8 iunie 158 d. Chr., pe timpul lui Antonius Pius, indică, aici, prezența trupelor garnizoanei Ala I Bosporanorum milliaria. A fost descoperită în anul 1886 pe teritoriul vechii așezări romane.

B. GENEZA ȘI NUMELE ORAȘULUI

Geneza Târgu-Mureșului este legată de maturizarea unui proces social-economic de mai lungă durată, în care, din cadrul obștei sătești, s-au rupt treptat meșteșugarii, găsindu-și condiții favorabile activității lor. Un aport destul de însemnat în dezvoltarea așezării inițiale și transformarea ei în localitate orășenească, cu caracter de târg, l-a avut, așa cum am mai amintit, și situarea acesteia la încrucișarea unor importante drumuri comerciale, devenind un important centru de schimb. Fenomenul nu este singular, el este întâlnit la o serie de orașe din Transilvania, ca: Satu Mare, Arad, Turda, Reghin, dar și în alte localități din restul țării ca: Pitești, Ploiești, Bacău etc.

Deși documentar este pomenit începând cu secolul al XIV-lea, probabil orașul datează încă de la sfârșitul perioadei prefeudale, bineînțeles într-o formă mai restrânsă,¹ ca centru de schimb – târg – formă caracteristică vechilor așezări românești, și care poate fi pusă în legătură cu existența celorlalte așezări sau cetăți prefeudale, situate în jurul său.

La începutul secolului al XII-lea elementul maghiar pătrunde pe valea Mureșului, până în amonte de Târgu-Mureș, fără să ajungă în regiunea muntoasă a bazinului Gurghiului. Analizând etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania, Horedt² presupune că cetatea de la Morești a fost cucerită aproximativ concomitent cu întemeierea, în apropierea acestuia, a satului Citfalău (azi dispărut). Două monede descoperite în mormintele cimitirului acestui sat pustiu, situat în punctul „La biserici”, emise de Ștefan II, (1114-1131), și Bela II (1131-1141) sunt puse pe seama acestor evenimente. Cetatea de la Morești, de pe „Podei”, constituie una dintre cele mai însemnate cetăți, cu mărturii milenare, preponderent prefeudale și feudale timpurii.³

În afară de această cetate, în jurul Târgu-Mureșului mai erau și alte „cetăți” prefeudale ale populației autohtone. O asemenea cetate de pământ – palisadă – era situată pe dealul învecinat de satul Chinari (aparținător comunei Sântana de Mureș), probabil prefeudală sau feudală timpurie (sec. IX-XIII).⁴ Deși sondajele efectuate în anul 1963 nu au scos la iveală mărturii arheologice, tradiția populară păstrează definiția locului ca Dealul Cetății, sau Locul Cetății (Várhegy, Várhely). Probabil această cetate împreună cu cele de la Moigrad, Cuzdrioara, Șirioara, Dedrad, Morești și Moldovenești, conturau voievodatul lui Gelu.⁵ Luând în discuție existența acestor cetăți prefeudale, sau feudale

timpurii, N. Stoicescu,⁶ specifică „faptul că unii istorici maghiari au încercat să susțină că aceste vechi cetăți de pământ ar fi opera unor războinici nomazi. Dacă „descălecători” maghiari ar fi constructorii acestor cetăți, ar fi fost firesc ca asemenea construcții să fi apărut și în Pannonia, unde s-au așezat mai întâi maghiarii; ori, asemenea cetăți nu sunt cunoscute până acum, arheologii maghiari nereușind să descopere decât vechi cetăți rămase de la romani sau altele ceva mai noi construite de slavi”. Cu toate acestea, exponenții unor teorii pseudoștiințifice au încercat și încearcă încă să acrediteze teza că românii au imigrat la nord de Carpați, începând cu secolul al XIII-lea. Pornind de la aceste considerente, ne explicăm intenția unor autori, vechi sau noi, de a impune atestarea municipiului Târgu-Mureș, mult mai înainte de geneza sa firească, ca oraș întemeiat de unguri sau germani și nicidecum ca o așezare formată dintr-o alta, mai veche, autohtonă. Sprijinim afirmația prin faptul că, față de celelalte localități din Transilvania, Târgu-Mureșul nu a cunoscut colonizări (coloni sau hospites), în urma cărora să beneficieze de o organizare autonomă și, ca urmare, încă de la început să-și fi construit ziduri de apărare.

Începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, până prin preajma anului 1848, în general istoricii plasează geneza orașului Târgu-Mureș în secolul al XI-lea, uneori în al XII-lea, sau chiar în secolul al XIV-lea. În anul 1847-1848 în cronica săsească de la Brașov, inspirându-se din „codul legislativ” al orașului din anul 1604, Trausch Josephus⁷ așează înființarea orașului în anul 1004, ca fiind cel mai vechi oraș al germanilor, întemeiat în perioada regelui ungur Ștefan cel Sfânt, arătându-se: „*Primum oopidum Alemanorum in Transylvania fuit in medio Scithulorum Maricanorum, quod ipsi Novum forum, hungarice vero Székely Vásárhely nuncupaverunt*”. Preluând datele de la un anume Engel, istoricul secui Orbán Balázs,⁸ la rândul său, menționează anul 1004, unde ar fi existat vechea localitate romană *Utidava*, sau *Dorica Colonia*, pe a cărei ruine, dintre cei de la Schithulorum Maricanorum, germanii au întemeiat orașul. La rândul său istoricul Benkő Károly, în lucrarea dedicată orașului Târgu-Mureș,⁹ preia perioada amintită, dar indică anul 1002. Însuși Orbán Balázs pune afirmația sub semnul întrebării, în primul rând că nu se explică cine sunt acei întemeietori și că este lipsită de orice bază documentară.¹⁰ Cine cunoaște istoria Transilvaniei poate constata că la acea dată germanii încă nu au fost colonizați pe aceste meleaguri. În orice caz istoricul maghiar consideră orașul ca întemeiat cel mai devreme la începutul secolului al XIV-lea. Fără a considera anul 1004 ca dată certă, Pál-Antal, Sándor¹¹ pune în discuție primele atestări documentare ale localității.

Unii istorici consideră orașul ca întemeiat în perioada regelui Coloman Cărturarul (Könyves Kálmán), care a domnit între anii 1095-1116, respectiv în jurul anului 1100,¹² sub denumirea de *Novum Forum Siculorum* (Noul târg al secuilor), afirmație care, la fel, nu are nici un suport documentar. Iezuitul Szentivány din Nagyszombat (Ungaria)¹³ face mențiunea că orașul Târgu-Mureș exista încă din anul 1230, definindu-l ca „Asserculi” (... *in Asserculis, hoc est*”), în care ar fi existat doi administratori. În latină „aserculis” înseamnă din scândură, deci o localitate unde existau construcții realizate din material lemnos. Datarea poate fi pusă sub semnul întrebării și legată de invaziile tătare din anii 1236-1242, culminând cu pustiitoarea cotropire din anul 1241. În aceste condiții era de așteptat ca și privitor la Târgu-Mureș să fi existat referiri asupra acestor evenimente, așa cum cunoaștem despre orașele Oradea, Rodna, Bistrița, Sibiu, Cluj, Sighișoara, dar mai ales Reghin,¹⁴ situat aproape de Târgu-Mureș. Inexistența unor documente în acest sens presupune așezarea în oraș a călugărilor dominicani doar după marea invazie tătară de la

1241, deci întemeierea orașului propriu-zis poate fi considerată după această dată. Urmând firul istoriei, constatăm că anul 1230 este data când călugării dominicani au sosit în Ungaria, nu în Transilvania și, cu atât mai mult, la Târgu-Mureș, unde prezența acestora poate fi considerată doar din jurul anului 1262.¹⁵ Faptul că dominicanii s-au stabilit la Târgu-Mureș în anul 1230, deci localitatea ar proveni dintr-o perioadă anterioară, este din nou preluată de unii istorici din perioada modernă.¹⁶

O însemnare din Analele Franciscane, provenită din anul 1316,¹⁷ arată că la Târgu-Mureș (*Forum Siculorum*) se afla una din cele patru mănăstiri franciscane din Transilvania.¹⁸ Prezența franciscanilor în Transilvania o putem considera după marea invazie tătară din anul 1241. De remarcat faptul că ordinul franciscan apare în regatul ungar în jurul anului 1228 prin intermediul sașilor, unde a fost îmbrățișat îndeosebi de curtea regală și nobilime și mai puțin de centrele urbane, a căror dezvoltare era mai anevoioasă decât a celor aflate în vestul Europei. Mănăstirea de la Târgu-Mureș o putem considera ca fiind cea mai mare din Transilvania medievală, până în anul 1486, când la Cluj este fondată de către regalitate cea mai mare mănăstire franciscană, terminată în 1490. Realizată în afara spațiului săsesc din Transilvania, presupunem că mănăstirea de la Târgu-Mureș a avut unele atribuții de misiune, fiind în vecinătatea ținuturilor tătarăști: "*Locum Clicumfori*" („in metis Tatariae”). După cum bine face observația istoricul Pál-Antal Sándor datările de mai sus pot fi considerate doar probabilități.¹⁹ Tematica necesită cercetări amănunțite, în primul rând asupra rolului mănăstirilor în secolul al XIII-lea, respectiv dacă acestea au fost realizate în interiorul localității sau localitatea s-a dezvoltat în jurul mănăstirilor, considerate de istoriografia franceză ca un indiciu de urbanizare pentru evul mediu. Înființată, fie de călugării dominicani, fie de cei franciscani, mănăstirea ce s-a ridicat pe terasa a doua a râului Mureș a determinat formarea în secolul al XIII-lea a unei comunități de locuitori, probabil pe amplasamentul sau în apropierea unei așezări autohtone. Toponimicul latin de „Forum” indică existența unui loc de târg sau a unui for de judecată, prima afirmație fiind cea reală, întrucât varianta maghiară și cea germană a toponimicului, de „Vásárhely” sau „Markt”, însemnând „loc de târg” sau simplu „târg”. Atributul de „Nou” („Novum”) ne sugerează că ar fi existat și un asemenea loc mai vechi, a cărui existență nu ne este cunoscută.

Mai nou, unii autori ridică obiecții privind cele două surse documentare din anii 1300 și 1316,²⁰ în primul rând menționând faptul că datele publicate în anii 1272 și 1304 nu sunt de proveniență transilvăneană. Deci, datele privitoare la Forum Siculorum necesită cercetări. De asemenea, se mai arată că nota din 1316, privitoare la amintita mănăstire franciscană, provenind din anul 1385 nu este de dată recentă, considerând întemeierea mănăstirii la 1323. Așadar, putem lua în considerare formarea orașului cel mai devreme către sfârșitul secolului al XIII-lea, sau începutul secolului al XIV-lea, remarcă făcută și de Dankanits Ádám,²¹ care apreciază că „... nu avem nici o dovadă că înainte de secolul al XIV-lea să se fi format aici vreo aglomerare de populație mai mare”. Putem considera orașul ca existent între anii 1296-1304, cu statutul de târg, sub denumirea de *Novum Forum Siculorum* (Noul Târg al Secuilor) sau mai simplu *Forum Siculorum* (Târgul Secuilor) însă, la acea dată, ca aspect nu se deosebea prea mult de localitățile înconjurătoare, doar că era ceva mai mare.

Începând cu anul 1332, succesiv în câțiva ani, în Registrele de dijme papale,²² aparținătoare de Arhidiaconatul de Tileagd, denumirea orașului apare simplu, sub numele de *Novum Forum* în anul 1332,²³ *Novoforum Siculorum* în anul 1333,²⁴ *Novum Forum Syculorum* în anul 1334,²⁵ *Novum Forul Siculorum* în anul 1335.²⁶ *Novum Forum* sau

Novum Forum Siculorum, presupune destinarea acestei localități ca un nou târg, sediu al secuilor, spre a-l deosebi de un altul mai vechi, probabil cel existent la Miercurea Nirajului.²⁷ Aceeași denumire o întâlnim și în anii următori, ca *Foro Novo Syculorum* în anul 1334 și „*in loco Fori Siculorum*” în 1344,²⁸ apoi la 25 ianuarie 1360, într-un document al lui Ludovic I, prin care se înființează târgul săptămânal de pe moșia Sărarum, ca: „*Datum in loco fori Siculorum*”,²⁹ iar la 1361 tot așa: „*Forum Siculorum*”, „*forum Syculorum*”.³⁰ La 1349 acest târg era denumit tot simplu, dar sub o altă formulă: „*Scekulwasarhel*”.³¹ Un document datat la 15 ianuarie 1360, dat tot de regele Ludovic I, prin care poruncește Capitolul din Alba Iulia punerea în posesie a unor moșii, orașul este pomenit ca *Zekuluasarhel*.³² Tot ca *Zekuluasarhel* îl întâlnim la 1366, apoi *Zekeluassarhel*, *Zekelwasarhel*, *Zekelwasarhely* la 1370.³³ În anul 1409 numele orașului este mai simplu, însă întregit cu noțiunea de oraș, „*in civitate Vasarhel*”,³⁴ fără ca aceasta să însemne că îndeplinea această funcție de „*civitas*”. Cert este faptul că după această dată, alături de numele orașului, care poate fi *Wásárhely*, *Zekelvásárhely* etc., găsim aproape întotdeauna noțiunea de „*oppidum*”: „*in oppido Wasarhely*”³⁵ în anul 1451, „*in oppido Zekel Wasarhely*”³⁶ în 1470, „*oppidi Wasarhel*”³⁷ în 1481, *Oppidi Wasarhel*,³⁸ „*oppidi Zekelwasarhel*”³⁹ în 1487, „*in dicto oppido Wasarhel*”⁴⁰ în 1501, „*in oppido Zekel Wasarhely*”⁴¹ în anul 1519, șirul exemplificărilor fiind mult mai lung. Cu toate acestea uneori documentele continuă să-l menționeze și ca oraș, ca în anul 1539: „*ceterorumque civium Maros Vasarhel*”.⁴² În paralel întâlnim denumirea orașului și simplificată datorită uzanței, ca „*in Wasarhel*”⁴³ în anul 1453 sau „*Vasarhel*”⁴⁴ în anul 1555. Acest nume de *Székely-Vásárhely* se păstrează până în secolul al XVII-lea, precum la 28 ianuarie 1603, 7 februarie 1603, 12 iunie 1606, 27 ianuarie 1616.⁴⁵ În paralel îl găsim și sub denumirea de *Vasarhely*, la 16 august 1602 și 27 septembrie 1608.⁴⁶ La 1608 este pomenit și ca „*Székely Vásárhely vagy Marosvásárhely*”⁴⁷ (Târgu Secuilor sau Târgu-Mureș), ori simplu „*Marus-Vásárheliensis*”, ca într-un act din 31 octombrie 1615.⁴⁸ Ca urmare a intervenției lui Borsos Tamás, la 29 aprilie 1616 principele Gabriel⁴⁶ Bethlen declară localitatea „oraș liber regesc”, cu rang de municipiu, oficializând de fapt denumirea deja adoptată de „*Maros-Vásárhely*”, adică „*Târgu-Mureș*”.⁴⁹

Târgu-Mureș nu era o localitate izolată. Era la începutul secolului al XIV-lea un însemnat număr de așezări rurale, răspândite pe întregul teritoriu din jurul orașului, la rândul lor, dezvoltate pe structura vechilor așezări autohtone (fig. 6). Dovadă este numele lor toponimic de origine latină (romană) dovedind continuitatea populației autohtone în zonele acestea. Registrele de dijme papale din anii 1332-1337, ca și alte documente contemporane, pomenesc aceste sate, din care enunțăm doar pe cele situate în imediata apropiere a orașului. Este astfel atestat Sâncraiu de Mureș, la 1293 ca „*siculi de Sancto Rege*”.⁵⁰ Această denumire de Sancto Rege o întâlnim și în registrele de dijme din anii 1332, 1334 și 1335.⁵¹ La 1339 îl găsim ca *Zentkirál*,⁵² iar în anul 1350 și sub numele de *Székelyháza*, ca locul pe care s-a construit de către călugării paulini mănăstirea întru cinstirea Sf. Maria.⁵³ Din anul 1687 poartă și denumirea de Sâncraiu de Mureș⁵⁴ (lat. *sanctus* + v.slav.*králi* + autohton *Maris*), ungurește *Maros Szent Király*. Așezarea Sângeorgiu de Mureș este pomenită în anii 1332, 1334 și 1335 ca *Sancto Georgio*,⁵⁵ din anul 1423 ca *Zenthgywrgh* (Szent György), iar din anul 1567 și sub denumirea de Sângeorgiu de Mureș (lat. *Sanctus Georges* + autohton *Maris*), ungurește *Maros Zent Gijeórij*.⁵⁶ Localitatea Sântana de Mureș este trecută în anii 1332, 1334 și 1335 ca *Sancta Ana*,⁵⁷ iar din 1409 ca Sfânta Ana (lat. *Sancto Ana*), ungurește *Zenthana*.⁵⁸ Satul Curteni figurează în registrele de dijme, pentru anii 1332 și 1334 ca *Oduorfalva*, *Udorfalva*,⁵⁹ iar

din 1564 ca *Wdwarffalwa*.⁶⁰ Localitatea Cristești este trecută în registrele din anul 1332 sub denumirea de *Sancto Cruce* (lat. *Sancto Croce*),⁶¹ iar din 1567 ca Cristești Mureș (lat. *Christianus* + autohton Mureș) ungurește *Maros Keresztur*.⁶²

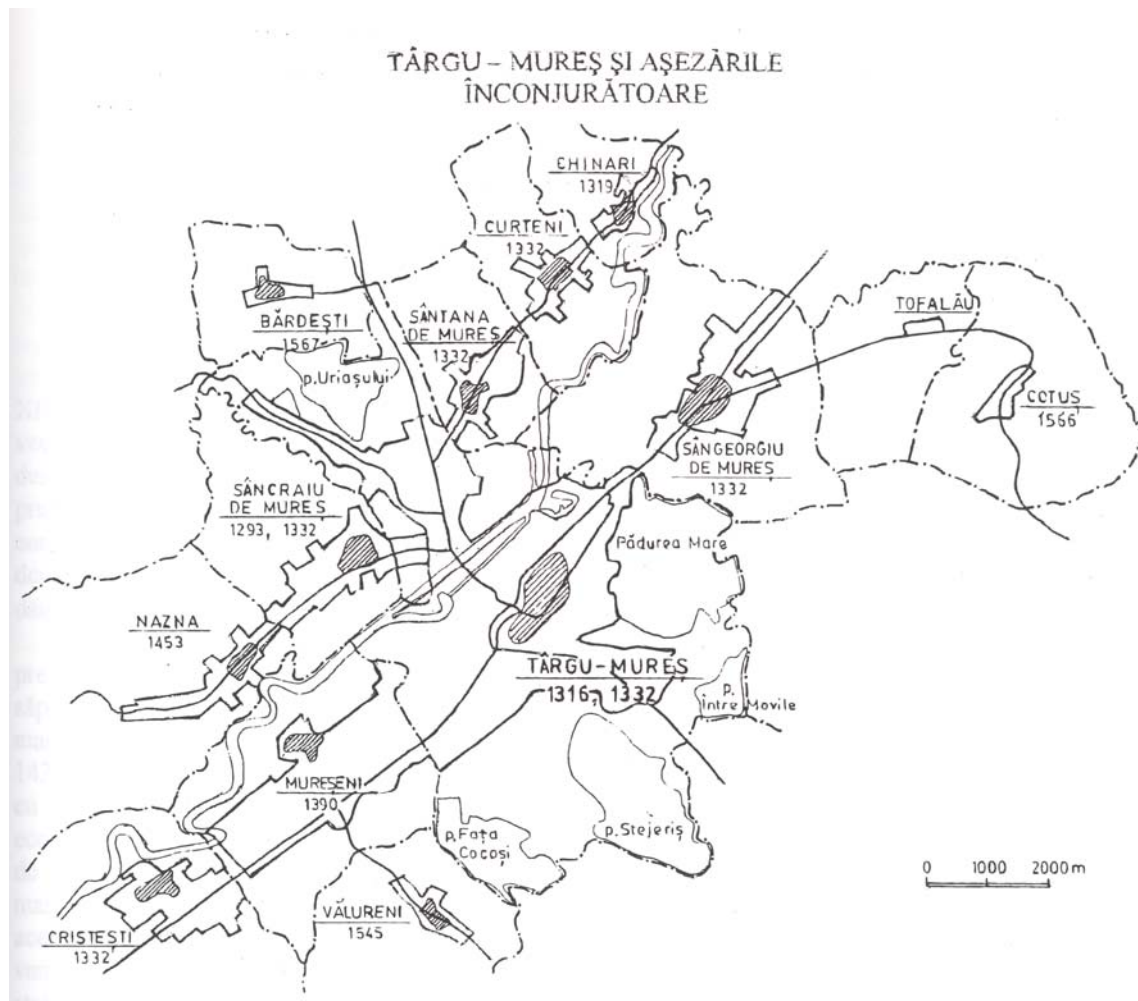
Pe această cale considerăm necesar a trece în revistă și localitățile care, pe parcurs, au fost cuprinse în teritoriul actualului municipiu, cu denumirea acestora și anul primei atestări documentare: Benefalău (*Benefalva*, 1495),⁶³ Cornățel (Egerzegh, 1567),⁶⁴ Micești (*Kwsfalwd*, 1567),⁶⁵ Mureșeni (*medyesfalva*, 1390),⁶⁶ Podeni (*Hidvég*, 1760-1762),⁶⁷ Remetea (*Remeteszeg*, 1602, 1603),⁶⁸ Secuieni (*Zekelfalva*, 1467),⁶⁹ Șășvar (*Saswarij*, 1567).⁷⁰

Note:

1. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, Vol. I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1975, p. 239.
2. K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, Ed. Academiei, p. 119.
3. Lazăr, V., *op.cit.*, p. 264
4. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, I, p. 149; II, p. 226, 227, 258; Lazăr, V., *op. cit.*, p. 225.
5. Mircea Rusu, *Castrum, urbs, civitas* (Cetăți și „orașe” transilvănene din sec. IX-XIII), în *ActaMN*, VIII, 1971 p. 200.
6. Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 184; P. Petrescu-Dâmbovița, *Cetăți medievale din pământ pe teritoriul României*, în *MagIst*, 1978, nr.9, p. 31.
7. Trausch Josephus, *Chronicon Fuchsio – Lupino – Oltardinum sive annales Hungarici et Transilvanici*, I, Coronae (Brașov), 1847, p.3.
8. Orbán B., *op.cit.*, p. 107-108. În nota 5 arată: „*Oppidum Székely-Vásárhely aedificatum est ab Alemannis in medio Schythulorum Maricanorum anno 1004*”.
9. Benkő K., *op.cit.*, p.13, 41-42, nota 6 în care arată: „*Chronicam Fuchsio Lupinio Oltaridanum, sive Annales Hungarici et Transylvanici...*” opera et studio Clarissimorum doctissimorumque virorum Marci Fuchsii Pastoris Coronensis, Christiani Lupini Pasoris Cibiniensis + 1616. 21 Maii et Johannis Oltardi Pastoris itidem Cibiniensis + 1630. die 9 Maii concinnati – quibus ex lucubrationibus Guneschianis + 1703. die 23 Octobris aliisque manuscriptis fide non indignet quaedam adjecit Johannes Ziegler Schenkensis pastor in Districtu Bistrietu Bistrici Neovillensis”. La pagina 556 a acestei lucrări, în copie la Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș, din anul 1767, p.276, se află mențiunea: “*Anno 1002 Primum Oppidum Alemannorum in Transylvania fiut in medio Scythulorum Maricanorum, quod ipsi Novum forum hungarice vero Szákely Vásárhely nuncupaverunt etc*”. În Benkő K., *Marosvásárhely*, p. 41, 42, nota 6. Orbán Balázs menționează însă anul 1004 și anume: „*Oppidum Székely-Vásárhely sedificatum est ab Alemannis in medio Schythulorum Maricanorum anno 1004*”
10. „*Hogy már ő miféle alemanokat ért itt s azok a Maricanus schithulusok kik, mik voltak? Azt magyarázni és felfejteni elfeledte*”, Orbán B., *op.cit.*, p.108..
11. Pál-Antal Sándor, *Marosvásárhely: 1332 ?* (Târgu-Mureș: 1332 ?), în *A Hét* (Săptămâna), nr. 10 din 4 martie, p. 11 în care preia mențiunea: “*Primum oppidum Alemanorum in Transylvania fuit in medio Scithulorum Maricanorum, quod opsi Novum forum, hungarice vero Székely Vásárhely nuncupaverunt*”.
12. “*Első említés városunkról Könyves Kálmán idejából származik 1100 körül, amikor már Novum Forum Siculorumnak nevezik*”, în Kiss P., *op.cit.*, p. 66. Știrea este preluată de la

- Jáross Béla, „*Emlékek a marosvásárhelyi Róm. Kath. Egyházközség multjából* (Amintiri din trecutul comunității romano-catolice din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1937, p. 2.
13. Szentivány Márton, *Curiesiera et Selectiera Variarum Scienetiomm Miscellanea...* Nagyszombat (Ungaria), 1702.
14. E. Philippi și W. Welzer, *Sachsisch-Regen. Die Stad am Berge*, Bochum, 1991, p.36.
15. *Marosvásárhely város vázlatos története* (Schită istorică a orașului Târgu-Mureș, *Arh.Bis.ref*, Mss.; Farczadi Elek, *Székelyvásárhely megíelenése a történelemben*, material prezentat la 27 decembrie 1958 într-o comunicare la Academia Română, Mss, p.5.
16. Karácsony Márton, *A Marosvásárhelyi Róm. Kath. Gymnasium és nevelőház története*, Târgu-Mureș, 1895, p.9; P.György József, *A fercnrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj, 1930.
17. Kiss, P., *op.cit.*, p. 66. În *Annalecta Franciscana*, IV, p. 554; Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok* (Studii de istoria artei), București, Ed. Kriterion, II, p.36.
18. Primele mănăstiri franciscane din Transilvania cu apărut în mediul săsesc: la Bistrița în jurul anilor 1250-1268, fiind prima mănăstire franciscană; a doua la Sibiu în jurul anului 1300; iar a treia la Orăștie, menționată pentru prima dată în anul 1302. Apariția lor o putem pune pe seama faptului că Transilvania a constituit punctul de pornire a misiunilor catolice spre est, unde în Moldova, la Bacău, se afla o mănăstire, și spre sud în Muntenia, la Târgoviște, unde de asemenea se afla un asemenea așezământ.
19. *Mv.Tört.*, p.10
20. Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila, *Közepkori mezőváros a Székelyföldön*, în *Erdély Múzeum Egyesület* (Asociația Muzeului Ardelean), Cluj-Napoca, *Erdély Tudományos Füzetek* (Caiete științifice ardeleni), nr. 223, 1997, p.11.
21. Dankanits, A., *op.cit.*, p. 91. Autorul se referă la un act publicat în *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára*, Budapest, 1882, II, p. 29-30, nepublicat în *DIR*.
22. Pentru zona Transilvaniei registrele sunt intitulate: „*Registra quinque annorum de Ecclesia Transilvana, sive de Transilvania partibus Subcollectorum*”.
23. „*Romanus sac. De Novo Foro solv. 40 den*” (preotul Romanus din Târgu –Mureș a plătit patruzeci denari), în Orbán B., *op.cit.*, p. 107; *DIR*, veacul XIV, III, 1954. p.134.
24. *Romanus sac. De Novofofo Siculorum solv. 1 fertonen fini argenti* (Romanus preotul din Târgu-Mureș a plătit un fertun de argint bun), în Orbán B., *op.cit.*, p. 107; *DIR, Ibidem*, p. 134.
25. *Romanus sac. De Foro Novo Syculorum solv 1 fert. et 3 kuntines fini argenti* (Romanus preotul din Târgu-Mureș a plătit un fertun și trei kuntini de argint bun), Orbán B., *op.cit.*, p. 107; *DIR, Ibidem*. p. 198.
26. *Romanus sacer. De Novo Foro Sicularum solv. 3 lotones argenti* (Romanus preotul din Târgu-Mureș a plătit trei lotoni de argint), Orbán B., *op.cit.*, p. 107; *DIR, Ibidem*, p. 214.
27. Traian Popa, *op.cit.*, p. 15.
28. Suciu, C., *DILT*, II, p. 196.
29. *Ludovicus Dei gracia Rex Hungarie... Datum in loco Fori Siculorum parcium, Transsiluanarum in festo conversionis beati Pauli Apostoli, Anno domini M.C C.LX-D*”, în *SzOkl*, I, p. 67, doc. 53.
30. Suciu, C., *DILT*, II, p. 196.
31. *DIR*, II, p. 215, 507.
32. *Datum in Zekuluvasarhel tercio die octavarum festi Epighante domini, anno eiusdem M. CCC. LX* în *Documenta Romaniae Historica*, C., *Transilvania*, XI (1356-1360), p. 468-469, doc. 451.
33. Suciu, C., *DILT*, II, p. 196; *SzOkl*, I, p. 76.
34. *SzOkl*, II, p. 28-29.
35. *Ibidem*, I, p. 163.
36. *Ibidem*, p. 215.
37. *Ibidem*, p. 235.

38. *Ibidem*, v. p.25.
39. *Ibidem*, p. 28.
40. *Ibidem*, III, p.149.
41. *Ibidem*, I, p. 345.
42. *Ibidem*, II, p. 55.
43. *Ibidem*, p. 166.
44. Andrai Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, I, 1929, p. 148.
45. *SzOkl*, VI, p. 3, V, p. 224; IV, p. 169.
46. *Ibidem*, p. 47, 282.
47. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 84/1604.
48. *SzOkl*, VI, p. 45.
49. Szentgyörgy Dénes, *Maros-Vásárhely Lexikon* (Lexiconul Târgu-Mureșului), Târgu-Mureș, 1912, p. 6-7.
50. Suci. C., *DILT*, II, p. 126.
51. *Petrus sac de S. Rege solv. 10 banales aut. et 26 denarios*” (1332), *Petrus sac. de S. Rege solv. 2 ban. aut* (1334), Orbán B., *op.cit.*, p. 183; *DIR*, veacul XIV, III, 1954, p. 132, 199, 215.
52. Suci. C., *DILT*, II, p. 126.
53. *Monas B.M.V. de Székelháza sez Szent Király Anno 1350 a Joanne Thott et Ladislao Bulgár fundatum*, Orbán B., *op.cit.*, p. 183.
54. Suci. C., *DILT*, II, p. 126.
55. Orbán B., *op.cit.*, p. 105; *DIR*, veacul XIV, III, 1954, p. 133, 198, 214.
56. Suci. C., *DILT*, II, p. 127.
57. Orbán B., *op.cit.*, p. 188-189; *DIR*, *Ibidem*, p. 133, 198, 214.
58. Suci. C., *DILT*, II, p. 133.
59. Orbán B., *opcit.*, p. 189; *DIR*, *Ibidem*, pp. 133, 198.
60. Suci. C., *DILT*, I, p. 184.
61. Orbán B., *op.cit.*, p. 215, *DIR*, *Ibidem*, p. 134, 198.
62. Suci. C., *DILT*, I, p. 174.
63. *SzOkl*, VIII, p. 161, doc. 99.
64. *Ibidem*, II, p. 218, doc. 363.
65. *Ibidem*, p. 218.
66. Suci. C., *DILT*, I, p. 412.
67. *Ibidem*, II, p. 48.
68. *Ibidem*, p. 393.
69. *Ibidem*, p. 430.
70. *Ibidem*, p. 399.

LEGENDA

- Limita actuală a teritoriului administrativ
- Limita actuală a intravilanului
- Perimetrul vechiului nucleu

Fig. 6. Târgu-Mureș și așezările înconjurătoare, cu perioada atestării lor documentară. Partea hașurată reprezintă amplasarea aproximativă a nucleului localităților

C. EVOLUȚIA ORAȘULUI MEDIEVAL.

1. Structura și înfățișarea orașului.

Orașului Târgu-Mureș îi este caracteristică funcția de târg. Încă din secolul al XIV-lea, aici, pe promontoriul celei de-a doua terase, în zona străzii Márton Áron, se afla vechiul loc de târg, unde, pe lângă animalele aduse spre vânzare, se adunau și vitele destinate ca tribut regilor (bovum signatura), cu prilejul încoronării, căsătoriei sau nașterii primului lor fiu. Afirmatia este dovedită și de faptul că strada Márton Áron, considerată printre cele mai vechi ale orașului, în jurul anului 1700 încă mai purta denumirea de strada *Oborul vechi de animale* (Régi Baromvásár),¹ denumire care a mai dăinuit timp de peste două secole.

Creșterea producției meșteșugărești, îndeosebi a meșteșugarilor locali, a creat premisa întăririi așezării ca important centru de desfacere a produselor, cu târguri săptămânale (forum hebdomandale), de mare afluență în zonă, ca cel pomenit la 13 martie 1447.² Probabil, un factor hotărâtor în acest sens îl are și măsura luată ca în fiecare scaun să existe câte un oraș cu drepturi de autonomie, respectiv să-și aleagă primar și să aibă independență economică și politică. Încă în anul 1427 regele Sigismund de Luxemburg afirma existența în fiecare scaun secuiesc a câte un oraș ce beneficia de drepturi sporite față de celelalte localități.³ Nu lipsite de importanță sunt privilegiile dobândite de oraș, legate de desfășurarea târgurilor în localitate. Erau organizate piețe săptămânale și trei târguri mari de țară, față de care orașul nu era obligat să-și împartă veniturile provenite din aceste activități, comercianții având dreptul de a-și transporta marfa prin țară fără să plătească vamă. De asemenea, orașul avea dreptul de a-și stabili reguli și limite față de comercianții străini, în unele situații luând măsuri drastice, precum s-a procedat în anul 1488 față de cei din Brașov, cărora li s-a interzis vânzarea cu amănuntul în piața orașului cu cotul și fontul, sau în anul 1491 față de cei din Bistrița.⁴

Concomitent cu dezvoltarea meșteșugurilor, acest oppidum se impune tot mai mult ca important centru social, economic și politic din Transilvania. Ca atare, locuitorii săi se bucură de interesul puterii centrale, care, pe acest temei le acordă o serie de privilegii. Toate acestea, pe fondul urmăririi obținerii independenței economice și politice față de Scaunul Mureș.⁵ Drept urmare, la 18 aprilie 1470, cetățenii orașului obțin din partea regelui Mathia Corvinul dreptul la jurisdicție proprie.⁶ Interzicând ca datoriile încasate de către judecătorul orașului să mai fie încasate de către conducătorii scaunali, respectiv locuitorii să fie judecați numai de către judecătorul orașului și jurații acestuia. Nefiind alte mărturii mai vechi privitoare la eventualele drepturi ale orașului, presupunem că autonomia administrativă și juridică a orașului a fost stabilită prin acest act regal. Cu toate acestea, conducătorii scaunali continuă să nu respecte autonomia orașului, dar care, cu toate intervențiile scaunului, își stabilește noi drepturi. Tot Mathia Corvinul, la 28 august 1482, din Hainburg, acordă orașului dreptul de a ține de trei ori pe an mari târguri de țară și anume: de Ziua Domnului (prima joi după duminica de după Rusalii), Ziua Sfântul Martin (11 noiembrie) și la Duminica Floriilor,⁷ Arătând că examinând, între altele, și „cerințele înaintate în fața maiestății noastre din partea comunității alcătuite din primarul, jurații, toți localnicii târgușorului Oșorhei, ...am considerat ca în acest oraș să se țină pentru totdeauna târguri

sau piețe anuale de ziua Domnului (Sărbătoarea Eucaristiei), în Sărbătoarea episcopului Sfântului Martin și în joia dinaintea Floriilor, ori în zilele acelea care precedează aceste sărbători.” La numai patru ani, și anume la 6 ianuarie 1486, scutește, pe vecie, locuitorii de la orice vamă.⁸ Ca recunoștință pentru sprijinul dat, de la același rege, orașul primește un steag de luptă, pe a cărei flamură era brodat în auriu și roșu următorul text: *Jesus Nazarenus Rex Judeorum*.⁹

Pe lângă întărirea privilegiilor acordate de Mathia Corvinul, la 2 februarie 1498, regele Vladislav al II-lea scutește orașul de orice vamă, indiferent că mărfurile se transportă pe apă sau pe uscat.¹⁰ Până la sfârșitul secolului al XV-lea localitatea și locuitorii săi mai obțin alte privilegii, care vor favoriza dezvoltarea social – economică a târgului. La 9 aprilie 1481, principele Transilvaniei Ștefan Báthory dă poruncă mai marilor Cetății Gurghiu și Scaunului Mureș, ca vechile privilegii ale locuitorilor orașului Târgu-Mureș să fie respectate.¹¹ Tot el mai acordă două diplome menite să întărească independența față de Scaunul Mureș. La 23 octombrie 1485, din tabăra de la Feldioara, interzice Scaunului Mureș să judece cetățenii orașului care, potrivit vechilor privilegii,¹² au dreptul de a-și judeca singuri pricinile, iar la 4 februarie 1487, cu ocazia vizitei sale la Târgu-Mureș, cere căpitanului scaunului și fruntașilor orașului ca vechile drepturi ale locuitorilor să fie respectate.¹³ Dealtfel până la acest an exista încă un jude de târg („iudex forensis”) care încasa, în interesul scaunului, o șesime din venituri. De asemenea scaunul încasa dare după vânzarea mierii de albine, iar de la ciubotari lua încălțăminte, bani și alimente.

În prima parte a secolului următor, și anume la 1 februarie 1507, cele șapte scaune secuiești, în adunarea de la Odorheiu Secuiesc, amintesc de vechile drepturi și libertăți („juxta antiquam legem et libertatem oppidi”) ale locuitorilor „târgușorului Oșorhei” (*opidi Vasarhel*) și anume că în cauzele de moștenire să nu se facă apel la instituția scaunală, ci acestea să fie soluționate de instanța judecătorească.¹⁴ La 27 septembrie a anului 1519, voievodul Ioan Zapolyai poruncește celor șapte scaune și separat Scaunului Mureș, ca meștesugarii târgumureșeni să nu fie constrânși la muncă, pe această cale scutindu-i de contribuția de vin, ovăz și altele.¹⁵ Întărite și păstrate sunt aceste privilegii și de regina Izabela la 6 decembrie 1557, scutind locuitorii de plata oricărui impozit, de taxe sau alte contribuții, cu excepția tributului datorat Înaltei Porți sau a regelui Ioan Sigismund al II-lea, la 1563.¹⁶ Orașul reușește ca în anul 1560 să câștige independența deplină pe linie judiciară față de instanța scaunală, forul de apel devenind Tabla Princiară (Regească). Privelegiul atribuit de Ioan Sigismund este dat „ca și în cazul celorlalte orașe libere regești” („*instar aliarum liberarum Civitatum nostrarum*”). Cu excepția cauzelor eclesiastice, toate litigiile sunt de această dată soluționate de către juzii și jurații târgului aflați în funcție, toate apelurile, după revizuire și dezbateri, urmând să se facă la Tabla Regească. Este firesc ca, în aceste condiții, la 18 aprilie 1595, deci înainte de ridicarea orașului la rangul de municipiu, principele Sigismund Báthory să-i doneze, prin *nova donatio*, toate drepturile regale (*jus regium*), recunoscând prin aceasta importanța lui în contextul politic, economic și social al Transilvaniei.¹⁷ Donarea este condiționată de obligația târgumureșenilor de a-și îndeplini datoriile lor față de principe.

Rolul politic al orașului este dovedit și de legăturile avute cu unii domnitori români, care drept recunoștință pentru sprijinul dat de locuitorii orașului, îi iau sub protecția lor. În anul 1538 în timpul refugiului dintre cele două domnii, domnitorul moldovean Petru Rareș ajunge și la Târgu-Mureș, unde, la 26 septembrie, este găzduit de Bernárd Tamásy, judele Thomas Kapecy (Tamás Köpeczi), dându-i vin din pivnița sa.¹⁸ Drept recunoștință, cu ocazia altor evenimente istorice, la 23 iulie 1541, din tabăra de la Făgăraș voievodul român

ia sub protecția sa pe locuitorii orașului dispunând: „Afară de aceasta îndemnăm și ordonăm cu strictete ca aceia din neamul nostru care trec pe la Târgu-Mureș să nu îndrăznească a face vreo stricăciune, fie cu foc, fie cu sabie, fie cu fier. Dacă am înțeles că cineva a făcut-o vre-o stricăciune, acela va plăti aceasta cu capul său”.¹⁹

Tot ca răsplată pentru sprijinul dat, voievodul român Mihai Viteazul ia sub apărarea sa pe locuitorii orașului. Din noua sa reședință, Alba Iulia, la 3 noiembrie 1599, domnitorul arată: „Am luat sub apărarea noastră pe locuitorii din Târgu-Mureș, fiindcă le cunoaștem credința arătată față de noi. Am ordonat locotenentului nostru Moise Secuiul, ca luând cu sine pe soldații și nobilii de acolo, să-i apere împotriva acelorora, care le tulbură liniștea și îi jefuiesc. Vă ordonăm, sub grea pedeapsă, ca nimeni să nu îndrăznească a călca acest ordin, nici să se folosească de forță în favorul moșiei sau a persoanei sale, ci fiecare să fie cumpănit în faptele sale. Dacă cineva va călca acest ordin va fi aspru pedepsit”.²⁰

Șirul acestor privilegii este încununat de diploma principelui Gabriel Bethlen, dată la 29 aprilie 1616, la Alba Iulia (fig. 7). Ea este rezultatul intervențiilor și activității lui Borsos Tamás, primar al orașului, apoi ambasador al principelui. După ce, în primul punct al privilegiului, se menționează faptul că orașul are dreptul de a-și construi ziduri și bastioane de apărare, echiparea acestora cu tunuri, puști sau alte instrumente de luptă, cât și realizarea de mori pentru praful de pușcă, în continuare, în diplomă se arată: „...având în vedere credința cetățenilor atât față de regii Ungariei cât și față de principii Transilvaniei în dieta celor trei națiuni convocată la Alba Iulia decidem: 1. Târgul care s-a numit până acum Târgul Secuilor, ce se află în Scaunul Mureșului, îl scoatem din rândul târgurilor și-l declarăm oraș regesc. 2. Îi rămâne pe mai departe vechea emblemă: un braț de om, tăiat de la umăr și îmbrăcat în armură, care ține o sabie înfiptă într-un cap de urs și o inimă”.²¹ Diploma prevede păstrarea în continuare a obiceiurilor consacrate în privința justiției față de care persoanele nobile își pot păstra calitatea de nemeși fără a încălca drepturile orașului, toate proprietățile lor căzând sub jurisdicția autorităților orașului, fiind datori de a suporta sarcinile publice deopotrivă cu ceilalți locuitori. Astfel, localitatea devine municipiu, cu rang de oraș liber regesc. Concomitent i se acordă sigiliul autentic cu următorul text: *Sigilium civitatis Marosvásárhely 1616*. (Sigiliul orașului Târgu-Mureș. 1616). În comparație cu alte localități din Transilvania, acest rang de oraș liber regesc este obținut ceva mai târziu, față de Cluj (1316), Sibiu (1326) sau Sighișoara (1367).

Prin dreptul său la autodeterminare, orașul pune în pericol pretențiile nobilimii, care s-a văzut obligată a presta sarcini ca și locuitorii de rând ai orașului. Drept urmare, nobilimea, prin intermediul pronotarului, Angyalosi János, și nobilul târgumureșean Köpeczi Mihály, nu întârzie să apeleze la sprijinul principelui, astfel încât prerogativele câștigate de oraș sunt condiționate. Firesc, principele îi apără pe nobili. Prin scrisoarea sa din 15 august 1616, după ce amintește că privilegiile nobililor sunt mai vechi decât cele ale orașului, principele afirmă: „după care privilegii domniile lor și casele care le au în oraș și tot omul trăitor acum ori în viitor în acelea sunt pe de-a întregul și deplin imuni de ori ce fel de dări, patrulări, munci, găzduiri și, într-un cuvânt, de orice îndatorire publică orășenească și sunt liberi la ori ce fel de neguțătorie”. Deci, principele arată că drepturile date orașului nu s-au dat în dauna altora („in prejudicium jurius alieni”), fiindcă a cunoscut scutirile anterioare avute de nobili, și ca urmare orășenii să se conducă după principiul „quiantem prior est tempore potior est etiam jure” și ca atare, în viitor, să le respecte privilegiile.²² Obligă totuși pe nobilii care au casă în cetatea orașului să plătească impozitul anual de 3 florini și să participe la sarcinile cetății.²³

Privilegiile obținute de oraș sunt întregite cu dispoziții proprii, constatându-se un proces de formare a oficiilor noi, o cristalizare a cutumelor juridice, a modului de soluționare a treburilor comunității și a regulamentelor de funcționare a Magistratului. Încă din secolul al XVI-lea Magistratul orașului impune celor care dobândesc casă în oraș să respecte legile și orânduilele stabilite și să-și ia angajamentul că nu vor solicita înnobilarea casei sau obținerea altor privilegii. Un asemenea angajament îl dă la 29 octombrie 1589 nobilul Ladislau Pattantios din Sântioana, cu ocazia cumpărării unei case în oraș, obligându-se să respecte legile orașului.²⁴ La rândul său, Martin Bálványi, predicator din Cuci, la 2 martie 1599, adevărește că judele Petru Zok, precum și consiliul orașului i-au îngăduit să cumpere o casă în strada Sf.Nicolae, aflată între casele lui Csomolya Menyhárt și Martin Tánkos, cu condiția să respecte în toate legile orașului, să oblige pe urmașii și succesorii săi să nu înobileze casa, sau să o vândă unui străin.²⁵ Obținea orașul din partea principelui Sigismund Báthory, la 21 aprilie 1593, dreptul de luare în proprietatea proprie și folosința în interesul obștii a imobilelor rămase fără moștenitori („*tam mobilia quam immobilia*”)²⁶

Ca urmare a acțiunii inițiate în anul 1604 de primarul Borsos Tamás, legile interne ale orașului, reglementările organului de autodeterminare sunt înscrise aparte, într-o „Carte a orașului”, intitulată: *Leges seu Decreta Oppidi Székely – Vásárhely*, pagina de titlu fiind întregită, în continuare, cu următoarele: *Opera ac studio consultissimo viri Thomae Borsos pri tempore Judicis Primari praedicti Opp. D.D. Anno Domini 1604.*²⁷ (fig. 8). Aceste legi interne și decrete emise de Consiliul orașului, au călăuzit timp de peste un secol și jumătate, întreaga activitate administrativă și socială a comunității orășenești, ele stimulând și protejând, în primul rând, interesele cetățeanului ungur, locuitor al orașului, dar îngăduind, pe diverse căi, stabilirea în oraș a străinilor, nu numai din alte părți ale țării, dar și de alt neam, cu deosebire a românilor. Motivația este stipulată încă în preambulul primei hotărâri, din anul 1604: *De Anno 1604. Articuli Pro Observatoine Unionis ac Legis Huius Oppidi Maros – Vasarheli*,²⁸ arătându-se căte „stricăciuni” au cauzat orașului străinii, dar și unii localnici, producând, prin aceasta, „răcirea frumoasei societăți”.²⁹ Sunt astfel condiționate căsătoriile străinilor cu femeile localnice, acceptate numai de către judele orașului, iar cei care doresc să se stabilească în oraș să depună jurământul că vor respecta legile orașului, sub pedeapsa sumei de 12 florini. Cei acceptați a intra în oraș se vor înregistra în registrul „unității orașului” (*Uaroseggiessgreol irt keoniben*), dată până la care li se interzice să facă crâșmărit sau comerț.³⁰ Acordul de stabilire se consfințește cu actul de jurământ dat în fața reprezentanților orașului.

Pe măsura construirii sistemului defensiv al cetății se procedează la diferențierea celor două părți ale orașului și anume: partea închisă cu ziduri, considerată ca orașul interior și care primește un regim aparte și partea situată în exteriorul zidurilor (Holstadt), neîngrădită, în totalitatea lor cetățenii formând o comunitate, acesteia asigurându-i-se integritatea și unitatea socială. În acest sens, tot în anul 1604, se emite hotărârea prin care se stabilește regimul juridic al terenurilor și imobilelor din cetate: *De Anno 1604. De Conditione Haereditatum in Castello Oppidi Zekely Uasarheli existentium.*³¹ La fel, se motivează faptul că profitând de vremurile tulburi, „sub diferite forme” (*kileombfele zinek*), ca moșteniri, căsătorii etc., unii au ajuns proprietari de imobile, inclusiv beneficiind de privilegii dobândite prin bani, sau de înnobilări de case, toate acestea în dauna comunității orășenești.³² Ca urmare, se hotărăște modalitatea construirii caselor și modul de folosire a lor. (*hogi immar benne bizonios hazzakat fundaluan epitettwk. Es haznosan biriuk*). Loturile de casă din cetate nu se acordă pe bani, ci se dau în mod benevol (*ex beneuolentia*) de consiliul orașului, însă în condiția respectării de către beneficiar a ordinelor orașului (*ciuilis*

Ordoual).³³ Vânzarea caselor din cetate este și ea condiționată, și anume, ca valoarea de înstrăinare să nu depășească valoarea materialelor încorporate în ea; în schimb, terenurile rămân tot timpul în proprietatea comună a orașului.³⁴ În cazul în care cetățeanul încearcă pe diferite căi să obțină anumite drepturi sau înnobilarea casei, Consiliul orașului, „în slujba uniunii orașului” (*mi Uarosunk Unioiat*), este în drept de a-i lua casa și să-l îndeapărteze din cetate.³⁵

La numai trei ani, o nouă hotărâre, *Constitutio Oppidi Zekeli (Maros) Uasarheli. Anno Dni 1607 Die 15 O-bris tempore Judicatus Circ. Thoma Borsos Deliberatio Uniuersorum Dno-rum Senatorum*, interzice cetățenilor de a-și înstrăina moștenirea din oraș, atât nobililor localnici, cât și celor din afara orașului, totodată ipotecarea ori iobăgirea acestora față de nobili.³⁶ O reglementare din anul 1617: *Constitutio Oppidi Maros – Uasarhel. Anno Dni 1617 Die 3-a Mensis S-bris. Az Uarbeli hazlelliek feleol Ualo deliberationak reformalasa*, aduce unele modificări privind regimul juridic al caselor și locurilor de casă din cetate (*vegeztwuk uolt az uarbeli epwlet es hazhelliek feolde feleol*), în sensul că, de această dată, dreptul de proprietate care aparținea comunității orășenești, trece în posesia proprietarului, care poate dispune liber de averea sa, însă condiționat, și anume, cu înștiințarea din timp a Judelui și Consiliului Orașului,³⁷ în cazul când dorește să o înstrăineze ori să o schimbe.

Prin dobândirea, în anul 1616, a dreptului de oraș liber și, ca urmare a construirii cetății, care pe parcurs ajunge să fie populată din nou, Consiliul orașului este nevoit să aducă reglementări privind proprietățile din oraș. Hotărârea luată în anul 1634: *Lege seu Articulo intra Maros Civitatis Maros – Vásárhely Anno Dni 1634. 20-a S-bris. Tempore Judicatus Prudentis ac Circumspecti D. Petri Zabo Senioris... pro proprietate deliberatuin*³⁸ specifică că, prin construirea cetății, cu ziduri de piatră și lemn, localitatea a devenit „oraș cu cheie”, adică oraș închis (*külcziós uarost*),³⁹ aceasta și ca urmare a privilegiilor dobândite. Partea de oraș situată în afara zidurilor cetății este considerată ca orașul extern (*Hostatnak*), de la cuvântul german Hofstadt, cu sensul de oraș exterior. Drept urmare, nobilii care locuiesc în această parte a orașului și care și-au păstrat moștenirea după privilegiul din anul 1616, rămân pe loc, dar intră sub jurisdicția Scaunului.⁴⁰ În final, dispoziția este deosebit de categorică împotriva acelorora, fie locuitor al orașului, fie din altă parte, care încearcă ca pentru casa sau terenul pentru casă moștenit, să obțină privilegii aparte, contrar „ordinii orașului” (*Ciuilis Ordonal*). În acest caz averea este ocupată de oraș, iar făptuitorul înlăturat din cetate.⁴¹

Aceste ordine și regulamente ale orașului, referitoare la dreptul de proprietate, sunt întregite cu altele, care reglementează raporturile sociale între cetățeni, obligațiile și drepturile acestora, ce le revin față de întreaga obște. Încă de la început, din anul 1604, se aduc reglementări, amănunțit tratate, privind soluționarea cazurilor de judecată ale cetățenilor, de către organul orășenesc. *De Anno 1604. De iuris processu tam ex ultusta Oppidi Maros – Uasarheli Deliberatione quam ex renouata Observatione*.⁴²

Începând cu anul 1606 apar și registrele de procese-verbale judiciare, prin care se aduc reglementări privind modul de folosire a moșiilor din jurul orașului, îndeosebi a celor dobândite de oraș prin cumpărări sau schimburi și care urmau să se împartă cetățenilor. O astfel de reglementare, din anul 1606, o aduce primarul Borsos Tamás, denumită: *Constitutio Oppidi Zekeli (Maros) Vásárhelyi. Anno D-ni 1606. Die 10. t-bris tempore Judicatus Circumspecti D. Thomae Borsos Uniuersi D. Senatores Communi Consensu deliberarunt*, prin care se interzice ca pe moșiile imobile ale satelor din jurul orașului să se are, secere sau cosi, sub pedeapsa platei de 12 florini.⁴³ Sunt luate asemenea măsuri și în

anul 1611 cu privire la modul de înstrăinare sau ipotecare a pădurilor, terenurilor arabile și râurilor din hotarul satelor Bărdești, Secuieni și Sântana, dobândite de oraș în anul 1609, reglementare care poartă titlul: *Constitutio Oppidi Maros – Vasarhel. Anno 1611 Die 23-a Januarii Deliberatio Dominorum Senatorum de possessione Sylvarum, Terrarum, Pratorum – Bardosiensium, Zekelfaluasiensium et Zentannaesium*.⁴⁴

Prin hotărârea din anul 1614, intitulată: *Constitutio Oppidi Maros – Uasarhely. De Anno Dni 1614. Die 22 Julii tempore Judicatus Circ. Joannis Zabo deliberatum est ex communi Consensu*, se stabilește ca funcționarii, judele, civilul și notarul care sunt în serviciul orașului să fie scutiți de plata taxelor și impozitelor.⁴⁵ Sunt aduse reglementări privind desfășurarea târgurilor și comerțului în oraș, îndeosebi în zilele de sărbătoare,⁴⁶ de vânzare a produselor alimentare și petreceri în zilele de duminică.⁴⁷

Existența bisericii și a mănăstirii din incinta fortificației secolului al XV-lea⁴⁸ ofereau siguranța și, totodată, prosperitatea comercianților așezați aici sau veniți din alte orașe, bunăoară din Cluj sau Brașov. Sunt cunoscuți asemenea comercianți clujeni încă din anul 1368,⁴⁹ a căror prezență la Târgu-Mureș avea să persiste și să crească datorită privilegiilor de care aceștia au beneficiat.

Care era aspectul orașului la începuturile sale din punct de vedere urbanistic, cât și în perioada următoare este o întrebare la care nu se poate răspunde cu ușurință. În prima fază, orașul cuprindea o mică întindere de teren de pe platoul celei de-a doua terase a râului Mureș, cunoscută și ca „Platoul Cetății”, însă dintr-un sit cât mai corespunzător nevoilor locuitorilor săi și evoluției sale urbanistice. Analizând structura planimetrică a orașului constatăm că limitele acestuia, în secolele XIV-XV, puteau fi cele conturate de străzile Avram Iancu, Mitropolit Andrei Șaguna, Mihai Viteazul, Borsos Tamás, partea superioară a străzilor Bolyai și Márton Áron, cuprinzând o suprafață de cca. 36 ha. Pe acest teritoriu avea să se dezvolte orașul până către mijlocul secolului al XV-lea. Partea de jos, care formează actualul centru civic, cu principalele artere de circulație ce derivă din acesta: piața Trandafirilor, străzile Revoluției și Călărașilor, încă nu exista, în acele vremuri fiind un teren supus revărsării râului Mureș⁵⁰ și a pâraielor ce aluviau de pe versantele dealurilor învecinate. Erau cursuri de apă care parcurgeau zona străzii Revoluției și a pieții Trandafirilor, întrucât cu ocazia efectuării săpăturilor pentru fundația casei Kárnász (azi Casa Căsătoriilor), în anul 1824, s-au găsit resturile unei mori de apă⁵¹ și anume: o roată, piatra de moară, cât și alte componente de stejar carbonizat. Grinzi împietrite s-au descoperit și în anul 1936, cu ocazia unor săpături pentru fundații în strada Revoluției,⁵² la casa numitului Jozef Emil. Au fost construite aceste mori, probabil, cel târziu pe la mijlocul secolului al XV-lea, când un braț al Mureșului curgea încă la poalele promontoriului pe care se afla orașul medieval, venind dinspre piața Republicii spre piața Trandafirilor ca, apoi, brusc să devieze spre matca principală. Nu putem stabili precis care a fost traseul acestuia și, în general, al celorlalte cursuri de apă, întrucât din acea perioadă nu ne-a parvenit nici o hartă sau descriere, dar îl putem intui. Vechi denumiri de străzi și zone presupun acest traseu, cum ar fi *Mureș Mort*⁵³ (în zona străzii Solidarității), apoi fosta stradă *Pocloș*⁵⁴ (azi piața Trandafirilor), a cărei denumire este cunoscută din anul 1597, sau strada *Plutașilor*⁵⁵ (azi Horea), care, în anul 1898 încă mai păstra un șanț pentru curgerea apelor provenite de pe versanții orașului. La cumpăna secolelor XV și XVI, se pare că partea de jos a orașului a fost degajată de aceste ape, aria lor fiind mult mai restrânsă, cel mai apropiat braț al Mureșului fiind cel al canalului Turbinei, cunoscut ca *Brațul Morii*,⁵⁶ denumire cunoscută și în secolul al XIX-lea. Numai astfel se explică apariția timpurie a pieții Petőfi, ca piață centrală a orașului și, mai apoi, a clădirilor din partea nordică a pieții

Trandafirilor și a celor din străzile Revoluției și Călărașilor. În tot cazul, în anul 1554, este edificată casa Köpeczi Tamás, din strada Revoluției nr.1, ceea ce presupune faptul că la acea dată strada era deja formată, având construcții mai mult sau mai puțin valoroase.

Raportat la numărul locuințelor și al populației, suprafața orașului, de 31 ha, din anul 1350, poate fi considerată destul de mare, dacă o comparăm cu aceea a orașelor Sibiu (55,1 ha). Bistrița (24,2 ha), sau Brașov (31,6 ha).⁵⁷ Este explicabilă această stare prin însuși caracterul aproape rural al localității, caracteristică târgurilor în formare, printr-o dispoziție mai afânată a construcțiilor, clădirile de locuit având în preajma lor gospodării și terenuri cultivate. Atât la această dată, cât și în perioada următoare, majoritatea clădirilor erau realizate din lemn sau paianță, acoperite cu paie sau șindrilă, excepție făcând bisericile și foarte puține case ale unor cetățeni mai înstăriți, care erau construite din cărămidă și piatră.

Este greu de presupus, fie și estimativ, care a fost numărul construcțiilor, respectiv al gospodăriilor, în acea perioadă. Pe baza socotelilor din registrele de dijme papale din anii 1332-1336 se poate face calculul, evident aproximativ, al numărului gospodăriilor existente. În anul 1332, pentru prima plată, este menționată suma de 40 denari, pentru a doua plată un fertun de argint bun, deci echivalentul a 44 denari; pentru 1334 un fertun și trei kuntini, echivalentul a 52 denari și, în sfârșit, pentru anul 1335 s-a achitat o sumă de 3 lotoni de argint, adică 36 denari. Rezultă, ca atare, în medie circa 43 denari anual.

Pentru comparație am luat unele localități din Scaunul Orăștiei, ale căror cifre pentru perioada analizată, sunt certe, deoarece au fost calculate cu exactitate.⁵⁸ Media gospodăriilor într-o așezare din cele opt localități menționate de autor este de 155. Luându-se media locuitorilor acestor așezări, care poate fi considerată la 593 locuitori, se poate aprecia pe o gospodărie circa 3,8 locuitori. Din registrul de dijme papale se obține și media valorii sumelor plătite de aceste localități, care este de 131 denari, adică aproximativ 43 groși. Față de numărul gospodăriilor, se obține o medie de circa 0,24 groși/fum. Astfel, ținând seama de suma medie anuală achitată de preotul din Târgu-Mureș, echivalentă cu 15 groși, împărțit la cei 0,24 groși/fum, se obțin circa 62,5 gospodării, care poate fi rotunjit la 63 gospodării. Nu trebuie uitat faptul că alături de populația catolică, care era obligată la plata dijmei, orașul Târgu-Mureș – deopotrivă cu celelalte localități din Transilvania și îndeosebi cele învecinate – era locuit și de o populație ortodoxă (românească), a cărei număr de gospodării poate fi apreciat, la cel puțin 10% și anume 6-8 gospodării. Deci, la începutul atestării sale documentare, orașul avea un număr de 69-71 gospodării, fiind încă un târg în formare, dacă îl comparăm cu celelalte orașe din Transilvania care, în anul 1350, aveau un număr însemnat de parcele clădite, cum s-a stabilit pentru Brașov – 650, Sibiu – 550 și Bistrița – 420 parcele.⁵⁹

Deci, față de unele orașe transilvănene, cu antecedente urbane medievale timpurii de sorginte romanică, orașul Târgu-Mureș își începe istoria urbană ceva mai târziu. O tentativă de datare nu o putem face decât coroborând date conexe prin care să se tragă câteva concluzii. Luând în considerare data construirii edificiilor de cult, situate pe platoul cetății, ca și a bisericilor din zona străzii Bolyai, putem încadra cronologic cristalizarea urbană a orașului, începând cu secolul al XV-lea. Acestui secol îi corespunde apariția primei bresle de oraș și anume breasla măcelarilor, în anul 1493,⁶⁰ dar și consolidarea unei vieți culturale, pe fondul unei păтури orășenești avute, întrucât tot în acești ani, și anume, la 28 septembrie 1495, se vorbește de un magistrat de școală – Stephanus de Gernyeszegh⁶¹ (Ștefan de Gornești).

Prezența bisericii și mănăstirii, chiar și fortificația de la mijlocul secolului nu au reușit să concentreze populația la nivelul altor orașe din Transilvania, cu o textură de străzi

dense, dezvoltate pe un plan radiar – concentric, având ca centru asemenea construcții, care prin monumentalitate și siluetă să domine localitatea.

Tipologia terenului coroborată cu structura parcelelor, întregite cu nevoile și posibilitățile economico – sociale ale populației au determinat o dezvoltare aglutinară a orașului, însoțită și de o extindere polinucleară. Lipsa mărturiilor documentare contemporane, modificările survenite de-a lungul secolelor în tipologia localității fac imposibilă cunoașterea exactă a vechii structuri a orașului. Au putut exista, la începutul secolului al XV-lea, cel puțin trei asemenea nuclee situate la nord, est și sud de biserică (fig. 9), dezvoltându-se pe fondul vechilor așezăminte. Judecând după orientarea fronturilor și în funcție de existența terenurilor propice pentru construcții, nucleul nordic îl formează cele câteva mici parcele de pe străzile Avram Iancu și Mitropolit Andrei Șaguna. Formă similară, tot la fel de puțin conturată, avea și nucleul de est, situat de-a lungul părții drepte a străzii Mihai Viteazul, pe partea stângă fiind pâraul care colecta izvoarele de pe versanții învecinați, până în apropierea intersecției cu Bulevardul Cetății (fost Mareșal Ion Antonescu), cu încă câteva loturi răzlețe din zona străzilor Papiu Ilarian, Lt. Erou Petre Popescu și Băilor. Ultimul nucleu, cel din sud, cuprindea parcelele situate pe străzile Borsos Tamás și Mihai Kogălniceanu, ambele perpendiculare pe cel al pieții, loturi din zona străzii Márton Áron (Lupeni) unde se afla și târgul de animale. Acesta din urmă este cel mai ordonat, cu loturi relativ mici, dispuse unul lângă altul, probabil locuite de numeroși meșteșugari și unde se aflau cele mai multe edificii religioase și sociale, fiind, ca atare, și zona cea mai veche a orașului.

Astfel s-a ajuns la formarea a numeroase pajiști intravilane, unele existente și în anul 1750,⁶² prezentând spații largi care, cu toate modificările structurale, s-au păstrat în mare parte. Numai așa se explică existența largului bulevard de lângă cetate, a pieții situate la est de acesta (înainte de formarea străzii Nicolae Iorga). Exista o pajiște internă, destul de întinsă, în strada Márton Áron, în zona de intersecție cu străzile Sportivilor și Arinului, probabil ca urmare a spațiului ocupat de vechiul târg de animale.

Străzile sau ulițele, în cea mai mare lor parte, erau înguste și întortocheate, fără a avea aliniamente rectilinii pe distanțe mai mari, configurația lor fiind determinată în bună măsură și de relief. Până la formarea arterelor din orașul de jos, legătura cu restul localităților se făcea prin strada Avram Iancu și, în continuare, prin strada 22 Decembrie 1989 spre Reghin; prin străzile Bolyai și Ștefan cel Mare, în continuare Bulevardul 1 Decembrie 1918 spre Sighișoara; din strada Bolyai, prin Márton Áron și mai departe strada Gheorghe Doja spre Luduș și, în sfârșit, din piața Petőfi, prin strada Călărașilor spre Band.

Nominal străzile sunt pomenite ceva mai târziu, pentru început cele situate în partea de sus, mai veche, apoi cele din orașul de jos, mai nouă. Cea mai veche denumire de stradă cunoscută este *Sfântu Nicolae*,⁶³ aflată în partea superioară a străzii Bolyai, după numele bisericii învecinate, pomenită în anul 1511; apoi strada *Sfântu Gheorghe*,⁶⁴ azi strada Revoluției, pomenită la 1554, nume întâlnit și în anii 1607 și 1614.⁶⁵ Tot din anul 1554 este cunoscută și strada *Sâncraiuului*,⁶⁶ azi strada Călărașilor, denumire avută și în anii 1636 și 1637.⁶⁷ La 1575 este amintit fostul *Pasajul Mare*,⁶⁸ azi primul tronson al străzii Bolyai, desființat prin amenajarea străzii către sfârșitul secolului al XIX-lea. Din anul 1597 avem cunoștință de strada *Pocloș*,⁶⁹ corespunzătoare actualelor piețe Trandafirilor și, parțial, Victoriei.

În secolul următor întâlnim tot mai numeroase denumiri de noi străzi, dintre care enumerăm doar câteva. Începând cu anul 1601 este amintită strada *Claustrului*,⁷⁰ azi primul tronson al străzii Mihai Viteazul, pe care era situată cunoscuta mănăstire de maici. La 1602

avem cunoștință de strada *Cosma*,⁷¹ aflată în incinta cetății feudale, care împreună cu strada *Damian* au dispărut prin demolarea clădirilor în secolul al XVIII-lea. Despre strada Borsos Tamás, fostă *Olarilor*,⁷² avem cunoștință din anul 1613 și destul de curând, în anul 1629 și de strada *Oborului de vite*,⁷³ azi strada Márton Áron. Teritoriul pe care era situat fostul obor de vite (Báromvásár), de la care a preluat strada denumirea, este amintit mai devreme, la 1622.⁷⁴ Foarte curând, la 1648, este amintită *Strada cu pietriș*,⁷⁵ azi strada Avram Iancu, însă zona este amintită ceva mai devreme, în anul 1630.⁷⁶ Încheiem șirul acestor vechi denumiri de străzi cu strada *Morii*,⁷⁷ cunoscută încă din anul 1641 și a cărui nume s-a păstrat neschimbat până în prezent.

La sfârșitul secolului al XVI-lea, în ansamblul ei, rețeaua stradală a centrului istoric poate fi considerată conturată în cea mai mare parte. În general ea s-a păstrat până în zilele noastre, cu excepția străpungerilor din perioada modernă. Orașul poate fi considerat ca o localitate relativ dezvoltată, atât economic cât și cultural.

Încă de la început, noul secol aduce numeroase nenorociri care se abat asupra orașului, dar și a întregii provincii. Cele două incursiuni de pedepsire a locuitorilor orașului, din anii 1601 și 1602, de către armatele generalului imperial Basta și a lui Moise Secuiul, sfârșesc nu numai prin distrugerea construcțiilor din vechea fortificație, ci și prin deteriorarea, până la dispariția totală a unor edificii publice, de cult sau laice. Sunt astfel distruse fosta biserică Sfântu Nicolae și Biserica unitariană, aflată în apropiere, la intersecția cu strada Borsos Tamás. Au fost distruse, la fel, numeroase locuințe, despre al căror număr și stare nici nu putem avea cunoștință.

Înlăturarea lui Mihai Viteazul a însemnat și începutul unor lungi perioade de lupte între partidele nobiliare pretendente la domnie dar, mai ales, de invazii străine, turcești și habsburgice, pentru a supune provincia. Timp de două decenii orașul cunoaște o perioadă de stagnare, care afectează economia așezării și puterea de creație a locuitorilor. Domnia mai lungă a lui Gabriel Bethlen (1613-1629) determină un real progres al orașului, dar și a întregii provincii. Numeroase bresle își reînnoiesc vechile statute și se înființează altele noi, obținând numeroase privilegii care, pe lângă faptul că satisfac piața orașului, sunt în măsură de a asigura și piața altor orașe. Sunt astfel dobândite drepturi de unele bresle ca: tăbăcarii în 1615, dogarii în 1616, blănării în 1618, cizmarii în 1620, frânghierii în 1628 și cuțitarii, în anul 1629.⁷⁸ În timpul acestei domnii ia ființă și prima breaslă de meșteșugari români din oraș, a cordovanilor⁷⁹ (tăbăcari), care avea să funcționeze o lungă perioadă de timp, iar membrii ei să se bucure de anumite privilegii. Ca și înaintașul său, și Gheorghe Rákóczi I (1630-1648) s-a dovedit a fi sprijinitor al meșteșugarilor orașului, noi bresle primind statute și privilegii: aurarii în 1641, olarii în anul 1642, interese similare având și urmașii săi: Gheorghe Rákóczi II (1648-1657) și Mihail Apafi I (1661-1690).⁸⁰

Astfel, orașul reușește ca în secolul al XVII-lea să devină un însemnat centru meșteșugăresc. Este semnificativ, de exemplu, faptul că în anul 1600 la Târgu-Mureș, un oraș de mărime mijlocie, existau un număr de circa 140 meșteșugari breslași,⁸¹ pe când o listă din 23 februarie 1657⁸² menționează, ca existente, un număr de 22 bresle, cu un total, de 486 meșteșugari, din care 418 membri interni și 68 externi. Erau bresle care aveau un număr considerabil de membri: 39 – cizmari, 31 – blănari, 25 – croitori interni și 12 cei externi, 24 – armurieri, 23 – măcelări, 22 – funari, 19 – fierari, etc. Cea mai numeroasă este însă breasla plugarilor, cu 80 membri, dovedind caracterul agricol încă precumpănitor al localității. Nu întâmplător, breasla (asociația) plugarilor din Târgu-Mureș este una dintre cele mai vechi, într-o decizie din anul 1519 a Magistratului figurând ca „societas... corrigiatoumm et agricolarum”.⁸³ În anul 1658, un proces verbal al blănarilor, datat la 23

iulie, notează ca existenți 27 meșteșugari, 8 ucenici, și 3 văduve,⁸⁴ iar o listă din 21 ianuarie 1686 consemnează un număr de 35 cizmari și 8 meșteșugari externi.⁸⁵

Această activitate productivă determină și o activitate corespunzătoare de schimb. În târgurile și piețele orașului își dau întâlnire comercianții locali, dar și din alte localități ale Transilvaniei sau din țările învecinate. Caracteristică acestui secol este pătrunderea tot mai insistentă a unui grup de „greci”, „turcomeni” cum se numeau ei însăși, adică de cetățenie turcă, dar de limbă greacă, aromână sau bulgară. În anul 1635, Gheorghe Rákóczi I aprobă ca acești comercianți să pătrundă pe piețele țării, dar condiționat de îndeplinirea sarcinilor publice și plata unei dări,⁸⁶ măsură pe care orașul Târgu-Mureș nu întârzie să o aplice.

Indiferent de condițiile economice și politice ale țării, orașul nu uită să amintească de dreptul său la autodeterminare, de privilegiile anterior primite, datorită cărora, uneori, a întâmpinat greutăți. La 5 mai 1608, când Conventul din Mănăstur cere orașului să plătească impozit, Consiliul acestuia declară solemn că își menține dreptul de a nu plăti impozite menționând că „*luând în considerare situația critică a țării, cetățenii orașului Târgu-Mureș se obligă să participe și ei la plata dării către poarta otomană, dar după ce vor trece vremurile tulburi, iarăși nu vor mai plăti.*”⁸⁷

În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, devine tot mai insistentă intervenția Austriei în tendința sa de stăpânire a țărilor românești. Prin înfrângerea turcilor și a încheierii tratatelor de pace de la Blaj, din 27 octombrie 1687, și de la Karlowitz, din 26 ianuarie 1699, Transilvania intră sub stăpânirea Austriei. Astfel, un număr de 12 orașe, între care și Târgu-Mureș, sunt obligate să suporte încartiruirea și, evident, întreținerea trupelor ocupante.

Toată această înșiruire de evenimente, cu suișuri și coborâșuri ale vieții economice și sociale, nu împiedică evoluția orașului. Din secolul al XVII-lea, orașul avea să se dezvolte, cu precădere, pe platforma inferioară a râului Mureș, formând *Orașul de Jos* sau *Orașul Nou*. Acest *Duplex Oppidum*⁸⁸ presupune ca existente, încă de la începutul secolului, două părți ale orașului, categoric influențate de tipologia terenului (fig. 10). Partea sau Împărțitura de Sus a orașului (Feloszlás) cuprindea, raportat la actuala tramă stradală următoarele: Cetatea, străzile Avram Iancu, Palaș, Spitalul Vechi, Mitropolit Andrei Șaguna, Mihai Viteazul, (până la strada Verii), Băilor, Lt. Petre Popescu, (Șipotului), Borsos Tamás, Kogălniceanu, Târgului, Bolyai, Ștefan cel Mare, Márton Áron, Retezatului, Strâmbă, Izvorului și Fântânei. Partea sau Împărțitura de Jos a orașului (Aloszlás) cuprindea piețele Petőfi, Trandafirilor, Victoriei, Republicii și străzile Revoluției, Călărașilor, Morii, Arany János, Aurel Filimon, Horea și Eminescu. Cele două părți ale orașului aveau legături lesnicioase prin mai multe puncte și anume străzile Avram Iancu, Palaș, Petőfi, Pasajul Mare (azi strada Bolyai), Pasajul Mic (desființat) și strada Márton Áron.

Este greu de presupus care a fost, la un moment dat, numărul construcțiilor, respectiv al gospodăriilor, în cele două zone ale orașului, întrucât, în acest sens, lipsesc conscrieri sau tabele de impuneri concrete și amănunțit întocmite, potrivit celor existente în localitățile săsești. Pentru comparație am apelat tot la tabelele de impuneri ale locuitorilor⁸⁹ care, începând cu anul 1611, până în secolul al XVIII-lea, oferă unele posibilități de cunoaștere, prin comparație, a numărului de persoane impuse din fiecare zonă. Din motive bine cunoscute, datele nu pot fi considerate complete și exacte.

Data documentului	Împărțitura de Sus	Împărțitura de Jos	Total Oraș
12 ianuarie 1620	-	238	
	249	-	487
18 aprilie 1635	279	277	556
5 octombrie 1635	320	284	604
4 februarie 1637	314	294	608
3 octombrie 1637	291	279	510
20 februarie 1638	143	305	448
14 iunie 1638	-	275	
18 iunie 1638	136	-	421
5 noiembrie 1639	312	262	574
18 februarie 1640	323	281	604
6 iulie 1640	280	268	548
25 iunie 1641	281	280	561
25 septembrie 1641	272	265	537
1 februarie 1642	129	285	414
27 februarie 1643	136	282	418
6 februarie 1644	324	283	607
18 ianuarie 1645	324	287	611
23 mai 1645	251	248	499
martie 1646	301	275	576
25 august 1651	320	272	592
21 martie 1655	-	276	
21 martie 1655	321	-	597
22 februarie 1659	301	293	594
24 ianuarie 1660	275	274	549
1 mai 1660	280	266	546
12 iulie 1664	306	265	571
16 ianuarie 1665	302	242	544
10 iulie 1665	291	373	564
1670	305	279	584
26 ianuarie 1675	312	340	652
Ianuarie 1685	326	328	654
1686	328	299	627

Comparând aceste date deducem că la începutul secolului cele două părți ale orașului, cel puțin ca număr de gospodării impuse, erau apropiate, zona de sus fiind cu gospodării ceva mai numeroase. Pe parcurs, concomitent cu evoluția sa teritorială și împărțirea de parcele, partea de jos a orașului cuprinde tot mai numeroase gospodării, astfel ca, începând cu ultimul pătrar al secolului, să depășească zona de sus.

O primă conscripție mai exactă a gospodăriilor orașului are loc la 15 ianuarie 1699,⁹⁰ întocmită pe categorii sociale, cu care ocazie sunt înscrise un total de 495 gospodării (capi de familie contribuabili). Din aceștia, 242 reveneau Împărțiturii de Sus

și 253, Împărțiturii de Jos, deci ultima devine, evident, mai mare. Desigur, datele nu sunt complete, deoarece nu au fost cuprinși nobilii, funcționarii, flotanții, servitorii și sărăcimea, al căror număr majorează datele.

Asemănător celorlalte așezări neîntărite din Transilvania, unde nu era un regim închis de construcție, orașul era totuși înconjurat cu o palisadă și șanțuri, pentru a oferi locuitorilor o oarecare protecție.⁹¹

De-a lungul deceniilor aspectul orașului cunoaște transformări, zestrea urbană fiind încontinuu îmbogățită. Pe lângă cetatea aflată în construcție, sunt realizate o serie de alte clădiri, cu unul sau două niveluri, în parte din materiale durabile. Analizând evoluția spațiului urban constatăm că din punct de vedere urbanistic, străzile și piețele s-au conturat. Prin reconstituiri teoretice ale caselor din zona centrală a orașului, ca și din descrierile contemporane, cel puțin teoretic, putem aprecia aspectul principalelor zone ale orașului. Piața Petőfi a fost principala piață a vechiului oraș, ea fiind direct legată și de noul centru în curs de formare. Cel mai important monument care domină piața este ansamblul arhitectural al cetății. Cel târziu, în ultimele decenii ale secolului, pe amplasamentul de azi al casei Teleki Domokos și al Teatrului de Păpuși, se afla un han pomenit sub numele de „Pipa Mică” (Kis Pipa), demolat la sfârșitul secolului al XVIII-lea cu ocazia construirii casei nobiliare.⁹² În partea de sud-vest a pieții, la 1623, s-a construit casa lui Francisc Nagy Szabó, ca expresie a Renașterii târzii transilvănene. Alte vechi construcții au fost demolate odată cu construirea actualelor clădiri, provenite din ultimele două secole. În perioada analizată, perimetrul pieții Bolyai era același cu cel de astăzi. Cunoscută sub numele de „Sfântu Nicolae”, piața era dominată de biserica ce purta același nume.⁹³ Având un fond construit inițial, mai puțin durabil, piața nu mai păstrează nici una din construcțiile avute. În formare se afla și piața Trandafirilor care, la început, a avut clădiri modeste, pe parter, întregul fond fiind înlocuit în secolele XVIII-XIX, cu actualele construcții.

O categorie prețioasă de izvoare, de multe ori menită să suplinească mărturiile documentare, o constituie descrierile călătorilor străini care au vizitat orașul. Acesta se deosebea prea puțin de aspectul urbanistic general al celorlalte târguri similare din Transilvania. O privire generală a stării economice, sociale și politice ne-o oferă puținele izvoare provenite din cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și a celui următor. Prima însemnare cunoscută aparține polihistorului și diplomatului Georg Reichersdorffer, care în *Chorographia* sa din anul 1550 însemnează: „*Vecin cu Gurgiu este Scaunul Mureșului, așezat spre miazăzi, în centrul provinciei Transilvania, de-a lungul râului Mureș, a cărui capitală este Târgu-Mureș (Zekelwassarhel) sau Neumarkt (New Markt) pentru sași, târg foarte mare unde se țin dese adunări ale secuilor*”.⁹⁴ Într-adevăr, odată cu creșterea rolului său economic, orașul capătă și importanță politică, dietele Transilvaniei deseori desfășurându-și aici activitatea. Până la scrierea impresiilor lui Reichersdorffer, respectiv anul 1550, numărul dietelor ținute la Târgu-Mureș au fost de 13; prima dietă cunoscută fiind aceea din anul 1439.⁹⁵ Aceeași caracterizare, la numai doi ani, o face și Georg Werner,⁹⁶ arătând că „*de câte ori trebuie să se țină, din porunca regelui, vreo adunare pentru niscaiva treabă obștească, privind cele trei națiuni împreună, aceasta trebuie să fie chemată la Târgu-Mureș (Vásárhely) care este pe teritoriul secuilor și este locul anume (peculiaris) rânduit pentru ori ce treabă obștească a lor*”.

Caracterul său de însemnat târg al meșteșugarilor transilvăneni, dar și de centru politic, este atestat și în perioada următoare. Giovannandrea Gromo în descrierea

Transilvaniei, din jurul anului 1567,⁹⁷ aprecia orașul Târgu-Mureș (Zekvassorel) ca „*un târg însemnat al sașilor (citește secuilor) cu mare negoț de vite, blănuri, pânzeturi și altele, sau un mare târg al sașilor (de fapt secuilor), centru comercial și loc deschis numit Târgu-Mureș (Vuassarhel) unde se țin mari bălciuri săptămânale cercetate de populația din toate regiunile învecinate dar mai ales de secui, aducându-se tot felul de mărfuri, ca piei, pânzeturi ș.a.*”

O ultimă însemnare din secolul al XVI-lea, nedată, ⁹⁸ referitoare la Târgu-Mureș arată: „*Lipit de acest scaun este scaunul Mureșului care se întinde către miază zi și pătrunde mai adânc în Transilvania, și se află lângă râul Mureș având ca reședință Târgu-Mureș (Zechel-Vásárhel) numit de germani Neumarkt (Nevmarkt): acest oraș este destul de mare și acolo se adună deseori secuii pentru treburile lor pe care trebuie să le dezbată sau de care trebuie să se îngrijească*”.

Asemenea descrieri provenite din secolul al XVII-lea sunt, din păcate, extrem de puține pentru orașul Târgu-Mureș. O primă însemnare, aceea a lui Conrad Iacob Hildebrand, din 25 februarie 1657,⁹⁹ menționa: „*La 25 februarie domnul a pornit spre satul Oaia (Văleni), das ist: Neumarkt an den Mörösch, un oraș în întregime unguresc, locuit în cea mai mare parte de meseriași și ostași. Principele ține aici deseori dieta țării. Traiul este ieftin, dar orașul este plin de noroi. Tineretul săsesc e trimis la liceul de aici, pentru a învăța limba maghiară.*”

La scurt timp, călătorul turc Evlia Celebi (1611-1684) pe lângă descrierea cetății,¹⁰⁰ face referiri și la oraș: „*Pe latura de apus a cetății se întinde, de la miază noapte la miazăzi, un oraș de zece mii de pași de jur împrejur. Nu este împrejmuit cu ziduri. Are un șanț adânc, cu poduri pentru intrare și hambare de lemn și două porți. Locuitorii sunt toți negustori bogați, orașul fiind îmbelșugat, aici și-a cumpărat toată oastea cele de trebuință*”.¹⁰¹

Începând cu secolul al XVI-lea hotarele orașului ajung destul de întinse, până către satele învecinate: Micești, cele două Șășvaruri, Secuieni, Remetea, Cornățel și altele (fig. 11). Continuă să se lărgască acest perimetru prin cuprinderea de noi teritorii, inclusiv ale satelor învecinate, pe căi și mijloace obișnuite în acele timpuri: cumpărări, zălogiri, donații etc., ajungându-se la formarea unui domeniu rural al orașului, fenomen frecvent întâlnit la orașele transilvănene.

Cel dintâi sat învecinat intrat în posesia orașului a fost Micești.¹⁰² La 4 martie 1564, Ioan Lázár de Sântana adeverește că, ținând cont de vecinătatea cu orașul Târgu-Mureș și situația sa precară, succesiunea lui Kisfalud din vecinătatea orașului, moștenită de la tatăl său Ioan Nagy Lázár, o vinde orașului cu suma de 600 florini. Din prețul moștenirii el a primit la 4 martie 200 florini, bani gheață, plata a doua de 400 florini rămânând pe 24 aprilie, de ziua Sf.Gheorghe; dacă orașul nu plătește această sumă, cei 200 florini deja achitați și Kisfalud vor rămâne lui, iar în cazul în care el nu ar lua banii în ziua prestabilită, orașul va putea să ocupe și fără plată localitatea Kisfalud.¹⁰³ Legat de această vânzare s-au ridicat pretenții din partea celor doi frați ai nobilului, Lázár Francisc și Emeric, aceștia exprimându-și dezacordul față de înstrăinarea efectuată, declarând că la acel loc au și ei dreptul de proprietate. Urmare acestui conflict, la 11 martie 1564, arbitrii Nyritodi Pavel și Nagy Sigismund comunică regelui rezultatul interogatoriului luat celor doi contestatori ai moșiei de la Micești (*Possessionem Kysfalud in Sede Maros existentem*).¹⁰⁴ La 8 aprilie 1564, nobilul Lázár Ioan confirmă că a primit din partea orașului și restul de 400 florini, pentru care dă zălog moșia de la Micești, până când el sau urmașii săi o vor răscumpăra.¹⁰⁵ La 23 mai 1564, regele Ioan al II-lea Sigismund

dispune introducerea orașului în posesia moșiei cumpărate,¹⁰⁶ recunoscând definitiv această tranzacție, dar procesul s-a prelungit încă câțiva ani. În anul 1568, are loc o nouă înțelegere,¹⁰⁷ însă abia la 3 februarie 1571 principele ordonă mai multor nobili punerea orașului în stăpânirea moșiei cumpărate, Lázár Francisc retrăgându-și contestația.¹⁰⁸ În acest al treilea târg încheiat, familia Lázár primește 350 florini, 9 iobagi în satul Câmpenița (Felea, ung. Mezőfele), condiționat ca până la sărbătoarea Sf. Gheorghe din acel an să părăsească localitatea Micești. Acceptul lui Ioan al II-lea este însă condiționat. În același an le pune în vedere cetățenilor orașului să nu-i obstrucționeze pe dărbanii stabiliți în localitate: *să-i lăsați să facă comerț cu vin, cu alte mărfuri, iar în prețul Miceștilor pe care voi l-ați cumpărat, am aprobat ca ei să nu plătească nimic, dar pe preot să-l plătească fiindcă așa le slujește lor ca și vouă, să poarte sarcinile la fel ca voi.*¹⁰⁹ La numărătoarea porților din anul 1567, acest sat, Micești (*Kwsfalud*) figura ca „pauper”, deci sărac, locuitorii săi fiind mutați în oraș, fapt relevat și la 6 august 1568, când este amintit ca *Cysffaludi praedium*.¹¹⁰

În secolul al XVI-lea, orașul își sporește domeniul cu alte părți de moșii și sate. Astfel, la 18 februarie 1553, cumpără de la Sebastian Nerges de Acățari pădurea acestuia de aici, pentru suma de 15 florini.¹¹¹ În urma unui conflict de hotar orașul cumpără de la locuitorii satului Budiu o bucată de teren arabil (*egy egész lábbföldet*), pentru suma de 75 florini, dobândirea făcându-se în fața și cu aprobarea regelui Ioan al II-lea Sigismund, fapt confirmat la 11 iunie 1566.¹¹² Între oraș și satul Budiu se naște un conflict care ține timp de peste doi ani. Înstrăinarea este sancționată de rege la 21 noiembrie 1568, ordonând punerea orașului în posesia moșiei dobândite, sarcină îndeplinită la 6 decembrie 1568 și adusă la cunoștința regelui la 16 decembrie același an, de către Chioni Nicolae și Pocz Petru.¹¹³

Orașul se hotărâcea și cu satul Secuieni (*Székelyfalva*), situat la nord, pe malul drept al râului Mureș. Orașul încearcă și reușește, la 16 iulie 1585, să delimiteze hotarul său de cel al satului Secuieni, cu care ocazie terenul numit *Derekelő* este separat de sat și anexat orașului.¹¹⁴ La 25 iulie 1585, principele Sigismund Báthori dispune orașului să delimiteze de moșia Sântana terenurile numite *Derekelő* sau *Köpeczi rét* (Râul lui Köpeczi) și *Pusztá malom sziget* (Insula Morii pustii), situate pe teritoriul orașului.¹¹⁵ În fine, la 3 august 1585, principele confirmă separarea de satul Secuieni a terenului dobândit de oraș și recunoaște hotarele înconjurătoare.¹¹⁶ Sunt pomenite puneri în posesia orașului a noi terenuri și în anul 1595, fără indicarea lor nominală.¹¹⁷

Domeniu nou și important avea să dobândească orașul la sfârșitul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea, prin primirea moșiei Șășvar,¹¹⁸ de la nobilul Balogh Ioan care, la 17 mai 1598, donează orașului toată averea sa¹¹⁹ aparținătoare de cele două sate Șășvar, ce se învecina cu satele Corunca și Livezeni, constând din terenuri arabile, cositor, vii, păduri, câmpii, ape curgătoare, loc de moară etc., ca și pe iobagul Bözödi Petru, primind în schimb, din partea orașului, o casă în strada Pocloș și suma de 1520 florini. Acest schimb este confirmat de Conventul din Cluj-Mănăstur, la 30 ianuarie 1599.¹²⁰ Ca atare, orașul nu a dobândit întreaga moșie Șășvar, ci numai bunurile lui Balogh Ioan, restul revenind familiei Toldalagi, cu care, în secolul al XVIII-lea orașul a avut mai multe procese, datorită nerespectării unor drepturi. Această moșie dobândită de oraș, anterior anului 1557, a constituit proprietatea lui Chány Nicolae, care, căzând în dizgrație, averea i-a fost confiscată și dată lui Balogh Ioan. Oricum, despre proprietățile aparținătoare fostei localități Șășvar, documentele continuă să le pomenească. Încă la 1580 sunt înregistrate unele proprietăți ale lui Kovácsoczy Farkas și János, primite de la

Mihályffy Tamás, iar la 6 octombrie 1632, o descriere prezintă teritoriul intrat în posesia lui Toldalagi Mihály, magistrat al Scaunului Mureș.¹²¹ La 24 octombrie 1724, în procesul-verbal al adunării Scaunului Mureș, se face o menționare a proprietăților ce aparțineau de Șășvar, cu o sumară descriere a delimitării acestora.¹²²

Prin cumpărare, mai devine orașul proprietar asupra terenului din zona de trecere peste râul Mureș, obținut la 8 mai 1600, în schimbul a 20 florini,¹²³ în vederea construirii unui pod peste râu.¹²⁴ Terenul este cumpărat de la satul Cornățel (*Egerszeg*), care astăzi este înglobat în oraș, cu condiția ca orașul să asigure meșterii necesari construirii podului, fără ca locuitorii satului să fie siliți a participa la lucrări și să fie scutiți de a plăti vamă la trecerea peste râu. În încheiere, contractul cuprinde o clauză despre amenda de o mie de florini pentru partea care nu-l va respecta. Contractul este întărit, la 25 iulie 1600,¹²⁵ de principele Mihai Viteazul, cu care ocazie se soluționează și plângerea vechilor proprietari Lázár Gheorghe, Vársárhelyi Ștefan și văduva lui Bogáthy, Várodi Susana, care, la un moment dat, au înaintat o plângere domnitorului român. Podul s-a construit în anul 1607.

La sfârșitul acestui veac orașul cuprindea o suprafață locuită de cca. 96 ha. Datele vremii, nu prea generoase, permit totuși aprecierea numărului de gospodării (porți)¹²⁶ existente în oraș. Singura sursă documentară este registrul fiscal din anul 1567,¹²⁷ în care orașul figurează cu un număr de 125 porți impozabile. Câte familii sau gospodării intrau într-o asemenea unitate fiscală (poartă), este mai greu de determinat, întrucât numărul acestora varia de la o zonă la alta a Transilvaniei. Aspectul este competent și pe larg analizat de Ștefan Pascu care, pentru o regiune din jurul Târgu-Mureșului, într-o perioadă apropiată (1553), apreciază ca existente două gospodării la o poartă.¹²⁸ Se poate, deci, lua în medie ceea ce ar corespunde unui număr aproximativ de 240-250 gospodării. În ultimii doi ani ai secolului al XVI-lea, numărul porților înscrise se reduce simțitor, la 106 pentru anii 1596-1599,¹²⁹ fapt ce poate fi explicat, fie prin condițiile politice precare pentru Transilvania acestui sfârșit de veac, fie datorită schimbării criteriilor cuantumului de poartă.

Poate fi considerat orașul ca cea mai mare localitate din această parte a Transilvaniei și cu deosebire între restul localităților învecinate, sate care erau mai mari sau mai mici. Dintre localitățile învecinate enumerăm, în primul rând, pe cele care au intrat în componența teritorială a orașului, apoi câteva sate înconjurătoare: Șășvar (*Saswarij*) – 4 porți; Mureșeni (*Megijesffalwa*) – 6 porți; Secuieni (*Zekeljffalwa*) – 2 porți; Benefalău (*Beneffalwa*) – 4 porți; Micești (*Kws falwd*) – pauper și Cornățel (*Egerzegh*) – 3 porți. Apoi, Sângeorgiu de Mureș (*Maros zent gijeörgij*) – 15 porți; Vălureni (fost Cocos – *Kakasd*) – 8 porți; Sâncraiu de Mureș (*Zent kiralij*) – 4 porți; Curteni (*Wdwarffalwa*) – 5 porți; Sântana de Mureș (*Maros zentanna*) – 4 porți; Cristești (*Marosskeresztwr*) – 9 porți; Nazna (*Naznanfalwa*) – 4 porți și Micești, aparținător la Nazna (*Kwsfalwa*) – 4 porți.¹³⁰

Cu toate acestea statutul de oraș Târgu-Mureșul avea să-l primească numai în prima parte a secolului următor, când începe să-și construiască propria cetate. În cunoscutul său *Opus Tripartitum*, din anul 1517, juristul Stephanus Werböczy definea orașul ca o așezare înconjurată de ziduri, spre deosebire de târgurile deschise, cu un statut instituțional și funcțional distinct și cu preocupări preponderent agricole.¹³¹

Și în secolul al XVII-lea orașul continuă să-și sporească domeniile rurale cu sate și alte părți de moșii. În anul 1606 primește de la Toldalagi Elisabeta, sub formă de ipotecă, pășunea aflată la hotarul cu localitatea Sântana de Mureș, numită „Polyák”, în schimbul sumei de 100 florini.¹³² Tot în anul 1606, la 26 decembrie, orașul cumpără de

la numita Csetri Elisabeta un teren aparținător satului Bărdești, pentru suma de 11 florini.¹³³ Începând fiind cu satul Secuieni, orașul cumpără de la acesta alte terenuri sau face schimburi de proprietăți în câteva rânduri. La 14 ianuarie 1607,¹³⁴ principele Ștefan Bocskai confirmă schimbul de averi dintre oraș și numiții Székely Matei și Székely Mihail, care dau orașului averea lor din satul Secuieni, primind în schimb două case în oraș, în strada Sfântu Gheorghe, două vii, patru găleți de grâu și suma de 100 florini. În același an, la 21 aprilie, judele Borsos Tamás cumpără de la familia Halász Demjén Ileana, cu suma de 4 florini și 50 denari, partea ei de moșie din Secuieni,¹³⁵ care mai degrabă pare a fi posesiune a judeului și nu a orașului, iar la 2 septembrie 1607, în schimbul a 7 florini și o găleată de grâu, cumpără de la Szabó Pálét un loc de casă.¹³⁶ La 7 octombrie 1607, orașul obține și „Zăgazul Mureșului”, situat după pod, în schimbul sumei de 400 florini.¹³⁷

Un important domeniu, situat la o distanță mai mare de oraș, obține când cumpără moșia din Voiniceni a soției contelui Benedict Mindszenty, comite de Dăbâca, în schimbul a 1300 florini, contractul fiind confirmat de principele Sigismund Báthory la 12 februarie 1608,¹³⁸ iar sentința de cumpărare fiind dată de principe la 8 februarie același an.¹³⁹ Tot de la satul Voiniceni, la 25 octombrie, în schimbul a 60 florini, orașul primește un teren de la Lázár Ioan și soția Judita.¹⁴⁰

La 14 decembrie 1609,¹⁴¹ principele Gabriel Báthory donează orașului satele Șășvar, Bărdești, Secuieni și Sântana, cu toate terenurile, apele, pădurile, morile, dealurile, văile, viile etc. aflătoare pe acestea. Punerea orașului în posesia moșiilor dobândite, potrivit raportului dat principelui de către numiții Patkó Ioan și Benedek Ambrosiu, are loc la 22 iunie 1610.¹⁴² Bărdeștiul a constituit proprietatea orașului până în anul 1848. Tot în anul 1609, la 23 ianuarie,¹⁴³ principele confirmă schimbul de proprietăți efectuate de oraș cu Mikó Francisc și soția, Toldolagi Elisabeta, care, în schimbul moșiei lor de la Secuieni, numită *derekelve*, primesc un teren în Voiniceni cu 12 case de iobagi și suma de 460 florini, însă fără pădurea *Bitha*, cu locul de pește, situată între satele Voiniceni și Bărdești, pe care orașul și le păstrează. Deși schimbul este condiționat, în caz de nerespectare cu plata sumei de 100 florini, nobilul Mikola ocupă cu forța pădurea, față de care, în plângerea înaintată la 14 aprilie 1627 principelui Gabriel Bethlen,¹⁴⁴ orașul arată că în urmă cu 18 ani a făcut un schimb cu nobilul Mikó Francisc, dar acesta nu a respectat cele stabilite în comun. Tot în aceeași lună, orașul cere darea în judecată a nobilului și obligarea acestuia la plata sumei de 100 florini conform contractului stabilit în comun.¹⁴⁵ În sfârșit, la 11 septembrie 1627,¹⁴⁶ principele dă câștig de cauză orașului în procesul cu Mikó Francisc, care, prin samavolniciile sale (Potentia mediant absolute), a ocupat pădurea Bitha, cu locul arător, violând astfel contractul comun.

Alte două terenuri sunt dobândite în anul 1609, din hotarul satului Sântana. La 8 noiembrie are loc schimbul (concambium) dintre locuitorii liberi din satul respectiv, care lasă orașului toată averea lor, primind în schimb dreptul de a se muta în oraș, unde primesc 12 case și suma de 300 florini.¹⁴⁷ În actele întocmite figurează nouă familii din Sântana de Mureș care s-au mutat în oraș. Mai târziu, la recensământul din anul 1614, pentru localitatea Sântana apare următoarea însemnare: „*Aceasta a fost confirmată de Balassy Mihai. Acesta a primit informația în felul următor: locuitorii de acolo au vândut satul orașului Târgu-Mureș iar ei s-au dus să locuiască în oraș și acum locuiesc acolo. Domnul Balassy Mihai a cumpărat de la aceștia, a ocupat satul, câțiva s-au întors totuși în sat, după cum urmează: Bartalius Mihaj, 2. Kis Miklos, 3 Kis Janos, 4. Ambrus Janos*

și au rămas acolo, unde au primit protecție”.¹⁴⁸ Înclinăm să credem că aceștia s-au stabilit în zona din jurul actualei străzi Benefalău, unde a fost situată probabil vechea localitate. Al doilea schimb are loc la 29 decembrie când femeile Ana Sarmasági, Elisabeta Petki și Cristina Vesenilegi, dau orașului două râuri și terenuri, în schimbul altora mai îndepărtate.¹⁴⁹ Nu se prezintă obiectul schimbului, dar terenul pare să fi fost destul de mare, fiind situat între Secuieni, Sântana de Mureș și Bărdești, respectiv pădurea și arătura, probabil situate în zona superioară a actualei străzi a Voinicilor, denumită Gura Bărdeștiului. Mai obține orașul, la 2 aprilie 1632, prin cumpărare de la Nemseres Márton pentru suma de 6 florini, o pădure spre Sângeorgiu de Mureș.¹⁵⁰

În urma unor neînțelegeri ale orașului cu satele învecinate, la cererea judeului Kovács Francisc, a juraților Nyerges Gheorghe și Szabó Luca, la 26 martie 1653,¹⁵¹ principele Francisc Rákóczi ordonă Scaunului Mureș a statornici, din nou, hotarele orașului Târgu-Mureș față de satele vecine și anume: Sângeorgiu, Corunca, Acățari, Budiu, Cocoși, Mureșeni, Nazna, Cornățel, Sâncrai, Bordoszeg (azi dispărut), Remetea, Hărțău, Cuieșd, Voiniceni, Bărdești, Sântana, Benefalău și Curteni.

Trecând în revistă satele care, pe parcurs, au fost alipite orașului, unii istorici¹⁵² menționează următoarele localități:

1. Șășvarul Mare sau Șășvarul de Sus (*Nagy vagy Felső Sásvári*).
2. Șășvarul Mic sau Șășvarul de Jos (*Kis vagy Alsó Sásvári*).
3. Secuieni (*Székelyalva*).
4. Gordașfalău (*Gordásfalva*).
5. Benefalău (*Benefalva*).
6. Micești (*Kisfalva*).
7. Curtenii Mici (*Kis-Udvar*).
8. Podeni (*Hidvég*).¹⁵³

Acestea au fost documentele și faptele. Mai puțin cunoaștem locul unde se aflau situate aceste bunuri dobândite de oraș și, îndeosebi, părțile de moșii, ale căror denumiri azi aproape în totalitatea lor nu mai sunt cunoscute. Pentru satele dobândite s-au mai făcut încercări de stabilire a locului lor față de oraș, dar acestea au rămas simple descrieri, fără prezentarea lor topografică.¹⁵⁴

Fără a avea pretenția de a epuiza acest aspect, încercăm să aducem unele completări și, mai ales, de a întocmi o primă reprezentare cartografică. În acest scop, pe lângă descrierile mai vechi, am consultat materialele cartografice existente,¹⁵⁵ care păstrează vechea tipologie a terenului, dar și o serie de toponime, astfel încât, prin coroborarea datelor și în raport de perimetrul orașului avut în anul 1898 s-a stabilit locul unde aceste sate și domenii erau așezate.

Pentru cele două localități Șășvar, în anul 1870, se amintește că în perimetrul acestora se afla o moară, iar la 1580 cele două sate încă mai erau populate, ele formând proprietatea numiților Farkas și János Kováčozcy. La data descrierii din anul 1870, o bună parte din Șășvar forma proprietatea familiei Toldalagi,¹⁵⁶ însă se afla în hotarele orașului. Aceste date le-am coroborat cu cele din hărțile de carte funciară care, în zona de formare a pârâului Pocloș și anume între strada Livezeni și Bulevardul 1 Decembrie 1918, poartă numele de „Șășvarul de Sus și de Jos” (*Felső és alsó Sásvári*). Însăși o ramificație a pârâului, care culege apele de pe versanții satului Livezeni, se numește Șășvar. În registrul proprietăților situate în extravilanul orașului, întocmit în anul 1872, la poziția 863, este menționată și moara, ca proprietate a familiei Toldalagi. Putem astfel aprecia că vatra celor două sate se afla între strada Livezeni și pârâul Pocloș, domeniul

rural fiind însă mult mai întins: spre nord până la Pădurea Mare aparținătoare orașului, la est și sud-est se învecina cu satele Livezeni și Corunca, spre sud cu pădurea Cer (Stejeriș), iar spre vest cu orașul, cel mult până în zona trecerii Bulevardului 1 Decembrie 1918 peste pârau. (fig. 12). Documentar, hotarul Șășvar este pomenit la 1567 ca *Saswari*.¹⁵⁷ În schimb, cele două localități sunt amintite mai târziu: Șășvarul de Sus (*Felső-Sásvári*) în anul 1764,¹⁵⁸ situat între oraș și satele Livezeni și Corunca, iar Șășvarul de Jos (*Alsó-Sásvári*) în anul 1767,¹⁵⁹ situat între oraș și localitatea Livezeni. Ca atare via aparținătoare fostului domeniu Șășvar o constituia actuala vie de pe Dealul Mare, iar pădurea era actuala Pădurea Mare a orașului. De fapt în anul 1605, Dealul Mare îl găsim numit și Dealul Șășvar (*Nagy alias Sasvári hegibe(n) az felseő lábba(n)*).¹⁶⁰ După cum am mai văzut, în anul 1598, cea mai mare parte din localitatea Șășvar trece în proprietatea orașului, contractul menționând schimbul proprietăților, orașul dând lui Balogh Ioan o casă boierească.¹⁶¹

Satul Secuieni era situat pe partea dreaptă a râului Mureș, la nord de brațele acestuia, între satele Remetea și Sântana. O evidență din 16 august 1602, cu cetățenii care au declarat credință față de Basta,¹⁶² menționează satul Secuieni ca părăsit (*Pusztá*), fiind menționați iobagii Detrehi Albert, Szabó Pál și Kuszto János. Ca și comunitate, pentru ultima dată, localitatea este amintită în anul 1609.¹⁶³ O descriere a perimetrului și a porții satului ne provine din anul 1745. În anul 1870 încă mai este pomenită existența unei porți, care purta inscripția: *Porta Curie Martinii Csiki in praedis Székelyfalva. Erecta Anno Dni 1846. Apl. 4-ta*.¹⁶⁴ Unde se afla această poartă a lui Csiki Márton nu se dă nici un indiciu. Ca urmare, am apelat tot la același registru de evidență a terenurilor extravilane ale orașului, unde, la pozițiile nr. 2471 – 2472 și 2548 – 2550, figurează gospodăriile ale lui Csiki Márton. Coroborând datele de mai sus cu ridicările topografice moderne, am stabilit că aceste două terenuri se află în puncte diferite. Prima gospodărie corespunde actualelor imobile din strada Remetea nr. 53 și 52/A și forma proprietatea unui Csiki Márton, locuitor din satul Remetea, deci, nu putea fi în fosta localitate Secuieni. A doua gospodărie se află în zona de intersecție a străzii Voinicenilor cu strada Șoimilor și forma tot proprietatea unui Csiki Márton, dar locuitor în oraș. Acest ultim Csiki Márton era deosebit de bogat, stăpânind moșii întinse (terenuri arabile, fânaș etc.), ce cuprindeau o bună parte din teritoriul situat între străzile Voinicenilor și Remetea. Aici, pe a doua gospodărie, la intrarea spre strada Agricultorilor, se afla poarta mai sus amintită, De altfel, în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, zonei i se mai spunea „Poarta Secuienilor”.¹⁶⁵ Din ancheta efectuată în anul 1781, la care ne-am referit, concluzionăm și unele aspecte privind hotarele și situația administrativă a satului Secuieni, față de satul Remetea și orașul Târgu-Mureș. Orașul nu a dobândit satul Secuieni în întregime, însă a cuprins zona cea mai întinsă, învecinată cu râul Mureș, partea nordică fiind arondată satului Remetea. De aici și diversitatea de păreri ale martorilor audiați.¹⁶⁶ Iobagul Medve János, de 53 ani, arăta că „dintre satele arondate, satul numit Secuieni, aflat între Sântana și Remetea, eu nu am cunoscut, am auzit de acesta de la tatăl meu și de la alții că ar fi existat, iar prin împușinarea populației a dispărut,... locuitorii de acolo și-au vândut pământurile și animalele aflate în gospodăriile locuitorilor din oraș și s-au dus și ei să locuiască la oraș”. Un alt martor, jelerul Moldovan Marian arăta că descendenții lui au plecat la oraș, astfel „arăturile satului Secuieni au trecut în proprietatea orașenilor și celor din Remetea, care le dețin și acum”. Un ultim martor la care ne referim, jelerul Timár Mihály, definind terenul satului declara: „Am auzit că între satele Remetea, Sântana și Bărdești a existat un sat numit

Secuieni, chiar pe malul Mureșului. Cunosc aceasta deoarece în copilărie mergeam să mă joc acolo și mi-a plăcut locul fostului sat, deoarece acolo creșteau buruieni și nu era arat de nimeni”. Putem aprecia că așezarea era situată la nord de strada Agricultorilor, spre strada Remetea. Proprietățile acestui sat se întindeau între oraș spre sud, satul Sâncrai la vest, pădurea Beșa la nord și satul Sântana la est. (fig. 13).

După unele descrieri satul Gordașfalău s-ar fi aflat în partea de nord-est a orașului, spre hotarele satului Sîngeorgiu, lângă un vechi braț al râului Mureș. În hărțile de carte funciară ale orașului teritoriul respectiv este notat ca *Gurdálj*, situat între calea ferată și canalul Turbinei (vis-a-vis de cartierul Alea Carpați). Se pare că localitatea nu a existat, așa cum menționează și Vigh Károly.¹⁶⁷ O primă atestare a acestui teritoriu provine din anul 1665 ca și „*Gurdaly*”, apoi și în alți ani, dar fără să aibă o anumită istorie. Probabil istoricul Benkő József, în lucrarea sa din anul 1777, „*Transilvania*”, l-a considerat ca sat, formă preluată și în următorii ani, precum *Gurdélyfalva*-1781, *Gurdelyfalva*-1783, *Gordásfalva*-1862. Cu sensul de „îngroșătură”, acesta se potrivește actualei piețe a Republicii și împrejurimilor acesteia. Dintr-o anchetă efectuată în anul 1781, între care s-a pus în discuție și dispariția satelor Secuieni și Gordașfalău, la care au fost audiați 52 martori, în general sătenii au auzit și cunosc satul Secuieni, dar de satul Gordașfalău nu au auzit sau nu-și amintesc să fi existat.¹⁶⁸ Nobilul Szabó László din Sâncraiu de Mureș declară că „*nu am auzit nici vestea satului Gordașfalău*”. Un altul, Szöcs Simon, de 80 ani, arată că a auzit de urbani satelor Remetea, Sântana și Bărdești, a fost care s-a numit și satul Secuieni, dar de satul Gordașfalău (*Gurdélyfalva*) nu a auzit niciodată nimic, dar că a existat dincolo de Mureș, în partea Sângeorgiului, un loc numit „*Gurdely*”, dar să fi existat în acel loc un sat nu a auzit. Cu toate acestea, Benkő Károly stabilește satul Gordașfalău, împreună cu satul Curtea Mică (*Kisudvar*) pe locul aflat la sud-vest de strada 22 Decembrie 1989, unde anterior exista un braț al râului Mureș.

Satul Benefalău se afla în partea dreaptă a străzii Voinicenilor, spre vechiul braț al râului Mureș ce venea dinspre satul Sântana, inițial ocupând o parte din teritoriul acesteia și a cărui denumire o purta. După cum am mai văzut, orașul cumpără satul Benefalău în întregime de la nobilul Ballasy Mihail, iar locuitorii săi s-au mutat în oraș. După ce nobilul răscumpără o parte din moșie, unii locuitori s-au reîntors în satul de baștină. În recensământul din anul 1614 a lui Bethlen, satul Benefalău nu este amintit, fără a se putea stabili dacă a fost omisere sau localitatea s-a depopulat. Înclinăm să credem că s-a omis înscrierea întrucât cu ocazia recensământului s-au înregistrat și localitățile depopulate, cu mențiunea că sunt localități pustii sau fără locuitori. La 22 iulie 1627, principele donează Benefalău, ce constituia proprietatea moștenitorilor defunctului Szövérfi Gáspár János, numitului Novalyi Szentpáli János.¹⁶⁹ La 1635, cu ocazia recensământului militar, la Benefalău nu s-a găsit nici o persoană recrutabilă. Iar către sfârșitul secolului mai este amintit doar ca hotar al Sîntanei. Existența acestei așezări mai este pomenită doar prin denumirea străzii „Benefalău”.

Locul unde era situat satul Micești necesită unele corecturi și precizări. Potrivit descrierilor lui Benkő Károly și Orbán Balázs, așezarea ar fi fost situată în partea de nord-vest a orașului Târgu-Mureș, în zona actualei piețe Matei Corvin și tronsonului imediat învecinat al străzii Cuza Vodă. Amplasamentul real al acestui sat pare a fi altul, și anume, în zona cuprinsă între piața Republicii și râul Mureș, și cuprindea un conac și câteva clădiri mai mici. Pentru identificarea amplasamentului acestui sat, istoricul Pál-Antal Sándor¹⁷⁰ a luat în considerare descrierile făcute de Vigh Károly,¹⁷¹ pe câțiva ani ele fiind următoarele: „*1567 – possessionis praedialis Kysfalwd in contigna uicinitate*

antedicti oppidi Wasarhely”, „1852 – la hotarul dintre Micești și secuieni se afla postata Derek”; 1618 – după terminarea străzii Sf. Gheorghe, pe malul Mureșului se afla satul Micești”; „1647 – un sat pustiu Micești cu conacul acestuia și moara cu trei pietre aflată la hotar pe malul Mureșului și toate celelalte ale acestuia au fost ipotecate pentru 200 florini, sat care efectiv se afla în scaunul Mureș și apoi numit Tîrgu-Mureș (în acele vremuri numit Târgul Secuilor) și împrejurimile acestuia”.

Ultimul sat, Curteniul Mic, se afla pe actualul așezământ al Complexului de agrement al orașului (Week-End), care datorită revărsărilor repetate ale râului Mureș, a obligat pe locuitori să-și caute un alt așezământ, respectiv actualul sat Curteni. Pentru început localitatea este menționată în anul 1646, iar în anul 1664 aici este menționată *Moara mică*, de la care începea localitatea.¹⁷² De fapt, numele unei mori mai mici este mai vechi, provenind din anul 1620 ca „Moara Mică”, nume întâlnit până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, între care notările din anii 1656, în care se arată Moara mică de apă unde curge Mureșul; din anul 1759, care indică situarea morii la hotarul cu Sângeorgiu de Mureș, sau aceea din anul 1799 în care se amintește de fostul braț al morii mici.¹⁷³ Cele două denumiri, Curtea Mică și Moara Mică se potrivesc, ele fiind folosite în paralel, până ce a rămas doar Curtea Mică. Probabil aceasta a determinat ca denumirea unei „curți” să fie asimilată cu denumirea unui sat. Vechiul amplasament al localității mai figurează în hărțile de carte funciară sub denumirea de „Curtea Mică” (*Kisudvár*).

Pentru părțile de moșii singurele indicii suplimentare, menite să ajute la stabilirea lor în teritoriul orașului, sunt toponimele și acestea în măsura în care mai sunt păstrate în vechea cartografie sau sunt cunoscute de către locuitori. De aceea, putem aduce completări doar la unele terenuri.

„Un picior întreg de pământ” (*egy egész lábpföld*), dobândit de la satul Budiu în anul 1566, se află în partea de sud-vest a orașului, în apropierea pâ râului și a drumului care lega cele două localități, desemnat în schițele de carte funciară ca: „Către Budiu” (*Bodon felé*), respectiv pe teritoriul denumit „Sub Dealul Budiului” (*Bodon hegy alja*).

Terenul cumpărat în anul 1600 în vederea construirii podului peste Mureș este ușor de stabilit. Mai puțin putem aprecia hotarele vechiului sat Podeni, anexat orașului, ca și al domeniului rural, însă pe care, potrivit schițelor de carte funciară și a hărților militare din anii 1886 și 1910, îl putem considera ca existent în zona străzii Tisei, pe trotuarul dinspre strada Podeni. La sfârșitul secolului al XVII-lea, localitatea Podeni încă nu exista ca așezare populată, deși podul peste râul Mureș a fost realizat în anul 1607. Mica comunitate, formată din câteva case, s-a format mai târziu. Oricum, cu ocazia audierilor din anul 1781, la care ne-am mai referit, iobagul Szentgyörgy Gábor declara: „Am auzit că locuitorii secui din satul Secuieni s-au stabilit încoace de Mureș, pe locul care noi îl numim satul Podeni și așa am auzit că din ei s-a format sătucul Podeni”. În schimb, Orbán Balázs consideră satul Podeni ca format în anul 1608, pentru locuitori formându-se 20 loturi de casă, în suprafață totală de 11 iugăre, din moșia familiei Lázár din Remetea,¹⁷⁴ fără să se fi păstrat documente în acest sens. De fapt orașul nici nu putea dispune de moșia nobilului, deci colonizarea celor câtorva familii s-a efectuat de către nobil și nicidecum de oraș. În anul 1902, satele Podeni și Remetea trec în componența orașului Târgu-Mureș. Pentru partea de nord a localității, respectiv a străzii Voiniceniilor, din vecinătatea satelor Sântana, Bărdești și Voiniceni, nu putem decât să intuim locul unde se aflau moșiile orașului. Avem asemenea dobândiri de terenuri de la satul Bărdești din 12 februarie 1608 și 25 octombrie 1608 și de la satul Sântana, prin schimb, două moșii, la 8 noiembrie 1609 și 29 decembrie 1609. Pentru determinarea amplasamentului,

am apelat tot la hărțile din anul 1872 (fig. 14), când în acea perioadă orașul încă mai deținea suprafețe întinse de teren.

Înainte de încheierea acestei părți de capitol, dedicat structurii și înfățișării orașului, se cuvine a înfățișa și unele preocupări de ordin edilitar și cetățenesc al Magistratului orașului. Dintre aceste realizări detașăm, în primul rând, construirea podului peste râul Mureș, în anul 1608, pe terenul dobândit în 1600. Au fost preocupări de asigurare cu apă potabilă pentru locuitorii orașului, fie prin captarea izvoarelor naturale, fie prin realizarea de fântâni. O asemenea fântână, cu ghizd din lemn, este realizată în anul 1613, în incinta cetății orașului, de către cronicarul Francisc Nagy Szabó, iar o alta, în anul 1638, în noua piață (piața Petöfi), de către numitul Borbély Lukács.¹⁷⁵ S-au amenajat și unele izvoare, cunoscute și păstrate până în prezent: „Fântâna Regelui” (*Királykut*), din strada Predeal, „Fântâna cu troacă” (*Váluskút*), din strada Budiului, sau „Izvorul Popilor” (*Papok csorgája*), din zona cetății. Pentru asigurarea unei regularizări a râului Mureș și de ridicare a unui stăvilor spre satul Sâncrai, orașul încheie, în anul 1626, o convenție cu numitul Angyalasa Ioan¹⁷⁶

Prin dobândirea numeroaselor moșii din jurul orașului, deci formarea unui important domeniu rural, încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, sistematic, Magistratul orașului a procedat la împărțirea de pământuri arabile și fânețe pentru locuitorii orașului. Loturile erau atribuite prin tragere la sorți (= tragerea săgeții = nyilhúzás), de regulă, fiind repartizate câte zece persoane într-o grupă, de care răspundea câte un decurion (tizedes). Loturile erau măsurate cu funia, în stânjeni, dimensiunea lor fiind în raport de starea socială a cetățeanului. În unele situații, în cazul pământurilor mai valoroase, acestea erau date prin răscumpărare.

Nu intenționăm să analizăm amănunțit această preocupare a consiliului orașului, fiind un domeniu mult prea vast, dar considerăm nu lipsită de interes prezentarea unor aspecte mai generale. Zonele în care au fost împărțite asemenea terenuri cuprind o bună parte din domeniul rural al orașului și încercăm să le materializăm printr-o reprezentare grafică (fig. 15). Din numeroasele liste cuprinzând împărțirea de pământuri ne referim la cele mai reprezentative și care au fost întocmite între anii 1635-1659. La 4 iunie 1635, sunt împărțite pământuri în locul „Nylas”, din zona Întorsătura (hotarul) de Jos, unui număr de 382 locuitori ai orașului, cuprinși în 38 grupe și un rest de 2, pentru fiecare decurion revenind o funie de 10 stânjeni.¹⁷⁷ Acest teren mai este împărțit la 29 aprilie 1637 și la 10 mai 1638.¹⁷⁸ În 1638 se mai împart terenuri și în hotarul „Întorsătura de Sus”, prin tragerea săgeții.¹⁷⁹ Tot aici, se împarte pământ la 400 cetățeni, repartizați în 40 grupe cu câte 2 decurioni.¹⁸⁰ Întâlnim asemenea repartizări de terenuri arabile și la 7 mai 1641 în „Întorsătura de Jos”,¹⁸¹ la 5 septembrie 1642 unui număr de 600 cetățeni în „Întorsătura de Sus”,¹⁸² la 4 mai 1643 în „Întorsătura de Jos”, dintre pământurile vechi (öreg földek),¹⁸³ la 5 mai 1646 unui număr de 600 cetățeni în „Întorsura de Sus”,¹⁸⁴ tot acolo, pentru 60 grupe a câte 10 cetățeni, în 1648.¹⁸⁵ La 8 mai 1649 se împart 2260 stânjeni în zona dinspre Sângeorgiu de Mureș, lotul „Váltó Rétek” și în „Întorsura de Jos” unui număr de 1.000 cetățeni, parcelele având între 6-30 stânjeni.¹⁸⁶ Acțiunea este continuată și la 10 mai același an, când se mai împarte teren unui număr de 276 cetățeni în zona „Întorsătura de Jos”, începând din partea „Dâmbului Pietros”, apoi „Pădurea Rotundă”, „Viile Budiului”, „Dealul Mic”, „Unomáj”.¹⁸⁷

La 3 iunie 1650 se împart „pământurile vechi” unui număr de 410 cetățeni, din cele aflate în zona „Întorsătura de Sus”.¹⁸⁸ Sunt împărțiți 680 stânjeni, în parcele cu dimensiuni diferite și anume: de 1 stânjen la 168 cetățeni, 1½ stj. la 14, de 2 stj. la 206,

de 3 stj. la 13, de 4 la 6, de 5 stj. la 2 și de stj. la un cetățean. În același an, la 2 iulie, se mai distribuie parcele și în zona „Șășvar”, unui număr de 37 cetățeni,¹⁸⁹ loturile având câte 4, 5, 6, 7, 9, 10, 14, 16, 20, 21, 25, 30 și 35 stj. pătrați, cu un total de 428 stj. pătrați. Beneficiari de mari parcele au fost unii membri ai consiliului ca, Nyro Szabó Nicolae (35 stj. pătrați), Szöcs Sigismund (30 stj. pătrați) și notarul Desi Horváth Francisc.

În anul următor, la 3 mai 1651, se împart terenuri în zona brațului Mureș-Mort unui număr de 93 persoane, cu parcele de câte 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15 și 18 stj. pătrați, în total 618 stj. pătrați¹⁹⁰ și la 10 mai 1651 în zona „Întorsătura de Jos” la 355 cetățeni, măsurătorile făcându-se cu funia de 9 stj. pentru fiecare grup de 10 inși.¹⁹¹ Tot atunci, s-au dat prin răscumpărare, 81 parcele, cu sume de până la 9 denari (*föld valtsagru való Collecta pénz*).

Listele de împărțire a pământurilor din 23 aprilie 1653 arată dimensiunea loturilor, în stj. pătrați, ele având mărimi mai mici, de 1 x 5, 2 x 4, dar și mai mari de 6 x 10, 12 x 10, 10 x 8. Sunt împărțite, astfel, terenuri unui număr de 61 cetățeni, din răturile curăturii și alți încă 320 stj. pătrați la 146 cetățeni.¹⁹² La 13 mai 1654 se împart pământurile din „Întorsătura de Sus” și anume cele de pe postata „Nylas”, cât și în zona Șășvar, la un număr de 370 persoane, loturile fiind măsurate cu funia de 10 stj., fiecărui decanat revenindu-i câte 6 funii.¹⁹³ Tot atunci, un număr de 88 cetățeni își răscumpără terenurile, fiecare achitând câte 2 florini/stj.

Se mai împart pământuri la „Întorsătura de Jos”, în zona satului Mureșeni, cât și lângă Vălureni, la data de 27 aprilie 1655, unor 280 cetățeni,¹⁹⁴ apoi, în anul următor, la 16 mai 1656, se reîmpart pământurile „Nylas”, din zona „Întorsătura de Sus”, unui număr de 394 persoane, împărțiți în 39 grupe, cu un rest de 4, unitatea de măsură fiind tot funia de 10 stj.¹⁹⁵ Totodată, vechile pământuri se dau spre răscumpărare unui număr de 37 persoane (*Eörrégh feöldknek rendensztioia*).

Alți 396 cetățeni primesc pământuri, la 24 aprilie 1657, în zona „Întorsătura de Jos”, grupați în 39 grupe, deci câte 10 într-un decanat, cu un rest de 6 cetățeni.¹⁹⁶ Din pământurile situate în zona „Váltó Reth”, în data de 29 aprilie 1658, se împart loturi la 46 persoane în partea de jos și 33 persoane în partea de sus. Loturile au suprafețe de câte 2, 3, 4, 5, 6, 10 și chiar 22 stj, ultimii fiind repartizați cronicarului Francisc Nagy Szabó.¹⁹⁷ Numărul mic de beneficiari de terenuri din acest an îl putem pune pe seama evenimentelor din acel an. Ultima acțiune de împărțire de pământuri la care apelăm este aceea din 11 mai 1659, când Magistratul împarte terenul din „Întorsătura de Jos” în favoarea a 389 cetățeni. Sistemul este același, formându-se 38 grupe, a câte 10 cetățeni și un rest de 9 persoane.¹⁹⁸

Odată cu distrugerea bisericii Sfântu Nicolae și a clădirilor din zonă și pe măsura extinderii cetății, deci diminuarea platformei din jurul bisericii, se impune amenajarea unui nou cimitir, care să fie la marginea localității. Se cunoaște faptul că, potrivit obiceiului medieval, cimitirele funcționau în jurul bisericilor, așa cum erau și cele din jurul bisericilor pomenite mai sus,¹⁹⁹ pentru persoanele de vază realizându-se morminte chiar în incinta lăcașurilor de cult. Primul cimitir, cel de lângă biserica Sfântu Nicolae, și-a pierdut rolul odată cu cel al bisericii cel târziu la 1601-1602. El exista în zona principalelor clădiri de mai târziu ale Colegiului reformat, realizate în anii 1802 și 1909, unde, cu ocazia săpăturilor pentru fundații s-au găsit oase umane. În schimb, cimitirul din cetate a ființat din secolul al XIV-lea până în prima parte a secolului al XVII-lea, când s-a amenajat noul cimitir (Cimitirul reformat). Potrivit sondajelor mai vechi sau celor realizate cu ocazia lucrărilor de restaurare a cetății,²⁰⁰ s-a stabilit că cimitirul principal

era situat la sud de biserică, până în apropierea curtinei, dar și la nord de nava bisericii, spre cortina de vest. S-au stabilit două etape de folosire: prima, mai veche, pentru secolele XIV-XV și a doua, până în secolul al XVII-lea. Elemente de datare sunt foarte puține, între care și o monedă găsită într-o groapă de înhumare, provenind din anul 1438, din timpul domniei regelui Albert (1 ianuarie 1438 – 18 martie 1438).

Deci, un prim cimitir comunal este cel reformat, situat în strada Crizantemelor. Pentru început, cronicarul Francisc Nagy Szabó, în schimbul a doi florini, cumpără în anul 1616 o bucată de teren, situată, aproximativ, în zona centrală a cimitirului actual, corespunzătoare parcelei a III-a, pe care o amenajează ca grădină – cimitir propriu. Prima persoană înmormântată aici este fiul său, decedat la 8 mai 1616. Tot aici își depozitează lespede de mormânt adusă la 7 ianuarie 1617 de la Cluj. Destul de curând, prin Parohia reformată, orașul cumpără și restul terenului, ca în anul 1643, când văduva lui Batizi Ioan, născută Homonnay Zsófia, să doneze bisericii partea superioară a terenului. Astfel, terenurile dobândite sunt împrejmuite ca, după 25 ani, prin desființarea gardului, să se unifice într-un singur cimitir. Referindu-se la acest cimitir cronicarul arăta: *„Că am luat o bucată de pământ, cu doi florini, de la domnia-sa György Deák, pe care am îngrădit-o cu pălan, arătos, frumos. După aceea însă, a cumpărat și orașul tot cât mai era, de cimitir obștesc. Și mai pe urmă când l-a îngrădit și orașul pe-al lui, mi-am desfăcut gardul de-acolo. Locul meu de veci a stat timp de 25 ani după gardul meu”*.²⁰¹ Curând, în acest cimitir sunt înmormântați numeroși locuitori, de la care s-au păstrat câteva pietre funerare, azi amenajate într-un lapidarium, cele mai vechi provenind din anul 1627 (a judeului Nagy Szabó Mihály) cu inscripții în latină și din anul 1636 (copiii lui Polgár Bálint) cu inscripții, de această dată, în limba maghiară.²⁰²

Existența râului Mureș, cu ramificațiile sale, a celorlalte pâraie, al căror debit atunci era mult mai însemnat, au permis locuitorilor orașului să-și realizeze propriile mori. Dintr-o danie a regelui Matei Corvin, din 25 aprilie 1482, înțelegem că numitul Balázs de Fântânele primește și un teren cu moară (mezőmalom), aflat pe malul Mureșului,²⁰³ în zona situată între satele Secuieni și Sântana. Probabil, moara mai este amintită la 6 aprilie 1495, când același Balázs face un schimb de moșii.²⁰⁴ Credem că această moară se afla pe brațul Mureșului care venea dinspre Sântana, nu întâmplător fiind cunoscut și sub numele de „Brațul Morii din Sântana”.

Orașul obține – notat în document ca târgușor („mezőváros”) -, din partea vicevoievozilor Kendi Ferencz și Dobó István, la 1 mai 1554, dreptul de a construi moară în hotarul propriu.²⁰⁵ La 22 mai din acel an, tot cei doi vicevoievozi poruncesc lui Nicolae Alardh, Toma Mijhalffy și altor arbitri, a recheziționa și preda orașului Târgu-Mureș cele două mori de pe râul Mureș (*duorum Molendinorum super fluuio Marwsij*) care s-au realizat fără autorizație în hotarul orașului.²⁰⁶ Iar atunci când călugării paulini ai mănăstirii „Fecioara Maria” din Sâncraiu de Mureș („*Religiosos fratres heremitas in claustro Beate Marie Virginis supra Zenthkyral fundato degentes*”), contestă dreptul orașului de a fi construit una din mori în vecinătatea acestora, cei doi vicevoievozi poruncesc juraților a sprijini orașul în procesul ce s-a ivit.²⁰⁷

Nu putem încheia acest subcapitol fără a reaminti existența vechii bolnițe – spital, cu numele de „Sf. Duh”,²⁰⁸ care este amintită la 1 februarie 1511, când beneficiază de moșii din proprietățile satului Șăușa. Existența sa mai este atestată într-un document din 8 martie 1638, ca *ispotaliban*,²⁰⁹ când sunt realizate lucrări de construcții la fundamentul edificiului.

Fig. 7. Diploma lui Gabriel Bethlen din 29 aprilie 1616, prin care Târgu-Mureș este ridicat la rang de municipiu

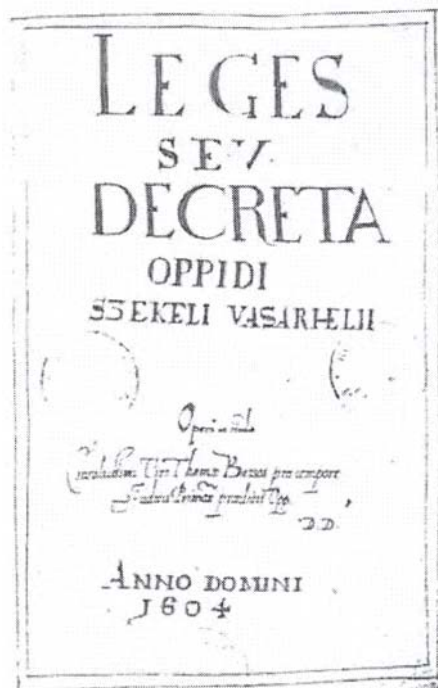

Fig. 8. Pagina de titlu a Legilor orașului, înființate în anul 1604, la inițiativa lui Borsos Tamás.

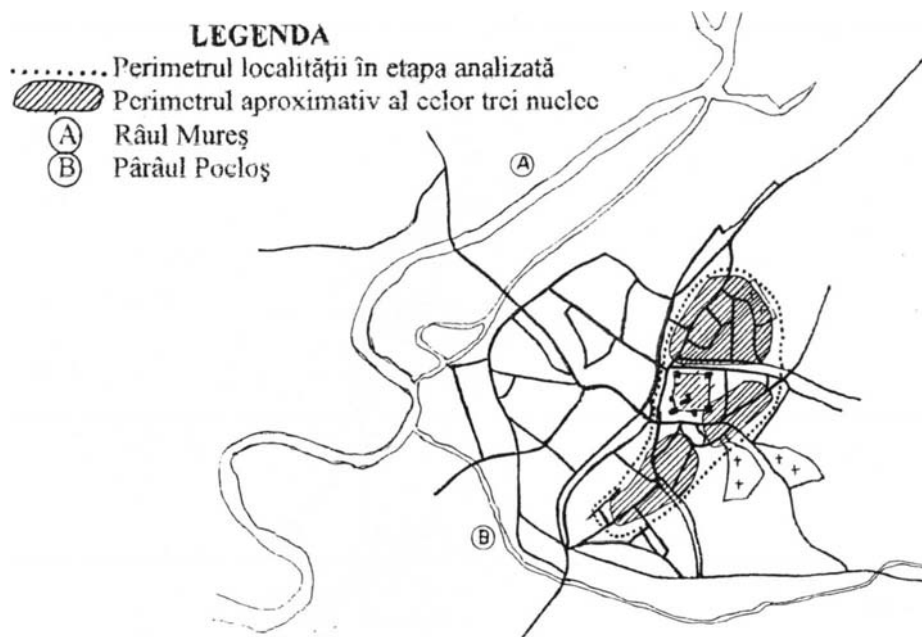

Fig. 9. Târgu-Mureș la mijlocul secolului al XIV-lea.
Se observă cele trei nuclee, ipotetic, reprezentate hașurat.

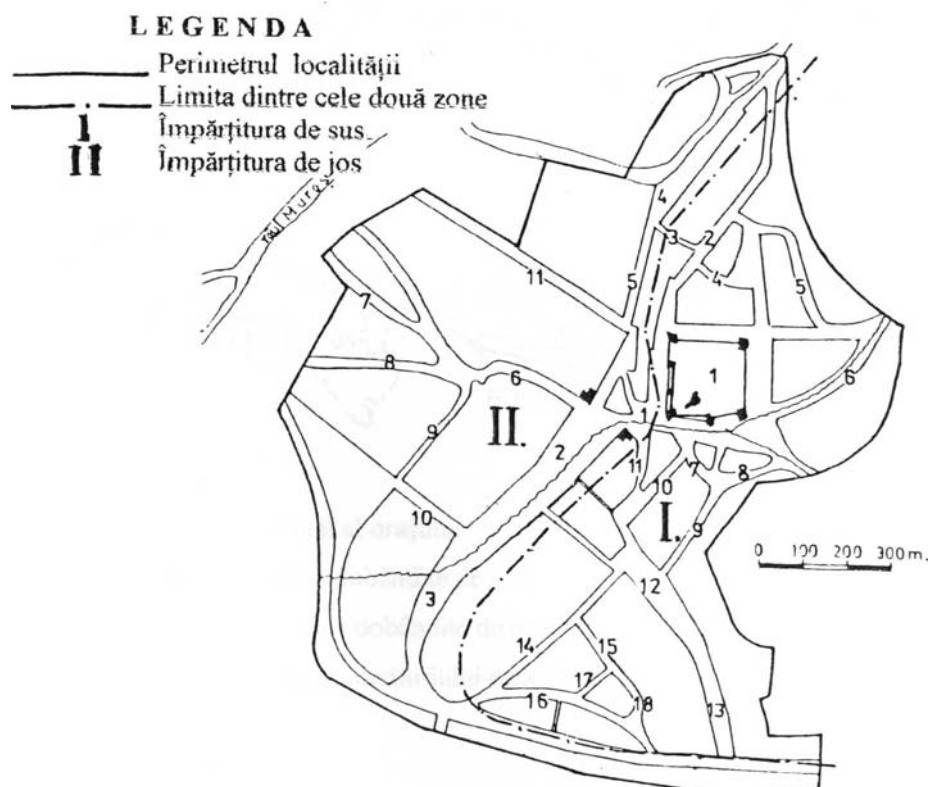

Fig. 10. Cele două zone ale orașului feudal (Duplex Oppidum) Zona I. 1- Cetatea; Străzile: 2- Avram Iancu; 3- Palaș; 4- Spitalul Vechi; 5- Mitropolit Andrei Șaguna; 6- Mihai Viteazul; 7- Băilor; 8- Erou Petre Popescu; 9- Borsos Tamás; 10-Mihai Kogălniceanu; 11-Târgului; 12-Bolyai; 13- Ștefan cel Mare; 14- Márton Aron; 15- Retezatului; 16-Strâmbă; 17-Izvorului; 18-Fântânei. Zonali. Piețele: 1-Petőfi; 2-Trandafirilor; 3-Victoriei; 4-Republicii; Străzile: 5-Revoluției; 6-Călărașilor; 7-Morii; 8- Arany János; 9- Aurel Filimon; 10- Horea; 11- Mihai Eminescu.

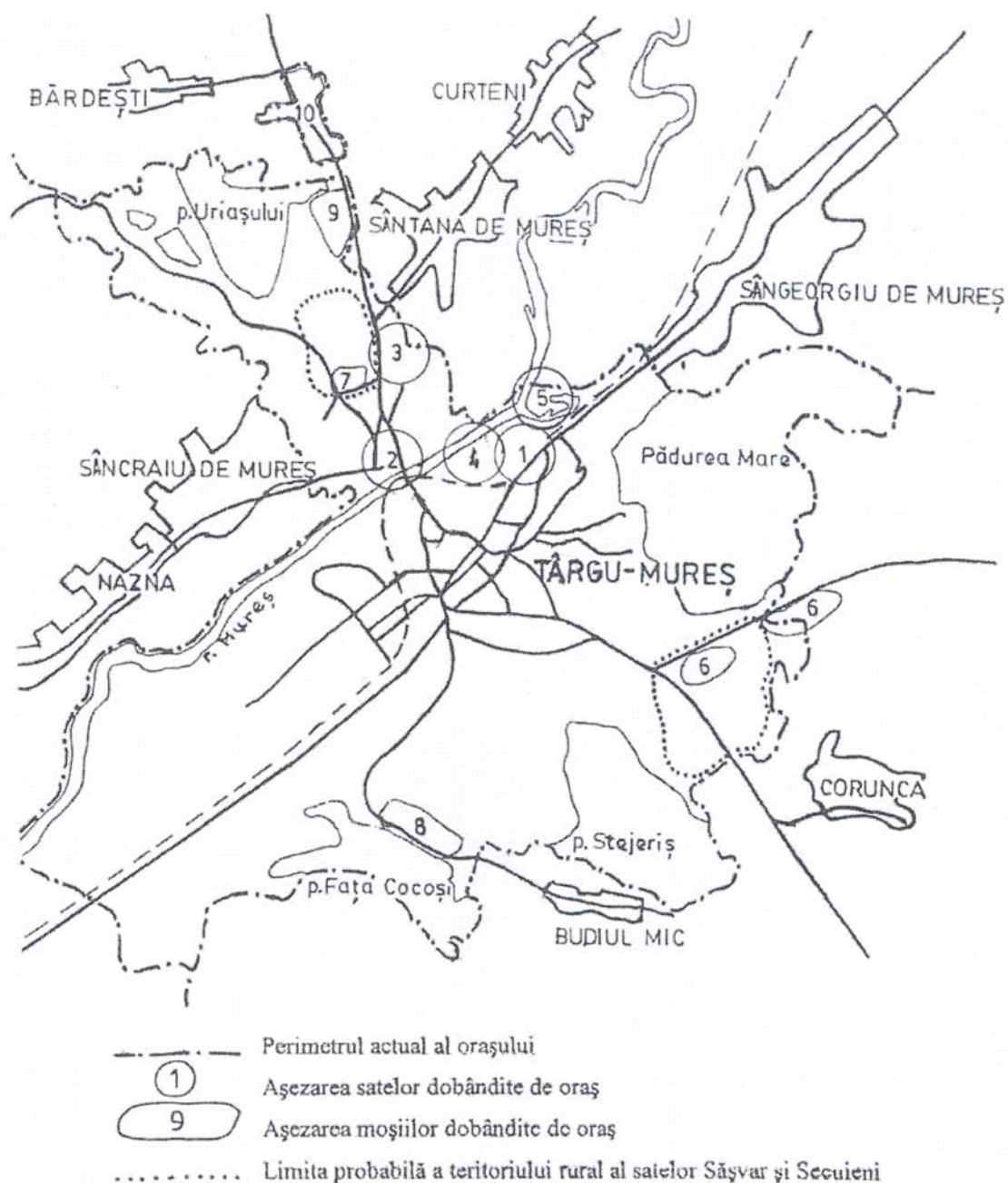

Fig. 11. Așezarea șalelor și moșiilor intrate în componența orașului Târgu-Mureș până în secolul al XVII-lea
 1- Micești, 2- Podeni; 3- Benefalău; 4- Gordașfalău; 5- Curtea Mică;
 6- Șășvar; 7 Secuieni; 8 Moșii de la satul Budiul Mic; 9-Moșii de la satul Sântana; 10- Moșii de la satele Bărdești, Voiniceni și Sântana.

Fig. 12. Așezarea satelor Șășvar. Amplasament stabilit cu ajutorul hărții din anul 1875 și a registrului proprietăților din extravilan.

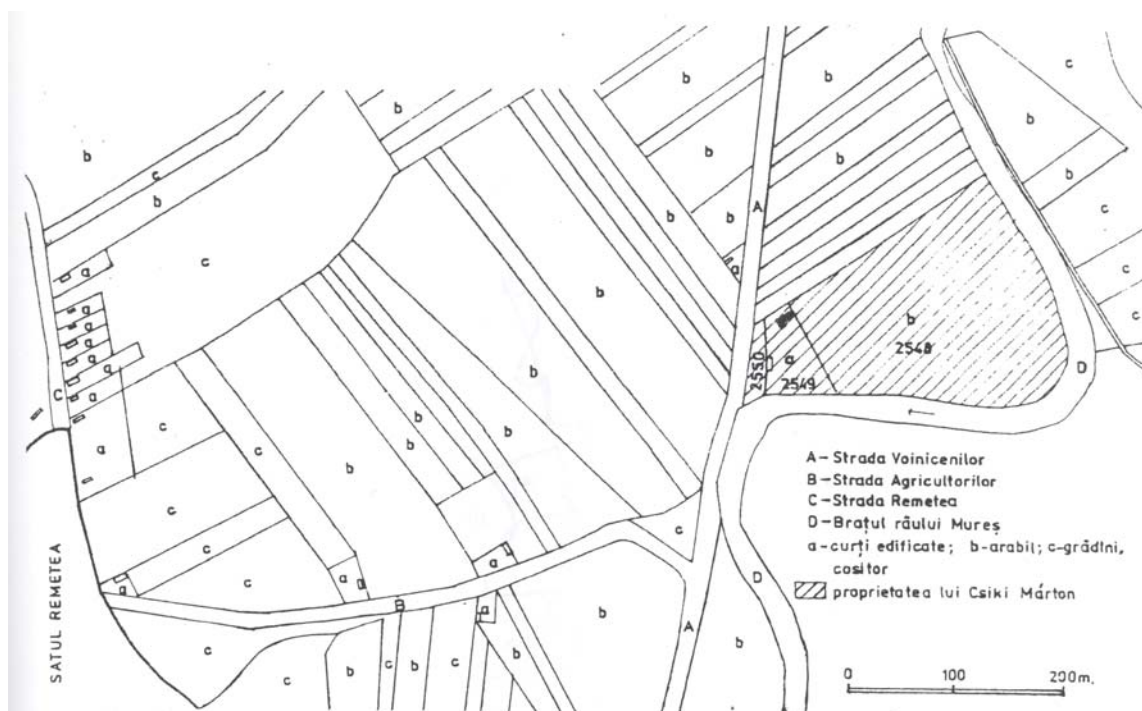

Fig. 13. Așezarea satului Săcuieni. Amplasament stabilit cu ajutorul planșei din anul 1875 și a registrului proprietăților din extravilan.

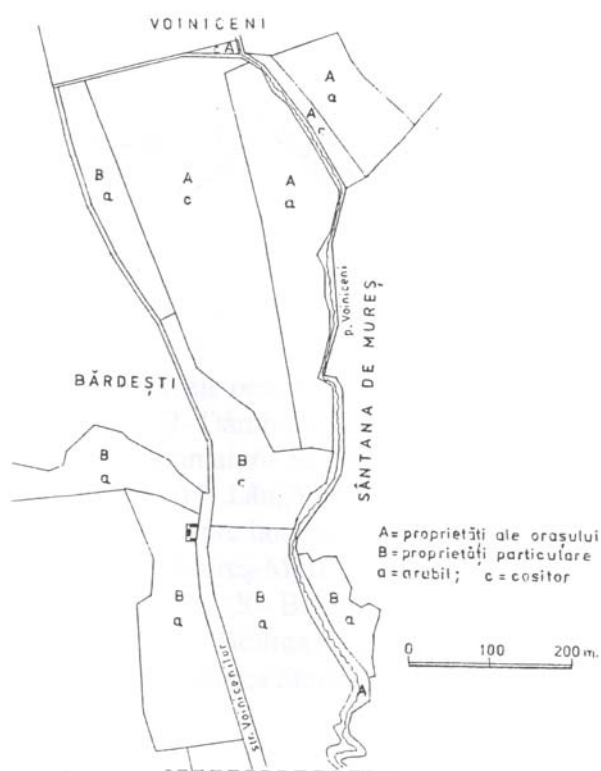

Fig. 13. Așezarea moșiilor din zona superioară a străzii Voinicilor dobândite de la satele Bărdești, Voiniceni și Sântana de Mureș.

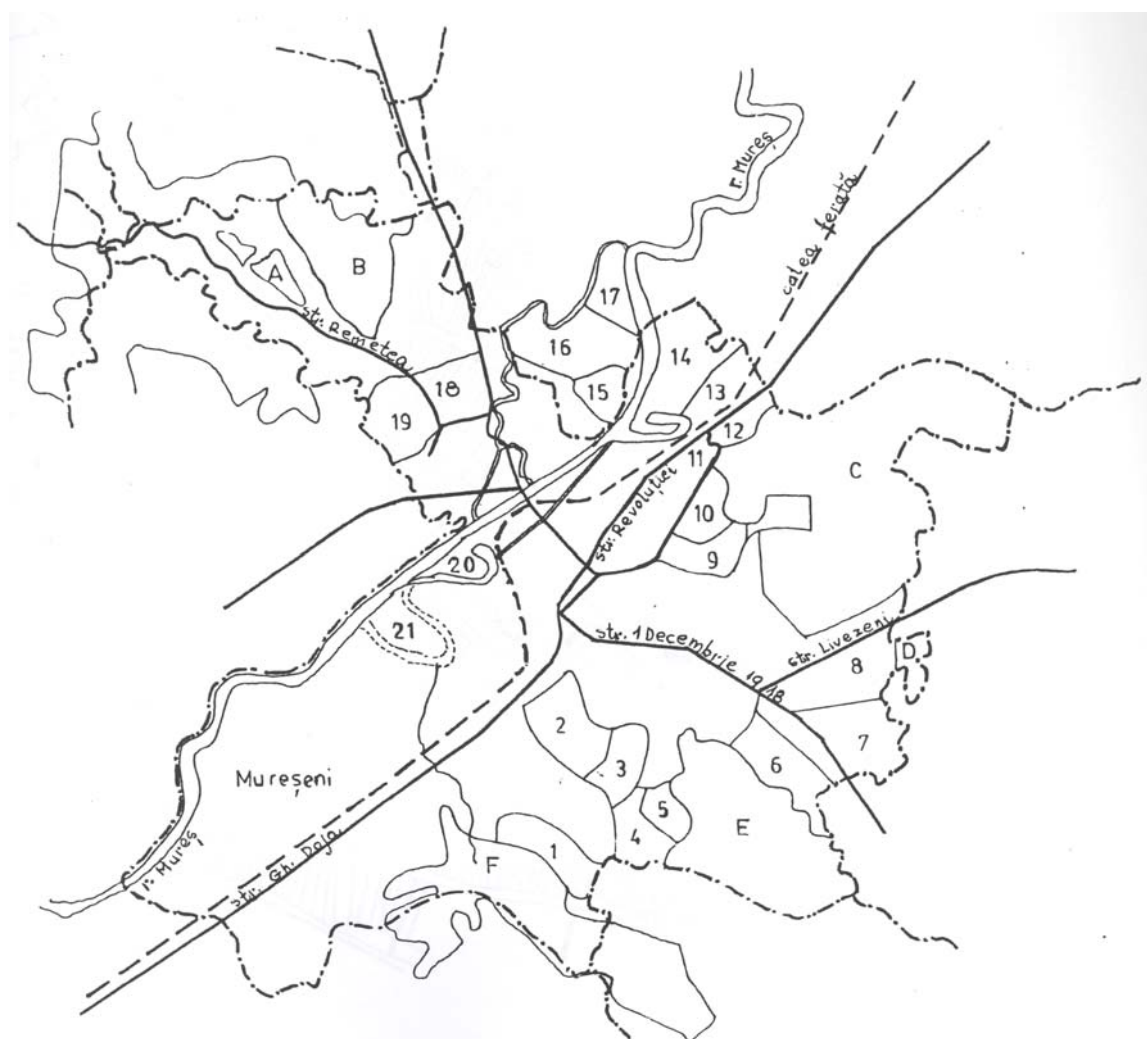

Fig. 15. Principalele zone ale orașului în care s-au împărțit pământuri.
 1- Sub Viile Budiului; 2-Dâmbul Pietros; 3- Viile Dealul Mic; 4- Sub Viile Unumai; 5- Viile Unumai; 6- Sub Stejeriș; 7- Spre Corunca; 8- Șășvar; 9- Lângă Dealul Trébely; 10- Lângă Fântâna Gera; 11- Dâmbul Coșarului; 12- Sub Pădurea Mare; 13- Spre hotarul Sângeorgiului; 14- Râtul schimbător; 15- Curătura Râtului; 16- Mureș-Mort; 17- Bercul Sântanei; 18- întorsătura de Sus, 19- întorsătura de Jos; 20- Bercul Tăiat din Sus; 21- Bercul Tăiat din Jos; A - Pădurea Ponia; B - Pădurea Beșa; C - Pădurea Mare; D - Pădurea între Movile; E - Pădurea Stejeriș; F - Pădurea Fața Cocoși.

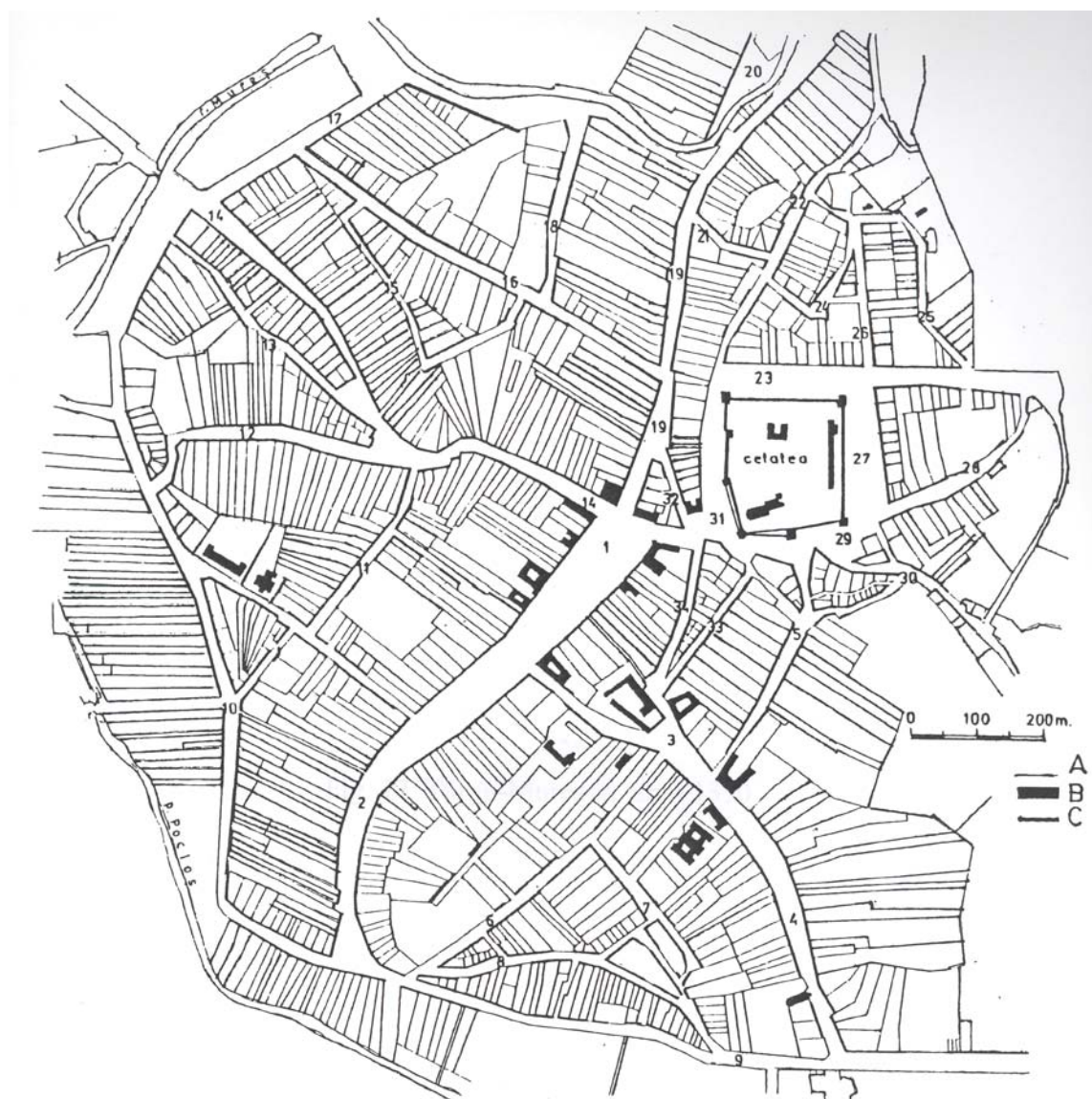

Fig. 16. Situația teritoriului orașului în anul 1898.

A - Limita parcelor; B - Clădiri mai importante; C - Fronturi construite.

- 1- Piața Trandafirilor; 2- Piața Victoriei; 3- Str. Bolyai; 4- Str. Ștefan cel Mare; 5- Str. Borsos Tamás; 6- Str. Márton Aron; 7- Str. Retezatului; 8- Str. Strâmbă; 9- B-dul 1 Decembrie 1918; 10- Str. Cuza Vodă; 11- Str. Aurel Filimon; 12- Str. Arany János; 13- Str. Morii; 14- Str. Călărașilor; 15- Str. Stelelor; 16- Str. M. Eminescu; 17- Str. Sinaia; 18- Str. Mărăști; 19- Str. Revoluției; 20- Piața Republicii; 21- Pas. Palaș; 22- Str. Avram Iancu; 23- B-dul Mareșal Ion Antonescu; 24- Str. Spitalul Vechi; 25- Str. Mitropolit Andrei Șaguna; 26- Str. Cosminului; 27- Str. N. Iorga; 28- Str. Mihai Viteazul; 29- Piața Bernády György; 30- Str. Al. Papiu Ilan; 31- Piața Petőfi; 32- Str. Poștei; 33- Str. M. Kogălniceanu; 34- Str. Târgului.

2. Evoluția zonelor parcelate

Pentru determinarea zonelor parcelate cât și a evoluției lor, am folosit parcelarea orașului, provenită din anul 1898 (fig. 16) care a stat la baza determinării formei și mărimii loturilor.

Caracterul neunitar al parcelelor existente pe teritoriul celei de-a doua terase a râului Mureș, determinat de realizarea loturilor în etape succesive, indică faptul că la începutul secolului al XIV-lea existau zone lotizate. După poziția în sit, oarecum centrală, mărimea și forma parcelelor – de regulă de dimensiuni mici și formă neregulată – se poate trage concluzia că cele mai vechi loturi create sunt cele din zona pieții Bolyai, zonă care presupunem că exista încă înainte de anul 1300. Din această piață, spre nord, se înșirau parcele de-a lungul străzii Kogălniceanu și parțial pe strada Borsos Tamás, oarecum paralele, iar spre sud strada Márton Áron (Lupeni), pe care se afla terenul unde se țineau târgurile orașului. Nu întâmplător în această zonă, probabil în jurul anului 1300, se construiește biserica „Sfântu Nicolae”, care prin forma sa, bănuim cea romanică, constituia principalul edificiu.

La nord de acest nucleu exista o zonă mai vastă pe care, ceva mai târziu, se vor ridica construcțiile monahale și, apoi, fortificația. Concomitent puteau exista și unele parcele dispersate, fără ca acestea să formeze un front încheiat. Din cele 69-71 gospodării existente între anii 1332-1336 pe teritoriul orașului acestui nucleu îi revin cel mult 35 –38 parcele, adică mai mult de jumătate, din care 9-10 parcele formau un front de cca. 200 m în strada Kogălniceanu și, în sfârșit, 11-12 parcele în strada Bolyai, în zona pieții. Spre sud-est se afla cel de-al doilea nucleu, mai mic, cu un număr de cca. 8-10 parcele înșiruite, în cea mai mare lor parte situate pe latura dreaptă a străzii Mihai Viteazul și cca. 4-5 parcele pe o stradă azi dispărută, ca urmare a construirii actualului liceu „Al. Papiu Ilarian”. La nord, ultimul nucleu cuprinde trei grupări mici de parcele, dintre care circa 10-12 parcele înșiruite pe frontul de est al străzii Avram Iancu și alte 5-6 parcele în strada Mitropolit Andrei Șaguna, respectiv pe partea opusă cimitirului ortodox. Cele trei nuclee, împreună cu pajiștile intravilane, cuprindeau în anul 1350 un teritoriu de circa 31 ha (fig. 17).

Evoluția ulterioară a orașului duce la creșterea numărului familiilor și, ca urmare, până la 1400 apar noi parcele (fig. 18). Întrucât spre vest spațiul era prea strâmt, evoluția parcelelor tinde spre est și sud, prin crearea de noi loturi: un grup de 4-5 gospodării în piața Bolyai, un altul de 5-7 în strada Borsos Tamás, pe un front de cca 130 m, amplasat în fața celui existent, cât și în strada Mihai Viteazul încă 2-3 gospodării izolate, în zona din apropierea străzii Colegiului (Brigadierilor). Prin aceste extinderi teritoriul orașului ajunge în anul 1400 la circa 36 ha.

Începând cu secolul al XV-lea evoluția parcelelor cunoaște o extindere mai intensă, prin crearea de noi gospodării care, de această dată, străpung limitele perimetrului existent, cu tendința de prelungire a fronturilor parcelate existente (fig. 19). Mai întâi remarcăm continuarea extinderii orașului spre sud-vest, respectiv completarea cvartalului din zona pieții Bolyai, care până la mijlocul secolului ajunge până în dreptul străzilor Bradului și Liszt Ferenc. La sud de acesta, până către mijlocul veacului, se mai formează câteva parcele care, prin închegarea fronturilor, aveau să dea naștere străzilor Fântânei și Izvorului. Concomitent, prin divizarea loturilor din piața Bolyai, s-a creat un

nou front de locuințe, delimitând strada Retezatului, aproximativ tronsonul situat între străzile Márton Áron (Lupeni) și Liszt Ferenc. Spre est și nord parcelarea nouă este ceva mai lentă, prin închegarea acestuia, cât și prin apariția câtorva loturi, 3 sau 4, în zona de intersecție a străzilor Mitropolit Andrei Șaguna și Avram Iancu. Rămânând încă pe această terasă remarcăm terminarea, cel puțin în ansamblu, a edificiilor monahale din incinta viitoare cetăți, în jurul căreia aveau să apară și construcții de locuințe.

Probabil, acestei perioade îi corespunde și apariția primelor parcele spre vest de vechiul perimetru al localității, cu tendința de trecere în partea mai joasă (zona actualului centru). Având în vedere natura terenului, în pantă, cât și spațiul oarecum limitat, se creează un nou șir de loturi pe latura de vest a străzii Târgului, cât și alte noi parcele pe latura de est, prin divizarea loturilor din strada Kogălniceanu. Tendința de trecere spre partea de jos o întâlnim și la strada Avram Iancu, prin formarea unui nou șir de parcele, pe un front de circa 180 m, între pasajele Scăricica și Palaș. La sudul acestui grup de parcele, la o diferență de timp relativ scurt, apar noi proprietăți în două grupuri distincte: primul spre strada Avram Iancu și Poștei, care este mai timpuriu și al doilea grup, situat între străzile Avram Iancu și Revoluției, ceva mai nou, a cărui front este mai retras spre strada Revoluției. În urma acestor noi parcelări, până la mijlocul secolului al XV-lea, perimetrul orașului ajunge să cuprindă o suprafață de circa 50,50 ha.

Mărimea deosebită a parcelelor, de formă mai alungită, arată că în etapa următoare s-a trecut la o mai accentuată extindere a orașului spre est, creându-se fronturile principalelor drumuri de mai târziu: Revoluției, Călărașilor și Trandafirilor (fig. 20). Strada Revoluției a fost parcelată începând de la intersecția cu strada Călărașilor, în mod succesiv, pe frontul estic până în dreptul străzii Eminescu, pentru ca până în anul 1500 parcelarea să fie extinsă aproximativ până în zona Clinicii medicale nr. 2; iar pe frontul vestic, de la intersecția cu strada Poștei până în dreptul pasajului Scăricica, de unde, printr-un nou aliniament rectiliniu să se extindă până la pasajul Palaș.

Etapizat, se formează și strada Călărașilor, parcelarea pornind dintre piața Trandafirilor, prin crearea a circa 19-21 loturi, pe ambele fronturi, până în dreptul străzilor Brăila și Aurel Filimon. Afirmția este întărită prin însuși faptul că parcelele sunt paralele, astfel încât, în zona de curbă din apropierea intersecției să prezinte frânturi pentru a le asigura o oarecare perpendicularitate pe stradă. Curbura străzii Călărașilor nu este întâmplătoare. Ea a fost determinată de un veritabil obstacol natural, care la acea dată putea fi numai o apă, probabil vreo rămășiță a unui braț al râului Mureș.

Concomitent cu formarea cvartetelor aparținătoare celor două străzi, se formează și strada – piață a Trandafirilor, care, până prin anul 1500 se extinde pe ambele laturi, la est până în zona fostului Pasajul Mic, extinzându-se, mai apoi, până la strada Bolyai (fost Pasajul Mare), iar la vest, cel mult până în apropierea fostului cinematograf. Față de perimetrul avut la 1400, în anul 1500 suprafața orașului ajunge la circa 70 ha, deci aproape la o dublare.

În secolul următor (fig. 21) remarcăm extinderea noului centru, pentru o primă etapă prin crearea de noi parcele, în continuarea celor existente, fronturile fiind extinse până în zona străzilor Horea și Artei, ca până la 1600 piața să ajungă în zona Palatului Culturii.²¹⁰ Atât forma cât și dimensiunile pieței, la fel, sunt determinate de cursurile de apă care la acea dată încă mai străbăteau piața, motiv pentru care densitatea construcțiilor este foarte redusă, edificiile fiind construite, în exclusivitate, din materiale ușoare, nedurabile.

Rând pe rând se completează și fronturile străzilor încă ne definitive, tinzând spre un contur general mai încheiat. Se înregistrează completarea străzii Bolyai prin prelungirea cu strada Ștefan cel Mare, parcelările ajungând până în apropierea spitalului „Sf. Duh”. Tot spre sud, prin separarea parcelelor, se formează strada Fântânei, cât și cel de-al doilea front de construcții din strada Retezatului.

Spre nord localitatea se extinde prin noi parcelări în strada Revoluției și extinderea lor, creându-se astfel piața Republicii. Din cauza unui braț al râului Mureș, care curgea prin zonă,²¹¹ se dezvoltă doar frontul estic al pieții, pe un aliniament relativ rectiliniu, prin crearea a 10-12 parcele mari, parcelarea ajungând până în zona de intersecție cu strada Vișeuului.²¹² După anul 1550 (fig. 22) se continuă parcelarea frontului estic al pieții, printr-un nou aliniament, cu încă 6-7 parcele, mult mai înguste și cu speranțe mai mici, până în zona străzii Avram Iancu, care, până la acea perioadă, constituia artera de penetrație în localitate. Spre vest, drept urmare a amenajării drumului, iau ființă 3-4 mici parcele, izolate, care, cu ocazia modernizării pieții în perioada dintre cele două războaie mondiale, sunt desființate.

Cu această ultimă etapă de parcelare efectuată în secolul al XVI-lea, numărul total al parcelelor clădite sau virane ajunge la o cifră relativ mare. Pentru determinarea numărului acestora, pentru început, apelăm tot la conscripția anului 1567, care înregistrează un număr de 125 porți impozabile, deci parcele clădite, fără a mai lua în calcul loturile intravilane needificate, folosite de locuitori ca grădini, livezi sau curți gospodărești. Este verosimil ca parcelele nelocuite să reprezinte, prin asimilare cu situația din alte orașe unde situația este cunoscută, cca. 25% din numărul parcelelor clădite. Se poate, astfel, aprecia numărul total al parcelelor din oraș la circa 155-160, fără pajiștile intravilane care aveau o întindere apreciabilă.

Drept urmare, vatra orașului ajunge să ocupe o întindere relativ mare, de 88 ha în anul 1550 și de 96 ha în anul 1600. Această stare devine explicabilă prin însuși faptul că față de acele orașe obligate să se dezvolte într-un spațiu restrâns, încorsetat de ziduri de piatră, ca Brașov, Sibiu, Mediaș, Cluj etc., Târgu-Mureș a fost o localitate deschisă, caracteristică târgurilor acelor vremuri. Astfel explicăm densitatea redusă a populației care, în anul 1600, putea fi de circa 14 locuitori/ha, mult mai redusă decât a orașelor întărite.²¹³ În tot cazul, la acest sfârșit de veac Târgu-Mureșul depășea faza de târg, îndeplinind condițiile pentru a deveni oraș.

În cadrul evoluției sale teritoriale, corespunzătoare secolului al XVII-lea, orașul cunoaște o extindere mai importantă în zona de jos, mai nouă, îndeosebi prin crearea de noi parcele, dar și prin divizarea celor existente, contribuind la sporirea numărului de gospodării. Legat de această ultimă formă de parcelare, fenomenul se datorează obiceiului locului, fiind o caracteristică aparte. Pentru ca toți urmașii direcți să poată beneficia de bunul moștenit, deși obiceiul este mai vechi, acesta este consfințit printr-o decizie luată de Magistratul orașului în anul 1634, înscrisă în Cartea orașului, în care se arată: „*Am hotărât ca după cum am împărțit orașul în interiorul împrejurimii „aceea împărțire în perpetuum ratium et firmum fiat, această împărțire să rămână și să se transmită deopotrivă din fiu în fiu, din fiică în fiică, divisie egală să fie între ei”*”.²¹⁴

Față de situația existentă în jurul anului 1600, până la sfârșitul primului pătrar al secolului următor, teritoriul orașului se extinde spre vest, prin prelungirea străzii Călărașilor, cât și formarea străzii Arany János, suprafața localității ajungând la circa 105 ha (fig. 23). Până la mijlocul secolului teritoriul se extinde, cu precădere, tot spre vest, prin prelungirea celor două străzi mai sus menționate, ca și formarea străzii Morii. Spre

nord teritoriul se extinde prin crearea legăturii dinspre strada Mihai Viteazul și Bulevardul Mareșal Ion Antonescu. Teritoriul orașului ajunge la o suprafață de 115 ha (fig. 24).

Este perioada când Consiliul orașului este preocupat de dezvoltarea localității și de ridicarea „gradului de urbanizare”, prin popularea unor zone din oraș mai puțin edificate. Astfel în anul 1633, în timpul judeului Petru Szabó, se ia hotărârea parcelării unei zone învecinate spre est cu cetatea orașului, dispoziția fiind consemnată în Cartea orașului ²¹⁵ sub titlul: *Constitutio Oppidi Márus Uasarheli. Anno Domini 1633 Die 9-a marty tempore Judicatus. Prudentis ac Circumspecti Dni Petri Sartoris senioris*. Se stabilește, astfel, ca terenul (câmpul) situat în spatele cetății să fie lotizat și vândut locuitorilor pentru construirea de case. O persoană putea dobândi teren de cel mult 6 stânjeni, la un preț de 2 florini stânjenul, cu obligarea construirii numai de locuințe și nu curți gospodărești și condiționat de achitarea impozitului.²¹⁶ Orașul putea vinde și teren pentru casă, de 20 stânjeni în lungime și 6 stânjeni lățime. Dacă, în termen de un an dobânditorul nu construia casa, terenul revenea, din nou, orașului.²¹⁷ Nu se specifică zona parcelată, dar presupunem că este aceea situată în preajma străzilor Mitropolit Andrei Șaguna, Cosminului, Bulevardul Cetății.

Până la 1675 (fig. 25) teritoriul orașului se extinde tot spre vest, deci în partea de jos, prin prelungirea străzilor deja formate, dar și a străzilor Eminescu și Aurel Filimon, până la intersecția cu strada Horea, iar spre sud prin formarea bulevardului 1 Decembrie 1918, până la colț cu strada Ștefan cel Mare. În acest an, 1675, teritoriul orașului înscrie o suprafață de 138 ha.

La sfârșitul secolului (fig. 26) suprafața orașului ajunge la 152 ha, perimetrul acestuia fiind puternic conturat de Bulevardul 1 Decembrie 1918 spre sud și strada Cuza Vodă spre sud-vest.

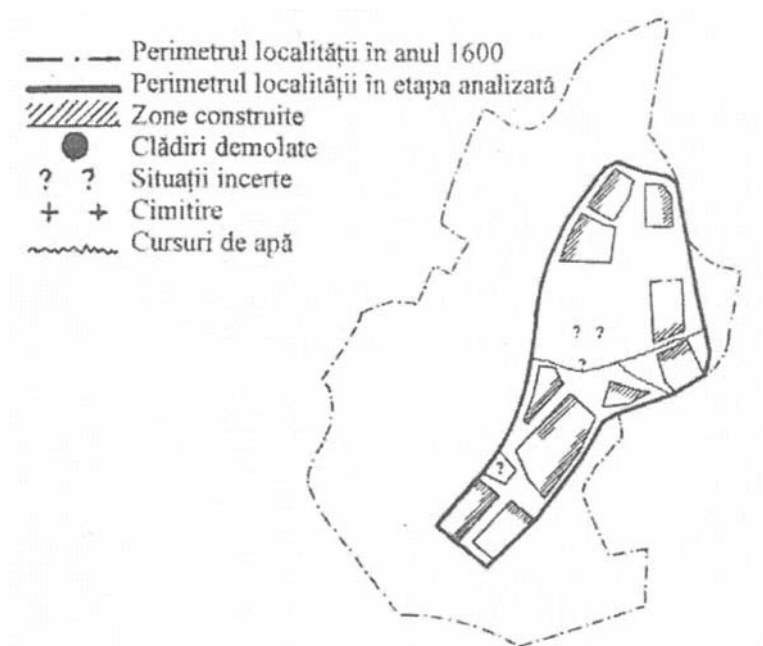
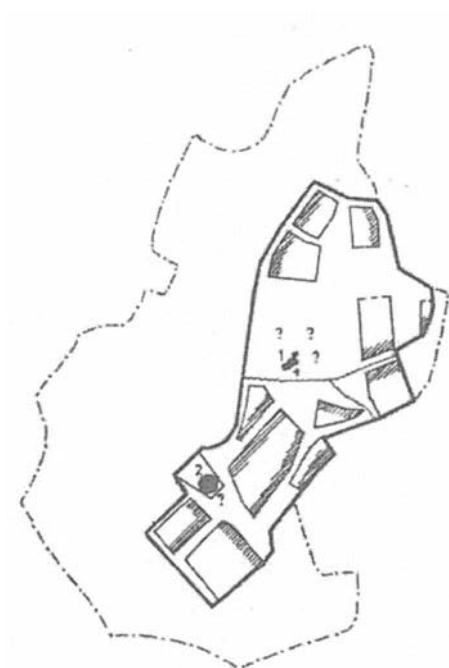
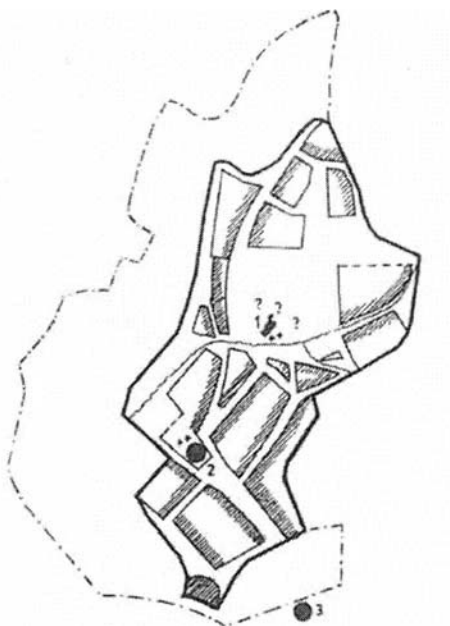

Fig. 17. Târgu-Mureș în anul 1350

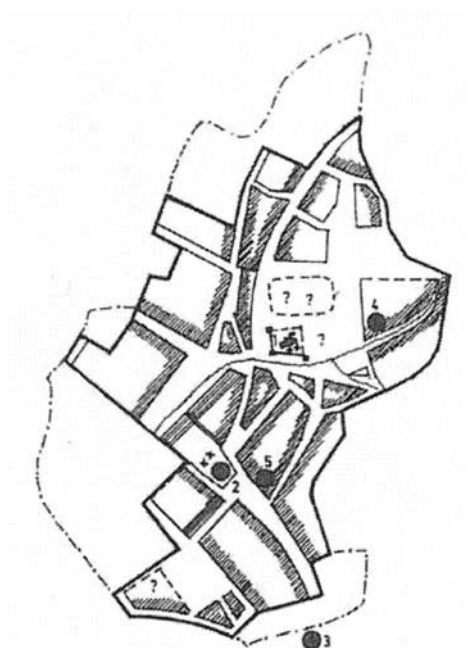
1 - Biserica cu mănăstirea din cetate; 2 - Biserica „Sf. Nicolae”

Fig. 18. Târgu-Mureș în anul 1400

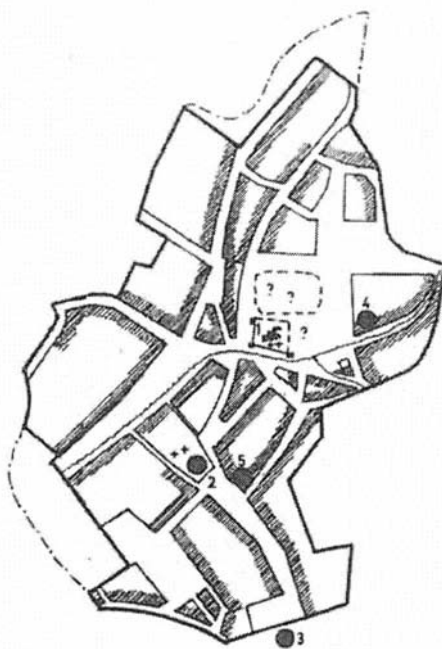
1 - Biserica cu mănăstirea din cetate; 2 - Biserica „Sf. Nicolae”; 3 - Spitalul „Sf. Duh”

Fig. 19. Târgu-Mureș în anul 1450

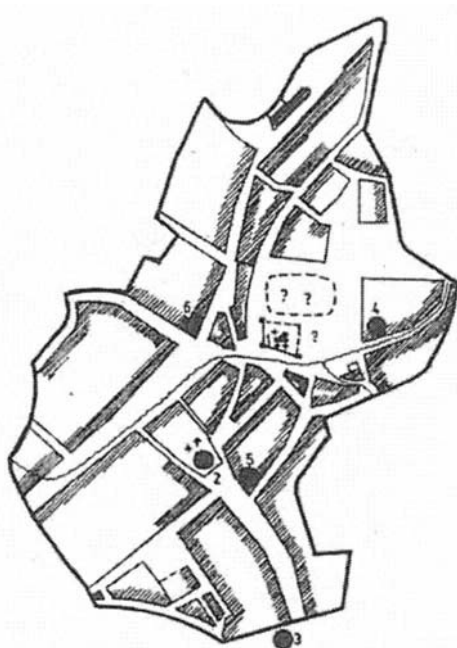
1 - Biserica cu mănăstirea din cetate; 2 - Biserica „Sf. Nicolae”; 3 - Spitalul „Sf. Duh”;
4 - Mănăstirea de călugărițe; 5 - Biserica unitariană

Fig. 20. Târgu-Mureș în anul 1500

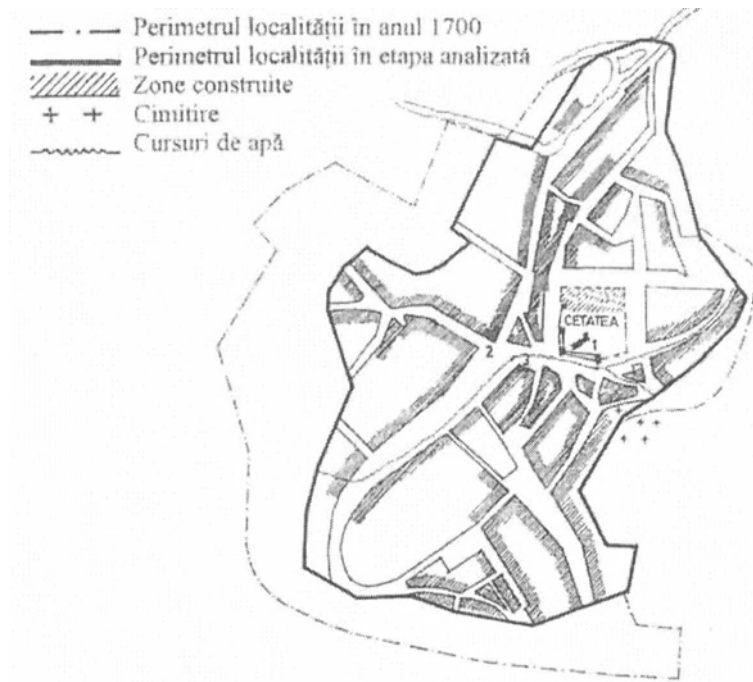
- 1 - Biserica cu mănăstirea din cetate; 2 - Biserica „Sf. Nicolae”; 3 - Spitalul „Sf. Duh”;
4 - Mănăstirea de călugărițe; 5 - Biserica unitariană

Fig. 21. Târgu-Mureș în anul 1550

- 1 - Biserica cu mănăstirea din cetate; 2 - Biserica „Sf. Nicolae”; 3 - Spitalul „Sf. Duh”;
4 - Mănăstirea de călugărițe; 5 - Biserica unitariană; 5 - Casa Köpeczi (Teleki)

Fig. 22. Târgu-Mureș în anul 1600

1 - Biserica din cetate; 2 – Casa Köpeczi

Fig.23. Târgu-Mureș în anul 1625

1 - Biserica din cetate; 2 – Casa Köpeczi; 3 - Casa Francisc Nagy Szabó

Fig. 24. Târgu-Mureș în anul 1650

1 - Biserica din cetate; 2 – Casa Köpeczi; 3 - Casa Francisc Nagy Szabó

Fig.25. Târgu-Mureș în anul 1675

1 - Biserica din cetate; 2 – Casa Köpeczi; 3 - Casa Francisc Nagy Szabó

Fig. 26. Târgu-Mureș în anul 1700

3. Evoluția construcțiilor

Tipologia și evoluția construcțiilor din prima perioadă a existenței orașului Târgu-Mureș cu greu poate fi reconstituită. Lipsa unor săpături arheologice mai ample, îndeosebi în zona primelor nuclee ale localității, cât și faptul că nu s-au păstrat asemenea construcții, cu greu face cunoscut care a fost forma și dimensiunea primelor clădiri, care mobilau localitatea secolului al XIII-lea.

Cele mai numeroase edificii erau casele de locuit, care, la acea dată, se deosebeau prea puțin de cele situate la sate, al căror partiu în mod vădit era influențat de tipul de case existente la români. Tehnica construirii acestor locuințe, precum și tipurile fundamentale de case s-au păstrat de-a lungul veacurilor până aproape de secolul nostru. Casele ridicate la suprafața solului și compuse dintr-una sau două, uneori și mai multe încăperi, erau de plan dreptunghiular. Ca tip principal de casă ce putea exista la Târgu-Mureș, este cel cu cuptor în tindă, formă deosebit de răspândită în Transilvania. Compusă din două – trei încăperi, clădirea suferă destul de curând modificări, căci cuptorul este scos din casă și mutat, eventual, alipit de clădire. Existau și case simple, formate dintr-o singură încăpere, fiind și forma cea mai arhaică a casei țărănești din Transilvania, dar și case cu cămară, drept urmare a influenței secuilor, nu demult așezați în această zonă.²¹⁸

Casele erau construite fie din schelet de pari și împletitură de nuielă cu lipitură de lut, tehnica cunoscută și sub numele de grădele sau în grădele, fie din paie, adică pământ călcat și amestecat cu paie, fie din bârne așezate orizontal și îmbinate la colțuri. Acoperișul, croit probabil în două sau patru pante, era făcut din căpriori și leături, peste care se fixa învelitoarea de paie sau de șindrilă. Mai puțin probabil că existau și case de cărămidă sau piatră și acestea numai ale unor locuitori înstăriți. Chiar dacă unii autori consideră orașul ca existent în anul 1230,²¹⁹ sub denumirea de Asserculi (... *in Asserculis, hoc est*), casele acelor timpuri nu puteau fi realizate decât din material lemnos sau paie.

Odată cu statornicirea și consolidarea în Transilvania a stăpânirii regatului feudal maghiar, se simte tot mai mult pătrunderea elementelor artei constructive feudale, caracteristice Europei occidentale. Noul stil romanic,²²⁰ care a cuprins, în principiu, țările și ambianțele europene catolice, pătrunde și în Transilvaniei, unde este realizată o serie de construcții remarcabile prin forma lor arhitecturală. Deosebit de productivă și mult mai importantă din punct de vedere artistic și tehnic a fost arhitectura religioasă, dintre care, în primul rând, se detașează catedrala romano-catolică „Sf. Mihail” din Alba Iulia, edificată în anul 1287 de pietrarul vosgian Jean de Saint Dié, dar și biserica cetății Cislădioara, biserica evanghelică din Herina – Bistrița, sau biserica mănăstirii cistericene Cârța – Făgăraș. Multe dintre aceste biserici au dispărut în întregime, altele au mai păstrat unele detalii încorporate în zidăria ulterioară. Tipul de plan care domina arhitectura romanică din centrul Transilvaniei, deci întâlnit și în zona orașului Târgu-Mureș, este biserica – sală, cu navă simplă dreptunghiulară, acoperită cu tavan drept și abside semicirculare boltite în semicalotă, precedată de o travee paralelipedică, tot boltită. Pe latura vestică nava era prevăzută cu contraforturi oblice, iar laturile scurte se continuau pe verticală cu timpane triunghiulare ce delimitau învelitoarea în două pante.²²¹ Erau răspândite asemenea biserici în toată zona limitrofă orașului Târgu-Mureș²²² dar, pe parcurs, acestea au fost demolate sau reconstruite, astfel ele mai fiind

cunoscute doar din imaginile sau descrierile mai vechi și mai puțin din unele elemente constructive păstrate.

Cea mai cunoscută biserică romanică din jurul orașului este biserica reformată din Sâncraiu de Mureș, pomenită la 1239, fiind o variantă cu turn – clopotniță (fig. 27.a.). Nava bisericii este demolată în anul 1895, iar restul în anul 1901, dar i s-a păstrat turnul de cărămidă care, la etajul I, are conservată tribuna cu arc semicircular și lintelul unui ancadrament de piatră, iar la etajul II, cele trei ferestre bifold cu colonetă axială și încheiate la partea superioară în unghi (fig. 27.b).

Biserica reformată din Sântana de Mureș face parte din perioada romanică târzie, respectiv începutul secolului al XIV-lea, în faza de trecere de la romanic la gotic. Planul determinat de Entz Géza (fig. 28) înscrie nava dreptunghiulară, absida semicirculară și cele trei contraforturi,²²³ turnul fiind realizat odată cu reconstituirea bisericii. Sub tencuiala actualei biserici au mai fost descoperite unele arce frânte deasupra ferestrelor. În anul 1911 este adusă la lumină o parte din decorul original, prin al cărui stil dovedește participarea unor artiști italieni din pragul Renașterii, cu deosebire în stilul lui Giotto. Pe peretele vestic fusese pictată o *Judecată de apoi*, din care se păstrează doar câteva fragmente, iar pe fațada răsăriteană a arcului triumfal scena ce reprezintă *Pilda fecioarelor înțelepte și a fecioarelor nebune*. Cea mai importantă pictură este aceea situată în absidă ce reprezintă *Ana întreită cu fericitele neamuri*, de o remarcabilă execuție. Găsim urme romanice și la biserica romano-catolică din Sângeorgiu de Mureș (fig. 29), provenită dintr-o perioadă mai târzie, sesizate printr-o fereastră, o friză, câteva arce, ancadramentul unei uși, ca și friza corului care reproduce în piatră motivul frizelor de la biserica din Cetatea de Baltă.²²⁴ Presupunem că o asemenea biserică de morfologie romanică trebuia să fi fost și la Târgu-Mureș. Ea a fost desființată odată cu construirea actualei biserici din cetate din care, probabil, au mai rămas resturi încorporate în corul actualului edificiu. De formă romanică putea fi și biserica „Sf. Nicolae”, aflată în strada Bolyai.²²⁵ Aici, se afla acel „sacerdos” Romanus pomenit de dijele papale din anii 1332-1336. După construirea bisericii din cetate, biserica cu mănăstire își pierde din importanța anterior avută. În anul 1601, când acestea sunt distruse de mercenarii lui Basta, se pare că nu mai ființau, fiind deja deteriorate în cea mai mare parte și pustii.²²⁶

În condițiile unei economii prevalent rurale, cu doar câteva centre meșteșugărești mai importante, Transilvania de la sfârșitul secolului al XIII-lea era încă departe de a se compara cu alte țări europene, în care orașele își ridicau mărețe catedrale gotice. Suntem în perioada în care arhitectura din Transilvania se mai afla sub influența stilului romanic, colportat fie de călugării benedictini, fie prin intermediul coloniștilor sași. În aceste condiții, goticul²²⁷ pătrunde și în Transilvania, mai ales începând cu secolul al XIII-lea, când tinerele orașe se întreceau în a-și consolida poziția economică și a realiza edificii de cult din piatră sau cărămidă, dar și clădiri civile. Secolele XIV-XV pot fi socotite perioada de eflorescență gotică în Transilvania, în care, orașele, dar și numeroase sate, pe lângă bisericile noi, trec la modernizarea celor vechi, efectuând modificări în tipologie, dar și ale intrărilor și ferestrelor sau realizarea de bolți gotice în locul plafoanelor de scânduri. Prin construirea acestor lăcașuri, orașele dobândeau o sporire a numărului vizelor de târg, acest drept fiind determinant în creșterea activității meșteșugărești și comerciale și, drept urmare, atragerea multor pelerini și curioși, virtuali cumpărători.

Începutul este modest, dintre puținele monumente construite în Transilvania în primele decenii ale secolului al XIV-lea fiind biserica evanghelică din Teaca (județul Bistrița-Năsăud), ce mai păstrează formele și proporțiile romanice. Cu corul catedralei

romano-catolice din Alba Iulia putem vorbi de consolidarea artei gotice în Transilvania, unde în intervalul anilor 1350-1500 se construiesc cele mai numeroase biserici de oraș. De morfologie gotică este biserica evanghelică din Sibiu, prima etapă de construire fiind încheiată la 1373, biserica „Sf. Mihail” din Cluj, ale cărei lucrări de edificare debutează la 1349, Biserica Neagră din Brașov, începută înainte de sfârșitul secolului al XIV-lea, toate acestea constituind repere fundamentale pentru arhitectura religioasă transilvăneană din secolele XIV-XV. Fără îndoială, șantierul cel mai fertil este cel din Cluj, prezența meșteșugarilor de aici fiind sesizată în diferite alte localități, la Orăștie, Turda și Aiud.

Pe la 1350 debutează lucrările actualului complex gotic din cetatea Târgu-Mureș, ctitorii acestuia fiind călugării franciscani. Prin forma sa este biserică de tip hală, de mari dimensiuni, variantă preferată de comunitățile orășenești și susținută de călugării franciscani, devenită caracteristică goticului de oraș din Transilvania secolelor XIV-XV. Biserica cu vechea mănăstire din cetate sunt singurele monumente gotice care s-au mai păstrat la Târgu-Mureș. Forme gotice avea probabil și vechea biserică unitariană din piața Bolyai nr. 13-15, biserică care este menționată cu ocazia sinodurilor din anii 1566, 1567, și 1571, ca în anul 1601 să împărtășească soarta bisericii „Sf. Nicolae”, situată în apropierea sa.²²⁸

Începând cu secolul al XV-lea, apar în Transilvania primele forme renașcentiste. De la început, arhitectura Renașterii în Transilvania are un caracter de creație populară, făurită de geniul maselor, cu toată influența din exterior, în compoziția fațadelor principale ale clădirilor dominant fiind zidul plat, fără decroșuri (pilastratură, cornișă, soclu profilat), singurele elemente de efect fiind ferestrele adesea diferite și așezate neordonat. Casele patricianului urban, format din marii comercianți și alți bogătași, adeseori se caracterizează printr-o lățime mai mare și nu printr-o înălțime interioară sporită, dacă le comparăm cu palatele italiene, care cuprind săli spațioase și ferestre înalte. Această diferență o putem pune și pe seama costului ridicat ce-l suportă aceste palate, dar, mai ales, pe necesitatea asigurării unei temperaturi corespunzătoare încăperilor de locuit, în Transilvania iernile fiind mult mai aspre decât în Italia. Drept urmare se impun sisteme constructive adecvate noului program funcțional. Încăperile sunt mai scunde și acoperite cu tavane din grinzi și scânduri sau bolți cât mai plate. Se dezvoltă bolțile semicilindrice cu penetrații în dreptul golurilor, ce se sprijină pe console puternice. Încăperile de la etaj, ceva mai înalte, au tavane din grinzi și scânduri, adesea fiind casetate. Această trecere la casa din cărămidă nu este generală. O întâlnim în orașele mai mari și se manifestă doar pe alocuri, uneori din considerente de apărare dar, în cele mai multe cazuri, în raport de starea materială a ctitorului. De aceea construcția de lemn și paiantă mai persistă încă mult timp. Evident, locuința urbană diferă și ea după posibilitățile materiale ale locuitorilor, de unde provine și diferența valorică a acesteia.²²⁹ Casele sărace, din materiale nedurabile, situate la periferia orașelor întărite, dar și în târgurile și orașele lipsite de centuri de apărare, nu apar decât ca excepție, ca la Târgu-Mureș, unde majoritatea vechilor construcții sunt înlocuite cu altele noi. Numai astfel se explică faptul că au mai rămas doar două case orășenești, de factură renașcentistă: casa Köpeczi Tamás (1557) și casa cronicarului Francisc Nagy Szabó (1623).

Spiritul vremii stabilea anumite reguli, de atitudine a obștii față de urbe. Preocupări organizate pentru aspectul urban erau puține, întrucât documentele vremii nu spun prea mult. Erau totuși unele preocupări urbanistice și în Transilvania. Astfel, la 1652 Consiliul orașului Cluj decide desființarea dughenelor alipite de zidul catedralei,²³⁰ în anul 1572, cel din Bistrița hotărăște ca orice lucrare de construcție să se facă numai în

baza aprobării,²³¹ iar în 1615, la Sibiu, decide: „construcția orașului” să se facă după obiceiul vechi.²³²

În cadrul Renașterii transilvănene un rol îl au clădirile publice, ele dezvoltându-se pe fondul creșterii puterii economice și politice a localității. Se construiesc noi sedii de bresle, dar și hale sau dughene, casa sfatului, școli, spitale și bolnițe, băi publice și multe altele. Clădiri renaștentiste au fost probabil „Casa Consiliului” din cetatea orașului Târgu-Mureș, demolată în secolul al XVIII-lea, dar și vechea bolniță – spital „Sf. Duh” din strada Ștefan cel Mare.

Sporirea numărului de șantiere și continua creștere a valorii clădirilor, ca urmare a pretențiilor sporite ale patriciatului, au determinat organizarea meșteșugarilor constructori în bresle menite să asigure creșterea numărului de obiective, în perioade tot mai scurte, dar și să obțină privilegii comune. Cunoaștem statutele meșteșugarilor zidari și pietrari din anul 1513 din Sighișoara, din 1525 a celor din Cluj, din 1539 a celor din Mediaș și din anul 1552 a celor din Sibiu. În 1570 își reînnoiesc statutele breslașii brașoveni, deci acestea sunt mai vechi, iar în 1620 ia ființă breasla de zidari, pietrari și tâmplari din Făgăraș.²³³ Fără îndoială, cea mai însemnată breaslă este aceea a meșteșugarilor clujeni, care activează pe tot cuprinsul Transilvaniei. Perioada cea mai fertilă a Renașterii corespunde, în linii mari, celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea și prima jumătate a celui următor, urmând o perioadă de stagnare, ca urmare a numeroaselor lupte interne. Astfel numărul meșteșugarilor scade simțitor, ca de exemplu, la Sibiu, în anul 1657, sunt înregistrați doar 5 meșteri zidari, 2 pietrari și 7 dulgheri.²³⁴

Perfecționarea armelor de foc determină noi căutări, găsirea unor soluții tehnice de apărare, care să reziste la efectele cauzate de loviturile ghiulelelor. În consecință se trece la zidăria de cărămidă, mult mai elastică și mai rezistentă la vibrații, producând mai puține schije la impactul ghiulelelor. Se trece la reducerea înălțimii zidurilor de apărare și la realizarea de turnuri poligonale (bastioane) pentru eliminarea loviturilor frontale și asigurarea unui tir flancat sau încrucișat. Se menține uneori și zidul înalt, mai greu de cucerit, așa cum întâlnim la Târgu-Mureș, dar și la Odorhei, Miercurea-Ciuc și Sfântu Gheorghe. Dacă la Alba Iulia și Oradea se construiesc cetăți puternice după sistemul Vauban, la Târgu-Mureș cetatea realizată în secolul al XVII-lea are caracteristicile unei cetăți orășenești, întrunind puține elemente specifice renașterii.

Pe la mijlocul secolului al XVII-lea se face simțită și arta barocă, care începe să capete teren tot mai mare. Singura clădire provenită din acest secol, ce poartă amprenta noului concept și care s-a păstrat, este casa Pálffy, din strada Bolyai nr. 12.

În raport de destinația lor, construcțiile se împart în trei categorii: a) Arhitectura militară; b) Arhitectura religioasă; c) Arhitectura civilă.

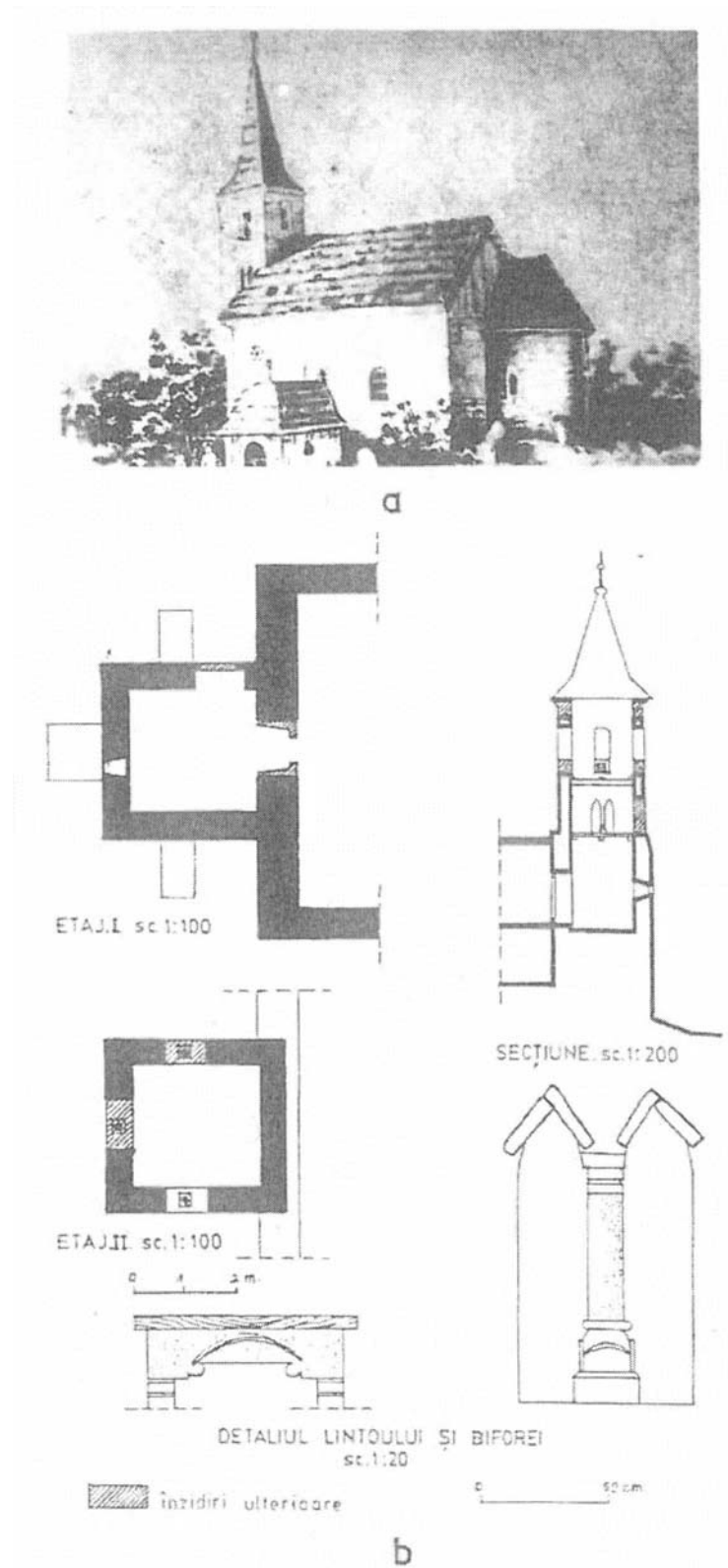

Fig. 27. Biserica reformată din Sâncraiu de Mureș, a – imagine preluată după un desen întocmit înainte de reconstruirea bisericii; b – Planul turnului și detaliile caracteristice arhitecturii romanice.

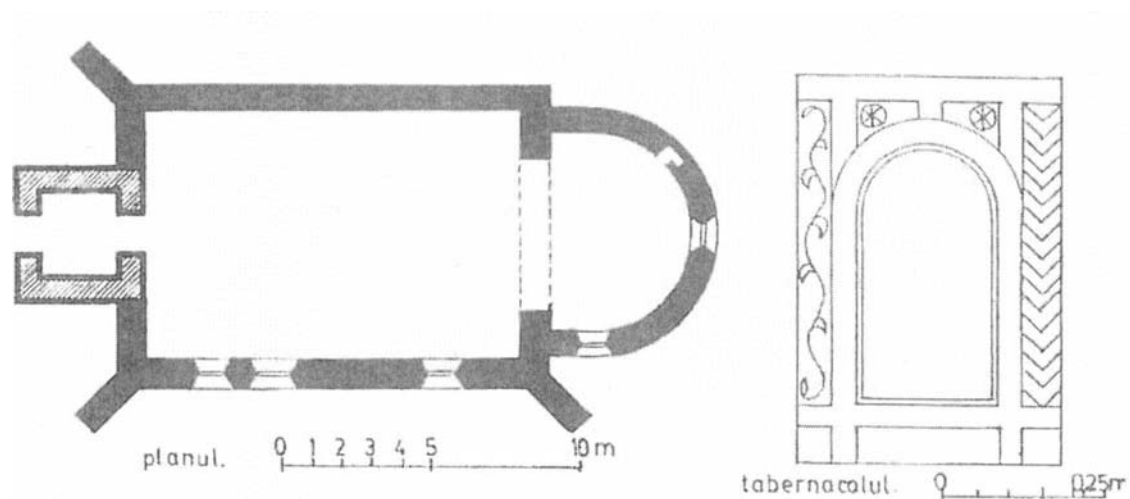

Fig. 28. Biserica reformată din Sântana de Mureș, plan și detaliu după Entz Géza.

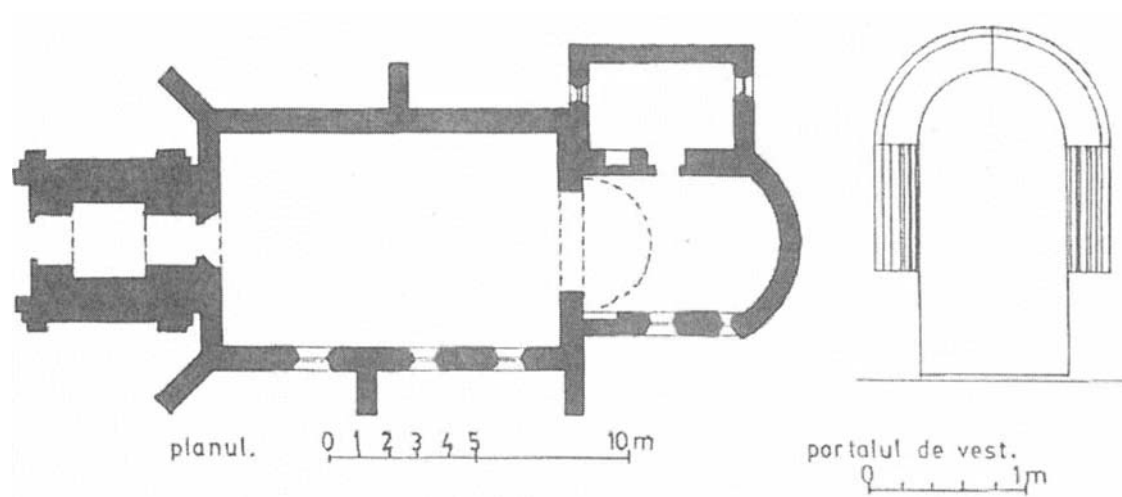

Fig. 29. Biserica romano-catolică din Sângeorgiu de Mureș, plan și detaliu.

a) **Arhitectura militară.** Arhitectura militară a orașului Târgu-Mureș, prin mărimea și numărul întăriturilor, nu are valoarea celor din orașele Brașov, Sibiu, Cluj, Mediaș etc. Evoluția cetății de la Târgu-Mureș poate fi divizată în două perioade și anume: prima, corespunzătoare fortificației secolului al XV-lea; a doua, a cetății secolului al XVII-lea. Dacă actuala cetate este mai bine cunoscută, ea fiind oglindită în numeroase lucrări de specialitate,²³⁵ despre vechea fortificație – cetățuie – date riguros științifice avem doar din ultima perioadă,²³⁶ ca urmare a lucrărilor de restaurare a întregului ansamblu și sondajelor ulterioare.

Deși scaunele secuiești, ca și orașul Târgu-Mureș, se bucurau de privilegii mai vechi, principele Ștefan Báthory încalcă aceste drepturi și obligă populația la sarcini grele.²³⁷ Pentru a-și consolida puterea dă ordin să se construiască o puternică cetate la Odorhei, iar în anul 1492, dispune fortificarea ansamblului monastic din Târgu-Mureș,²³⁸ evident, cu scopul de a intimida populația. Este de înțeles că fortificația bisericii franciscane nu poate fi inclusă în categoria celor construite de ordine religioase, ci aparține celor construite de puterea laică pentru protecția centrelor religioase.

Vechea fortificație (fig. 30) cuprindea teritoriul de sud-vest al actualei cetăți. Cercetările arheologice și concluziile de ordin stratigrafic demonstrează faptul că „în jurul bisericii și mănăstirii de pe platou s-a ridicat, probabil în a doua jumătate a veacului al XV-lea, prima cetate din Târgu-Mureș”.²³⁹ Este amintit aici *Castelul Mic* (Kis-Kastély), de parohul reformat Nemes Gábor,²⁴⁰ într-un memoriu din anul 1809, fortificație care avea zidurile de incintă înalte astfel încât acoperișul bisericii abia se mai vedea.²⁴¹ Zidurile aveau un traseu rectiliniu și erau marcate cu turnuri pătrate. Pe latura vestică se află un turn deteriorat care aparținea vechiului „castel”. Afirmatia parohului este destul de confuză, ea fiind neîntărită de cercetări arheologice mai ample. Totuși înclinăm să credem că acest „castel”, din secolul al XV-lea, constituie primul sistem defensiv al orașului, deși Alexandru Bogdan susține „că nu ar fi exclus ca în lucrările de fortificare din veacul al XV-lea să fi fost înglobate și unele întărituri mai vechi.”²⁴²

Un document (schimb de proprietăți), poate un terminus ante quem, emis la 23 februarie 1487 la Târgu-Mureș, cu ocazia unor delimitări de teren, amintește de „*pârâul șanțului cetății*”²⁴³ (Wararokya), ca fiind unul dintre reperele de materializare a hotarului descris. Dacă castelul mic l-ar fi precedat pe cel din anul 1492 atribuit lui Ștefan Báthory, era normal „*să se vorbească despre el, arătându-se cel puțin ca o motivație că nu corespunde exigențelor voievodului, fapt pentru care el dispune amenajarea de noi întărituri*”,²⁴⁴ deci documentele epocii trebuiau să amintească de eventualele demantelări de ziduri, renovări sau reconstituiri. Presupunem că, în anul 1487, fortificația în parte era terminată. Din elementele păstrate²⁴⁵ se pare că vechea fortificație avea un plan pentagonal neregulat²⁴⁶ și cuprindea o suprafață de cca 5800 mp.

Cercetările arheologice efectuate până în prezent au arătat că din vechea fortificație s-au păstrat fundațiile zidurilor, pe latura de vest a cetății și pe latura sudică, cât și două turnuri pătrate, pe latura vestică care au fost înglobate în incinta din secolul al XVIII-lea. Cele două turnuri păstrate în întregime sunt „Turnul mic” (fig. 31), cunoscut și ca „Bastionul lui Báthory”, situat la colțul de nord-vest al fortificației, spre strada Avram Iancu și turnul ce se juxtapune bastionului blănarilor (fig. 32), construit în anul 1629, situat la colțul de sud-est, ambele turnuri fiind de formă pătrată, cel de pe latura vestică având trei niveluri (fig. 33). În partea lor superioară, sub streșină, turnurile au „guri de păcură” (mâchicoulis), care împreună cu forma pătrată țin indubitabil de secolul

al XV-lea. Resturile altui turn se află înglobate în bastionul tăbăcarilor, construit în anul 1620, situat la colțul de sud-vest al cetății.

După cum am mai arătat, din cortine s-au păstrat doar unele mici porțiuni: la sud, unde deasupra solului a mai rămas un fragment de circa 25 m lungime și la vest, unde a fost înglobată în cortina secolului al XVII-lea, care împreună cu o alta, paralelă, formează un zwingier. Cortinele de la estul și nordul fortificației nu s-au mai păstrat. Se pare că în parte au fost demolate din ordinul regelui, încă în secolul al XVI-lea, ca după distrugerile din anul 1601, zidurile să fie aproape complet înlăturate, pentru a permite construirea noii cetăți. Zidurile incintei aveau grosimi de 60-70 cm și erau realizate pe fundație de piatră de râu cu mortar, constituind un fel de emplecton, precum și din cărămidă cu dimensiuni de 28,5 x 13 x 5,5 cm sau 21 x 21 x 5 cm.

Potrivit tipologiei sale, fortificația ar fi trebuit să mai aibă un turn, la colțul de nord-est, restul fiind destinat pentru a proteja partea de nord-est a bisericii și mănăstirii. Încilinăm să credem că turnul nu a mai fost realizat, deoarece ar fi necesitat efort material și uman. Astfel s-a optat pentru supraînălțarea și transformarea vechii capele franciscane în fortăreață, lucrarea nesolicitând eforturi deosebite și putând fi realizată mai rapid.

După cum cunoaștem, la sfârșitul secolului al XVI-lea, Mihai Viteazul realizează prima unificare politică a celor trei țări românești. Încă de la început locuitorii orașului au recunoscut stăpânirea lui Mihai fiind sprijinitori ai acestuia, fapt ce l-a determinat pe domnitorul român să-i ia sub protecția sa, acordându-le o serie de privilegii. După uciderea acestuia la 19 august 1601, cu tot efortul fruntașilor orașului de a câștiga bunăvoința noii puteri față de atitudinea avută față de domnitorul român, orașul devine ținta unor crâncene campanii de represalii. Staționați în apropiere, în tabăra de la Ungheni (Nirașteu), la 10 august 1601, de ziua „Sf. Laurențiu”, mercenarii lui Basta trec la pedepsirea orașului, jefuind bunurile locuitorilor și *„distrugând atât fosta mănăstire fortificată și școala,”*²⁴⁷ deci și vechiul „castel”, care împreună servise ca mijloc de apărare și adăpostire a locuitorilor. Câteva luni mai târziu, la 30 mai 1602, patru sute de mercenari conduși de Némethi Gergely pătrund în oraș, fac multe victime, distrugând tot ce întâlnesc în cale.²⁴⁸ Devastată și ruinată, vechea fortificație, împreună cu biserica și mănăstirea, nu mai pot oferi nici un adăpost locuitorilor împotriva atacurilor externe.

Construirea unei noi cetăți a devenit o necesitate pentru locuitorii orașului, deoarece, după cum am mai văzut încă de la începutul secolului al XVII-lea, locul s-a dovedit a fi deosebit de frământat și agitat, cu numeroase războaie interne și invazii străine. Consecințele acestor campanii împotriva orașului au determinat eforturile spirituale și materiale ale locuitorilor, ce s-au eșalonat de-a lungul primei jumătăți a secolului, în vederea construirii altei cetăți. Ideea construirii cetății aparține fruntașilor orașului: Borsos Tamás, Ioan Nagy Szabó și Mihai Nagy Szabó, aflați în refugiu la Brașov,²⁴⁹ unde exista o puternică cetate, ei remarcând importanța acesteia pentru apărarea cortinelor și bastioanelor.²⁵⁰ Surprinzător, o parte a locuitorilor secui ai orașului, dar și a nobililor se împotrivesc ideii de a se construi cetatea susținând că *„noi niciodată nu ne-am întărit ci ne ascundem în păduri și refugiem în alte castele sau cetăți”*.²⁵¹ De altfel, amintind despre dezbaterile conducătorilor orașului cu nobilii și secuii în dieta din anul 1604, asupra dreptului orașului de a-și construi cetatea, cronicarul Francisc Nagy Szabó cu regret arată că *„... nici secuimea, nici marea parte a nobilimii nu are bunăvoința față de noi”*.²⁵² Cu toată opoziția, invocând ajutorul lui Dumnezeu,²⁵³ în luna august a anului 1602, de ziua Sfintei Fecioare, se trece la întărirea construcțiilor rămase, pentru început înzidindu-se ușa mănăstirii,²⁵⁴ lucrările fiind supravegheate de

primarul Borsos Tamás. În jurul zilei de 8 septembrie, cu ajutorul breslelor din oraș,²⁵⁵ ca rotarii, dogarii, tâmplarii, lăcătușii, curelarii etc, care au fost împărțiți pe bastioane și ziduri pentru a patrula și sta de pază, cât și a iobagilor ce aparțineau orașului, se trece la întărirea zidurilor rămase, respectiv a vechiului castel. Drept urmare, deschiderile bisericii și mănăstirii, precum și ușile acesteia din urmă, sunt reduse la dimensiunile meterezelor pentru armele de foc, prin umpluturi de zidărie, care a fost adusă de la mănăstirea din Sâncrai, iar țigla necesară reparării acoperișului s-a procurat de la biserica „Sf. Nicolae”, care, la rândul ei, a fost distrusă.²⁵⁶ *„Întâi și-ntâi așadar, au zidit ferestrele bisericii și pe ele au lăsat găuri de pușcat, apoi ferestrele și ușile școlii – fostă mai înainte chiliile călugărilor – și durat-au pe ea două turnulețe și o poartă de se ridica și una la fel au făcut și la biserică, despre miază-zi. Țințirumul era afară, dinspre prezitberiu; afară l-au lăsat. Au scos țiglele de pe biserica protopopială Sf. Nicolae și cu acelea – care și astăzi se află pe ea – au acoperit-o,”* spune cronicarul.

În jurul construcțiilor monahale au fost ridicate palisade provizorii, construite din pereți dubli de bârne (*din lemn ars și umplutură de pământ*) și întărite cu turnuri de lemn și șanț de apărare.²⁵⁷ Lucrările avansează destul de repede întrucât aproape sunt terminate la 27 septembrie 1602²⁵⁸ și sunt păstrate până la construirea noii cetăți. Desigur, măsurile de apărare nu au încetat, fiind realizate noi și noi lucrări defensive provizorii, despre care cronicarul Francisc Nagy Szabó arăta: *„Erau zece luni de-acum, de când ne-am fost pornit să ne facem castelul și ne-am pornit să întărim și Țințirumul cu două turnulețe micuțe, pe marea, uriașa scumpete care creștea zi de zi peste noi”*.²⁵⁹

Acțiunea începută de locuitorii orașului este sprijinită și de Basta care, la 28 ianuarie 1603, prin ordinul emis la Alba Iulia, îndeamnă nobilimea să colaboreze cu orașenii pentru restaurarea clădirilor din vechiul castel.²⁶⁰ La început, preoții împiedică executarea lucrărilor susținând că teritoriul din jurul bisericii este al lor (ecclesiasticum fundus) și ca urmare nu sunt de acord cu construirea nici unei fortărețe. După îndelungate parlamentări cu consiliul orașului s-a convenit să se accepte repararea construcțiilor deteriorate și executarea cetății, urmând ca pentru școală să se pună la dispoziție o clădire de lângă fosta biserică „Sf. Nicolae”.²⁶¹ Convinși că fortificația construită nu poate oferi decât un slab mijloc de apărare, în anul 1605, primarul Borsos Tamás este trimis la principele Ștefan Bocskai²⁶² să obțină autorizația în vederea construirii unei cetăți trainice, din piatră și cărămidă. Acesta nu întârzie să-și dea acordul de principiu și, ca urmare, activitatea șantierului se înviorază.

Cu începutul domniei lui Gabriel Bethlen (1613-1629), singurul care a fost în măsură să pacifice țara și să-i asigure prosperitatea, se trece la realizarea unor numeroase dotări defensive, între care și cetatea din Târgu-Mureș. Vechea fortificație necorespunzând nevoilor orașului, nici ca teritoriu și nici ca sistem defensiv, este înlocuită cu o nouă fortificație colectivă orășenească, de dimensiuni mai ample. Curtinele de pe laturile de nord și est sunt complet înlăturate, pentru a permite extinderea cetății. Față de ctitoriile „oficiale” ale principilor, fortificația din Târgu-Mureș poate fi încadrată în seria fortificațiilor „regionale”, fiind printre ultimele construite în Transilvania în sistem încă „medieval”, înainte de răspândirea noului sistem promovat de Sébastien le Prestre de Vauban (1633-1707), mareșalul Franței. Faptul că nu s-a trecut la realizarea unei noi cetăți de arhitectură „modernă”, de sorginte vest-europeană, se explică, în primul rând, prin vremurile ce-au cuprins și comunitatea orașului, care pierzând în parte din forța sa economică și militară, a preferat să treacă la realizarea unui sistem mai puțin costisitor, prin completarea incintei vechi, cu procedee ceva mai moderne.

Făcând o analiză generală, din punct de vedere planimetric, arhitectural, cât și de ordin stratigrafic, se poate aprecia o oarecare orientare spre ambiția arhitecturii militare occidentale. Această orientare a fost impusă, în primul rând, de evoluția armelor de foc, care devin din ce în ce mai puternice și precise, impunând noi soluții de contracarare în acest domeniu. Astfel, în fața zidurilor apar șanțuri cu apă, de apărare, care îngreunează accesul la zidurile propriu-zise, ca și reluarea antemuralelor ca zvingeruri și banchete de pământ. Se modifică concepția turnurilor. Tranzacția de la turn spre bastion nu este simplă, ci este o cale plină de cercetări, simțitor de observat la Târgu-Mureș. Specific în evoluția defensivă transilvană este bastionul, din care și cel hexagonal al tăbăcarilor de la Târgu-Mureș. Față de turn, care are o suprafață construită redusă, bastionul înscrie o suprafață mai mare și cuprinde 3-4 niveluri, despărțite de planșee solide din lemn de esență tare. În general, putem considera arhitectura militară bastionară drept ca a epocii Renașterii în Transilvania.

Noua fortificație nu este realizată după un plan „ingineresc”. Fiind realizată în timp, ea însumează întărituri de diferite forme, tot mai evoluat, începând cu bastionul porții, care încă mai poartă amprenta sistemului medieval încetățenit, cu guri de păcură, groapă-capcană și terminând cu bastionul croitorilor sau al măcelarilor, care sunt mai vaste și au un puternic sistem defensiv. Bastioanele preiau principalul rol de apărare de-a lungul curtinelor și șanțurilor de apă, având și un rol defensiv, independent. Ele devin deci mai înalte și mai voluminoase, pentru a permite un număr mai mare de apărători, cu suprafețe, pe nivel, ce ajung aproape la 140 mp (bastioanele dogarilor și croitorilor), față de cei 75 mp ai bastionului porții, sau 81 mp ai bastionului tăbăcarilor. Fantele de tragere sunt alungite pentru a permite tiruri în unghiuri cât mai mici și uneori cu formă de gaură de cheie inversată pentru asigurarea tragerii cu culevrine (puști grele – tunuri ușoare cu „barbă”). Meterezele pentru armele mai grele – tunuri – sunt mai largi și cu un profil în formă de „X” pentru a permite trageri sub diferite unghiuri.

Urmărind relieful terenului, curtinele noii cetăți înscriu în interiorul lor un teritoriu de aproape cinci hectare. Este o suprafață medie, dacă o comparăm cu alte cetăți din această epocă: Gherla care are o jumătate de hectar, iar Oradea peste cincisprezece hectare. Nu trebuie să le confundăm cu „cetățile” de la Brașov, Sibiu, Cluj sau Mediaș, care de fapt sunt orașe fortificate. Cu o înălțime relativ mare, de până la 11 m, luată de la baza soclului care, la rândul său este subliniat de un tor, curtinele sunt dotate cu drumuri de strajă acoperite și având un parapet de 3,20 – 3,50 m înălțime, cu un sistem defensiv reprezentat prin goluri (lăcașuri) de tragere pentru pușcași. Concomitent cu realizarea noilor cortine s-a trecut și la supraînălțarea celor existente (pe latura de sus), sau dublarea lor cu noi cortine, de mai joasă înălțime, beneficiind și de terenul în pantă, formând cortine duble sau zvinger (pe latura de vest).

Înălțate pe câte 3-4 niveluri, bastioanele au infrastructura din piatră, de regulă piatră de râu, lespezi de piatră și cărămidă, iar elevația, cu pereți cu grosime mai mare față de vechile turnuri, este din cărămidă. Singur bastionul tăbăcarilor are șenaje de piatră pentru o mai mare rezistență. Etajele bastioanelor se sprijină pe bărne groase de lemn, legătura între ele făcându-se prin exterior, direct sau din drumul de strajă, fie prin scări interioare de lemn. În secolul al XVIII-lea, sub stăpânirea austriacă, planșeul subsolului bastioanelor tăbăcarilor, croitorilor, ca și cel de la turnul mic, este înlocuit cu bolți de cărămidă.

Constructiv, curtinele, simple sau duble, ridicate prin secționarea pantelor unde a fost necesar, au fundații tot din lespezi sau bolovani de râu, legate cu mortar hidraulic, iar

elevația din cărămidă, având și emplecton de piatră sau cărămidă spartă. Cu excepția unei porțiuni din curtea sudică, care are drumuri de strajă sprijinite pe console de lemn, restul au arcade cu stâlpi de cărămidă (pile). Fantele de tragere, cu posibilități de tragere atât la nivelul solului cât și din drumurile de strajă, sunt la fel alungite sau în formă de gaură de cheie inversată, demonstrând faptul că unele au fost ridicate în etape diferite.

Pe lângă cele două turnuri rămase de la vechea fortificație, noua cetate mai cuprinde șase bastioane, situate, de regulă, la punctul de închidere a laturilor (fig. 34). Întregul sistem de apărare a necesitat realizarea unui volum de circa 14.200 mc zidărie, din care 4.550 mc la bastioane și 9.650 mc la cortine, demonstrând efortul și capacitatea locuitorilor în realizarea acestuia.

Ca arhitectură, întregul ansamblu poartă amprenta renașterii târzii, vădind o întârziere față de restul Europei, dar cu o aliniere la principiile moderne. Bastioanele sunt de o ținută sobră, tencuite la exterior și simplu ornamentate. Cu excepția bastionului porții, soclul acestora este marcat de un tor de cărămidă rotunjită și numai bastionul tăbăcarilor și cel al dogarilor mai au, suplimentar, între parter și etaj, câte un ciubuc. Ca reprezentare sculpturală doar bastionul tăbăcarilor are sub cornișă, pe muchia zidului, patru console de piatră, de certă factură gotică, probabil provenite de la vechile construcții monahale sau laice distruse în anii 1601-1602. Bastionul dogarilor, la cele patru colțuri, imediat sub acoperiș, are console de cărămidă, tencuite și profilate orizontal. Cu unele excepții, pe latura de est și sud-est a cetății, cortinele au câte un tor care continuă cu cel existent la bastioane.

Analizând etapele construirii noii cetăți constatăm că faza cu adevărat productivă a început abia în timpul principelui Gabriel Bethlen, etapă care continuă până la sfârșitul primei jumătăți a secolului. Rând pe rând, fortificațiile provizorii ale palisadei din 1602 sunt înlocuite cu noile construcții din cărămidă. De menționat că, în urma cercetărilor arheologice și a lucrărilor de restaurare efectuate între anii 1963-1976, având la bază releveele austriece de la Kriegsarchiv din Viena, s-a reușit redarea elementelor caracteristice fortificației inițiale, cristalizându-se și tehnica de construire.

Pentru construirea noii cetăți orașul se bucură de sprijinul puterii centrale. Încă la 10 aprilie 1606, deci după ce câștigase autorizația de construire, principele Sigismund Rákoczi face cunoscut vistiernicilor că în anul trecut „a plătit orașului Târgu-Mureș 136 florini despăgubire pentru pagubele suferite și că iartă pe cetățeni de-a mai plăti zeciuiala obișnuită de vin pe care o vor întrebuița la terminarea mai repede a cetății”.²⁶³ La 15 septembrie 1632, aflându-se la Târgu-Mureș, principele Gheorghe Rákoczi I, dispune ca din dijele de vin să fie date orașului 40 găleți de vin.²⁶⁴

Cel mai mare efort l-au depus chiar locuitorii orașului și, în primul rând, meșteșugarii cărora le-a revenit răspunderea construirii bastioanelor și cortinelor. Numeroase documente fac cunoscut aportul cetățenilor, prin impunerile anuale stabilite pentru *construirea cetății* (castelului), sau *construirea cetății și folosul orașului*.²⁶⁵ Începând cu anul 1620, impunerea se face pe cele două părți ale orașului și anume partea de sus (Feloszlás) și partea de jos (Aloszlás), sumele diferind de la un an la altul: la 12 ianuarie 1620 suma de 334,48 fl. pentru partea de jos, iar la 14 iunie 1620 suma de 234,34 fl., cu un total de 487 impozitați;²⁶⁶ la 18 aprilie 1635 câte 401,40 și 340,13 fl. cu 556 impozitați;²⁶⁷ la 4 februarie 1637 câte 312,14 și 380,35 fl., cu 558 impozitați;²⁶⁸ la 20 februarie 1638 cu câte 531 și 436,45 fl. cu 448 impozitați;²⁶⁹ la 28 februarie 1639 cu câte 209,45 și 204,95 fl. cu 316 impozitați;²⁷⁰ la 18 februarie 1640 cu câte 417,49 și 491,19 fl. plus încă 207,44 fl., cu 604 cetățeni impozitați;²⁷¹ în 1641 (nedatat) cu câte

472,60 și 187,48 fl. cu 390 impozitați;²⁷² la 1 februarie 1642 un număr de 414 cetățeni cu câte 3 florini;²⁷³ la 27 februarie 1643 cu câte 509,95 și 194,15 fl. cu 418 impozitați;²⁷⁴ la 6 februarie 1644 cu câte 356,80 și 205,85 fl. cu 607 impozitați;²⁷⁵ la 18 ianuarie 1645 cu câte 302, 196,25 și 184,41 fl. cu 611 impozitați;²⁷⁶ în martie 1646 cu câte 482,71 și 381,20 fl. cu 576 impozitați²⁷⁷ și la 26 februarie 1649 cu câte 480,80 și 278,36 fl. cu 626 impozitați.²⁷⁸

Pentru un an, în medie, fiecărei porți îi revin cca. 12 florini, impozitul cel mai mare fiind de 3 florini. Făcând un calcul total, rezultă că între anii 1620-1665 (fără perioada anilor 1620-1635 pentru care lipsesc tabelele de impuneri), cheltuielile de construcție a cetății se ridică la cca. 22.000 florini.

Rolul principal la ridicarea noii cetăți l-au avut meșteșugarii, realizând, în primul rând, lucrările cele mai importante, ca cele de la fundament, zidărie sau dulgherie. Puținele date privitoare la desfășurarea lucrărilor la cetate permit totuși o evaluare sumară a forțelor antrenate la efectuarea acestora. Pentru lucrările de zidărie se apreciază participarea zilnică a minimum 10-15 lucrători și cel mult 25-30, pe când lucrările de dulgherie impuneau participarea a 5-10 lucrători.²⁷⁹ Că meșteșugarii din Târgu-Mureș erau recunoscuți pentru calitatea produselor și a muncii lor prestate, documentele vremii ne-o confirmă. Astfel, în anul 1614, principele Gabriel Bethlen poruncește orașului ca pentru lucrările de construcții de la Alba Iulia să-i trimită câte doi tâmplari și dulgheri,²⁸⁰ iar la 23 iunie 1646, principele Gheorghe Rákóczi I, solicită primarului să-i trimită un meșter care se pricepe la lucrări de boltire.²⁸¹

Documentele vremii ne fac cunoscut, aproape zilnic, modul de desfășurare a lucrărilor, a fazelor de ridicare a fortificațiilor bastionare și curtinelor, de organizare a șantierului, participanții la lucrări, cât și asigurarea materialelor, cum ar fi cele efectuate în perioada 22-24 iunie 1638 pentru lucrări de fundament, apoi între 7-8 mai 1653 la unele lucrări de zidărie, sau cele din 4-6 mai 1654 pentru lucrări de dulgherie.²⁸²

Uneori, la lucrările de ridicare a cetății sunt solicitați și meșteri din alte localități, cum s-a procedat în anul 1638, probabil datorită volumului mai mare de lucrări, când sunt aduși meșteri zidari de la Bahnea, unde aceștia efectuau lucrări de ridicare a conacului.²⁸³

Pe lângă meșteșugari, la realizarea cetății participă și alte categorii de cetățeni ai orașului, precum plugarii care au transportat importante cantități de materiale de construcție,²⁸⁴ dar și iobagii din împrejurimi, ca cei de la Bărdești, îndeplinind muncile cele mai variate și grele.

Cronologic, prima întăritură din cărămidă realizată este bastionul porții, (fig. 35.a), situat în partea nordică a laturii de vest a cetății, respectiv spre strada Avram Iancu. A fost realizat între 15 martie – 28 iunie 1613 ca o primă necesitate, sub judele Ioan Nagy Szabó, la construirea căruia s-au folosit materiale provenite de la fosta mănăstire a Paulinilor din Sâncraiu de Mureș. Datele ne provin de la cronicarul Francisc Nagy Szabó, cel care ne-a lăsat mai multe referiri privitoare la construirea cetății, și anume: „*Turnul porții s-a clădit într-un an, sub județul tatălui meu, Nagy Szabó János, die 28 iunii s-a isprăvit cu totul: a fost început die 15 aprilis.*”²⁸⁵ De plan aproximativ pătrat (fig. 35.b), bastionul era prevăzut cu o ingenioasă groapă-capcană, în lățime de circa 3 m și o adâncime de circa 4 m, acoperită cu o punte rabatabilă, iar peste șanțul de apărare cu un pod mobil (pont-levis). Deasupra gangului de intrare se află cele două niveluri de apărare suprapuse, dotate cu guri de tragere, iar deasupra lor o galerie prevăzută cu guri speciale – mașiculiuri = machicolis (guri de smoală). Atât groapa capcană cât și galeria superioară

denotă un arhaism caracteristic secolului al XV-lea, formă depășită pentru epoca de construire a bastionului. De-a lungul gangului se află o încăpăre strâmtă, cu acces din incinta cetății și legată cu cortina dublă de pe latura vestică. Pereții bastionului au grosimi de 120 cm la nivelul gangului și 90 cm la nivelurile superioare. Accesul la primul etaj se face prin scări de lemn, acoperite, care duc la un palier montat în consolă, situat pe latura de est al bastionului. Deasupra ușii de stejar, pe o grindă în situ, se află inscripția ce indică anul edificării: „1613”. La 3 iunie 1639, din cauza unui trăsnet care a făcut să explodeze praful de pușcă depozitat în bastion, acesta a suferit stricăciuni, astfel că a trebuit să fie reparat.²⁸⁶

Bastionul tăbăcarilor (fig. 36.a), situat la colțul de sud-vest al cetății, este ridicat, potrivit unei inscripții de pe latura sa estică, în anul 1620, înlocuind un turn de la vechea fortificație. Și la construirea acestuia, în parte, sunt folosite materiale de construcție provenite de la mănăstirea din Sâncrai. Referindu-se la acest bastion cronicarul arăta: „... și în anul 1620, jude fiind Nagy Szabó Mihály, i-a dat orașului ce nu s-a fost risipit din ea și le-au cărat încoace și cu acestea au durat bastionul acela care se află în partea de deal a orașului, din sus de pârâu.”²⁸⁷ De plan poligonal neregulat, dispus pe trei niveluri, bastionul constituie un adevărat fort, fiind totodată unul dintre cele mai frumoase și impresionante bastioane ale cetății (fig. 36.b). Constructiv, se aseamănă cu fortificațiile orășenești din estul Germaniei și Austriei, fiind deschis pe latura dinspre incinta cetății, pentru evacuarea mai rapidă a fumului generat de trageri. Accesul la primul nivel (subsolul) se face prin zvingerul realizat prin dublarea cortinelor, iar la nivelul superior, care are o înălțime de 5,80 m, direct din incinta cetății, prin câteva scări de lemn. Acest nivel cuprinde de fapt două rânduri de guri de tragere, primul cu șapte orificii pentru tunuri, al doilea, accesibil de pe o pasarelă, cu 14 orificii pentru arme de mână. Pereții din cărămidă au grosimea de 140 cm la subsol și 110 cm la nivelul superior. De fapt, bastionul a fost realizat în două etape: în anul 1620 fiind executat subsolul și parterul cu primul rând de guri de tragere, ca la câțiva ani să fie supraînălțat, realizându-se pasarela cu scări de lemn și al doilea rând de guri de tragere. Cele două faze pot fi observate și la cortina de pe latura sudică, învecinată.

În anul 1628 se trece la realizarea fundației de piatră²⁸⁸ a bastionului blănarilor (fig. 37.a), situat pe latura de sud a cetății, fiind juxtapus turnului pătrat rămas de la vechea fortificație. Tot de formă poligonală (pentagonală neregulată), dispus pe patru niveluri, la fel, constituia unul din cele mai masive și rezistente bastioane (fig. 37.b). Este terminat în anul 1629. De mici dimensiuni (6,70 x 4,50 m) turnul preexistent a preluat doar sarcina de acces și de legătură între nivelurile noului bastion. Constructiv, bastionul are zidăria în grosimi de 150-190 cm la subsol, parter și etajul I și de 165 cm, la etajul II. Cu ocazia lucrărilor de restaurare a fost descoperit și subsolul, care este prevăzut cu trei guri de tragere pentru tunuri mici. Parterul are tot trei guri de tragere pentru tun și opt guri de tragere pentru pușcași; la etajul I un număr de zece guri de tragere, iar la etajul II, unsprezece guri de tragere pentru pușcași.

În realitate bastionul nu se afla numai în grija exclusivă a blănarilor. Potrivit consemnării din *Cartea de socoteală a breslei lăcătușilor*, din anul 1657, în care se menționa: „*Consiliul cinstit dând în mâna breslei partea de jos a bastionului*”, rezultă că blănarii aveau în întreținere și folosință numai partea superioară a bastionului, restul fiind în grija lăcătușilor, dar pentru scurt timp, întrucât la 23 iulie 1658 partea inferioară trece în întreținerea aurarilor.²⁸⁹ Tot cu ocazia restaurării, din anul 1968, în subsolul

bastionului este descoperită o fântână cu o adâncime de 4 m și diametru de 1 m, care avea ghizdul și interiorul din cărămidă.²⁹⁰

În anul 1632 încep lucrările de construcție la bastionul dogarilor (fig. 38.a), care este situat la colțul de sud-est al cetății. Realizarea acestuia durează până în anul 1633,²²⁹¹ fiind bastionul care s-a conservat cel mai bine. Dispus pe patru niveluri, prin formele adoptate, bastionul este de o concepție mai unitară, cu o formă regulată (fig. 38.b). La subsol și parter are câte patru guri de tragere pentru tunuri, care flancau cortinele și șanțul de apărare, parterul mai disputând de cinci guri de tragere pentru pușcași. La etajul I se află trei guri de tragere pentru tunuri și opt guri pentru pușcași, iar la etajul II patrusprezece guri de tragere pentru culevrine, toate având forma de gaură de cheie inversată. Accesul la bastion este asigurat atât la parter, de unde prin scări interioare este legat de subsol, cât și din drumul de strajă la etajul I și de aici la etajul II. Zidăria are grosimi de 190 cm la subsol, 170 cm la parter și etajul I și de 150 cm la etajul II.

În jurul anului 1633 este terminat și bastionul măcelarilor (fig. 39.a), situat în colțul de nord-est al cetății.²⁹² De formă poligonală neregulată, bastionul are trei niveluri din care, datorită lipsei unei pante naturale, parterul are o înălțime de 3 m (fig. 39.b). Parterul are acces independent. La etajul I legătura este asigurată prin drumul de strajă, de unde, printr-o scară interioară se pătrunde la etajul II. Parterul are patru guri de tragere pentru tunuri, iar etajul I șapte guri pentru tunuri și șase pentru pușcași, unele fiind cuplate. La ultimul nivel sunt unsprezece guri de tragere pentru pușcași. Pereții au grosimi de 150 cm la parter, 130 la etajul I și 125 cm la etajul II.

Ultimul bastion realizat este cel al croitorilor (fig. 40.a). Anterior realizării acestuia, în anul 1620, aproximativ concomitent cu ridicarea bastionului tăbăcarilor, s-a construit și ”în colțul dinspre oraș un bastion de lemn și pe acela a pus să-l umple cu nisip și timp de 18 ani a fost în grija plugarilor”.²⁹³ Lucrările au fost începute sub judele Petru Nagy Szabó, în anul 1638. După ce s-au asigurat materialele, la 28 mai s-a trecut la săparea fundațiilor ca imediat, la 21 iunie, să se treacă la realizarea zidăriei, lucrările fiind începute de patru zidari, un supraveghetor și 8 ajutoare,²⁹⁴ pentru care se cheltuiesc 37 denari. Lucrările de edificare a bastionului sunt terminate în anul 1640,²⁹⁵ cum de altfel menționează și inscripția de pe zidul exterior, în traducere fiind: „Părinții noștri au trăit fără să construiască ceva, noi însă fi, am construit în mizerie începând sub judele Petrus Szabó în anul 1638 și terminând sub judele Paulus Litteratus de Turda, în luna octombrie a anului 1640.”²⁹⁶ De formă poligonală neregulată, cu o ușoară tendință spre cel de tip pană, bastionul este dispus pe trei niveluri (fig. 40.b). Subsolul are acces independent, iar direct din incinta interioară de lemn se ajunge la etajul I. Sistemul defensiv cuprinde cinci guri de tragere pentru tunuri la subsol, la parter are câte cinci guri de tragere pentru tunuri și pușcași, iar la etajul I în total unsprezece guri de tragere pentru tunuri și pușcași, care flanchează cortinele și șanțurile de apărare. Subsolul are pereții în grosimi de 150-170 cm, la parter de 130 cm, iar etajul de 110 cm.

Deosebită atenție s-a acordat dotării bastioanelor cu cantități însemnate de armament, deși acest aspect este mai puțin cunoscut. Dintr-o notă din 22 februarie 1633, rezultă că blănarii aveau în dotare două tunuri, câteva muschete și pistoale, pe lângă alte lănci și cârlige de apărare ca, la 7 ianuarie 1672, numărul acestora să sporească la 34 arme de foc, 7 tunuri de diferite calibre, 17 muschete, 4 flinte, 3 carabine, 2 puști și 1 pistol. Mai dispuneau blănarii de 4 tipare de turnat gloanțe, o ladă cu capse, un bazin cu gloanțe de plumb, 4 lănci, 4 sulite, 1 drapel, o tobă etc.²⁹⁷ Aveau și croitorii, în anul 1653, un număr de aproximativ 70 de arme de diferite tipuri.²⁹⁸

În paralel cu construirea bastioanelor sunt ridicate și cortinele, simple sau duble, prin reconstruirea vechilor ziduri de apărare, cât și prin dublarea lor cu altele noi (fig. 41). În prima perioadă care a urmat după distrugerile din anii 1601-1602, în locul zidurilor distruse s-au construit palisade duble umplute cu pământ, apoi în anii 1611 și 1612 s-au realizat noi palisade din nuiele împletite și chirpici,²⁹⁹ după cum arată cronicarul Francisc Nagy Szabó: „În acest al 1612-lea an, sub judele György diacul, s-a început a se împleti palanca și a se lipi: care palancă a fost pe locul aceluia zid de piatră care este acum acolo. Mai înainte am fost făcut pe locul grădinii călugărilor palancă dublă, umplută cu pământ și turnuri, dar și acela era zid de piatră îndesat, de o cărămidă și jumătate; și înălțimea zidului era de un stânjen și jumătate.”

În anul 1622 este ridicată prima cortină dublă zidită, dintre bastionul tăbăcarilor și cel al blănarilor, formând un zwingier în lungime de 64 m. Tronsonul cuprins între primul bastion și fundația vechiului drum de apărare are un drum de strajă, în lățime de 130 cm, sprijinit pe arcade cu stâlpi de cărămidă cu secțiuni de 88 x 130 cm, 105 x 130 cm, 105 x 140 cm, restul tronsonului având drumul de strajă sprijinit pe console de lemn. Analiza stratigrafică demonstrează că această cortină a fost realizată în două etape. Prima, cuprinde rândul de jos de guri de tragere în formă de gaură de cheie inversată, ca în etapa următoare, probabil deodată, ori cel târziu la scurt timp două terminarea bastionului blănarilor, să se procedeze la supraînălțarea zidului și realizarea drumului de strajă ale cărui pile, pe alocuri, acoperă vechile guri de tragere. De asemenea, prin umpluturi, terenul este ridicat la nivelul primului rând de guri de tragere.

În perioada imediat următoare se realizează zidul – scut (zwingierul) dintre bastionul tăbăcarilor și bastionul mic, în lungime de 74 m, cât și cortina simplă de pe latura sudică situată între bastionul blănarilor și bastionul dogarilor, în lungime de 71 m. Acesta din urmă are un drum de strajă lat de 90 cm, sprijinit pe arcade cu stâlpi de cărămidă de 90 x 90 cm. Forma gurilor de tragere, de gaură de cheie inversată, la rândul de jos, ca și poziția stâlpilor de la drumul de strajă, dovedește că și această cortină a fost ridicată în două etape.

În anul 1641 se realizează cortina dublă, cu 56 m zidul interior și 59 m zidul exterior, de pe latura de est a cetății, cuprinsă între bastionul porții și bastionul mic. „În acest an judele orașului nostru a fost Szabó Péter și zidul care-i de piatră de la poartă încolo el l-a isprăvit bărbătește,” arată cronicarul în memoriile sale.³⁰⁰ Zidul interior are un drum de strajă cu o lățime de 140 cm, pe arcade de cărămidă sprijinite pe stâlpi de 90 x 105 cm, având legătură cu prima încăpere aflată deasupra gangului de intrare al bastionului porții. Lucrările continuă și în anul 1648 când se termină cortina vestică situată între bastionul porții și bastionul croitorilor, începută în anul 1647. Referindu-se la aceasta cronicarul târgumureșan menționa: „Anul acesta se clădește zidul despărțitor de lângă poartă...”, „În anul 1648, judele orașului nostru a fost domnia sa Vidombáki Szocsi Márton și zidul început anul trecut între poartă și turnul tăbăcarilor s-a isprăvit.”³⁰¹ În lungime de 57 m, cortina este prevăzută cu drum de strajă, cu o lățime de 120 cm, susținut pe arcade cu stâlpi de 85 x 100 cm. Probabil tot în acest deceniu se execută cortina de est, cuprinsă între bastionul dogarilor și cel al măcelarilor, în lungime de 168 m. Are un drum de strajă cu o lățime de 110 cm, sprijinit tot pe arcade din cărămidă cu stâlpi de 88 x 125 cm. Lucrările de construire a cetății sunt practic terminate numai după construirea, între anii 1650-1653, a cortinei simple de pe latura nordică,³⁰² flancantă de bastioanele croitorilor și măcelarilor, având o lungime de 164 m. Și această cortină a avut drum de strajă, sprijinit pe arcade cu stâlpi de 60 x 60 cm. Referindu-se la acest zid, în memoriile sale, Francisc Nagy Szabó arăta: „În al 1650-lea an, jude al orașului a fost pus diacul Vágási István... El a fost început clădirea bucății de zid de către

*casa preotului, care s-a isprăvit în 1653... Într-al 1653-lea an, a fost pus jude Kovács Ferencz. Acesta a isprăvit trainic zidul de către casa preotului, început de Vágási István și i-a adus temelia și turnului deasupra feței pământului: zidul l-a acoperit cu țiglă, cu tare mare cinste.”*³⁰³

Lucrări de amenajare a noii cetăți, îndeosebi la șanțurile de apărare, continuă a se realiza și în anii următori.³⁰⁴ În anul 1657, un număr de 434 meșteșugari, din 17 bresle ale orașului, execută lucrări de terasamente la șanțurile de apărare, pe o întindere de 165 stânjeni.³⁰⁵ Nu se știe când s-au terminat lucrările de ridicare a cetății, însă o însemnare din anul 1658 menționează unele lucrări exterioare din piatră la fundament, conduse timp de cinci zile de zidarul Jakob.³⁰⁶

Prin lucrările de restaurare a cetății s-a putut stabili și poziția intrărilor inițiale. Pe lângă bastionul porții, care forma principala poartă, se mai află o poartă pe latura nordică, în apropierea bastionului măcelarilor, cât și un acces pietonal prin zwigerul din dreptul bisericii. Toate intrările erau prevăzute cu punți ridicătoare peste șanțurile de apărare, iar porțile probabil erau prevăzute cu clempușuri de zăvorâre și grinzi alunecătoare de baricadare. Pe laturile de vest, nord și est, cetatea era înconjurată de șanțuri de apărare, de dimensiuni moderate, umplute cu apă. Releveele austriece din secolul al XVIII-lea mai înfățișau aceste șanțuri care, cu timpul, după ce cetatea și-a pierdut rolul de apărare, au fost astupate sau folosite pentru depozitarea cărbunilor.

Anterior construirii acestei cetăți, pe platoul înconjurat de actualele curține, la nord și vest de vechea fortificație, se aflau locuințe încă din secolul al XVI-lea. Lipsa unor date precise, ca tabele de impuneri, conscripții etc., ca și a unor hărți sau reprezentări grafice din perioada respectivă, cum întâlnim la unele orașe din Transilvania, îngreunează cunoașterea mai îndeaproape a aspectului străzilor și construcțiilor aflate pe teritoriul cetății. Documentele, ca și literatura de specialitate,³⁰⁷ menționează ca existente în incinta cetății cele două străzi: „Cozma” și „Damian”, prima fiind situată paralel cu latura nordică a cetății. Presupunem că această stradă a existat și anterior construirii noii cetăți sau cel puțin având grupuri de case, deoarece în vederea construirii noilor curține și bastioane, Consiliul orașului este obligat să facă schimburi de proprietăți, construcțiile dobândite urmând să fie demolate. S-au făcut asemenea schimburi de clădiri la 4 aprilie 1622, când orașul oferă numitei Csenteri Ecaterina o casă în oraș, în strada Sângeorgiului, pentru casa avută în strada Cozma,³⁰⁸ sau cel din 16 ianuarie 1623, prin care preotul Grigoriu Vásárhelyi primește din partea orașului o casă, tot în aceeași stradă, și o sumă de 150 florini pentru casa avută tot în strada Cozma.³⁰⁹

Studiind planimetria ansamblului cetății ca și reprezentări grafice de mai târziu, din secolul al XVIII-lea (fig- 42), se constată că în aliniament cu clădirea provenită din aceeași perioadă (fosta garnizoană), mai sunt și alte clădiri, inclusiv pe partea opusă, ele materializând traseul posibil al străzii Cozma. Ținând cont și de faptul că aceste construcții se aflau situate în dreptul bastionului porții, presupunem că ele sunt rămășițe ale vechii străzi. Strada Damian nu putea fi decât spre latura estică, în dreptul accesului de pe latura nordică, în locul construcțiilor asanate fiind realizată actuala clădire cu parter și etaj (fosta manutanță), provenind tot din secolul al XVIII-lea.³¹⁰ Nu eliminăm posibilitatea ca prin eventualele săpături arheologice, până la adâncimea nivelului de călcare a secolului al XVII-lea, care pe alocuri atinge adâncimi de 1-2 m, să se găsească urme de fundații ale vechilor clădiri.

Aici, în incinta cetății, se afla și „Casa Consiliului” (Primăria) care, după cronică în versuri a lui Borosnyai Lukács, era construită din piatră, adică cărămidă (*kő eleletye*) și avea două niveluri. Construcția este amintită cu ocazia hotărârii Consiliului din 11 ianuarie 1649:

„S-a luat cândva hotărârea ca, Casa Consiliului să fie locul anumitei adunări generale și aplicării legilor, la ceea ce consiliul n-a putut să ajungă, de aceea acum de comun acord s-a săvârșit; ca după aceasta primarul să convoace consiliul nu la casa lui, ci pe banii lui la primărie și toate problemele interne și secrete să fie acolo îndreptate, împotriva căror dacă primarul ar greși, de atâtea ori să rămână pe doisprezece florini.” Mai este pomenită această clădire în registrul de legi și decrete al orașului: „S-a hotărât la 1 ianuarie 1650, ca în cazul că primarul din cauza îmbolnăvirii n-ar putea să meargă la Casa Consiliului să aibă libertatea de a chema consiliul la casa lui, pentru aplicarea justiției și pentru luarea certitudinii; dar cu asta să nu abuzeze. Lada de casă a banilor obștești ai orașului primarul s-o țină în casa lui. Încă locul dării de seamă să fie sediul Casei Consiliului. Cheia Conservatoriului și Casei Consiliului aflătoare în cetate, să fie în mâna a patru oameni din cadrul consiliului. Cele două chei ale sediului Casei Consiliului să fie la primar, cheia Conservatoriului să stea la cei pe care Consiliul îi alege din cadrul societății și să vină sus de comun acord. Primarul să se atingă de proventumul orașului din voința Consiliului.”³¹¹

Care a fost numărul locuințelor aflătoare în cetate, mărimea și aspectul lor, cât și din ce materiale anume erau realizate, sunt date pe care documentele le ignoră și, de aceea, trebuie să procedăm la reconstituirea lor. Anumite documente fac referiri la unele vânzări, moșteniri și, mai ales, privind angajamente ale proprietarilor că vor respecta întru totul hotărârile Magistratului, dar acestea ne ajută prea puțin la cunoașterea datelor de mai sus. În tot cazul, la 24 noiembrie 1608, Fias Ana, văduva lui Köpeczi Luca, vinde orașului, pentru suma de 60 florini, casa sa din cetate, care era situată între cele a lui Borsos Tamás și Köteles Ioan.³¹² La 30 decembrie 1609, Daniel Deak Sövényfalvi, care deține un teren în cetate, se obligă a respecta regulamentele stabilite de oraș, cu condiția ca aceasta să-l ia sub protecția sa³¹³; la 11 iulie 1636, nobilul Komaromi Andrei din satul Cecălaca, proprietarul a unei case din cetatea Târgu-Mureșului (*castrum Maros-Vásárhely*), se obligă, la fel, de a respecta regulile stabilite de oraș și de a apăra cetatea³¹⁴; ca și Francisc Jarami³¹⁵ și Ștefan Szentpál din Păulen³¹⁶, ambii la 11 iulie 1636, ori nobilul Koncz Martin, în anul 1642³¹⁷, sau Csontos Ștefan de Găleni, la 3 octombrie 1654³¹⁸. Este pomenită existența unei case în cetate și la 30 martie 1636 cu ocazia testamentului dat de Kádár Gheorghe³¹⁹.

Asemenea construcții, dar și terenuri, puteau fi dobândite sau construite numai de către anumiți cetățeni, cei mai „merituoși” locuitori ai orașului care, după cum am mai văzut, printr-o legiferare aparte,³²⁰ erau obligați la respectarea legilor orașului, asigurarea pazei și prestarea altor servicii, inclusiv achitarea taxei de câte 3 florini. Drept urmare Consiliul dispune următoarele: terenurile din cetate să nu se mai vândă ci să fie atribuite gratuit, benevol (*ex benevolentia*), cu condiția respectării legilor interne: autorizația pentru înstrăinarea caselor este condiționată ca prețul de înstrăinare să nu depășească valoarea materialelor înglobate în construcție; terenurile virane rămân tot timpul în proprietatea comună a orașului; în casa în care cineva locuiește în cetate și prin diferite căi caută să-și obțină privilegii aparte, Consiliul orașului este îndreptățit să-i confişte casa și să-l îndepărteze din cetate, toate acestea în „slujba uniunii orașului nostru” (*az mi városunk uniojât szolgávan*). În acest scop acționează orașul la 28 iulie 1643 împotriva numitului Huszár Matei, prin ocuparea casei, pentru neplata la timp a sumei de 400 florini.³²¹

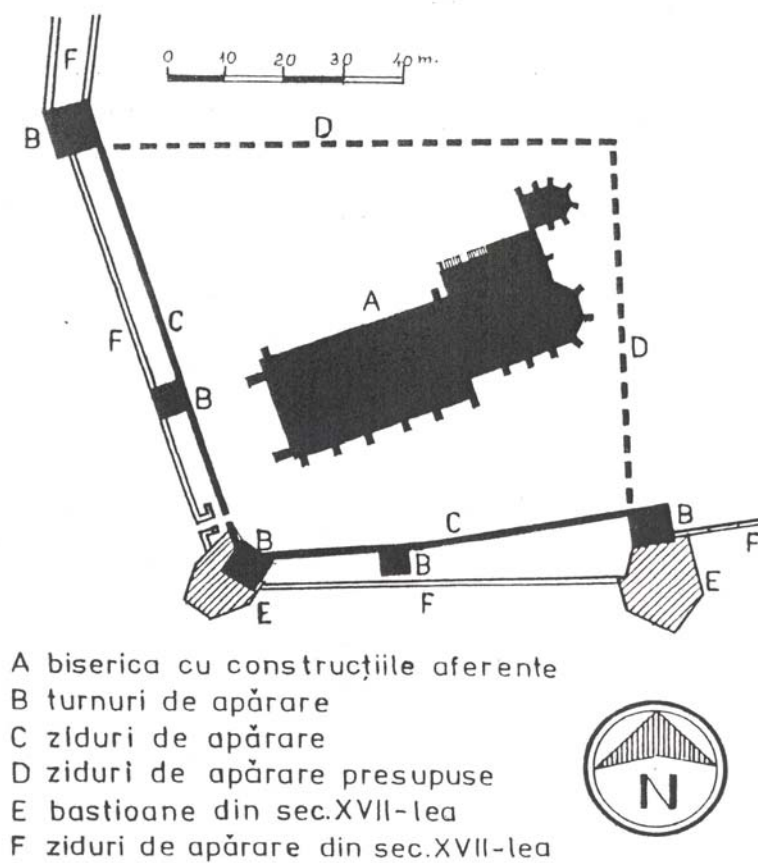

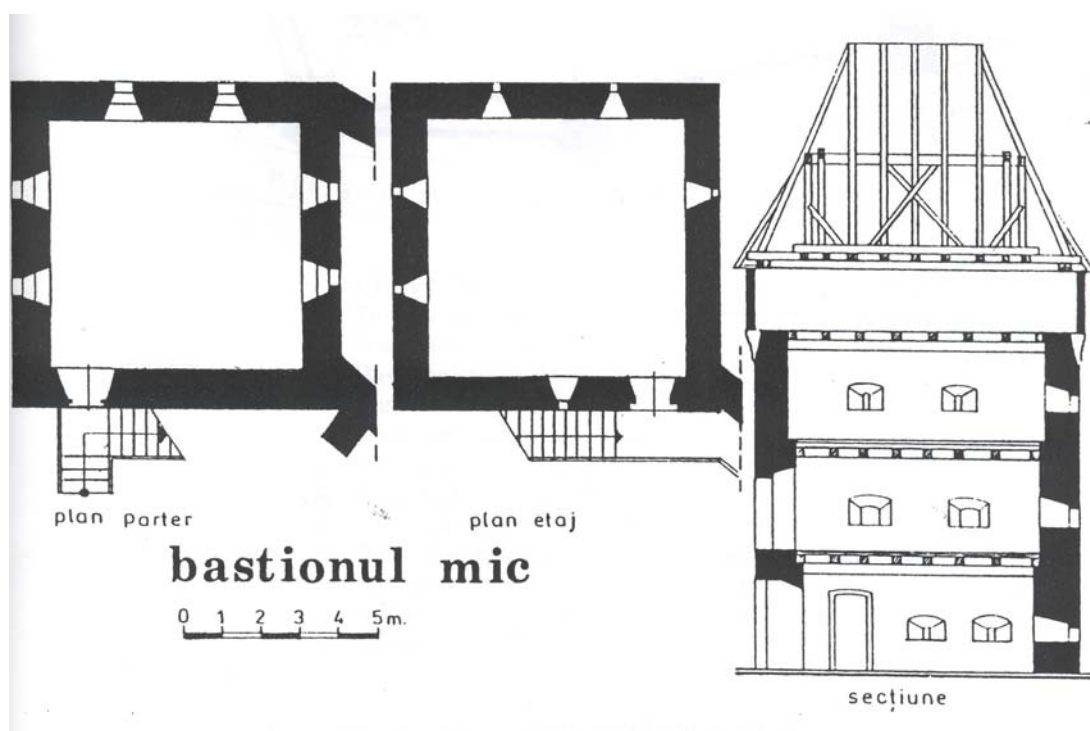
Fig. 30. Târgu-Mureș. Fortificația veche, plan.

Fig. 31. Turnul mic pătrat, vedere generală.

Fig. 32. Turnul juxtapus bastionului blănarilor.

Fif. 33. Turnul mic, plan nivele și secțiune.

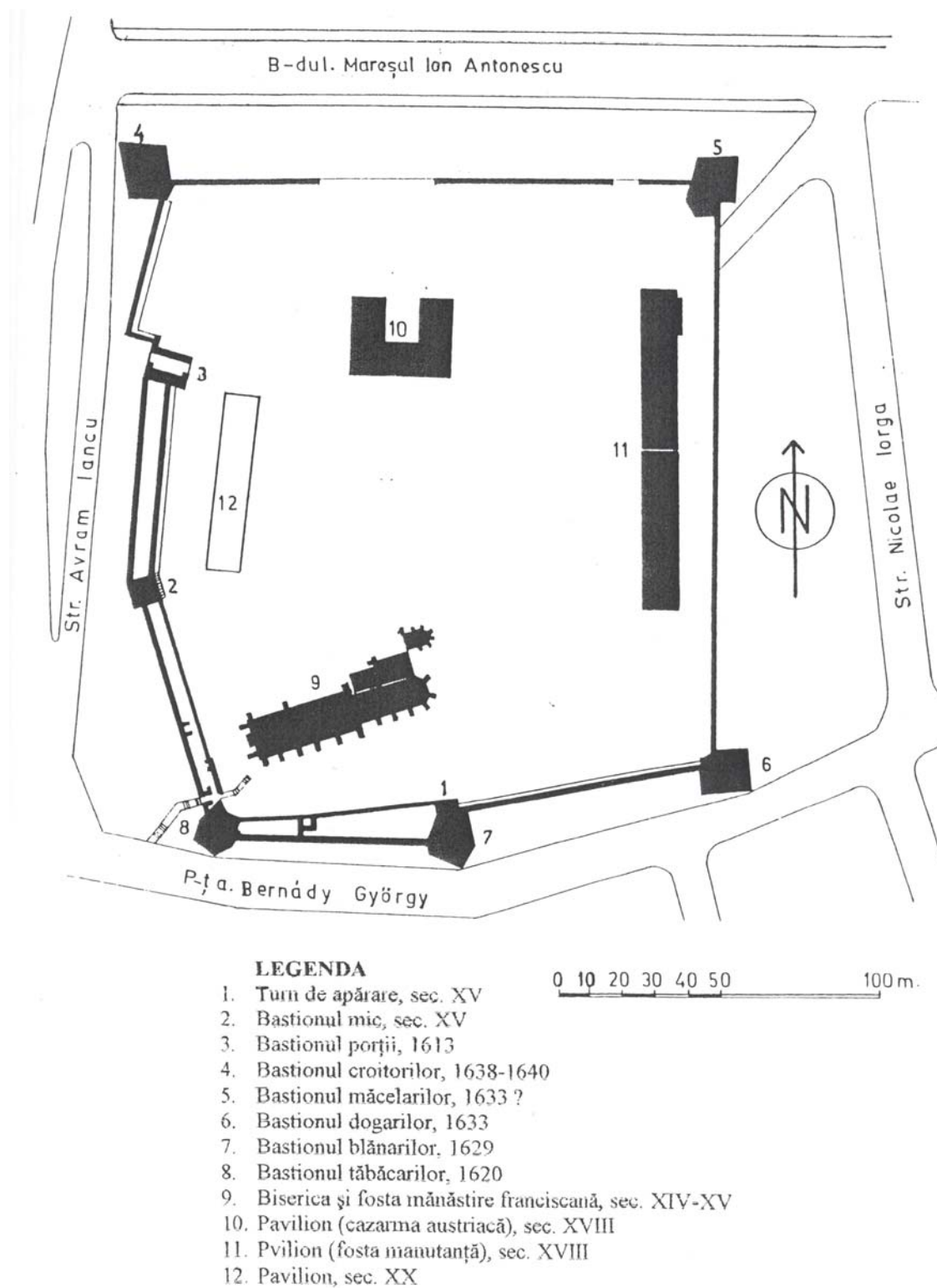

Fig. 34. Planul cetății secolului al XVII-lea.

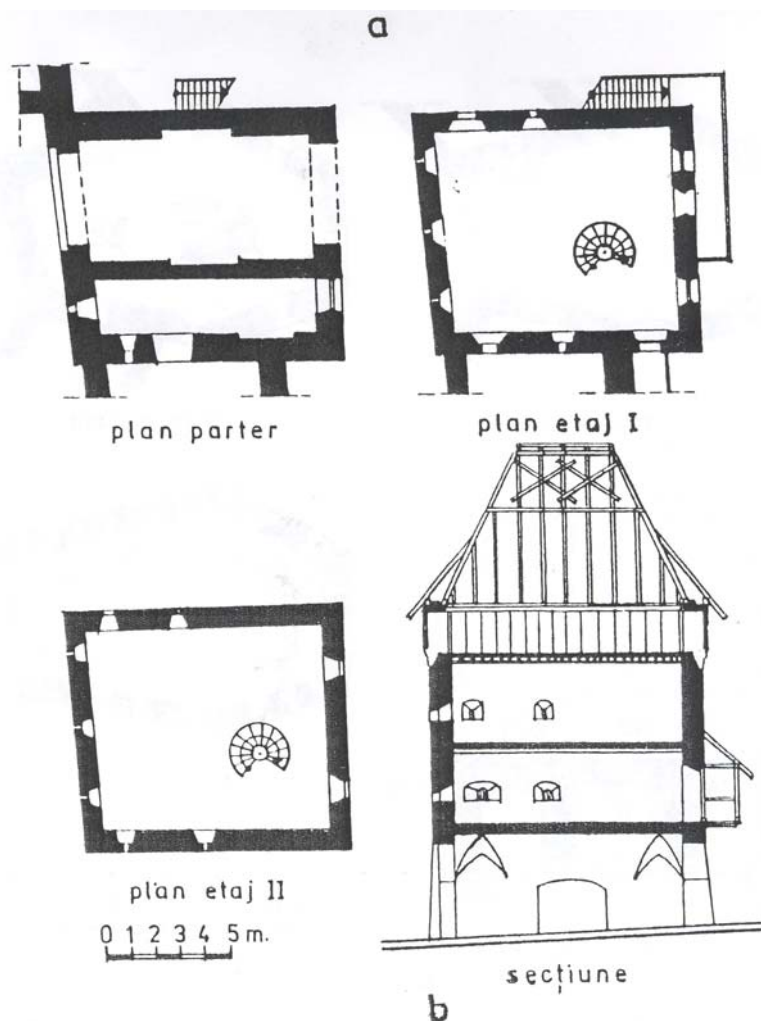

Fig. 35. Bastionul porții. a – Vedere generală; b – Planuri și secțiune.

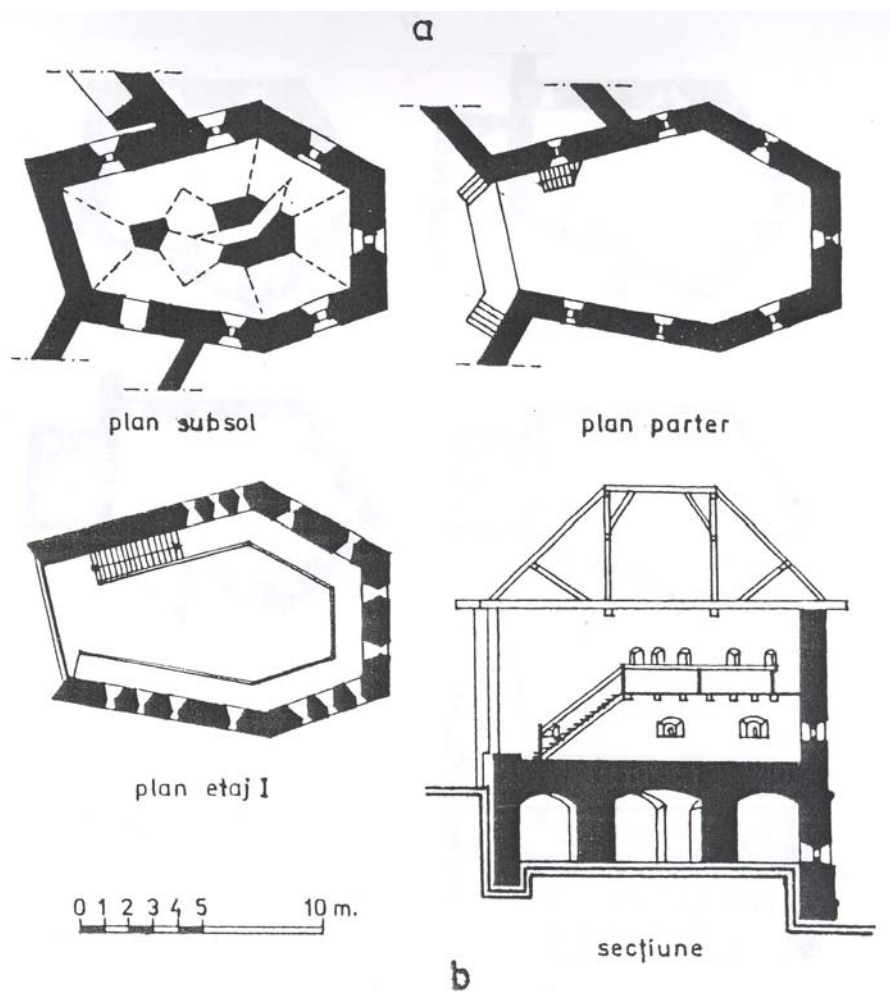

Fig. 36. Bastionul tăbăcarilor. a – Vedere generală; b – Planuri și secțiune.

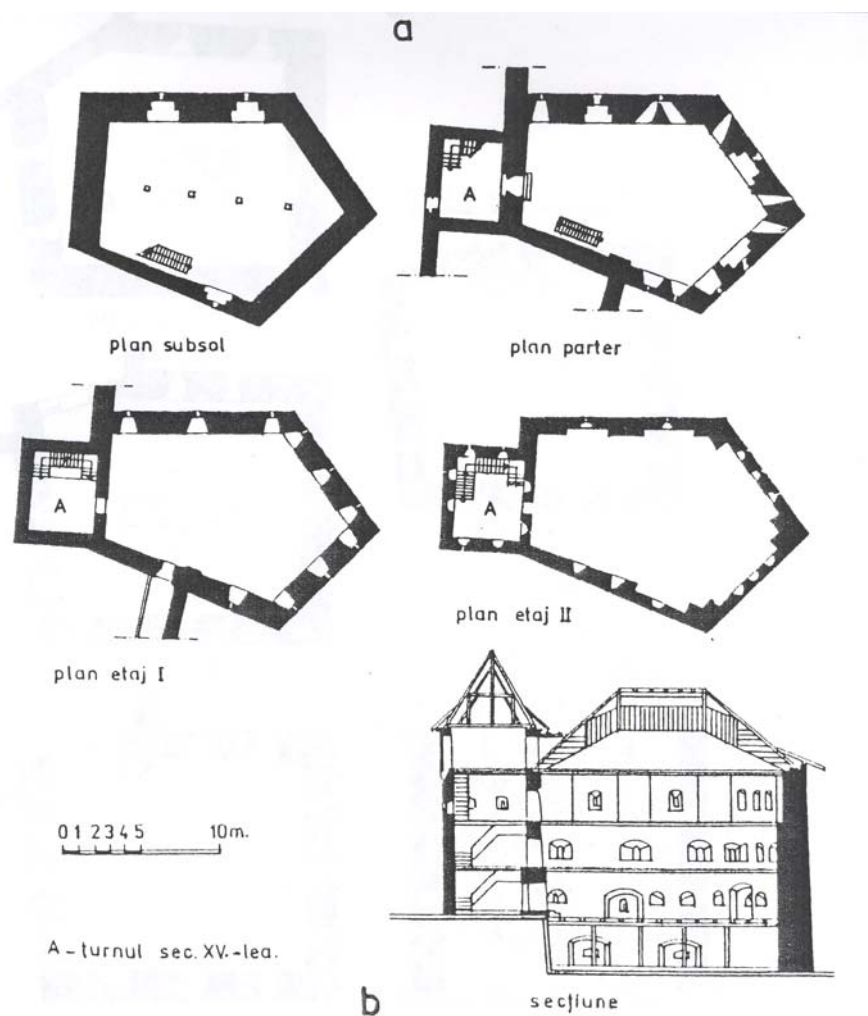

Fig. 37. Bastionul blănarilor. a – Vedere generală; b – Planuri și secțiune.

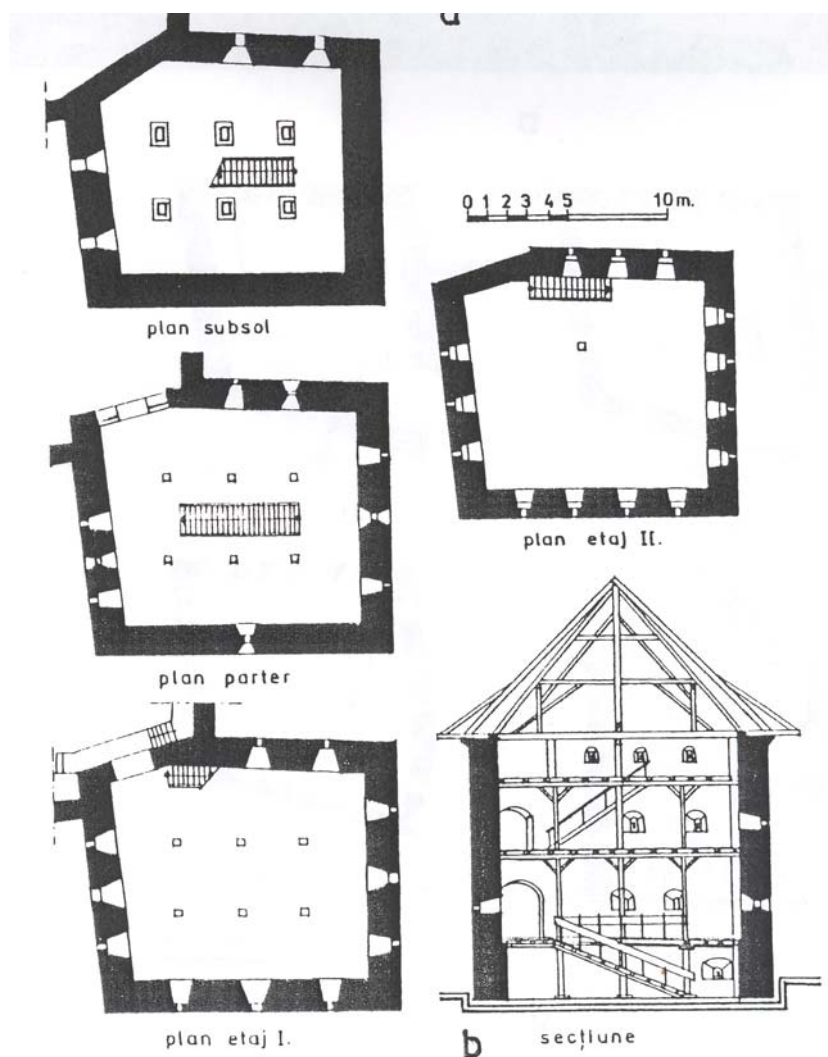

Fig. 38. Bastionul dogarilor. a – Vedere generală; b – Planuri și secțiune.

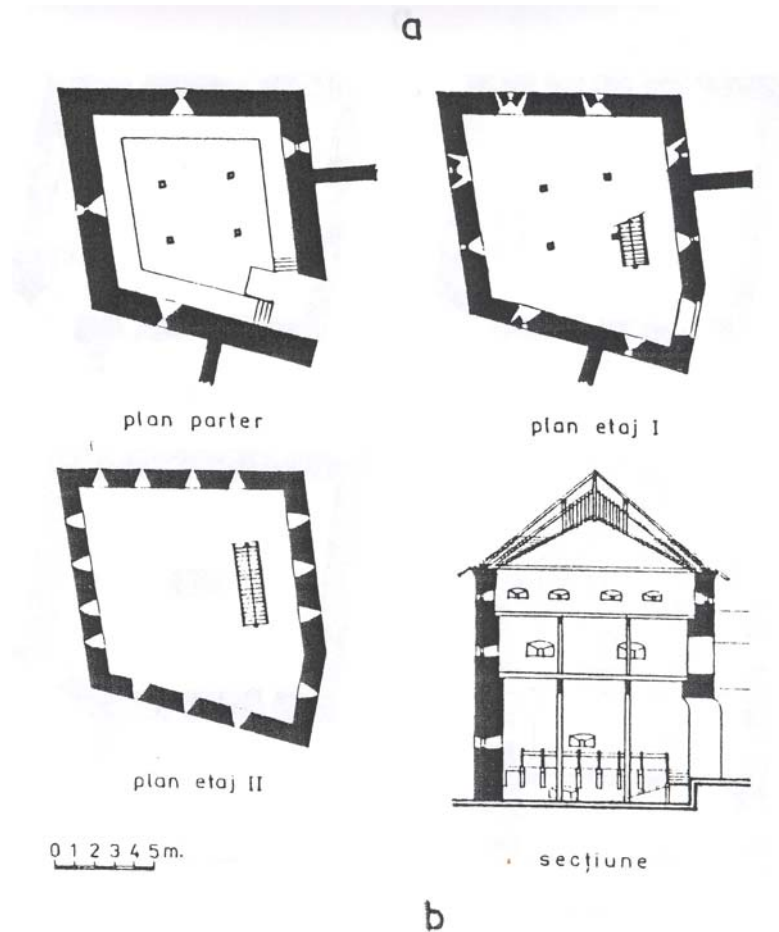

Fig. 39. Bastionul măcelarilor. a – Vedere generală; b – Planuri și secțiune.

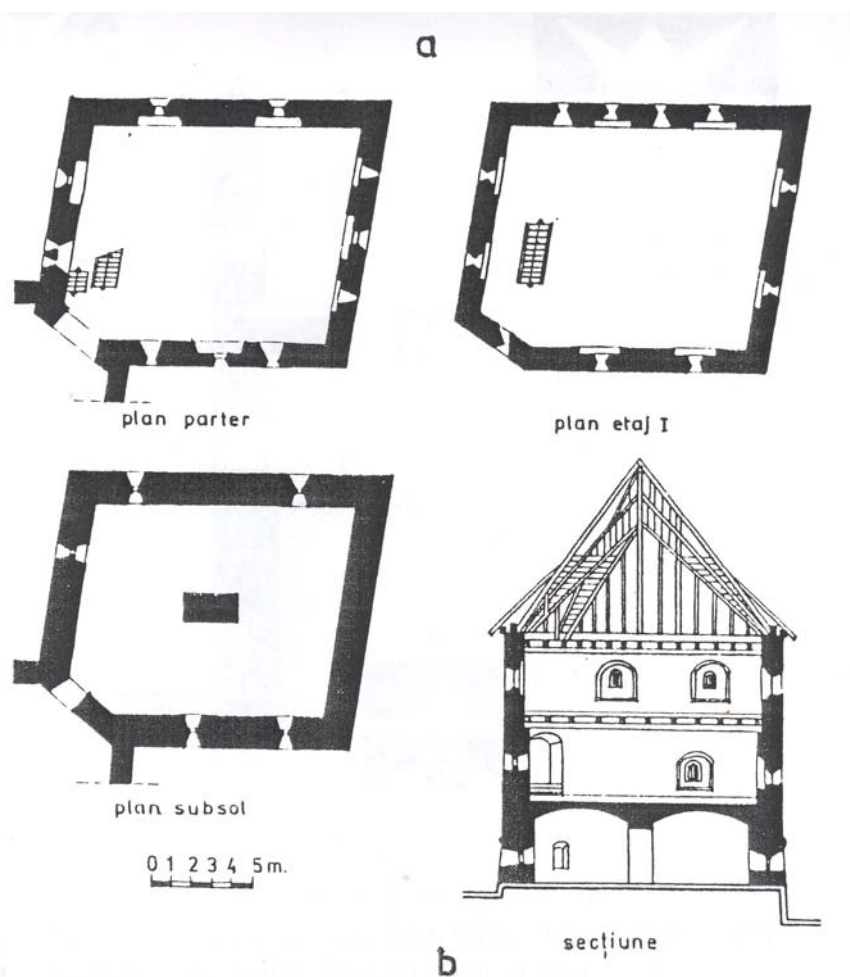

Fig. 40. Bastionul croitorilor. a – Vedere generală; b – Planuri și secțiune.

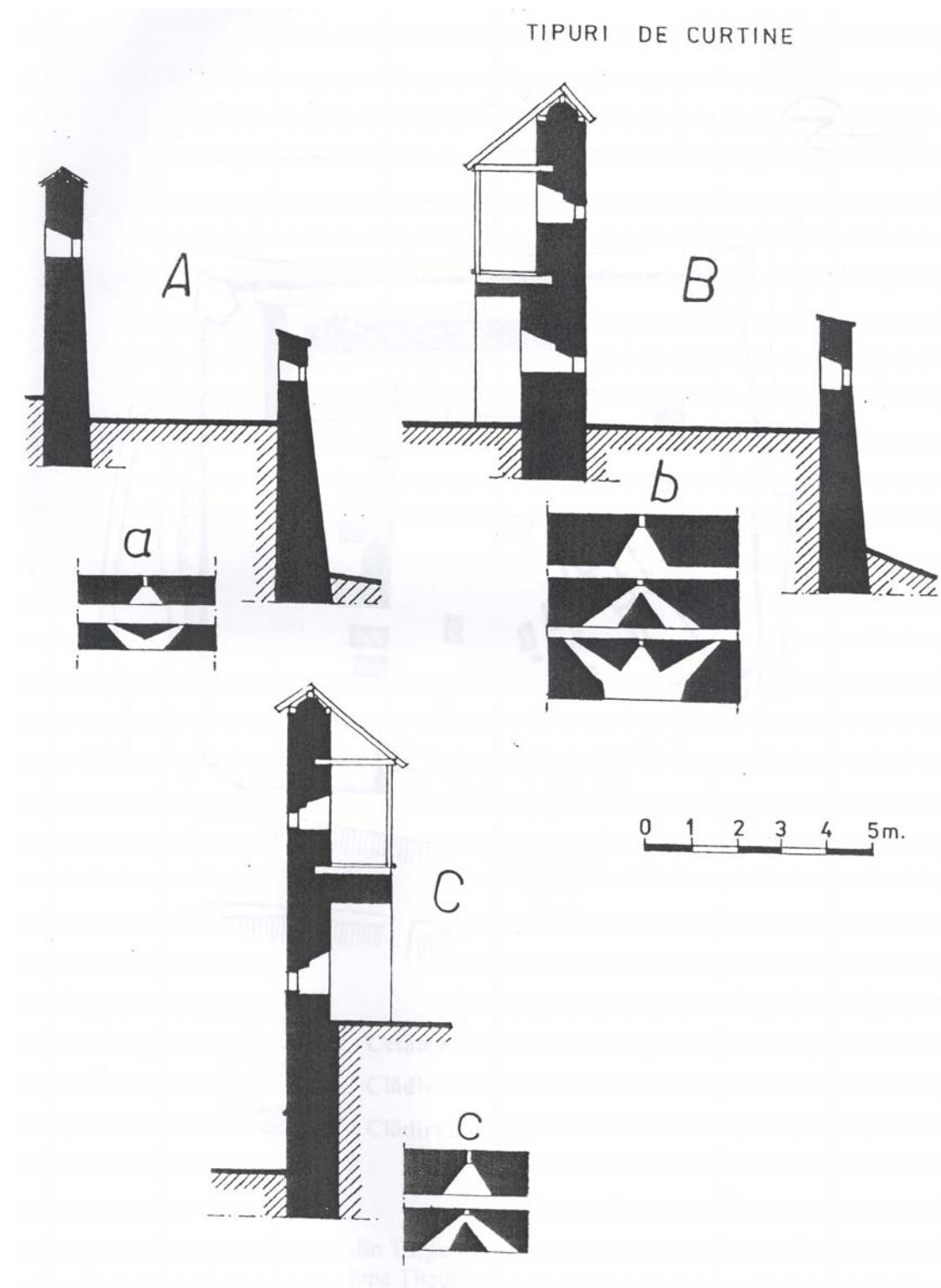

Fig. 41. Tipuri de cortine, secțiuni.
 A – Zwingerul situat între Bastionul tăbăcarilor și Bastionul mic;
 B – Curtina dublă dintre Bastionul mic și Bastionul porții;
 C – Curtina simplă din sistemul de apărare.

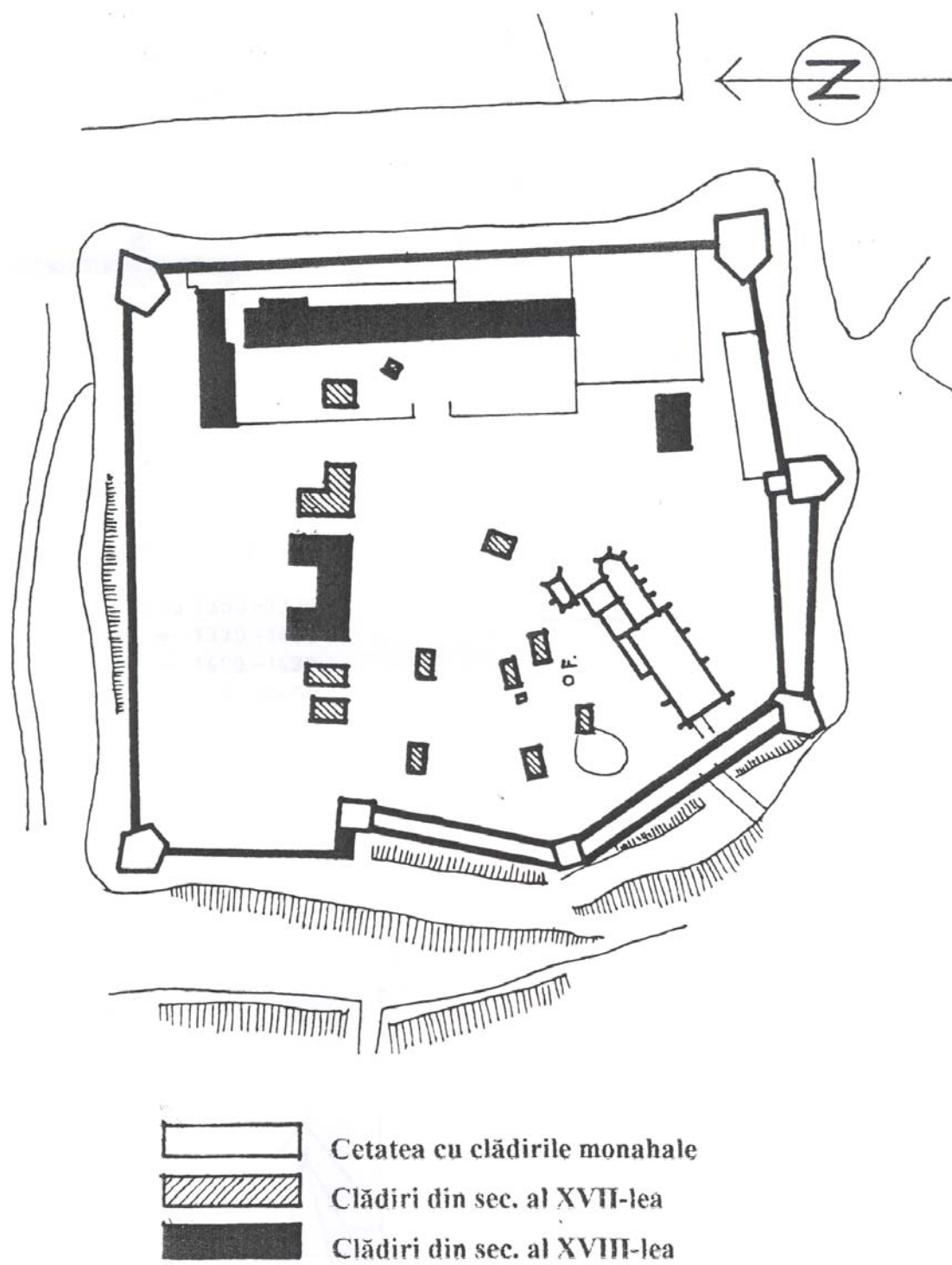

Fig. 42. Cetatea din Târgu-Mureș în anul 1750, după Theumern.

Din nefericire, aspectul acestor clădiri nu ne este cunoscut, întrucât nu s-a mai păstrat nici o clădire. Dar o descriere contemporană, din anul 1661, ne oferă o imagine de ansamblu a cetății secolului al XVII-lea: „Fiind o cetate veche, are o singură poartă nouă și rezistentă, ce dă spre apus. Și la această cetate, pe latura de răsărit se găsesc întărituri. Pe aici sunt numai dealuri și grădini.

Cetatea are cinci bastioane puternice, construite din cărămizi prinse în mortar. Dar cetatea ei este mică și șanțul puțin adânc... Are biserici frumoase, cu turnuri și clopote, case trainice, cu acoperișuri de scânduri, ulițe foarte frumoase și locuitori bogați.”³²⁴

Abia terminată, evenimentele care se succed începând cu deceniul al șaselea pun cetatea și orașul la grele încercări. Potrivit unor relatări mai vechi,³²⁵ în timpul mișcării antiotomane din anul 1658 a lui Gheorghe Rákoczi, în alianță cu Țările Românești, orașul ar fi suferit pagube materiale însemnate și pierderi de vieți omenești. Izvorul acestor afirmații în constituie memoriile lui Francisc Nagy Szabó³²⁶, care la 29 august 1658, în încheiere, arată că în preajma orașului, la Bălăușeri, armata turcească distruge și arde totul, fiind gata să intre în oraș. Într-adevăr, în această împrejurare locuitorii orașului s-au pregătit de apărare³²⁷, însă se pare că localitatea ca și cetatea nu au suferit pagube însemnate. Faptul este remarcat, mult mai târziu, de unii istorici³²⁸, care, făcând o comparație a inventarelor armelor de foc din bastionul croitorilor, din anii 1653 și 1660, presupun că după o distrugere de proporții numărul acestora trebuia să scadă simțitor. De asemenea, lipsa unor documente care să ateste atare distrugeri, reconstruirea de clădiri ca și răscumpărări de prizonieri, înclină tot spre ideea că în anul 1658 orașul nu a suferit pagube deosebite. Într-un material dedicat acestui eveniment³²⁹, comparând tabelele de impuneri contemporane, se constată că pentru luna februarie 1658 au fost impuse 580 familii, pentru luna decembrie același an 575 familii, iar pentru anul 1659 au fost impuse 594 familii. Ori, o eventuală distrugere a orașului, de mai mari proporții, ar fi cauzat o reducere a numărului locuitorilor și, ca urmare, a contribuabililor.

La numai câțiva ani, evenimentele din 1661-1662 pun din nou în pericol siguranța locuitorilor orașului. Obligat să găzduiască armata turcă, orașul cunoaște însemnate pagube între care incendierea caselor situate pe două străzi.³³⁰ În această situație, cetatea cât și clădirile din perimetrul acesteia nu puteau rămâne neatacate și ca urmare să nu fi suferit pagube.

b) Arhitectura religioasă. Principalul edificiu de cult păstrat de-a lungul veacurilor este biserica cu mănăstirea franciscană din incinta cetății medievale, cunoscută ca biserica reformată. Este situată în colțul de sud-vest al cetății, axa acesteia căzând aproximativ perpendicular pe zwingier.

Edificiul religios păstrat cuprinde biserica, clădirea fostei mănăstiri franciscane, capela și turnul – clopotnița, care au constituit nucleul de dezvoltare a întregului ansamblu de mai târziu. Dintr-un document emis de papa Bonifaciu al IX-lea, la 23 noiembrie 1400, care de fapt este o primă mențiune referitoare la biserică, reiese că la Târgu-Mureș ființa „altarul mare al bisericii franciscane”.³³¹ Această atestare marchează două etape importante în evoluția ansamblului: încheierea lucrărilor la cor și începutul activității la navă și turn. Data este deosebit de prețioasă deoarece se vorbește pentru prima dată de un altar amplu, care nu poate fi decât actualul cor al bisericii, presupunând că debutul lucrărilor a fost mai timpuriu. Biserica și mănăstirea, ce purtau hramul Fecioarei Maria, aveau ca lider capelan pe numitul Antonii Secuiul (Székely Antal). Din document înțelegem că de la această dată mănăstirea din Târgu-Mureș

primește dreptul de a ține pelerinaje anuale, constituind un factor de ridicare a bunăstării călugărilor, dar și de grăbire a procesului de urbanizare a localității. Deși pierde din importanța avută până în anul 1490, mănăstirea rămâne un important centru cultural și educațional. În anul 1525, la mănăstirea din Târgu-Mureș existau 24 călugări și 5 preoți cu dreptul de a spovedi, fiind a treia asemenea mare comunitate din Transilvania după Cluj, care în 1535, avea 34 călugări și Mediaș cu 25 călugări, tot în aceeași perioadă.

Documentele și inscripțiile, coroborate cu elementele arhitecturale, precum forma și compunerea lor, oglindesc evoluția actualului complex arhitectural gotic, care poate fi rezumat la trei faze constructive (fig. 43.a). Prima fază înglobează capela și mănăstirea, edificate între anii 1350-1370. Structura fundației din piatră și cărămidă, adâncimea de fundare evidențiază „o poziție cronologică apropiată între construcția celor două clădiri”³³². Planimetria structurii, plastica ornamentelor, cum ar fi mulurile de piatră ale capelei patrulebe și polilobe, specifice goticului târziu, care s-a înfiripat în Transilvania pe la mijlocul secolului al XIV-lea, se situează cronologic la puțin după anul 1350. Muluri similare găsim la corul fostei biserici „Sf. Maria” din Sibiu, terminată pe la 1371, cât și la corul bisericii evanghelice din Mălincrav, datat pe la mijlocul secolului al XIV-lea.³³³

În plan, capela veche, de fapt o biserică mai mică, se aseamănă perfect cu capătul poligonal al corului (fig. 43.b), accesul original situându-se pe fațada apuseană și nu unde este acum. Era realizată din piatră, fiind printre puținele clădiri din oraș edificată din materiale durabile, deoarece cercetări arheologice mai recente au scos la iveală și resturile unei construcții de lemn, după monedele găsite în sit ele provenind de la mijlocul secolului al XIV-lea. La vest de această capelă, se pare că a existat nava vechiului edificiu al secolului al XIV-lea³³⁴. Planimetric, capela se compune dintr-o navă dreptunghiulară boltită în cruce pe ogive, cu o terminație poligonală la fel boltită pe ogive. Probabil la intersecția ogivelor fuseseră chei de boltă. La capătul terminației, pe latura sudică, se păstrează o fereastră deteriorată, partea rămasă având muluri formând trei lobi înscriși într-un cerc neîncheiat și arcuri trilobate înjumătățite. Presupunem că forma acestei ferestre era bipartită, cu menou pentru arcurile trilobate și deasupra patru lobi înscriși într-un cerc. O altă fereastră, pe latura nord-estică, a terminației poligonale, este total distrusă, dar o putem apropia, ca formă, de precedenta (fig.44.a). Prin fortificarea întregului complex și capela a suferit modificări esențiale, ea fiind supraînălțată cu două niveluri la care s-au amenajat metereze cu ancadrame din piatră de formă rectangulară. Prin urmare, contraforturile așezate după principiul corespondenței cu elementele structurale dinăuntru sunt scunde față de înălțimea actuală a capelei; ele, ca și urmele în arc frânt ale arhivoltelor, indicând boltirea gotică inițială a capelei, cu pânze pe ogive.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Transilvania cunoaște mai multe transformări de ordin religios, odată cu pătrunderea din Ungaria a noilor curente religioase. Pe lângă vechea religie catolică nobilimea reușește să impună și celelalte trei noi religii, care împreună formează un front comun împotriva oricăror tendințe religioase. Pornind de la deviza „a cui este țara a celuiia este și religia”³³⁵, dieta de la Sibiu, ținută la 30 noiembrie 1566, decretează exterminarea tuturor teoriilor religioase care contravin doctrinelor luterane și calvine, deci pe lângă biserica romano-catolică și biserica românească (ortodoxă) este scoasă în afara legii.

Aceste schimbări se resimt și la Târgu-Mureș, unde Consiliul orășenesc, dominat încă de romano-catolici, îi alungă pe adepții noii religii, nu le asigură loc de închinăciune,

le interzice să-și îngroape morții în biserică. Apelând la dieta țării, adepții evanghelișmului obțin anumite drepturi, Consiliul orășenesc fiind obligat să le dea capela „Sf. Elisabeta”, cât și asigurarea altor drepturi³³⁶. În orice caz, la 5 august 1556, în marea lor parte, locuitorii unguri din oraș au trecut la noua formă de religie, ocupând biserica „Sf. Nicolae”, între susținătorii calviști fiind Thomas Mihályfi, Balthazar Polyák și alții, predicator fiind adus Kali Blasiu.³³⁷ În anul 1557, locuitorii orașului trecând de la religia catolică la aceea protestantă, după ce ocupă mai întâi biserica „Sfântu Nicolae”, peste câteva zile alungă pe călugării franciscani din biserică și mănăstirea din cetate, expulzându-i din oraș³³⁸. În tot cazul, orașul Târgu-Mureș este primul care a intrat în stăpânirea reformaților (1559), după care urmează Clujul (1561).³³⁹

În dieta de la Cluj din 25 noiembrie – 7 decembrie 1556, prin articolul XXII se hotărăște secularizarea mănăstirilor din Cluj și Târgu-Mureș și înființarea unor școli,³⁴⁰ astfel că aici ia ființă prima școală laică sub denumirea de „Schola particula”. Întrucât dispoziția nu a fost pusă în aplicare, în dieta de la Alba Iulia, din 6 – 15 februarie 1557, se urgencează înființarea școlii³⁴¹. De la început școala se bucură de sprijin financiar³⁴², de anumite sume din dijma secuilor, dar și de alte ajutoare. Lăcașul acestei școli se afla în vechea capelă.

Unii autori amintesc de existența în incinta acestei mănăstiri a unei capele (paraclis) a domnitorului român, Mihai Viteazul. După mai bine de două veacuri de la uciderea acestuia, în anul 1809, preotul reformat Nemes Gábor, într-un memoriu prin care face istoricul bisericii din cetate, amintește și de domnitorul român, care a rămas în memoria locuitorilor orașului ca sprijinitor și apărător constant. Într-un pasaj, parohul reformat arată: *„În timpul, când deodată cu trecerea poporului la reformă, biserica a devenit biserică reformată, în jurul ei era un castel care se ținea de biserică și era proprietatea bisericii. Castelul avea 3 porți și tot prin 3 uși se intra în biserică, dinspre sud, vest și nord. Cele trei uși ale bisericii există și astăzi. Dar cea de la sud este astupată cu zid. Unghiul răsăritean al castelului era lipit de piciorul extern de la răsărit al bisericii. În partea nordică erau lipite de flancul bisericii și al turnului încăperile școlii de băieți (oratorium). Ultima cameră a acestei școli voievodul Mihai a transformat-o în paraclis pentru sine, zugrăvind pe pereți chipurile sfinților greci, care există și astăzi și sunt dovadă în acest sens. După moartea sa paraclisul ajunge iarăși în posesiunea bisericii reformate.”*³⁴³ După autorul acestei însemnări singura motivație că acest paraclis a fost amenajat de Mihai Viteazul, deci că ar fi fost ortodox, erau imaginile bizantine ale picturii interioare. Alte referiri mai vechi decât acest manuscris nu sunt, dar mărturia a intrat în legendă, în istoria orașului, devenind o tradiție, ea fiind preluată de istoriografia maghiară și română. Originea românească a acestui paraclis este preluată, pentru început, de Borosnyai Lukáts János în cronica sa în versuri: „Vechiul și noul Oșorhei”, precum și de Orbán Balázs,³⁴⁴ după cum am mai văzut.

Referindu-se la această capelă de închinăciune – biserică -, fostul profesor la liceele „Al. Papiu Ilarian” și „Mihai Viteazul” din Târgu-Mureș, Nicolae Sulică, în comunicarea sa din anul 1929,³⁴⁵ face câteva pertinente observații de ordin istoric și artistic, arătând că domnitorul român, pe lângă faptul că nu a fost niciodată la Târgu-Mureș, nu a avut cum să-și amenajeze un asemenea loc de închinăciune. După ce remarcă faptul că paraclisul este tot atât de vechi ca și biserica, care până în secolul al XVI-lea aparținea călugărilor catolici, autorul, menționează: *„Paraclisul făcuse parte din corpul mănăstirii, fiind destinat ca casă de rugăciuni rezervată călugărilor. Conform ritului catolic, care are între elementele sale decorative și pictura, întocmai ca și ritul*

greco oriental, bisericuța a fost împodobită de la început cu fresce, înfățișând figuri de sfinți. Pe la 1870 se mai puteau distinge contururile spălăcite ale unei figuri bărbătești în costum unguresc, stând în genunchi și ținând în mâni efigia bisericii, întinsă spre Fecioara Maria, care tronează spre nori. E clar, că paraclisul a fost dedicat fecioarei Maria și că fresca era un tablou votiv, iar bărbatul care stă în genunchi în fața Mariei era ctitorul paraclisului.” Mai constată autorul că: „Mihai Viteazul în scurtul timp al domniei sale ardelenne nu a trecut niciodată prin Târgu-Mureș, și este exclus ca să se fi gândit vreodată, să se stabilească la Tg.Mureș și spre acest scop să-și amenajeze și o casă de rugăciune.” Mai remarcă că „... dacă totuși tradiția sau mai bine-zis legenda atribuie un astfel de paraclis Viteazului Voievod, fenomenul se explică numai prin caracterele bizantine ale picturii paraclisului și de marea popularitate a Voievodului în aceste regiuni – popularitate, care s-a transmis și tradiției locale!... „Cum tradiția fusese fixată pe hârtie mai bine de o sută de ani și a fost reeditată de atunci în mai multe rânduri, și cum paraclisul are cele mai reduse proporții: 7 m.15 cm. în lungime și 3m.3cm. în lățime – era o imprudență de a se vorbi de descoperiri noi și era cel puțin naivitate de a vorbi de o „biserică” românească la Târgu-Mureș, în perioada lui Mihai Viteazul.” Alte referiri mai vechi decât acest manuscris nu sunt, dar mărturia a intrat ca legendă în istoria orașului.³⁴⁶ Cert este faptul că Mihai Viteazul nu a vizitat orașul, dar nu este exclusă intenția sa de a vizita localitatea, știind că domnitorul român a sprijinit în mod deosebit pe locuitorii acestuia. De asemenea, nici un document nu atestă construirea sau amenajarea unui lăcaș de închinăciune de către domnitorul român, picturile, identificate mai târziu, provenind din secolul al XVI-lea, după cum vom vedea la timpul potrivit.

Tot în această clădire a trăit după anul 1604, cronicarul Francisc Nagy Szabó în primii ani de la căsătorie³⁴⁷ ca, mult mai târziu, în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, să servească ca închisoare militară³⁴⁸.

Mănăstirea situată la nord de cor este repartizată pe două niveluri și are accesul prin coridorul existent între acesta și turnul bisericii, prin intermediul unei uși înguste și joase cu ancadramentul de piatră ce se termină printr-un arc frânt. De fapt mănăstirea cuprinde două încăperi, respectiv una mai mare, de formă dreptunghiulară, prevăzută cu o boltă semicilindrică cu penetrații și o a doua încăpere cu plan aproximativ pătrat, boltit în cruce, separată de prima printr-un perete. Pe latura răsăriteană însă se mai observă traseul arhivoltelor în arc frânt, care trebuiau să slujească unei boltiri gotice pe ogive. La etaj se ajunge printr-o scară care la capăt, prin două uși, face legătura cu prima cameră cât și cu turnul-clopotniță. Ceva mai târziu, ca urmare a construirii turnului, partea de vest a mănăstirii este modificată, atât ca structură, cât și la acoperiș.

În faza a doua, între anii 1370-1400, se realizează corul bisericii propriu-zise. Neobișnuit de amplu, lung de 22,50 m și cu o lățime de 9 m³⁴⁹, acesta se compune dintr-o travee dreptunghiulară, la capătul de est având absida pentagonală. Faptul că acesta a rămas netencuit ne permite cunoașterea tehnicii de realizare a acestui gen de construcții, provenite din ultima parte a secolului al XIV-lea. Structura gotică a bolților constă în pânze modelate cu adâncituri, ogive cu profil în formă de pară ce se încheie în cruce și patru chei de boltă decorate după cum urmează: prima are ca emblemă un trandafir cu opt petale, ca fiind simbolul Fecioarei Maria; a doua are patru câmpuri paralele; a treia conține forme vegetale; iar a patra cheie de boltă conține un scut cu două câmpuri separate decorate cu trei stele și soarele, ce poate simboliza stema secuilor. (fig.44.b). Ogivele, ca și arhivoltele frânte, sau arcurile divizare dintre travee se

înmănunchează pe console cu profiluri convexe și bombate. Arcurile alipite pereților trec de la o consolă la alta, formând timpane ample care spre nord sunt pline, iar spre sud cuprind șapte ferestre bipartite în arc frânt, care conțin muluri și menouri din piatră, conservate destul de bine (fig.45.a). Analiza stilistică a mulurilor acestor ferestre, compuse din patru lobi, trefle duble, motivul inimii și forme flamboytane ³⁵⁰, prezintă întreaga gamă de evoluție, de la goticul matur la goticul târziu, dovedind că la construirea și înfrumusețarea corului s-a lucrat timp de mai multe decenii, până către sfârșitul secolului al XV-lea. Începând cu flancul nordic, prima fereastră prezintă o compoziția de două arcuri de cerc adosate, cu pătrat format din tangența lor cu arcurile trilobate. A doua fereastră prezintă un coronament format din patru lobi circulari și unul în arc frânt cu vârful în jos, cu toții înscriși unei muluri în formă de inimă. A treia fereastră, în mare, păstrează detaliile precedentei, cu deosebirea că are doar doi lobi mari. Ultima fereastră de pe peretele sudic nu mai are nici un lob înscris, având doar forma unei inimi. Cea de-a cincea fereastră și prima care închide corul este mai complicată, cu certe influențe flamboyante, prezentând un trifoi cu patru foi, centrul fiind înconjurat cu lobi. La cea de-a șasea fereastră câmpul este împărțit în patru romburi, fiecare împodobit cu motivul trifoiului în patru foi. Ultima fereastră, cea de-a șaptea, formează un cerc care înscrie muluri sinuoase, de certă factură flamboyantă.

După mențiunea documentară din anul 1400, se poate aprecia că la acea dată corul – altarul – era edificat. Aceasta înseamnă că debutul lucrărilor îl putem situa cam prin ultima treime a secolului al XIV-lea, aproximativ pe la 1370, deoarece raportat la resursele materiale și eforturile umane ale acelor timpuri, de care dispunea orașul, nu putea fi realizat în mai puțin de 25-30 ani. În secolul al XIX-lea se pomenește că pe turnul bisericii, deasupra ceasului, era trecut anul 1400. ³⁵¹ Nu știm dacă autorii au văzut acea însemnare, dar cert este faptul că la 1400 turnul nu exista, el fiind construit ceva mai târziu, după anul 1440 sau 1442 când în mare a fost terminată și nava bisericii. ³⁵²

Ferestrele gotice aveau să fie realizate ceva mai târziu. Cu ajutoarele primite de la Iancu de Hunedoara, când la 1442 face daruri pentru înfrumusețarea bisericii, ³⁵³ în scurt timp clădirea este ornamentată cu muluri la ferestre și picturi la pereți. Cu excepția celor două ferestre flamboyante, restul sunt executate între anii 1450-1460, concomitent cu decorul plastic care a fost început de călugării franciscani observanți, ³⁵⁴ cărora întregul complex bisericesc luat de la călugării franciscani conventuali de către Ioan de Hunedoara, le-a fost donat în anul 1444. ³⁵⁵ Doar la doi ani călugării observanți din nou sunt amintiți, ei preluând vechea mănăstire și biserica. ³⁵⁶ De altfel la 1448 Iancu de Hunedoara poposește și la Târgu-Mureș, ³⁵⁷ cu care ocazie, categoric, a admirat noua biserică. Cele două ferestre flamboyante, cu muluri specifice goticului târziu, provin din perioada lui Ștefan Báthory, care dispune fortificarea edificiului, cu care ocazie sunt realizate și lucrări de reparații și completări la biserică.

În ultima fază, cea de-a treia, situată între anii 1400-1450, și legată de trecerea întregului complex în mâinile observanților, se continuă lucrările începute anterior, cu înălțarea zidurilor navei și cu construirea turnului. Cronologic, faza se poate subdiviza în două etape: în prima, cu construirea navei 1400 – circa 1430; și a doua, între 1400-1450, care s-a desfășurat în paralel la navă și turn.

Biserica gotică a fostei mănăstiri franciscane reprezintă principalul edificiu de pe întregul ansamblu al cetății medievale. Este tipul de biserică – sală amplă – mononavă, care a exercitat o însemnată înrâurire asupra arhitecturii bisericesti din regiune. Acest tip de biserică s-a dovedit a nu fi doar expresia unei evoluții arhitectonice, ci, înainte de

toate, rezultatul unor mutații în concepția arhitectonică pe plan european. Față de evul mediu romanic, în condițiile acelor mișcări sociale și spirituale, membrii societății, îndeosebi orășenii, reclamau dreptul de egalitate cel puțin în fața divinității. Ca atare, s-a căutat trecerea la noi spații, unitare, fie sub forma bisericilor – hală, fie sub forma bisericii – sală, de mari dimensiuni, această ultimă variantă fiind preluată și răspândită îndeosebi de franciscani. Pe lângă considerentul de ordin funcțional se mai adaugă și împrejurările economice, prin realizarea de construcții mai restrânse, mai puțin costisitoare, fapt care explică, parțial, de ce o populație puțin numeroasă, cum avea Târgu-Mureșul, a reușit să edifice o asemenea construcție impunătoare. Aici se cuvine a mai face o remarcă. Față de cei aproximativ 450-500 locuitori cât putea avea orașul la sfârșitul secolului al XIV-lea (în anii 1332-1336, după cum o să vedem mai încolo, orașul avea aproximativ 290-310 locuitori), biserica poate cuprinde peste 1000 de credincioși. Ori, o asemenea mărime o explicăm prin rolul ce-l avea aceasta, de a crea un loc de pelerinaj, având și misiunea de întărire a catolicismului în Moldova, de care era mai apropiată. Întrucât nici călugării franciscani și nici locuitorii orașului nu aveau puterea financiară necesară, considerăm că sprijinul regalității a fost hotărâtor. Dimensiunile navei sunt ample: 32,40 m x 16,50 m, cu un plan de formă dreptunghiulară, prelungită spre vest de corul descris anterior.³⁵⁸

Arhitectura interioară a navei diferă de aspectul avut inițial, ca urmare a deselor renovări efectuate de-a lungul secolelor. Este destul de sobră: imediat după intrare se află un balcon susținut de trei stâlpi uniți cu arcade, după care se desfășoară nava decorată cu stucaturi pe tavan. Acesta este articulat cu patru perechi de arcuri dublouri, iar la distanțe egale pilaștrii care întăresc zidurile³⁵⁹ corespunzând contraforturilor din afară. Între pilaștrii de pe latura sudică sunt cele cinci ferestre largi (fig.45.b).

În sine, biserica formează o unitate spațială, constructorii acesteia reușind să obțină o anume concepție planimetrică. Structura compoziției comportă o serie de elemente fără de care nu se poate concepe o clădire gotică din perioada matură și târzie a stilului. Structura gotică a corului nu pare a fi reținută, ea este elansată prin liniile avântate ale ogivelor până la întretăierea la cheile de boltă, ca și prin contururile ferestrelor. Întreaga atmosferă evocă goticul matur în faza de îngemănare cu goticul târziu, pe fondul unor prefaceri decorative care atunci au fost deja conturate. Bolțile navei nu mai sunt cele originale, în urma distrugerilor din anii 1601 și 1602 ele fiind înlocuite cu altele, după cum o să vedem în rândurile următoare. Pentru început suntem tentați să credem că, la rândul ei, nava a fost acoperită cu bolți analoge cu cele ale corului, care, urmare a distrugerilor, au fost înlăturate și înlocuite cu actuala boltă. Se pare că nu a fost dat să fie așa, întrucât *„cunoștințele și îndemânarea meșterilor erau net depășite de dimensiunile navei, ei n-aveau cum să facă față și să construiască la acea dată ogive, arcuri transversale și bolți deasupra unui interior larg de 16,50 m”*.³⁶⁰ Însuși Virgil Vătășianu când discută de bisericile – sală de mari dimensiuni, explică de ce acestea, în totalitatea lor, sunt tăvănuite.³⁶¹ Prezența contraforturilor presupune o anterioară boltire a navei, dar corelarea nu este neapărat necesară, deoarece la faza în care se afla goticul în Transilvania, articularea fațadelor cu contraforturi *„devenise un obicei estetic”*.³⁶² Faptul că nu au rămas urme care să justifice existența bolților, cum întâlnim la biserica din Dej, distrusă tot în anul 1601, considerăm edificiul gândit de la bun început ca tăvănuit.

Prin proporțiile sale monumentale, biserica din Târgu-Mureș poate fi considerată printre cele mai importante biserici-sală din Transilvania, constituind modelul pentru

numeroase edificii religioase. Aproape concomitent este ridicată și actuala biserică reformată din Turda, probabil, pe la 1400, cu o vastă navă, de 26 x 8,50 m, căreia în secolul trecut i s-au adus însemnate transformări. Mult mai monumentală, dar și cea mai frumoasă, este biserica reformată din Cluj (fig.46.a). Este ridicată de franciscani între anii 1487-1494, la îndemnul lui Matei Corvin, fiind și cea mai vastă biserică-sală, cu o navă de 35 x 15 m și un cor poligonal de 24 x 9,5 m, în ansamblul ei având o planimetrie asemănătoare bisericii din Târgu-Mureș. Remarcăm, între altele, pilaștrii puternici, care avansează în interior, tocmai pentru a prelua sarcina vastelor bolți ce se sprijină pe zidurile perimetrice. Forme asemănătoare, cu cele ale planului edificiului din Târgu-Mureș, are și biserica mănăstirii franciscanilor din Mediaș (fig.46.b), probabil edificată în a doua jumătate a secolului al XV-lea, dar nu mai târziu de anul 1490 când debutează lucrările de ridicare a noii cetăți. Chiar dacă nu are proporțiile bisericilor de la Cluj sau Târgu-Mureș, biserica din Mediaș, prin dimensiunile ei, de 28 m lungime la navă și 19 m la cor, deci un total de 47 m, poate fi considerată de o mărime majoră.

În comparație cu acestea, biserica romano-catolică a paulinilor din Teiuș (fig. 46.c) este de proporții mai modeste, cu un interior de 27,10 m. Este ridicată cu sprijinul lui Iancu de Hunedoara, iar un document din anul 1449 indică și meșterul care a zidit-o, aspect mai puțin cunoscut la alte biserici și anume „pietrarul” (lapicida) Conrad din Brașov. Încheiem această succintă descriere de biserici cu biserica evanghelică din Slimnic (fig.46.d), la rândul ei ridicată în etape. Un document din 1342 amintește de corul bisericii, ca o primă etapă, cu dimensiuni de 14,64 x 7,41 m. În prima parte a secolului al XVI-lea se realizează nava, de 16,76 x 8,65 m, mult prea mică față de cor.

Fațadele bisericii din Târgu-Mureș au o ținută sobră, a căror severitate este atenuată de cele două portaluri, dinspre vest și sud. Elementul principal al fațadei principale – dinspre vest – îl constituie portalul bogat articulat (fig.47.a, b), mărginit de două ferestre înalte și largi, cu glafuri cioplite în piatră, situat pe axul principal al edificiului. Este situat într-un rezalit simplu, cu jambaje din piatră, de talie, pentru sprijinirea frontului triunghiular care adăpostește arhivolta. Montanții din piatră s-au format din alternarea treptată a șapte toruri cu șase cavete (fig.48.a,b). Deasupra ușciilor se află o cezură de friză decorativă continuă care se substituie capitulelor, creând aspectul unei console. Frizele trasează punctele de naștere a masivei arhivolte, constituind, totodată, un echilibru în compoziția portalului care, prin abrazura sa, atrage atenția. Decorul plastic înșirat reprezintă pe fiecare friză ciorchini de struguri și frunze de viță de vie, ce compun desene simple, perfect lizibile. Întreaga compoziție comportă analogii cu portalul vestic al bisericii evanghelice din Livezile (jud. Bistrița-Năsăud), sau al celor de la Richiș și Buzd, care datează de la începutul secolului al XV-lea,³⁶³ cu deosebirea că, cel de la Târgu-Mureș este mult mai bogat decorat. O perfectă corespondență dintre arhivoltă și ușci (cezură marcată) o găsim la bisericile din Dej și Turda. Prin analiza portalului de la Turda, putem considera că portalul bisericii din Târgu-Mureș a fost pregătit înainte de anul 1400.

Și la fațada sudică elementul decorativ principal îl constituie portalul, amenajat în grosimea peretelui, sub fereastra a treia. Această deplasare a accesului pe unul din flancuri se explică prin dorința de a-i primi mai bine pe credincioși, fiind o practică larg răspândită în epoca gotică, nu în puține cazuri îndeplinind și rol decorativ. Atât ca dimensiune cât și ca bogăție de forme, portalul sudic este mai simplu (fig.48.c). Ușciile săi sunt compuși din trei cavete și dintr-un tor mai subțire. Barele torurilor sunt asemănătoare cu cele ale portalului principal, iar capitulele sunt tratate plastic cu frunze

de stejar stilizate. Prin forma sa, portalul indică realizarea într-o perioadă ceva mai târzie, probabil prin anii 1450-1460.³⁶⁴ Cu ocazia efectuării unor lucrări de reparații între anii 1830 și 1850, portalul este înzidit. În timpanul portalului se află o frescă cu temă religioasă.

Lucrările de reparare și transformare a bisericii, cât și de fortificare a edificiilor monahice, de la sfârșitul secolului al XV-lea, probabil au fost dirijate de pietrarul Gheorghe (Kőfaragó György – *Gergius lapicida*), cunoscut sculptor în construcții, care făcea parte din atelierul călugărului arhitect minorit Ioan (Joannes), din perioada de domnie a lui Matia Corvinul.³⁶⁵ Afirmatia se bazează pe faptul că văduva sculptorului, Magdalena, donează orașului suma de 11 florini,³⁶⁶ unde artistul a realizat lucrări.

Revenind la cea de-a treia fază de edificare a complexului facem mențiunea că turnul clopotniță, fiind realizat ulterior, și-a adoptat dispoziția după scările mănăstirii. În plan, turnul prezintă o formă ușor dreptunghiulară, cu mărimi de 8,0 x 9,0 m, la nivelul parterului zidurile avînd grosimi de 1,80 m, înălțimea totală a celor patru niveluri componente fiind de 50 m. Remarcăm, atât la turn cât și la aripă, tipul de cărămidă din care au fost realizate, fiind mai lată decât la restul construcțiilor. La parterul turnului se află o încăpere mai vastă, care are intrarea dinspre coridorul ce lega fosta sacristie și capela cu altarul. Intrarea în turn se află la primul etaj. La ambele intrări remarcăm ancadramentele din piatră a căror profilatură cu muchie teșită se încheie într-un arc frînt. Realizarea turnului se pare că a impus amputarea părții vestice a mănăstirii, inclusiv modificarea structurii acoperișului.

Biserica poate fi considerată, fără îndoială, printre cele mai frumoase edificii de cult din Transilvania. Ceva mai târziu, în secolul al XVII-lea, cronicarul Francisc Nagy Szabó avea să noteze în memoriile sale, cu o ușoară mândrie locală, următoarele: *„Această biserică fusese atât de măreață, avuse geamuri atât de frumoase încât una asemănătoare în Transilvania nu e, nici nu va fi și nici nu fusese. Se aflase în ea o orgă bună și mare, care avea un lăcaș atât de reușit în biserică, cum nu era pereche în nici unul din orașele fortificate din Transilvania, nici măcar la Alba, nici în altă parte. Fusese o construcție foarte frumoasă, clopotele alese pe sprânceană, iar orologiul fusese unul mare și bun”*.³⁶⁷

Vechile decorații gotice care împodobeau interiorul bisericii și al credo-ului fostei mănăstiri franciscane nu s-au mai păstrat. În anul 1556, locuitorii orașului, trecând la noua religie, alungă călugării aflați pe platoul cetății. Cu această ocazie mănăstirea este transformată în biserică calvină, o parte din ea este demolată sau dată nobililor maghiari, statuile conform credoului reformat fiind distruse, o mare parte din mobilier este înlocuit, iar frescele sunt acoperite cu var, fără să avem cunoștință de distrugerii mai grave, cum s-a întâmplat în alte localități din Transilvania. Puținele fresce rămase au fost descoperite în secolul al XX-lea. Un fragment din vechea frescă, existent încă în anul 1870,³⁶⁸ în care se distinge un bărbat în genunchi în fața Sfintei Fecioare, permite datarea frescelor – cel puțin aproximativ – în jurul anului 1482. Ctitorul, în acest caz, nu putea fi decât principele Transilvaniei, Ștefan Báthory, cel care a dispus fortificarea bisericii și a mănăstirii. Despre stilul și forma vechilor decorații picturale, putem să ne facem o imagine din fresca provenită, cel târziu, din primul sfert al secolului al XVI-lea, aflată în timpanul portalului gotic de pe latura sudică a navei. Cu toată starea de degradare în care se află, dar destul de lizibilă, fresca poate fi considerată ca un produs al renașterii transilvănene,³⁶⁹ prin tematica ce o prezintă și anume Flagelația lui Iisus Hristos. Alte păreri sunt de natură să considere fresca ca reprezentând Flagelația Sfântului Leonard

(fig.49), pe considerentul că pictura, probabil, a fost realizată la comanda lui Leonard Barlabássy, vicevoievod al Transilvaniei, important susținător a mănăstirii franciscane din localitate. Considerăm și noi că Barlabássy este cel care a comandat fresca, întrucât însăși tema frescei este legată de numele acestuia. Un document datat la 28 ianuarie 1525 arată că pentru mănăstirea din Târgu-Mureș, unde la cererea sa este și înmormântat, lasă prin testament suma de 151 florini.³⁷⁰ Pe lângă iconografia caracteristică goticului târziu, cu elemente arhitecturale și vestimentație caracteristică perioadei, fresca conține două steme: una fiind stema regatului ungar, pe când următoarea este stema familiei Barlabássy. Fresca mai cuprinde două inscripții, pe două rânduri, cu litere caracteristice goticului târziu, prima pe partea stângă, deasupra; a doua, pe partea dreaptă, jos și anume:

N.I.A.L.P.E.

A.N.R.S.

Un alt susținător al mănăstirii din Târgu-Mureș este János Lázár Szentannai, care în anul 1549 donează o șesime din venitul morii ce o deține. Este de înțeles că dintre vechile decorații artistice, în afara celor descrise, s-au mai păstrat doar câteva. Un crucifix, ce-l putem considera ca realizat la sfârșitul secolului al XV-lea în atelierele lui Weit Stoss, în prezent se află în altarul bisericii catolice din Eremitu (județul Mureș). Un panou pictat, reprezentând pe Fecioara Maria, provenit dintr-un altar poliptic, se află la Galeria Națională Maghiară din Budapesta, fiind cumpărat în anul 1907, fără să avem siguranța că provine din mănăstirea din Târgu-Mureș. Din decorația interioară a bisericii și a mănăstirii medievale s-au mai păstrat doar câteva fragmente, ele fiind descoperite cu prilejul unor lucrări de restaurare sau sondaje arheologice. În fosta capelă a mănăstirii, într-un decor vegetal, se află figura a doi episcopi ale căror veșminte, unul în stil occidental, iar celălalt în stil bizantin, sunt în totală contradicție: cel bizantin îl prezintă pe Sfântul Grigore, ca unul dintre sfinții acceptați de franciscani. Un mic fragment de frescă găsit în navă oferă prea puține posibilități de analizare.

Cunoaștem faptul că în anii 1601 și 1602 edificiile monahale au suferit grave deteriorări. În anii 1658 și 1660-1661, ca urmare a campaniilor turco-tătare, biserica este afectată, fiind incendiată. Ca urmare, la sfârșitul secolului se impune repararea clădirilor eclesiastice din cetate, puținele intervenții de până atunci, după cum vom vedea, fiind nesemnificative. O primă acțiune de renovare are loc în anul 1662, probabil ca urmare a sprijinului dat de principele Mihai Apaffi I.³⁷¹ Date mai certe privind lucrările de reparare a bisericii ne provin de la Korczedi Szöcs Mihai, meșter al breslei blănarilor,³⁷² care menționează că, în anul 1668, în timpul primarului Ioan Nagy Csiszár, turnul bisericii a fost retencuit, învelitoarea de șindrilă a fleșei a fost vopsită în ulei, iar în locul sferelor care încununau turnulețele și fleșa s-au pus altele, confecționate la Sighișoara.³⁷³ Lucrările la fleșa turnului au debutat la 17 mai, meșter fiind Karancsi Molnár Miklós care a demontat sferele vechi. Cu această ocazie în sfera mare s-a găsit o scrisoare datată: *Anno 1601, die 5-ik Augusti*. La 5 iunie s-a montat tija și sfera cea nouă, de către același meșter, împreună cu cobreslașul Kercsedí Szocs Mihály. La 13 iulie lucrările de acoperire a fleșei cât și de tencuire a turnului sunt terminate.³⁷⁴ La 25 mai 1673 este montat și clopotul care încă în anul 1659 este donat parohiei de către numitul Balogh László.³⁷⁵

Lucrările de reparare a bisericii sunt reluate după aproape un sfert de secol, în anul 1693, cu sprijinul material al cancelarului Teleki Mihai, din dijma de grâu provenită de pe domeniul său din Gornești, donată la 7 august 1685.³⁷⁶ Cele mai importante lucrări

sunt realizate la navă, căreia i se confecționează un imens tavan casetat, împodobit cu flori și inscripții. Tavanul este realizat de meșteri dulgheri sighișoreni, cât și de un pictor care nu putea fi altul decât cel care a pictat casetele.³⁷⁷ Materialul lemnos a fost cumpărat din zona Gheorgheniului. O imagine similară a modului în care a fost realizat și decorat tavanul, îl oferă biserica din Dej, la care ne-am mai referit. După ce în însemnările sale, preotul reformat Székely Márton menționează că nu cunoaște data construirii bisericii, el arată că i-au parvenit câteva casete cu inscripții, una notând anul 1602, deci confirmând data când biserica a ars, iar o alta făcând mențiunea că edificiul a fost reparat „așa cum s-a putut, în mod imperfect”, „Anno Domini 1616”,³⁷⁸ deci în perioada lui Gabriel Bethlen, probabil la scurt timp după ce localității i-a fost conferit rangul de oraș liber. O altă inscripție consemnează anul 1693, deci, data când s-au terminat lucrările de renovare a bisericii.

Acest acoperiș italian, cu tavan casetat, a fost realizat mai jos decât nivelul cornișei, astfel încât coama învelitoarei depășea chiar cu puțin nivelul zidurilor, ea ascunzând privirii acoperișul care, ipotetic, era plan sau în două ape cu panta redusă. El a dăinuit timp de aproape un secol, o înfățișare a acestuia provenind de la gravura lui Haas J. Ignac, după desenul lui Konrad von Weiss, realizat în 1736 (fig.50).

Între timp, către sfârșitul secolului, orașul Târgu-Mureș și cetatea acestuia sunt incluse în tratatul de la Blaj, din 27 octombrie 1687,³⁷⁹ prin care, împreună cu alte orașe din Transilvania, devin garnizoane austriece. Următoarele evenimente produc noi pagube bisericii și cetății, necesitând alte renovări, asupra cărora vom reveni în capitolul următor.

Clădire publică religioasă a fost și vechea bolniță „Sf. Duh”, de fapt un azil pentru sărmani, cu o mică biserică – capelă din lemn, situată în strada Ștefan cel Mare, pe locul actualei Biserici mici reformate, prin a cărei edificare în anii 1815-1830, vechiul așezământ spitalicesc a fost demolat³⁸⁰. Când a fost întemeiat acest „xenodochium” sau „nosocomium” este greu de presupus. El este însă amintit la 1 februarie 1511 („hospitalis Sanctispiritus de Zekelvasarhel”) cu ocazia unor donații ce le primește din partea Scaunului Mureș: o casă cu toate terenurile aferente în satul Șăușa (Sóspatak),³⁸¹ ceea ce presupune întemeierea sa cel târziu la sfârșitul secolului al XV-lea.

În sfârșit, amintim și vechea mănăstire pentru călugărițe din strada Mihai Viteazul, a cărei anterioară denumire „Mănăstirii” (Klastrom) o mai pomenea. Este amintită această mănăstire încă din anul 1503, ca mănăstirea veche (*régi klastrom*), apoi la 1549 când primește dreptul de folosință asupra unei jumătăți din veniturile morii de la Micești.³⁸² În anul 1576 reformatul Göcsi Máthé cumpără mănăstirea, cu condiția ca călugărițele Nyujtódi Borbála și Járαι Margit să rămână acolo cât timp trăiesc.³⁸³ În anul 1721, o însemnare încă mai consemna ruinele vechii mănăstiri: „*Celebre olim ad partem Orientalem Sancti Monialium Monasterium clivo impositum cujus modo per leve vestigium super est*”.³⁸⁴ Locul precis unde exista mănăstirea nu-l cunoaștem documentar, însă bănuim că aceasta era situată în zona de început a străzii Mihai Viteazul, pe locul unde în prezent se află vechea clădire de la nr. 3, cunoscută sub denumirea de „Surlott Grádics”, cu sensul de „scările de lemn frecate.”

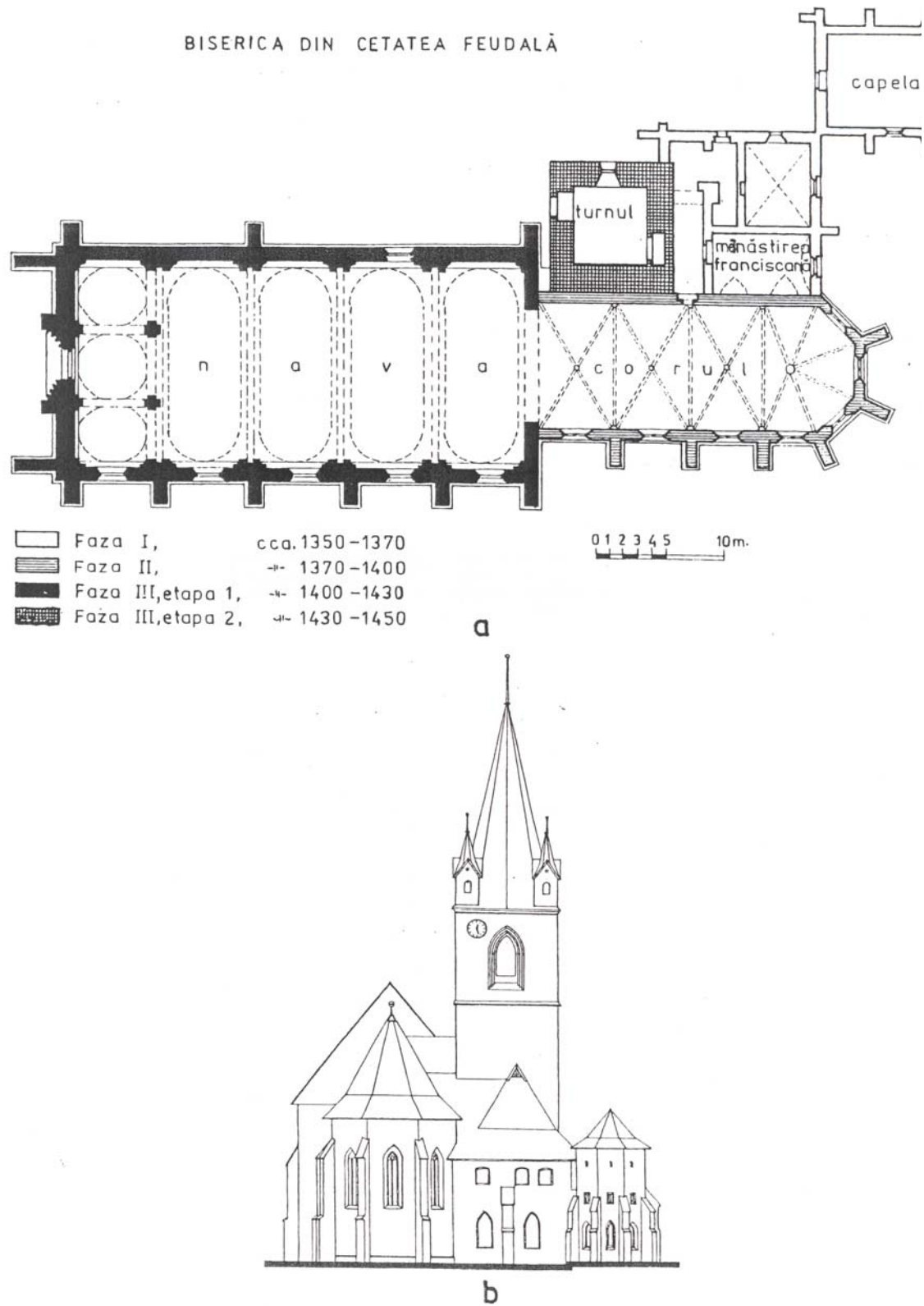

Fig. 43. Biserica gotică din cetate.
 a – Etapele constructive, plan; b – Capătul de vest al bisericii, desen.

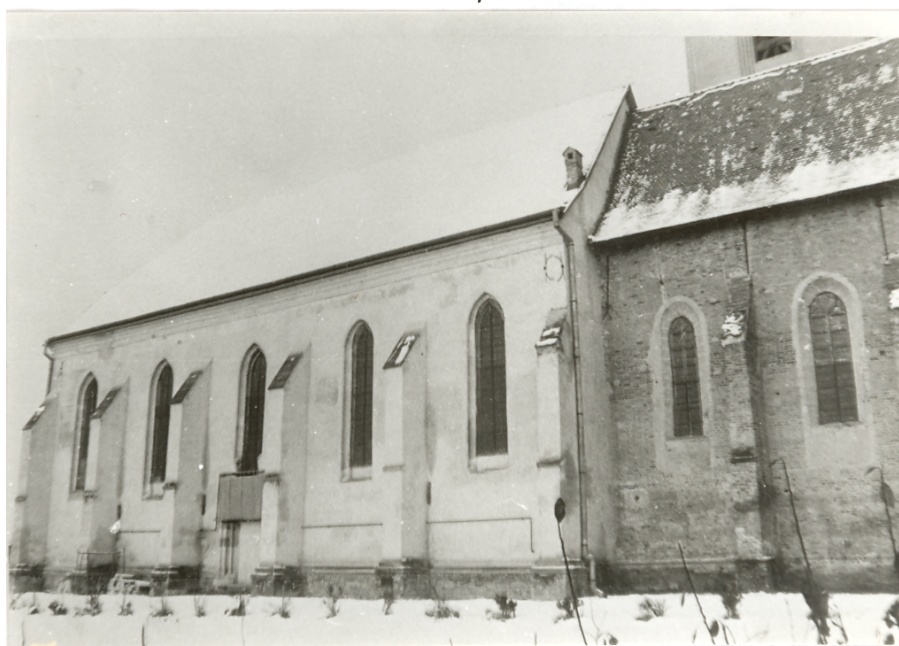
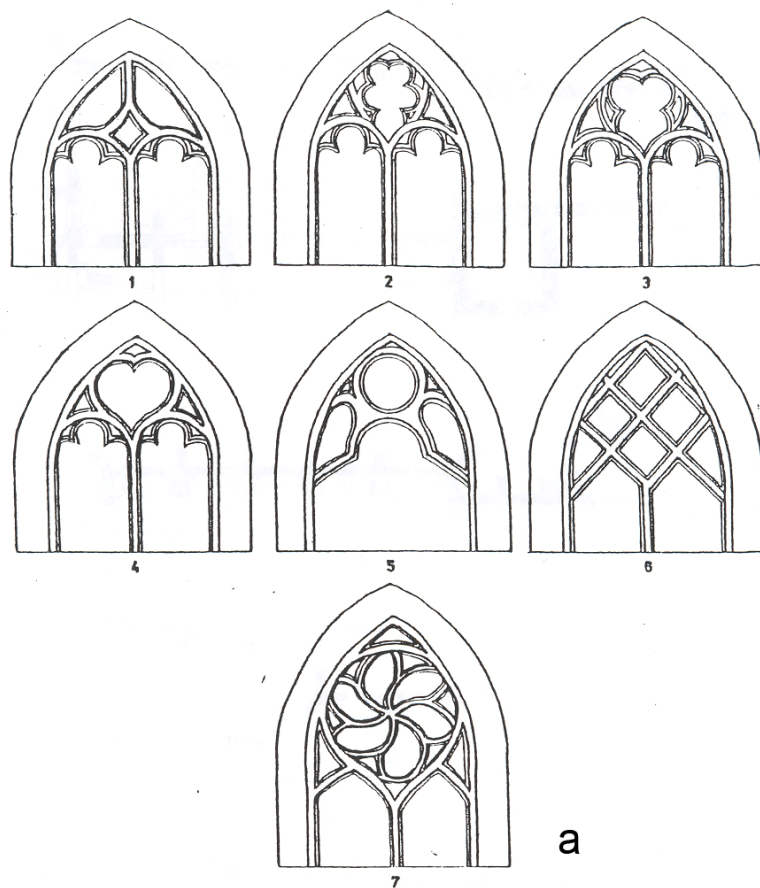

a

b

Fig. 44. Biserica franciscană din cetate. a – Capela bisericii;
b – Bolta corului.

b

Fig. 45. Biserica franciscana din cetate. a – Ferestrele gotice ale corului;
1-4, 6 în gotic matur; 5, 7 în gotic târziu-flamboiant;
b – Fațada sudică a bisericii, vedere generală.

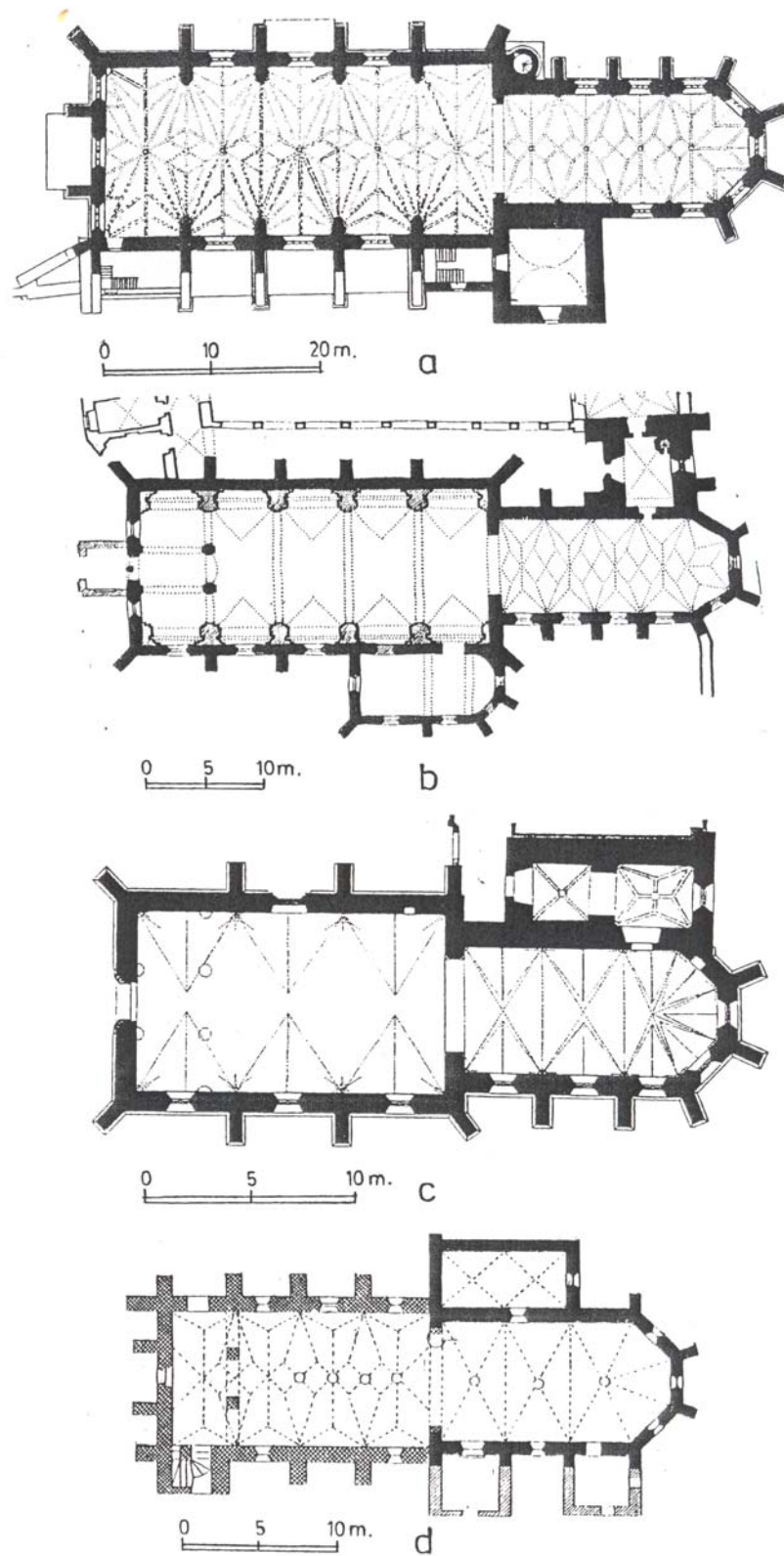
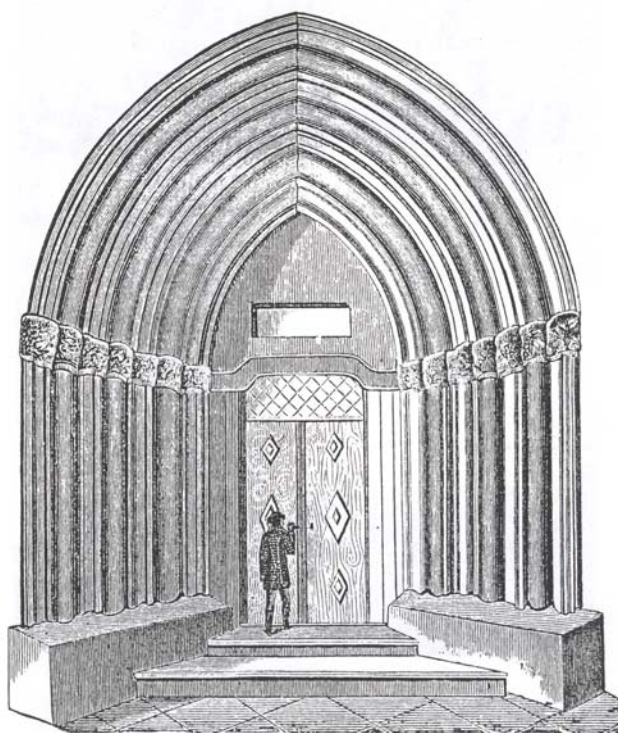

Fig. 46. Biserici-sală, în stil gotic, din Transilvania.
a – Cluj-Napoca; b – Mediaș; c – Teiuș; d – Slimnic.

a

b

Fig. 47. Portalul de vest al bisericii. a – Vedere generală;
b – desen după Orbán Balázs.

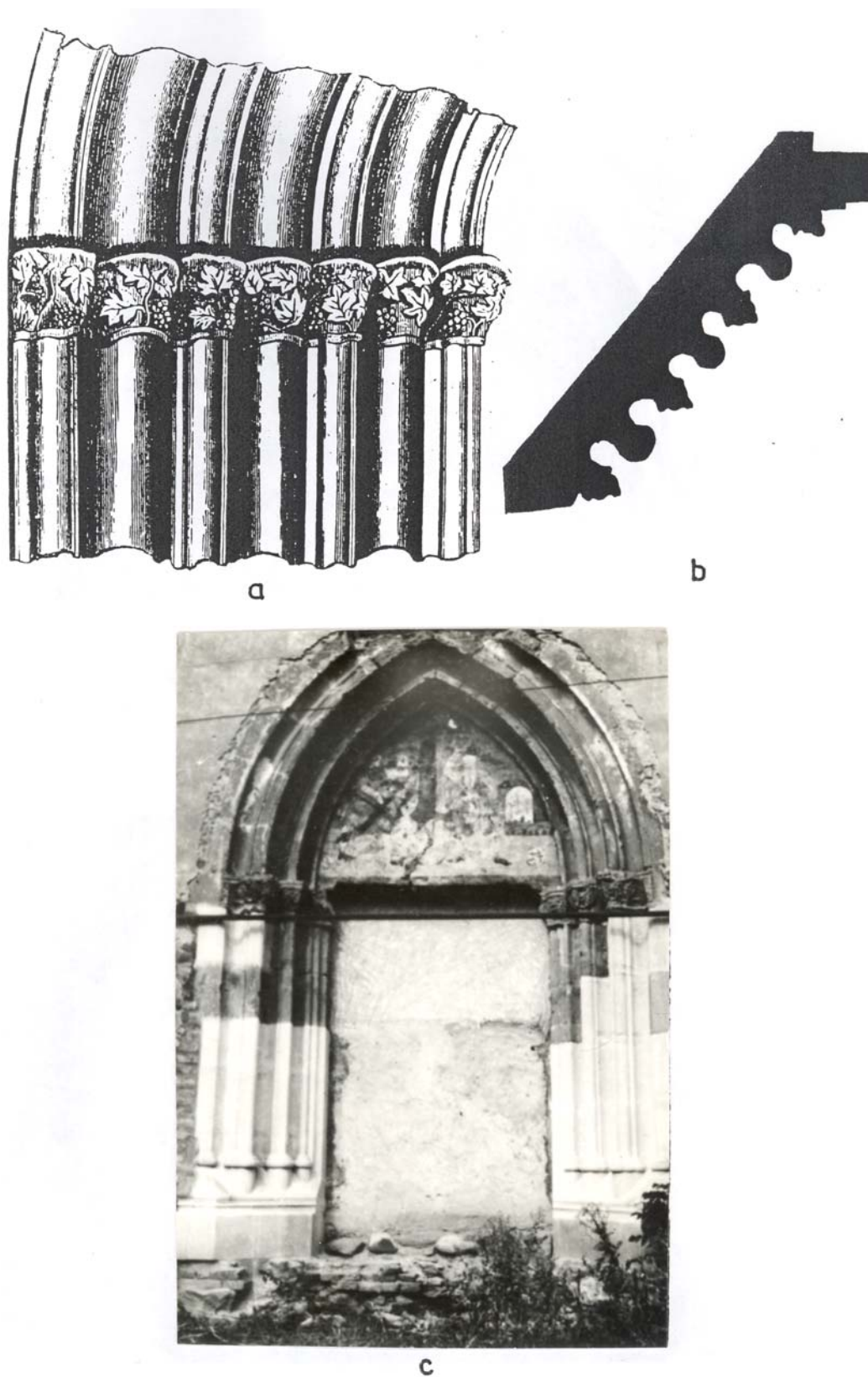

fig. 48. Biserica franciscană din cetate. a – Montanții portalului de vest, după Orbán Balázs; b – Secțiunea montanților, după Orbán Balázs; c- Portalul de sud, aspectul actual.

Fig. 49. Fresca de pe timpanul portalului de sud.

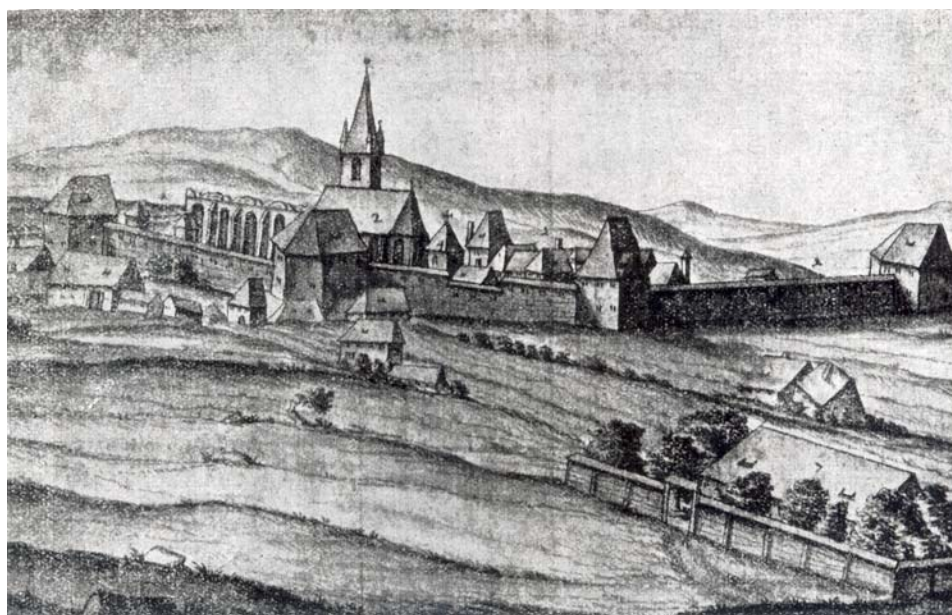

Fig. 50. Cetatea orașului Târgu-Mureș în anul 1736,
detaliu din gravura lui Konrad von Weiss.

c) **Arhitectura civilă.** O reconstituire a tezaurului de forme ale arhitecturii și fondului de locuințe până la sfârșitul secolului al XVIII-lea este greu de efectuat și aceasta, pe de-o parte, datorită păstrării din perioada respectivă doar a trei clădiri de locuit³⁸⁵ dar și a lipsei unor informații scrise, îndeosebi tabele de impuneri (cum s-a procedat în scaunele săsești), cu diferențieri pe categorii de clădiri, din cauza și inexistenței unor descrieri sau reprezentări grafice, care să permită urmărirea în toate detaliile a evoluției clădirii de locuit, a casei orășenești în general.

Locuințele de pe ulițele orașului primelor secole de existență erau mici, având construcții din pământ sau lemn, acoperite cu șindrilă sau paie, după cum am arătat la timpul potrivit, ele fiind înlocuite pe parcurs cu altele noi. Pe lângă acest aspect, adăugăm distrugerile provocate de războaie, alte accidente, care au produs distrugerea, și implicit, dispariția a numeroase clădiri. La 1617 un incendiu distruge două case în piața Trandafirilor (Pocloș). Referindu-se la acesta, cronicarul Francisc Nagy Szabó scria: „*Pe strada Iadului au ars două case din pricina muschetei fiilor lui Simonfi Máté.*”³⁸⁶ Un altul, la 2 aprilie 1623, provenit de la casa numitului Gál Mihai din strada Revoluției (Sfântu Gheorghe), arde până la temelie un număr de 57 case. Privitor la acest incendiu memorialistul Francisc Nagy Szabó arăta: „*die 2 apr. ulița Sfântu Gheorghe s-a aprins de la casa lui Gál Mihály și au ars 57 de case. Mie mi-au ars – m-am fost mutat acolo cu toate cele de trebuință casei – șopru, casa, stogurile și bârnele, scândurile, șipcile trebuincioase casei. Avut-am în astă zi o pagubă de 600 florini ca nimic.*”³⁸⁷ La 2 ianuarie 1662, principele Apafi Mihai face cunoscută locuitorilor orașului obligația încartuirii oștilor turcești. Acestea sosec în oraș abia la 8 martie, staționând timp de 18 zile, perioadă în care produc pagube însemnate atât orașului cât și locuitorilor. Ca urmare, la 14 martie 1662, Consiliul orașului face cunoscut principelui pagubele pricinuite orașului de incendiul din 13 martie, datorat oștilor turcești, cerând sprijin pentru îndepărtarea acestora din oraș.³⁸⁸ Nu trece un deceniu, că un alt incendiu distruge numeroase clădiri producând pagube însemnate.³⁸⁹

Calamitățile naturale sunt la fel de distrugătoare. Dintre acestea, inundațiile s-au dovedit deosebit de păgubitoare, prin efectul lor distrugător asupra pereților din paie sau din lemn ai clădirilor. Cunoaștem asemenea revărsări de apă încă din anul 1508, când ploile au căzut fără întrerupere între 29 mai și 24 august,³⁹⁰ apoi cele din anii 1554-1555, când apa a luat cu sine moara orașului,³⁹¹ acestea fiind și cele mai vechi și cunoscute inundații la Târgu-Mureș. La sfârșitul secolului al XVI-lea, în miez de iarnă, în luna ianuarie a anului 1598, Mureșul a ieșit din albie, producând inundații nemaîntâlnite de generații. Mai sunt cunoscute inundații, ca aceea din primăvara anului 1607, când „...*a fost o mare, neobișnuită revărsare de ape*”, sau din anul 1640.³⁹² Urmează inundațiile din anii 1649, 1654, în lunile iulie și august, apoi cele din anii 1668 și 1682.³⁹³

Un vânt puternic, din anul 1611, distruge cu brutalitate acoperișurile și coșurile de fum ale caselor, un altul are loc în anul 1613,³⁹⁴ iar cutremurele de pământ din anii 1620 și 1 februarie 1637, la fel, cauzează însemnate pierderi la clădiri.³⁹⁵ Privitor la acest cutremur memorialistul târgumureșean nota: „*În anul 1637, die 1 febr., a fost mare cutremur de pământ.*” La acestea și multe altele, adăugăm demolarea clădirilor situate în cetate, care puteau fi de ordinul zecilor, în majoritatea lor din materiale mai trainice și care ar fi oferit o oglindă fidelă a casei orășenești din secolele XVI și XVII.

Oricum, datorită prosperității financiare, pătura înstărită, patriciatul trece la edificarea de case la exigențele vieții orășenești: parterul cu prăvălie la stradă și spații destinate personalului de serviciu și pentru depozitare; etajul, legat de parter printr-o

scară mai vastă, are camere mai mari, destinate familiei și oaspeților. De această dată construcția în 2-3 travee este în dublu tact, având forma de „L” și mai puțin de „U”. Numărul de case edificate sau dobândite prin cumpărare era determinat de starea materială a beneficiarului, care, în timpul unei generații putea să aibă în proprietate numeroase imobile clădite. Un astfel de beneficiar este și Francisc Nagy Szabó, care în memorialul său nu ezită să arate ce imobile a dobândit. În anul 1604, când s-a căsătorit, îl găsim în una din odăile fostei școli: *„una dintre acelea mi s-a dat mie și aceea am fost gătit-o și, cu ea, acolo am locuit”*. *„În anul 1609 die 22 octobris – arată cronicarul – am cumpărat casa aceea care se află în vecinătatea soției lui Szabó Mihály, pe strada Sâncraiu, în cvartalul din sus de nevasta lui Köpeczi György; am dat pe ea o casă și 346 florini*. La 5 mai a anului 1615, mai arată cronicarul *„am început a pune să mi se ridice casa din strada Sâncraiuului, pe partea dinspre piață”*, adică spre piața Trandafirilor. Singura casă păstrată ce forma proprietatea cronicarului este aceea din piața Trandafirilor nr. 61, colț cu piața Petőfi, despre care arată: *„În acest an (1623), die 26 apr. apucatu-m-am să-mi ridic casa din colț”*, care este terminată în 1624. O altă casă este ridicată în anul 1632, *„din vecinătatea lui Borbély István și a casei lui Szőcs Mihály”*.³⁹⁶

Despre o înrădăcinare a stilului Renașterii în Târgu-Mureș, cum s-a petrecut în unele localități, nu se poate vorbi, deoarece patriciatul urban era doar în curs de formare și consolidare. Pe lângă aceasta, localitatea nu beneficia de tradiții artistice cum avea de exemplu Clujul, care încă în secolul al XVI-lea, pe patru decenii avea identificați 52 meșteri pietrari și zidari,³⁹⁷ fapt menționat în paginile anterioare. De aici își procură, la 7 ianuarie 1614, piatra de mormânt cronicarul Francisc Nagy Szabó, pentru care achită suma de 17 florini.³⁹⁸ Remarcăm, pe această cale, costul ridicat al unor elemente de piatră cioplită, furnizate de acei „lapicida” din Cluj, care beneficiau de cariere de calcar, situate în imediata apropiere a orașului.

Puținele mărturii scrise nu permit cunoașterea mai îndeaproape a structurii proprietăților și a valorii acestora. La 11 iunie 1606, proprietatea locuitorului Deák Bálint este evaluată de consilierii orașului la 400 florini. Ea se compunea dintr-un corp de clădire, cu pivnițe, fără a se menționa natura metarialelor de construcție, iar încăperile aveau sobe din cahle smălțuite. În continuarea casei, care cuprindea două încăperi, era o alta mai mică, patru dependințe cu cuptor de pâine, iar separat în curte, o altă construcție cu două încăperi.³⁹⁹ Ceva mai numeroase, alte documente menționează prețul unor clădiri, fapt care permite cunoașterea, cel puțin aproximativă, a mărimii acestora. Potrivit estimărilor făcute de Niedermaier, valoarea unui metru pătrat de clădire ajunge la 1,00-1,35 galbeni (deci 4,04-5,40 florini) și la peste 100 florini pentru o cameră, aceasta la clădiri „medii”, pe când pentru construcții mai pretențioase se ajunge până la 8 florini pe metru pătrat. Imobilele cu o valoare mai mică de 100 florini erau realizate din materiale ieftine, iar cele cu 190-250 florini, respectiv 300-350 florini, erau *„case zidite mai mari, cuprind 4-5, respectiv 6-7 încăperi, din care una sau două erau situate la subsol și restul la parter.”*⁴⁰⁰ Putem, deci, aprecia casa mai sus descrisă, ca realizată din cărămidă, cu două încăperi și pivniță, valoarea acesteia reprezentând circa 300 florini, din totalul celor 400 florini evaluați. Pentru clădirile realizate până la 1600, cea mai valoroasă este casa Köpeczi Tamás, din strada Revoluției nr. 1, edificată în anul 1554. La 19 aprilie 1636, orașul cumpără clădirea pentru suma de 1.200 florini, cedând și o casă în cetate.⁴⁰¹ Considerând casa din cetate la valoarea aproximativă de 300 florini, putem aprecia valoarea reală a casei care forma obiectul vânzării, la circa 1.500 florini. La suprafața desfășurată cât putea avea clădirea, de circa 790 mp (680 mp parterul și 110 mp

subsolul), ar reveni circa 1,89 galbeni pe metru pătrat, deci aproximativ 7,5 florini. Raportate la sumele stabilite de arhitectul Niedermaier, datele obținute sunt reale, casa având numeroase încăperi. De altfel, la acea dată, era cea mai bună și frumoasă clădire civilă din oraș, fapt determinant, când principele o dă, la 14 iunie 1631, în grija judeului orașului, Ștefan Nagy Szabó, cu obligația de a găzdui în ea persoanele de vază care vizitează localitatea.⁴⁰²

Două schimburi de proprietăți, înregistrate în prima parte a secolului al XVII-lea, întregesc cunoașterea structurii și estimarea valorică a două case de locuit, zidite, considerate ca existente, cel puțin, la sfârșitul secolului al XVI-lea. La 3 iulie 1614, orașul face un schimb de case (concamblum) cu Köpeczi Clara, care cedează orașului casa sa din strada Revoluției (Sf. Gheorghe), primind în schimb, o altă casă, tot în aceeași stradă și suma de 210 florini.⁴⁰³ Considerând că imobilul cedat de oraș valora cel puțin 150 florini, putem aprecia valoarea casei dobândite de oraș la circa 360 florini. La 16 ianuarie 1623, preotul Vásárhely Grigoriu primește ca despăgubire din partea orașului o casă în strada Revoluției și suma de 150 florini, în schimbul casei din strada Cozma, care s-a demolat odată cu construirea noii cetăți.⁴⁰⁴ Dacă considerăm valoarea casei primite tot la suma de cel puțin 150 florini, apreciem valoarea casei demolate la 300 florini. Rezultă, ca atare, că prima clădire menționată era o casă orășenească destul de trainică, cu cel puțin 5-6 încăperi, probabil prevăzută cu subsol și parter, iar a doua clădire avea 4-5 încăperi, repartizată tot pe două niveluri, dar fără etaj. În sfârșit, un act de vânzare, din 4 octombrie 1576,⁴⁰⁵ face cunoscută o altă casă, menționată încă în anul 1503. Preotul Göcsy Máté cumpără de la bătrânele călugărițe Nyujtodi Borbála și Járαι Margareta, pentru suma de 75 florini, „casa de piatră” din strada Mihai Viteazul (Mănăstirii), cu condiția ca acestea să rămână să locuiască în aceasta pe tot timpul vieții. Vânzarea este întărită, la 21 octombrie 1576, de voievodul Cristof Báthory.⁴⁰⁶ Acest târg este însă contestat de numitul Zok Petri, fapt arătat principelui de către cumpărător printr-o scrisoare datată la 12 martie 1577.⁴⁰⁷ Presupunem că valoarea acestei case putea fi mult mai mare decât cei 75 florini, dacă nu dublă.

Pentru secolul al XVII-lea, întâlnim case sărace, al căror preț de 26, 34, 50, 60 și 83 florini⁴⁰⁸ presupune că acestea erau clădiri de dimensiuni mai mici, pe un singur nivel și, aproape sigur, realizate din materiale ieftine, și care puteau cuprinde una sau cel mult două încăperi locuibile. Prețurile mai mari de 140, 150, 175, 180, 200, 210 și 270 florini⁴⁰⁹ le aveau unele case care, de această dată, puteau fi realizate și pe două niveluri, cu subsol, tot din materiale ieftine, dar cu un număr mai mare de încăperi. Cu câte 400 florini sunt evaluate două case⁴¹⁰ care, de această dată, sunt probabil case cu parter și etaj, din materiale durabile și cu încăperi mai numeroase. De dimensiuni relativ mari a putut fi și casa cumpărată în strada Călărașilor (Sâncraului), la 22 decembrie 1609, de cronicarul Francisc Nagy Szabó, pentru care a achitat suma de 316 florini și a mai dat o casă,⁴¹¹ deci valoarea casei dobândite putea fi de cca. 500 florini.

Îndeosebi casele patriciatului aveau interioare decorate cu gust, în majoritatea cazurilor de certă influență renescentistă. Un obiect menit să dea încăperii o notă de eleganță era soba, în mare parte confecționată din cahle smălțuite sau nesmălțuite, dar și cu brâuri și ornamente, produse ale olarilor breslași din oraș, al căror număr putea fi însemnat, sau de olari din altă parte. Am mai menționat că în incinta cetății au fost descoperite numeroase cahle de teracotă, provenite de la casele existente pe teritoriul cetății și demolate în secolul al XVIII-lea, molozul rezultat fiind folosit ca umpluturi și nivelări, îndeosebi în partea de sud și nord a cetății. Câteva cahle poartă inscripția „1599

F.I.”, autorul putând fi acel Fazakas Imre, care la 1657 se afla în fruntea breslei olarilor.⁴¹² În mod similar, cahla având inscripțiile „1600” și respectiv „MF”, presupun ca autor pe olarul Fazakas Mátyás, citat într-un document din anul 1603.⁴¹³

Cea mai veche clădire civilă care s-a păstrat până în prezent și prima asupra căreia ne oprim, este casa Köpeczi, situată în strada Revoluției nr.1. Cercetările efectuate asupra construcției n-au dus la descoperirea unor inscripții care să-i ateste data înălțării sau la cunoașterea proiectantului. Într-o asemenea situație, supunem atenției documentele de epocă și alte relatări din literatura de specialitate. Clădirea constituie ctitorirea lui Köpeczi Tamás, persoană marcantă în viața socială a orașului, îndeplinind diferite funcții, de trezorier al țării și jude sau jurat al orașului, activități care i-au deschis calea spre înavuțire. Memoriile cronicarului Borsos Sebestyén⁴¹⁴ arată că fiica lui Köpeczi Tamás a fost soția acestuia, cu care s-a căsătorit în anul 1550, și că, în anul 1554, a construit casa de la intersecția străzilor Sf. Gheorghe și Sîncraului.⁴¹⁵ Alte surse indică ridicarea clădirii în anul 1550,⁴¹⁶ dată pe care o considerăm mai puțin probabilă.

De numele lui Köpeczi Tamás sunt legate mai multe documente, însă cel mai însemnat este cel din 27 septembrie 1538, când, în calitate sa de jude al orașului, face cunoscut judeului din Bistrița faptul că, la 26 septembrie, a sosit în localitate domnitorul moldovean Petru Rareș, fiind găzduit în casa lui Bernad Tamásy, unde a băut vin din pivnița acestuia, ca în a doua zi să plece spre Cetatea Ciceului.⁴¹⁷ Legat de acest eveniment istoricul Constantin Rezachevici scria: *„Dealtminteri, la 26 septembrie 1538, într-o joi de dimineață, Petru Rareș sosi la Odorheiu Secuiesc, neștiut decât de un nobil din Ciuc (probabil un primipil sau fruntaș secui), care-l însoțea și care înștiința despre acesta pe judele orașului. A fost primit și ospătat de Bernad Tamásy, judele Thomas Kapecy dându-i vin din pivnița sa”*.⁴¹⁹ Înclinăm să credem că Bernad Tamásy este acel „boiarin ungurescu” amintit de cronicarul Grigore Ureche în cronica sa.⁴²⁰

După distrugerile provocate orașului prin cele două incursiuni de pedepsire a locuitorilor, din anii 1601 și 1602, la scurt timp casa este cumpărată de Nagy Szabó János, tatăl cronicarului Nagy Szabó Ferencz, după care, prin moștenire, ajunge în posesia fratelui mai mic al acestuia.⁴²¹ La 14 iulie 1631, când proprietar era Szabó István, clădirea avea să primească din partea principelui Gheorghe Rákoczi I (1593-1648) dreptul de înnobilare. Documentul păstrat⁴²² arată că această clădire a fost un „... lăcaș prințesc unde erau adăpostiți principii, fiind scutiți de ori ce fel de încartiruiuri” și, ca urmare „... să nu se încumete cineva a se apropia fără acceptul acestuia (al proprietarului) căci cine vor face altfel, nu vor scăpa fără a fi pedepsiți”.

Pe anumite considerente de ordin financiar, Szabó István a încercat în două rânduri să facă un schimb de proprietăți cu numitul Borbély István, dar de fiecare dată a fost oprit de fratele său, cronicarul Nagy Szabó Ferencz, care i-a dat anumite sume de bani pentru a-l ajuta. Oricum, în anul 1648, tranzacția era efectuată deoarece cronicarul scria că: *„Die 21 ianuar. A murit frate-meu mai mic, Szabó István, și a fost înmormântat la 23, n-a trăit mult în coșmelia schimbată cu Borbély István”*.⁴²³ Familia Borbély păstrează clădirea până după mijlocul secolului al XVIII-lea, când, rând pe rând, ea este cumpărată de groful Teleki László, prima tranzacție având loc la 29 noiembrie 1756.⁴²⁴ Odată cu noul proprietar, doar la câțiva ani de la dobândire, clădirea va cunoaște ample modificări structurale și funcționale, inclusiv ridicarea etajului.

Din nefericire, lipsa unor documente, scrise sau grafice, fac imposibilă cunoașterea, fie ca plan, fie ca arhitectură, a construcției inițiale. Reprezentările grafice din anii 1820 și 1827 ale cancelistului Toth Ștefan, asupra cărora vom reveni ceva mai

încolo, sunt primele imagini mai vechi cunoscute, ele înfățișând clădirea la scurt timp după terminarea lucrărilor de extindere de către familia Teleki. Cât despre clădirea realizată în secolul al XVI-lea nu ne rămâne decât să-i intuim formele. Analizând releveul construcției putem aprecia că, îndubitabil, planul clădirii a fost în formă de „L”, față de care, cu prilejul lucrărilor din anii 1763-1769, clădirea nu a suferit modificări substanțiale. Analiza elementelor păstrate din prima etapă de ridicare a clădirii vestesc trecerea arhitecturii civile târgumureșene la noul stil, cel al Renașterii. Lipsa unor meșteri, dar și a unei bresle de constructori, ca și persistența construcțiilor de lemn sau de paiantă, cărămida fiind încă prea scumpă, sunt principalii factori care au condus la realizarea a prea puține asemenea clădiri care să se păstreze, așa cum s-a petrecut la Sighișoara, Sibiu, Cluj sau Mediaș. Cert este faptul că, la Târgu-Mureș din perioada Renașterii s-a mai păstrat doar casa cronicarului Nagy Szabó Ferencz din piața Trandafirilor nr. 61. Oricum, casa lui Köpeczi Tamás poate fi apreciată ca un monument reprezentativ al tipului casei patriciatului transilvănean de la mijlocul secolului al XVI-lea.

Din prima etapă se evidențiază în planul subsolului, de pe latura aflată spre strada Călărașilor, zidurile masive ce delimitează cele patru spații înșiruite, care comunică cu coridoarele de acces la scări, toate încăperile fiind retrase de la aliniamentul general al parterului, cu excepția unei nișe ce ajunge la aliniamentul străzii, cu rol de aerisire. Deasupra spațiului umplut cu pământ se afla acel pasaj boltit pentru cumpărători, susținut spre stradă cu stâlpi din piatră. Pe latura dinspre strada Revoluției se află intrarea, urmată de o pivniță. Faptul că structura subsolului s-a păstrat aproape în întregime o demonstrează bolțile semicilindrice, cu unele penetrații, precum și bolțile în cruce cu muchiile ieșite, ce acoperă spațiile. Cât privește parterul, în afară de zidurile perimetrice și a unor fragmente portante din interior, acesta nu mai are alte elemente de construcție originare. Bolțile specifice Renașterii au dispărut cu ocazia lucrărilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, locul lor fiind luat de bolți cu dublă curbură, armate pe intrados cu arcuri dublouri, caracteristice barocului.

În plan clădirea existentă prezintă forma de „L”, cele două aripi având câte nouă axe, fiind apropiate ca lungime: 30 m spre strada Revoluției, unde pe axa a șasea se află portalul, și 32 m spre strada Călărașilor (fig.51, 52.a). Prin noua formă planimetrică s-a favorizat inserarea unor noi elemente și aplicarea altor sisteme de execuție decât cele tradiționale, inclusiv o altă organizare a spațiului interior. Cu toate modificările, parterul a rămas tot fragmentat, cu încăperi întunecoase și ziduri divizoare, în schimb etajul, prin sistemul constructiv, de factură barocă, prezintă spații mai largi și luminoase.

Fațadele exterioare ale clădirii (fig.52.b) prezintă forme simple. Zidul parterului este străpuns de ferestre în arc bombat, iar intrările se aliniază ferestrelor, toate lipsite de elemente decorative deosebite. La etaj, ferestrele au ancadrame dreptunghiulare. Pe fațada sudică, articulată prin pilaștri dorici, ferestrele sunt grupate câte una, două sau trei, în patru travee. Axa principală, care cuprinde la parter intrarea, iar la etaj o fereastră, formează o travee, determinată în afară de pilaștrii dorici dubli. Aripa vestică prezintă o fațadă cu articulare identică, pilaștrii dorici delimitând trei panouri, fiecare cuprinzând câte trei axe. Acoperișul este înalt și prezintă pante repezi, unite la coamă, ce merg paralel cu strada. Învelitoarea este din țigla solzi, dublu așezată. Portalul principal monumental, a fost realizat în perioada dintre cele două războaie mondiale. La acesta s-a folosit piatră artificială, cu decorații florale și zoomorfe.

Din perioada Renașterii ne parvine și casa lui Francisc Nagy Szabó, azi aflată în proprietatea Parohiei romano-catolice. Clădirea face parte din categoria construcțiilor aparținătoare primei părți a secolului al XVII-lea, corespunzătoare Renașterii târzii. Ea face parte din ansamblul monumentelor istorice și de arhitectură din zona centrală a orașului, fiind situată pe latura sudică a pieții Trandafirilor, la nr. 61. Aparține tipologiei tradiționale secolului al XVII-lea, cu planul în formă de „L” (fig.53.a), cu un unghi într-o imperceptibilă evazare, monumentul fiind singurul edificiu care s-a păstrat în bune condiții și la forma inițială, purtând amprenta doar a unor ușoare intervenții. Clădirea este cunoscută și sub numele ctitorului, om de vază în conducerea orașului și a breslei croitorilor, la care, o anumită perioadă, a fost și staroste de breaslă. Aripa nordică a clădirii, desfășurată spre piața Trandafirilor, măsoară 25 m lungime, înscriind 6 axe, iar aripa estică, dinspre piața Petőfi, are 38, 50 m lungime, cu un număr de 8 axe. La capătul aripii nordice se află Biserica romano-catolică, construită în prima jumătate a secolului următor, cu care formează curtea interioară și se întinde până în strada Târgului. Ca urmare a lucrărilor de restaurare și reparare efectuate în anul 1985, sub supravegherea serviciului de specialitate al Primăriei, clădirii i s-a redat aproape în întregime forma inițială, îndeosebi parterului, care de-a lungul timpului a suferit numeroase modificări.

Încăperile de colț, și celelalte cinci înșirate pe latura estică, alcătuiesc nucleul clădirii, restul, cărora le revin trei axe, sunt executate ulterior. Acest nucleu avea aripa de nord în lungime de 16,80 m, cu câte patru axe la parter și etaj, portalul fiind dezaxat în dreapta. Latura de est, în lungime de 26,60 m, are câte șase axe la fiecare nivel. Pivnița poartă bolți semicilindrice robuste, executate din cărămidă, spațiul având o organizare asemănătoare cu parterul. Accesul este asigurat prin două intrări amenajate în interiorul parterului, una în camera mică – coridor, alipită camerei de colț, a doua în fațada interioară a laturii estice. Intrarea în clădire este situată pe aripa nordică și stabilește legături cu încăperile dinspre curte și totodată, cu etajul. În plan, spre stradă, parterul prezintă camera de colț de formă pătrată neregulată, spre nord fiind urmată de o încăpăre de dimensiuni mai mici, cu boltă, având muchiile ieșite, urmată de coridorul de intrare ce traversează corul clădirii. Aripa estică cuprinde spre stradă cinci încăperi înșiruite, de asemenea acoperite cu bolți cu muchiile ieșite. Camerele au bolți în cruce sau cu muchiile ieșite, bolți semicirculare cu penetrații în locul golurilor, dar și în locuri înzidite, fapt care atrage atenția că acolo, odinioară, au fost deschideri.

Confruntând structura parterului cu partea similară a etajului rezultă că inițial parterul a avut o galerie pentru circulație. Prin destinarea acestuia în scopuri comerciale și necesităților ulterioare ale parohiei, s-a impus transformarea acestor elemente în spații comerciale, dar și de locuit. Etajul, legat de parter printr-o scară de proporții modeste, prezintă aproape aceeași compoziție a parterului. Galeria (coridorul) primește lumina prin patru ferestre orientate spre curtea interioară, fiind acoperită în întregime cu bolți în cruce, iar la capăt dispune de o scară în spirală, ulterior realizată, care conduce la tribuna bisericii. Galeria aripii de est, cu patru axe spre curte, este acoperită cu boltă semicilindrică, fiind străpunsă de penetrații în dreptul ferestrelor și numai la capăt având bolți în cruce. Încăperile etajului sunt legate între ele prin uși interioare, cu acces și din galerie. Camera de colț, spațioasă, în suprafață de 36 mp, este prevăzută cu un turn – rondelă, aflat la colțul clădirii. Aripa estică, în continuare, mai cuprinde cinci încăperi, iar aripa de nord o încăpăre urmată de casa scării. Lăsând deoparte camera cu bolți combinate, destinată comunicării galeriei cu încăperile principale, întregul etaj este tăvănuit.

Clădirea a fost ridicată în anul 1623, sau cel puțin considerată ca începută. „În anul acesta la 26 aprilie, am început să-mi ridic casa de colț”, arată cronicarul în memoriile sale, lucrările fiind însă terminate în anul următor.⁴²⁵ Trei inscripții în piatră indică, la fel, data realizării clădirii. Pe fațada principală, între prima axă și colț, este montată o placă cu următorul text:

„AUXILIANTE	DEO	PERFECIT”
F		Z
1	0	6
2		3

Între prima și a doua axă, pe bandoul nedecorat care subliniază cornișa clădirii, se află o altă placă, cu inscripția:

„CRISTUS / 1623”

În sfârșit, pe fațada interioară a clădirii, spre curte, între axele a patra și a cincea, se află a treia inscripție: „1623”, cifrele fiind așezate între brațele unei cruci, ea aflându-se în dreptul locului unde se termina inițial aripa estică.

Nu se cunoaște autorul construcției, însă bănuim că este întru totul opera ctitorului, sau cel puțin făurită sub conducerea sa. Știm despre cronicar că între anii 1639-1641 a condus lucrări de construcții la cetatea de la Gurghiu, unde a ridicat ziduri și turnuri,⁴²⁶ deci era firesc să-și construiască și propria casă.

După moartea proprietarului, în anul 1659, clădirea rămâne urmașilor săi. În anul 1719, iezuiții, care se stabilesc în oraș, cumpără o parte din clădire, pentru suma de 1.250 florini și 34 denari,⁴²⁷ ca în anul 1720 să cumpere și restul construcției, respectiv etajul, pentru suma de 1.300 florini,⁴²⁸ parterul continuând să funcționeze ca spațiu comercial. Reorganizându-și spațiul, în anul 1725, pe fiecare aripă, iezuiții ridică câte un zid închizând galeriile. Concomitent se execută și amenajări interioare și prelungirea aripilor existente, ajungând astfel, prin divizare, la un număr de 10 încăperi. Lucrările începute sunt terminate în anul 1749,⁴²⁹ când se realizează ambulatoriul, care face legătura cu biserica alăturată, recent realizată. Documentele nu pomenesc de extinderea aripilor, dar în realitate aceasta a avut loc. Drept dovadă sivesc încăperile situate la extremitățile aripilor, încăperi care, de această dată, nu mai sunt boltite, ci tăvănuite. Așadar, se poate vorbi despre o alungire prin completări de ziduri, ce a fost efectuată – probabil - în jurul anului 1750.⁴³⁰ Urmare acestor modificări, accesul a fost mutat chiar lângă biserică, ca în anul 1864, din nou, să fie mutat în locul inițial.

Fațadele clădirii sunt modest tratate, lipsind elementele de articulare sau motivare ornamentală potrivite exteriorului și forme arhitecturale (fig.53.b). De aceea fiecare aripă pare a fi o singură travee, de mari dimensiuni, cu cele 6 și respectiv 8 axe. De remarcat echilibrul și omogenitatea aripilor, modelarea lor fără contraste care să tulbure desfășurarea orizontală, ritmate cu goluri pentru ferestre și subliniate cu bandouri și ciubucuri ca mijloc de expresie.

Derivată din elementele artei plastice populare, în spiritul renașterii locale târzii, arta țîrgumureșeană este alcătuită aproape în exclusivitate de arta funerară. Aproape toate exemplele cunoscute,⁴³¹ prezintă pietre de mormânt, de formă dreptunghiulară, cu cornișă protectoare, având reliefuri cu însemne orizontale, înscrise de regulă în cununi de lauri și

texte incizate în partea inferioară. Repertoriul cuprinde, între altele, un braț ce ține trei lalele pe care cununa le circumscrie (1634), blazoane reprezentând meșteșugul defunctului, ca cel al croitorilor (o foarfecă) din anul 1648, blazonul cojocarilor (o piele de miel întinsă) din anul 1649, ori alte reprezentări, în toate cazurile purtând incizii lineare adânci și cu forme expresive. Înclinăm să credem că în marea lor parte, pietrele sunt produsul pietrarilor din alte orașe, cu deosebire a celor de la Cluj, după cum am mai văzut. Produs al renașterii locale târzii este și mormântul de formă prismatică al judeului orașului, Borsos Tamás, care, împreună cu altele se află în lapidariul Cimitirului reformat.

Tot din secolul al XVII-lea provine și o altă clădire, casa Pálffy care, de această dată, aparține stilului baroc impus, din a doua jumătate a secolului, tot mai mult în arhitectura Transilvaniei. Situat în strada Bolyai nr. 12, monumentul este mult mai redus ca proporții. Este de formă dreptunghiulară (fig.54.a), cu o lățime de 9,45 m și o lungime de 17,90 m, repartizat pe două niveluri: subsol și parter. Clădirea a fost construită în jurul anului 1640 de către judecătorul Tolnai Ioan. În anul 1885, este cumpărată de către familia Pálffy, al cărui nume îl poartă. Clădirea este singura care păstrează aproape în întregime forma inițială. Realizată pe un teren în pantă (la acea dată stradă Bolyai era doar un pasaj pietonal), clădirea are zidăria din cărămidă, cu grosimi de 70-75 cm la subsol și 50-65 cm la parter. Subsolul, care se întinde sub parter doar parțial, are bolți cu sistem de dublă curbură, compartimente cu arce dublouri, inițial fiind prevăzut cu un acces aparte. Partiul parterului încă mai păstrează formele arhaice ale casei simple și înscrie în perimetrul său trei încăperi înșiruite, de formă aproximativ pătrată, prevăzute cu calote boeme la camera de mijloc, care este de dimensiuni mai reduse, probabil holul, și compartimentată de un arc. În stânga încăperilor se află alte încăperi, mai înguste, de aceeași lungime, primele având, la fel, calote boeme.

Fațada se remarcă prin cele trei axe, inițial existând la ambele niveluri, la mijloc situându-se pridvorul cu calotă boemă (fig.54.b). Ca urmare a amenajării străzii Bolyai în ultimul pătrar al secolului al XIX-lea, terenul a fost ridicat astfel încât accesul la subsol, care era situat pe axa de mijloc, a fost desființat. Cu această ocazie, s-a închis și pridvorul, prin înzidirea arcadelor și montarea de ferestre pe cele trei laturi. Șarpanta, cu șită de lemn de brad, are formă înălțată de tip mansardă. Fațadele au o cornișă din cărămidă cu profiluri trase și sunt decorate cu pilaștri din mortar cu ornamentații florale, ce divizează planul fațadei în panouri, întreaga plastică arhitecturală fiind de morfologie barocă. Centrul de interes major al acestor panouri create este rezervat ferestrelor care, la rândul lor, primesc, printr-un interesant sistem de baghete, un gen de ancadrament. În prezent clădirea este renovată, reprimind aspectul de odinioară, cu pridvorul deschis, însă aprobarea realizării unor extinderi se dovedește a fi neinspirată ca aspect general.

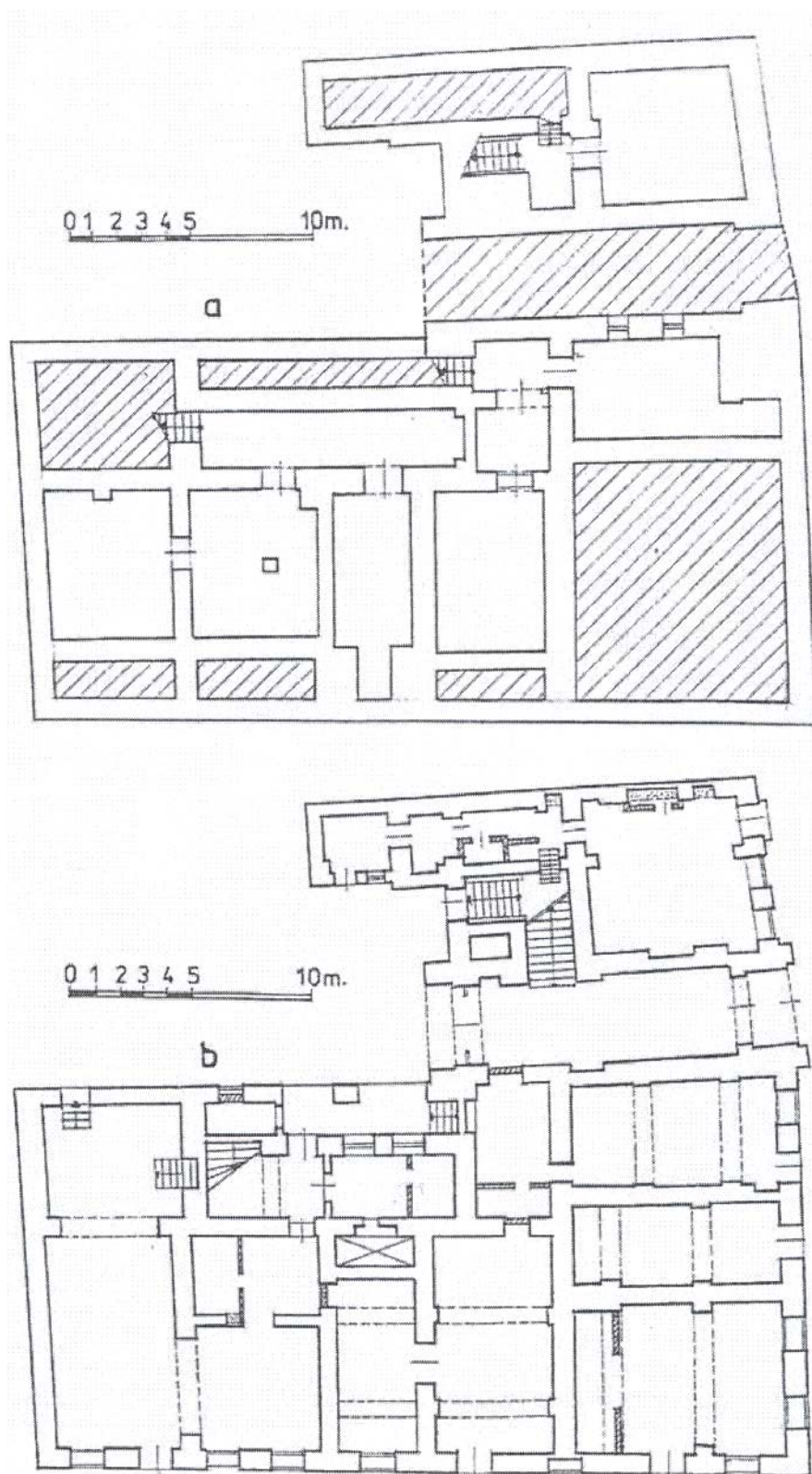
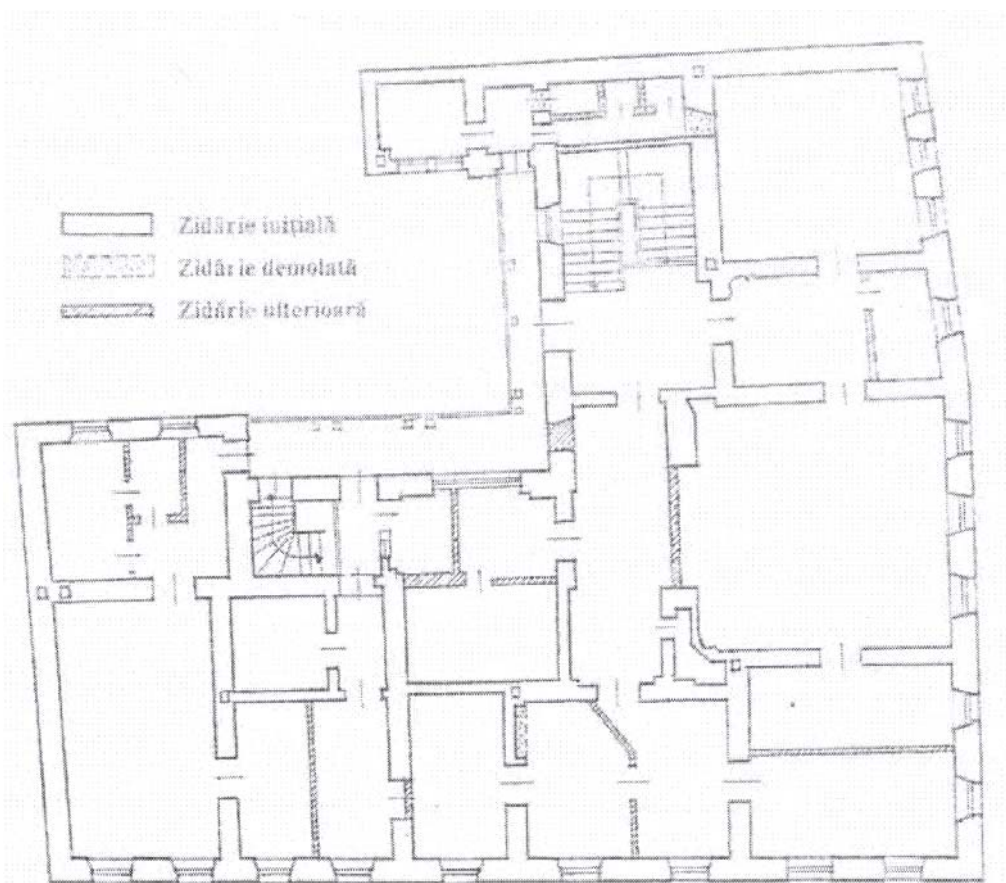

Fig. 51. Casa Köpeczi Tamás realizată în 1554.
a – Plan subsol; b – Plan parter.

a

b

Fig. 52. Casa Köpeczi Tamás realizată în 1554.
a – Plan etaj; b – Aspect general.

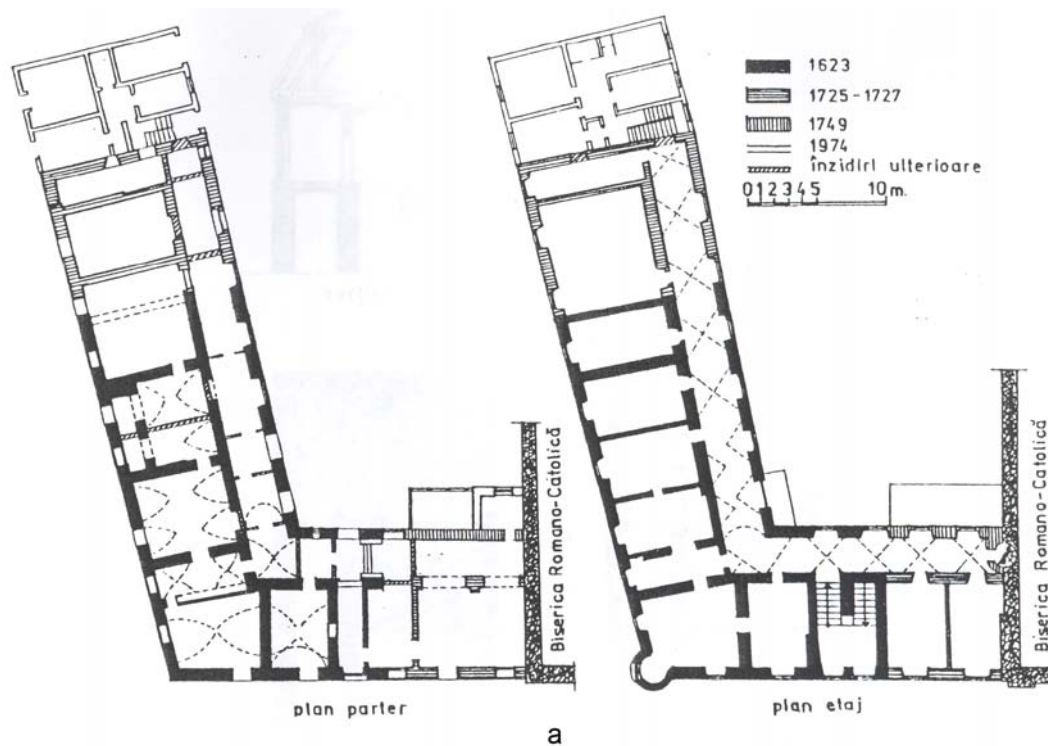

Fig. 53. Casa lui Francisc Nagy Szabó. a – Plan nivele; b – Aspect general.

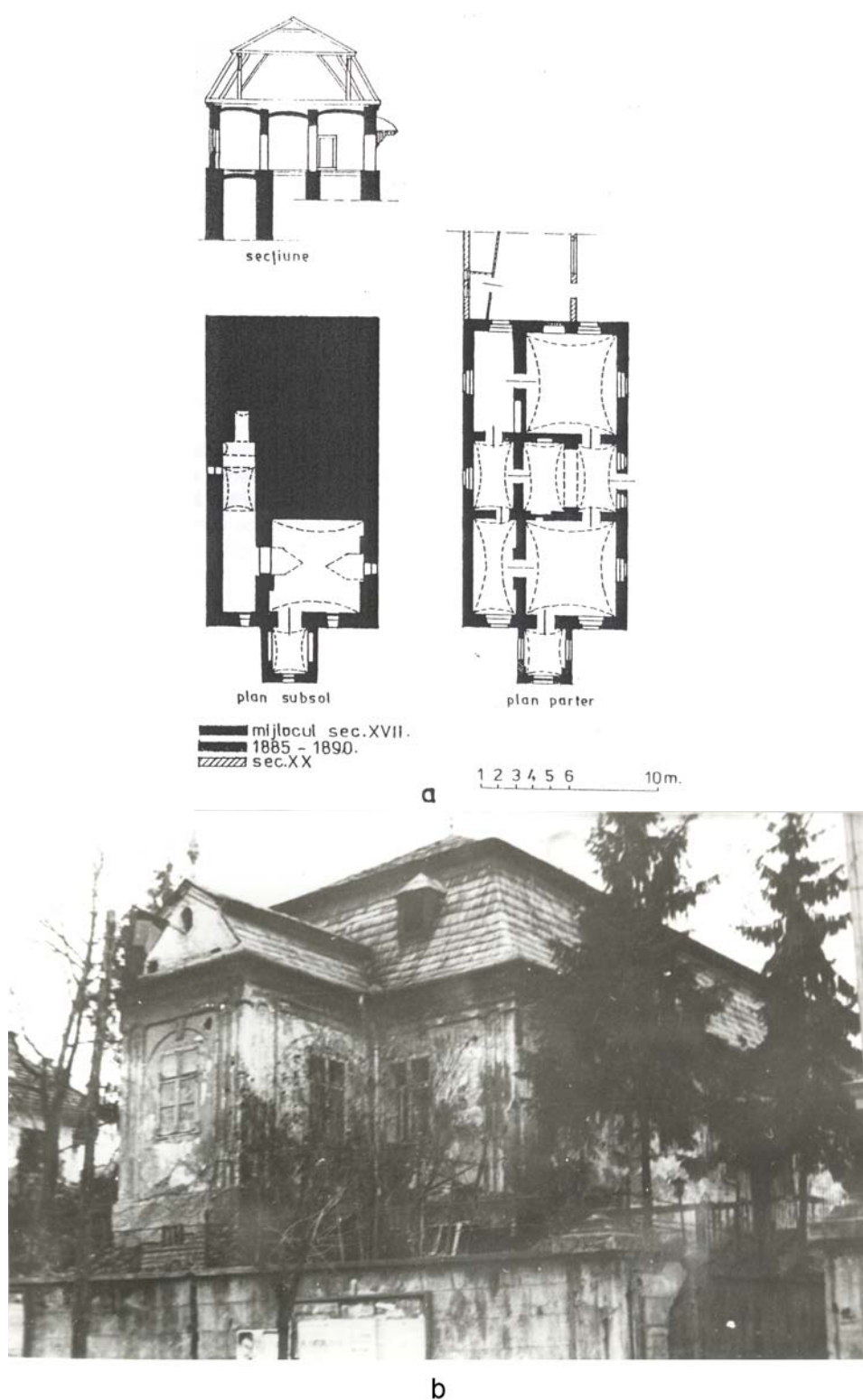

Fig. 54. Casa Pálffy. a – Plan nivele și secțiune; b – Aspect general.

Note:

1. Orbán B., *op.cit.*, p. 147; Orbán I., *op.cit.*, p. 99.
2. *Marosvásárhely város vázlatos története* (Schită istorică a oraşului Târgu Mureş), Mss, aflat la *Arh. bis. Ref.*
3. Traian Popa, *op.cit.*, p. 30; „*in qualibet sedium sicularum nostrorum parcium nostrarium Transsilvanarum unam habemus civitatem certis libertatibus insignatam*”, în *Istoria Transilvaniei, Vol. I (până la 1541)*, Coordonatori Ioan-Aurel Pop, Thomas Nagler, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, 2003, p.290.
4. *SzOkl*, I, p.267-269.
5. *ANDJ Mureş, Acta politica*, nr. 3/1481
1. „*in personis, Circumspectorum Judicis Juratorumcivium et tocus communitatis Oppidi nostri Zekelwasarhel*”, „*ANDJ Mureş, Acta politica*, nr. 2/1470; *SzOkl*, I, p. 215.
2. „*Tumque pro utilitate et commodo earundem partium nostrarum Transsilvanarum et incolarum ac inhabitatorum ejusdem oppidi nostri ad idem oppidum nundinas liberas seu forum annuale in festivitatibus sacratissimi corporis Christi et beati Martini episcopi ac feria quinta proxima ante dominicam Ramis palmarum aliisque diebus ipsas festivitates praecedentes et sequentes ad id scilicet necessario aptis et sufficientibus...*” *SzOkl*, V, p. 24; *ANDJ Mureş, Acta politica*, nr. 1/1482.
3. „*... Quatenus a modo deinceps perpetuis semper successiuis temporibus prefatos vniuersos Ciues et incolas dicti Oppidi nostri Zekelwasarhel, aut eorum alterum hominesque et familiares eorundem ad alicuius Thelonei sew tributis solucionem Racione bonorum et rerum ipsorum...*”, *SzOkl*, I, p. 255.
4. Nagy, Sz. F., *Memoriále*, p. 44; Balogh Jólán, *Az Erdélyi Renaissance* (Renaşterea în Transilvania), I, (1460-1541), Cluj, 1943, p. 344.
5. *ArhNaş, Acta politica*, nr. 2/1498.
6. „*... quatenus Agnita presencium noticia dictos Inhabitatores et populos dicti Opidi in antiquis eorum libertatibus consuetudineque et consuetis legibus ac Iustis consuetudinibus, quibus ab antiquo vsi fuissent et gauisi*”, *SzOkl*, I, p.235.
7. „*... Expositum est nobis in personis vniuersorum populorum, et Inhabitatorum Oppidi Wasarhel. Quomodo licet antiqua lege et consuetudine ipsorum requirente uniuersas et quaslibet causas ac lites inter eos motas et exortas ipsimet Judicandi habuerint facultatem...*”, *SzOkl*, I, p. 254.
8. „*... et constitutiones ultra antiquas libertates et leges atque consvetudines dictorum opidanensium*”, *SzOkl*, V, p. 25-28.
9. „*hujusmodique causae juxta antiquam legem et libertatem opidii ipsorum extra iudicium et deliberacionem ipsius communitatis nusquam et necquaquam deferre et provocare per quempiam possit*”, *SzOkl*, V, p.38, doc.921.
10. „*... prefatos Magistros Artifices, puta Sartores Pellifices Corrigiatores Sellipares tabros, Barberios sew Barbitonsores, Sutores et alios Artifices, Quemlibet scilicet eorum, Juxta magisterij et Artis sue exigenciam...*”, *SzOkl*, III, p. 205-207. Originalul la *ANDJ Mureş, Privilegii*, nr.7
11. „*...universos et singulos colonos et inhabitatores eorundm oppidorum a solutione quarumcunque taxarum et contributionum nostrarum nobis etcamerae nostrae provenire debentium, excepta duntaxat taxa et contributione potentissimum imperatorem et excelsam Portam spectante,*” *ANDJ Mureş, Privilegii*, nr. 13/1557, 37/1563.
12. „*...totum item et omne jus regium, si quod in eisdem haereditatibus jam specificatis, intra et extra praescriptum oppidum Zekelyvasarhely, territorio scilicet suo habitis, qualitercunque existeret et haberetur aut eadem et idem nostram ex quibuscunque causis, viis, modis et rationibus concerneret collatione,*” *ANDJ Mureş, Privilegi*, nr.24/1595; *Ibidem, Acta Politica*, nr. 49A/1595.

13. "... Voevoda Moldoviensis personaliter erat in hac civitate cum uno nobile de Cyk et vinum quoque dedi e celario meo eis. Tandem inde ierunt et prandium habuerunt apud Bernardum Tamásy", Traian Popa, *op.cit.*, p. 71.
14. "... Accepimus oppidum Wassarhel, In tutelam nostram, quibus vel Quorum visum est et fuerit hec littera nostra, In Super hortamus et severius mandamus, vt quibus, Iter fuerit, ex gentibus nostris, versus Wassarhel, ne aliquam de populacionem facere, audeant, sive Igne sive glado, vel ferro, Si enim aliquem Intellexerimus, vllam desolacionem fecisse, capito probet. In cuius vigorem et testimonium Sigillum nostrum duximus, sub Imprimere", SzOkl, II, p. 69.
15. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr. 75/A/1599.
21. "... tam divis quondam Hungariae Regibus, ac Transylvaniae Principibus, nostris predecessoribus in officio illibate fidelitatis..., PRIMUM quidem totale et integrum oppidum nostrum Marus Vasarhely, alio nomine Zekely Wasarhely nuncupatum in Sede Siculicali Marus existens situatum et adiaceus...", "SECUNDO...quia omnia ea quae literarum beneficio,... sigillum cui brachium humanum humerotenus resectum, totum ferro indutum, bipennum evaginatumensem, sanguine; capite et corde recenti ursino transfixis, rubentem et sursum vibranem, in sculptum in auro, argento, cupro, aut alio ed id convenienti, metallo (quo etiam hactenus communitas eisdem civitatis uti consueverat) parandum et fabricandum eisdem Judici caterisque iuratis civibus, toties repetitae civitas nostrae Marus Vasarhely, in perpetuum annimus et concedibus." ANDJ Mureș, *Privilegii (Litterae Privilegiales)*, nr. 25/1616.
22. ANDJ Mureș, *Fond Colegiul reformat, Seria DB*, nr. 40/1616; „... mely privilegiumjok szerént magok és azon városi házok, és abban lévő s leendő minden emberek minden adótól, cirkálástól, dolgozástól, szállótartástól és, egy szóval minden városközi való tereh viseléstől egészen és tellyességgel immunisok és akármiféle kereskedésre szabadosok...”, Arhivele Naționale ale Ungariei, Budapesta, F 17, fond Cista comitatuum, Marosszék, 167.
23. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr. 143/1616.
24. *Ibidem*, nr. 39d/1589.
25. "hogj en mindenben az varos Törüeniehez Tartom magamot, mind ado fizetesben s mind zvlgalatdban ha peni gen nekem ez közben halalom Törtennekys, maradekomotis erreh köttöm, successorimoty, ... es hogj sem en magam, sem maradekim, es successorim, meg nem Nemesittiwk ezt a hazat", *Ibidem*, nr. I/47/1594.
26. „... inhabitatoribus dicti Oppidi Székely Vásárhely ac sucessoribus eorundem universis, id annuendum et concedendum duximus; vt quicunque hominum in medio ipsorum accedentium mori, ac haeradibis legitimis et Consangvineis deficere contigerintt, extunc universa bona hujusmodi deficientium, tam mobilia quam immobilia, quocunque nominis vocabulo vocitata nos concernentia, non ad nos, autt fiscum nostrum aut succesores nostros, sed in ipsas dumtaxatt Judicem”, SzOkl, IV, p.119, doc.735.
27. ANDJ Mureș, *Fond Primăria municipiului Târgu-Mureș. Protocoalele Comunității juraților*, nr. 109. Voluminosul protocol, din păcate, nu conține toate normele cu caracter de drept ale orașului, o mare parte a volumului a rămas goală, iar multe alte statute se află în altă parte a arhivei orașului sau chiar în alte arhive. Regulamentele au fost publicate de Kolosvári Sándor și Óvári Kelemen în *A magyar törvényhátóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. Az Erdély törvényhátóságok jogszabályainak (Culegere de statute juridice ale autorităților maghiare. I. Statutele juridice ale autorităților transilvănene)*. Budapesta, 1885, p. 28-39, 79-89, 103-104, 118, 157-160. (În continuare: *Statute juridice*).
28. *Statute juridice*, p. 28-30.
29. "az kik meghuetuen az Uarasi zep tarsasagat, es nem gondoluan isouendeoben azfele elzakadozas miat ualo romlasat az Uarasnak, ki egyllapotra, ki masra atta magat, nem ertuen az keozenseges Uarasi vagi Polgari Tarsasaggal edgiet", *Ibidem*, p. 28.

30. "... hogj ualamely uy (străin n.a.) ember ith az mi Uarasunkan megakar hazasului, de addig Felesegeuel meg Eskwnni Zabadsaga ne legien, hanem az Birot imprimis requirallia..., senki hazat el se adgia, se penigh ne uegie sub poena fl 12, hanem az is az Birot certificallia uarasok feleol, ... Mikor penigh ezeken altal megjen az Uaraseggiesssegreol irt keoniben neuet beiriak, de addigh az Uarasnak Keozeonseges iouaiual zabad ne legien Kereskedesekkel elni ugi mint Korczomarlassal", Ibidem, p. 29.
31. Ibidem, p. 30-31.
32. "... kik sok Kileomb Kileombfele zinek alat uel per Matrimonium Successum uel per auiticam hereditatis Succesionem bizonios Es Eoreokeos Dominiumaban jutuan az Eoreoksegnék, annakutanna ki egi Feoemberhez, ki mashoz keotuen magat, ki penig penzel az Feiedelmtwl hazaknak, ki Nobilitatit ki egieb Exemptiot impetralt az Uarasnak ea az Ciuilis Societasnak nagi Confusioiara Es romlasara...", Ibidem, p.30.
33. "hogi az keofalt kwlleb vethetiwk is de akkor is penzen ar Tanacz Senkinek helliet ne adgion, hanem mindennek adganak tantum ex beneuolentia, ... Es cziak addigh ualameddigh az Ciuilis Ordoual Edgies...", Ibidem, p.31.
34. "... hogi It ben az Castelban, mint zinte ot kwnn is biro hire nelkwl hazat senki el ne adhassa senkinek, hanem cziak az kinek az biro, Tanacz akarattiabol meghengedi sub poena supra denotata. ... hanem cziak anni arruig az mit raita epiteot", Ibidem, p.31.
35. "... Maganak Ualami Uarosi Zabadsag kiuwl ualo immunitast, Nobilitast, auagi ualami oly Uaros ellen ualo Exemptiot akarna zerzeni, ... Authoritassaul Elfoglalhassak, Epwletit meghbeczwluen letegiek, Es az Casteltol eo magat remouelliak, semmi birodalma it ben ne lehessen, Ibidem, p. 31.
36. "... hogj matol fogua ennekutanna in perpetuum semminemw niaualliaban zwksegeben es akarmi fogiatkozasban Uasarheli Ember, sem Uarosi Nemes Embernek sem kiuwlreol ualonak ith az Uarosban Uasarheljen leueo eoreokseget semmi uton el ne merezellie keotni se el ne keothesse", Ibidem, p. 38.
37. „... hogi az Uarbeli hazak es Helliek Feolde ennekutanna az haznak es Epwletnek hellie mindennek tulaidona legien, uagi elakaria adni czerelni zabad legien uele, de ugi, hog imprimis Biro Uramnak es az Tanacznak hirt tegien” Ibidem, p.82.
38. Ibidem, p. 83-88
39. "... ez Uaros M.-Uasarhely maganak es kerített uagi külczios uarost epitette, es czinalta es azt nem cziak keo uagy fa fallal epülettel, hanem zep kirali Uarosi priuilegiummal is megerősítetett", Ibidem, p. 83.
40. "... miuel az most immar cziak Hostatnak (Holstadt) tartatik, az melyben ugy uagion, hogy egynehany exemtus Nemesek is uannak az mennyiben annak regi allapottiaban helyben kell maradni", Ibidem, p. 83.
41. "Ha ualaki, uagy it lakos, uagy külseo, az kinek it ben uagy Haza, uady Hazhelye Öröksege lenne es uolna es Contumacia ductus a Ciuillis Ordoual edgiet nem kezdene ertení, maganak ualami uarosi zabadsegh körül ualo immunitast, Nobilitast, anagy ualami oly uaros ellen ualo exemptiot akarna zerzeni anagy ha zerzene; ez illien emerbtől az Tanacz it ben ualo Hazat, Hazhelyett, Öröksegett tulaydon magok Authoritassaul elfoglthassuk, epületit meghböczüluen letegiek es az Catelytol eo magat remouealliak", Ibidem, p. 87.
42. Ibidem, p. 31-37.
43. „Ha penigh ualaki temerario ductus zantana kazalna es aratna: 12 fr legien az birság”, Ibidem, p.38.
44. Ibidem, p. 79-81.
45. "...:keozeonsegesen Tanaczul uegeztwk az hogy matol fogua ennek utanna az eo zolgalatokra nézue az Tiztuisseleok, Biro, Polgar es Notarius semminemw ideoben adot ne adgianak semmi contributioban", Ibidem, p. 81.
46. „1647. Constitutio L.R. Ciuitatis Marus-Vásárhely”, Ibidem, p. 88.
47. „1649. Maros-Vásárhely sz. Kis. Városi Constitutio”, Ibidem, p. 88-89.

48. Fortificarea monumentelor religioase este un fenomen comun cu cel al clădirii de cetăți țărănești de către românii din Transilvania. Sunt pomenite asemenea fortificații nu numai la Târgu-Mureș, dar și la Aiud sau alte târguri din estul Transilvaniei.
49. Goldenberg, G., *Clujul sec. XVI*, p. 288.
50. De amintit iarna anului 1555 când, din cauza ploilor, apa revărsată a râului a luat cu sine moara orașului. După toate probabilitățile moara de pe fostul braț al morii al Mureșului, azi canalul de aducțiune la uzina electrică (turbina). Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 17.
51. *A Székely főváros bölcsőkorából* (Capitala secuilor în epoca de leagăn), în Fodor I., *Kronikás füz*, 1936, nr. 13-14., p.2.
52. *Ibidem*, p. 2.
53. „1585: *penes antiquum meatum fluvij Maros, uulgo holt maros (...) sicco et aqua carente*”, Vigh K., *op.cit.*, p.95.
54. „1597: *az Poklos wczjaba*”, *Ibidem*, p.167.
55. „*A hajos Köz végénél lévő Kerek Föld*”, *Ibidem*, p.87.
56. „1769: (...) *még feleltünk (...) a'Város Terreneumán négy águlag fölván a'Maros nintsen maga alvéuskán kívül*”, „1799: *az ugy nevezett Malom Arok*”, *Ibidem*, p.138.
57. Niedermaier P., *op.cit.*, p. 122.
58. Orăștie 334 fumuri (gospodării), Romos 225, Ighiu 257, Cricău 188, 64, Sereca 60, Turdaș 50, Pricaz 35, în Șt. Pascu, *Voievodaul*, I, p. 229.
59. *Ibidem*, II, p. 200.
60. Ștefan Pascu, *Meșteșugurile în Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 100. (În continuare: Șt. Pascu, *Meșteșugurile*).
61. Békefi Remig, *Népoktatás Magyarországon* (Învățământul în Ungaria), Budapest 1896, p. 162. În anul 1495 se amintește de Gernyeszegi István, „*Stephanus de Gernyszeg, magister scholae de Vasarhely artium liberalium baccalaureus*”, care a studiat la o universitate din Europa. Nu excludem posibilitatea funcționării unei școli și pe lângă vechea mănăstire franciscană, menționată la 1316. Datorită unor pedagogi și scriitori de seamă, cum ar fi Tordai Ádám, graduat la universitatea din Wittenberg, Laskói Csókás Péter sau Baranyai Decsi János, școala din Târgu-Mureș era considerată printre cele mai importante din Transilvania.
62. Conform hărții orașului din anul 1750, în care se observă pajiștea dintre străzile Avram Iancu și Mitropolit Andrei Șaguna, pe actualul traseu al străzii Cosminului, apoi pajiștile ce mărginesc la nord, est și sud cetatea feudală, cât și zona străzilor Márton Áron și Köteles Samuel.
63. Szent Miklós, SzOkI, III, p. 532; „1567: *platea Sancti Nicolai*”, Vigh K., *op.cit.*, p.202; „1575: *vulgo Szent Miklos Uttára menő Sikátor*” (popular, Ulicioara care duce până la strada Sf.Nicolae), Pál-Antal Sandor, *A marosvásárhely utcák, közök és terek történeti névtára - Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu-Mureș*) Consultant tehnic: Man, Ioan Eugen, Târgu-Mureș, Ed. Mentor, 1997 p.76.
64. Szent György, Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 16; „1553/1653: *azt a szegelet házat, mely a Szent-György utcza és a Szent-Király utcza szegeletén vagyon*”, Vigh K., *op.cit.*, p.199.
65. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 132/1614.
66. Szent Király, apoi Nagy Szent Király (Strada Mare a Sâncraului), Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 16; „1553: *Szent-Király utcza*”, Pál-Antal S., *op.cit.*, p.135; „1562: *Szent-Király utcza*”, Vigh K., *op.cit.*, p.201.
67. *ANDJ Mureș Acta politica*, nr. 225/1637.
68. Pál-Antal S., *op.cit.*, p.76.
69. „1597: *az Poklos wczjaba*”, Vigh K., *op.cit.*, p.167.
70. „1601: *Clastrom ucza*”, Pál-Antal S., *op.cit.*, p.144; „1608: *klastrom ucza*”; „1610: *Clastrom ucza fel járó rézben, job kéz feleől az Castély alatt földiwl az plebanosra járo ház*”, Vigh K., *op.cit.*, p.123.

71. „1602: *A Kozma utczára fogánk az erdő felé és azon szaladék a Gérára*” (1602: Ne-am îndreptat spre strada Cosma și de acolo spre pădure am fugit la Gera), Pál-Antal S., *op.cit.*, p.129.
72. „1613: *az Fazakas Vcza szegeletiben az Sáswári Szeoleo hegyre menéo Kis szoros mellett*”, Vigh K., *op.cit.*, p.75.
73. „1629: *Barom Vásár nevü Hellységében vagy uttzájában*”, *Ibidem*, p.42.
74. *Ibidem*, p.41.
75. „1648: *mely haz vagyon a Keovecses Wczaba(n)*”, *Ibidem*, p.130.
76. „1630: *megyünk vala fel az keövecsesen, az regi temeteo kertnel*”, *Ibidem*, p.129.
77. „1641: *az zent Kiraly uttzában az Nagy malomra menő Kiis Köz*” (Pasajul cel mic care din strada Sîncraiuului duce la moara cea mare), Pál-Antal S., *op.cit.*, p. 138, 146.
78. *A céhek világból* (Din lumea breslelor), Fodor, I., *Kronikás füz...* nr. 7, 1938, p. 131-234.
79. *Ibidem*, nr. 5, 1938, p. 68.
80. *Ibidem*, nr. 7, 1938, p. 131-134.
81. Șt. Pascu, *Meșteșugurile*, p. 249; Petelei István, *A marosvásárhelyi czéhek házi szokásairól* (Despre obiceiurile de casă a breslelor Târgu-Mureșene), în *Századok* (Secole), 1878, p. 95.
82. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. I, 273/1657.
83. *Academia României. Filiala Cluj-Napoca, Documente medievale Bresle*, nr. 25.
84. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 53/1686.
85. SzOkl, VI, p. 216; “*In anno 1657, 23 febr(uarii). Nomina Coeharum in Civitate Marosvásárhely residentiu(m), tempore, iudicatus Pruden(ti) et Circumspecti V(iri) D(omo)ni Francisci Kovats et Juratoru(m) Cici Regnante Ill(ustris)s(i)mo ac Celsiss(im)o Principe D.D. n(ost)ro Clementiss(im)o Georgio Rakosj. Regesta per manus Petrj Horuat Desi*”, *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 273/1658.
86. Traian Popa, *op.cit.*, p. 317.
87. *Biblioteca Teleki –Bolyai, Târgu Mureș, Colecția de documente feudale*, dosar nr. 35.
88. Este denumirea dată de Mihael Bombardus în lucrarea: *Topografia Magni regni Hungariae... Taru etiam Transilvaniae, Valachiae, Moldoviae, provinciis*, publicată în anul 1718 în baza unor lucrări mai vechi: Orbán B., *op.cit.*, p. 118; Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 202.
89. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 2/1620, 4/1635, 5/1637, 6/1638, 7/1639, 8/1641, 9/1641, 10/1642, 11/1643, 12/1645, 13/1645, 14/1646, 19/1651, 23/1655, 27/1669, 28/1660, 32/1664, 33/1655, 38/1670, 42/1675, 47/1680, 52/1685, 53/1686.
90. *A nemes ország protocoluma szerent Marus Vasarhelyi lakosoknak Connumeratus per...*, *ANDJ Mureș Impuneri*, nr. 67/1699; Ioan Moldovan, *Date demografice privind orașul Tîrgu Mureș în perioada anilor 1700-1778*, în *Marisia, X, 1980*, p. 142. (În continuare: I. Moldovan, *Date demografice, 1700-1778*).
91. Sebestyén Gheorghe, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, Ed. Tehnică, 1987, p. 89.
92. *Teleki Domokós – féle ház vagy a “Kis pipa”*, în Fodor. I., *Kronikás füz*, nr. 7, 1937, p. 27.
93. O însemnare dintr-un proces verbal al bisericii arată: “*Templum Divi Nicolai unde et platea nomen habet tardius tempore Reformatorum corruit, ex ejus rudibus n.p. Templi S. Nicolai Calvinistae litteraria pusuere domicilia*” în *Szerzetesrendek Marosszéken. A székelj főváros róm. Kath. Templomai és kolostorai* (Călugări în Scaunul Mureș. Biserici și mănăstiri romano-catolice în capitala secuimii), Fodor, I., *Kronikás füz*, nr. 17-18, 1936, p. 36.
94. *Chorographia Transilvaniae quae Dacia olim appellata aliarumque provinciarum et regionum succinto descriptio et explicatio*, în *Călători străini despre țările române*, București, (în continuare: *Călători*), I, 1968, p. 209).

95. Orbán B., *op.cit.*, p. 117, 153. Autorul stabilește numărul dietelor ținute la Târgu- Mureș la un total de 36, începând cu anul 1439, ultima având loc la 28 martie 1707.
96. *Raport din lunile martie-aprilie 1552 despre veniturile regești din Transilvania*, în *Călători*, II, 1970, p. 736.
97. *Ibidem*, II, 1970, p. 334, 349.
98. *Ibidem*, p. 552.
99. *Întreita solie suedeză în Transilvania, Ucraina și la Constantinopol 1656-1658*, în *Călători*, V, 1974, p. 603.
100. Se va prezenta în capitolul destinat realizării cetății.
101. *Seyahatname* (Carte de călătorii), în *Călători*, VI, 1976, p. 579.
102. Au existat două sate cu numele de Micești. În registrul fiscal din anul 1567 mai figura un sat Micești, *Kwsfalud* cu patru porți și care, în secolul al XIX-lea, intră în componența satului Nazna.
103. „... tudny mynt Kysffaludat Twlaydon Zekelwassarhelj mellet, mynden Igasz hatarywal egyete(m)be, Es feoldy Eóreokewel egye(tem)be tudny Illyk, zanto es zantatlan feoldeywel, zena Retywel, Berkeywel, Malom helyeywel gatywal folyo vyeyewel, es folyo wyzeknek helyeywel, es Egyeb hozza tartozo, feoldy, Eoreokewel egyetem(b)e, az lo feósegteol...Tudny Illyk hatzasz forynton kesz penzen, felelek en, Mynden atyamffay feleol, es Myndenek feleol ezek kyweolis Es keoteom Magamat Erre, hogy en Lazar Janos, az Meg Mondot Zekelvassarhelyeket mostanyakat, es Ennek vtana valokat Myndeneket az Meg Mondot Eóreoksegek Bekesseges vrasagaban, ...Elseó fezeteskor adnak keet zasz foryntok, kesz penzt, Az Negy zasz foryntya zent gyeorgy Napyar, Igy hogy akor en Nekem az varas, tellyessegel. Meg fizesse kesz penzeol, hogy penig az varas az Napra en Nekem az Negy zasz foryntyt, Meg Nem adnaya, tehat az meg fizetet, ket zasz forynt es, Neke(m) vezzen, a felet az varas es, az Eó reok Melleol el Maragion, ha penig En Lazar Janos, az fizetest az Nap el Nem wenne(m) tehat Az varas es, azt az Kysfalud Eóreokeot, ezen Lewelnek Ereyewel Mynden teorwennekeol zabadon, penznekeol el foglalhassak, Melyre zabad akaratom keotelezem en Magamat”, *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. I/18/1564. Pe verso documentului, scris de un contemporan: „ Item 1564 feria secunda post festum Gregorii pape per incolas possessionis Vassarhelj presentibus Nicolao Paysos, Matheo Zeochy, Elya Zabo, Sebastiano Borsos, Bernaldo Zabo soluti florenos 200, id est ket zaz forynt.
104. Franciscus Lazar de Szent Anna... Nem hagyön altalan fogwa senkynek, ha egy penz arra Marham sem Marad es hozzam valtom, nem hagim senkynek... Emericaum Lazar de Gyolakiota..., en nem tudom myt vennek megh teole eochyemteol nem tudok en semmit, ki en nekem eo teolle kyleon volna, hanem az es egyembe mijenek”, *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 18Ac/1564.
105. *Ibidem*, nr. I, 32/1564.
106. *Ibidem*, nr. I, 18B/1564; nr. I, 33/1564.
107. *Ibidem*, nr. 28a/1568
108. *Ibidem*, nr.I, nr44/1571.
109. *Biblioteca Teleki –Bolyai din Târgu Mureș, Colecția documente feudale*, dosar nr. 9.
110. Orbán B., *op.cit.*, p. 11.
111. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. I, 16/1553.
112. *Ibidem*, nr. 36a/1566.
113. *Ibidem*, nr. I, 40/1568; nr. I, 41/1658.
114. *Ibidem*, nr. 39A/a/1585.
115. *Ibidem*, nr. 39A/b/1585.
116. “Qualiter particula territorj eiusdem oppidi Zekelijwasarhelij Derekelwe vocata, a parte territorij possessionis zekelfalwa, omnio in sede Siculicali Maros...”, *Ibidem*, nr. 39A/1585.
117. *Ibidem*, nr. I, 16/1595.

118. Au existat două sate cu numele de Șășvar: cel Mare, sau cel de Sus (*Felső Sásvári*) și cel Mic, sau cel de Jos (*Alsó Sásvári*), ambele situate pe valea pârâului Pocloș, între oraș și satul Corunca, astăzi zona fiind ocupată de cartierul Tudor Vladimirescu. La recensământul porților din anul 1567, satul Șășvar (*Saswarij*) figura cu 4 porți, ca în anul 1598 localitatea să o găsim părăsită de locuitorii săi.
119. "... tehát Balogh János az Várossál cserélének, és az Városnak ada Balogh János á Sásvári udvarházát mii előttünk Cserében, mely Sásvárinak egy felől az Város Vásárhelly Szomszédja más felől ismet Koronka, harmad felől pedig Jed Szomszédja, melynek vagynak Maros Szekben; az udvar házzal edgyütt pedig oda Balogh János az Városnak, Sásváriban valo Részt minden Jgasságával valamii Jgassága Balogh Jánosra az eő Attyárol Balogh Ferentzről maradt, mind Szántó földével, kaszálo helye, ivel Szöllő hegyeivel, Erdeivel, mezeivel, hegyeivel, völgyeivel földyö vizeivel, teho helyeivel, malom helyével, es mindenkkel akár mi névvel nevezetessnek, ... az Jobbáaggal Bőzedi Péterrel edgyütt Balogh János az Városnak add és cseréle,... ros Haza volt poklos utzában, kinek felől Szomszédgya az Piatz felől az Dési Péter, és a' Csere ház mellett esmét az Város oda Balogh Jánosnak tizenött száz forintot...", ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr. I/1598.
120. *Ibidem*, nr. 68/a/1599.
121. Orbán B., *op.cit.*, p. 109; „Az patakon innét az falu helyben Sásváriban vagyon két ház hely, az Csegelyben, de mostan azok is szántóföldek, az koromkai Udvarházhoz valók. Az Sásvári határban való szántóföldek, széna rétek mind azután járandók”, ANDJ Mureș, *fondul Familia Toldalagi*, 12, nr. 6-7.
122. „Annak határa megyen Jed felől a városi csere alatt maga az asszony – nagyrétinéli felső vége el a töviséig, és a dombok felé au egész Békesd tere”, Orbán B., *op.cit.*, p.109.
123. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr.80c/1600.
124. Este primul pod fix construit la Târgu-Mureș peste râul Mureș. Hotărârea pentru realizarea lui este luată încă la 24 martie 1599, de către principele Sigismund Bathory. Podul însă se va realiza numai în anul 1608. Pentru paza și întreținerea lui în zonă au fost așezați coloniști, pentru care s-au asigurat 24 sesii din hotarul satului Remetea. Așa a apărut satul Podeni.
125. „Maroson való átkelő helyet”, ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr.80c/1600.
126. Potrivit decretelor lui Matei Corvin din anii 1458 și 1467 poarta, ca unitate fiscală, se socotește, chiar și atunci când în ea locuiesc mai multe familii: “pre una porta domus computetur, etiam si plures familiae eam consustant”.
127. *Regestum super Sedum siculicalium Marus Wduahelj Chik et gijergijo 1.5.6.7.*, SzOkl, II, 1876, p.216-218.
128. Șt. Pascu, *Voievodatul*, II, p.424, 435.
129. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr.I, 62/1596.
130. SzOkl, II, p.216-218.
131. S. Goldenberg, *Aprovizionarea*, p.199.
132. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr.17f/1606.
133. *Ibidem*, nr.II, 64/1606.
134. *Ibidem*, nr. II, 94/1607.
135. *Ibidem*.
136. *Ibidem*.
137. *Ibidem*, nr.94/1607.
138. *Ibidem*, nr.II, 83/1608.
139. “pro summa miller trecensorum florenorum hungaricatum”, ANDJ Mureș, *Fond Colegiu reformat Târgu-Mureș*, Seria DB, nr. 34/1608.
140. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr. 97b/1608.
141. “...Toties et integras portiones suas possessionarias in possessionibus Sasvari, Bardos, Zekelyfalva et Marus Zent Anna vocatis, in Sede Siculicali Marus... terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, silvis, memoribus,

- Montibus, Vallibus, Vineorumque promontoriis, aquis, Fluviis, Piscinis, Piscaturis, aquorumque decursibus, Molendinis, et orunden loris*” *Ibidem*, nr. I, 103a/1609.
142. *Ibidem*, nr. III, 110/16010.
143. *Ibidem*, nr. 103d/1609.
144. *Ibidem*, nr. III, 174f/1627.
145. *Ibidem*.
146. *Ibidem*, nr. III, 173a/1627.
147. *Ibidem*, nr. 103c/1609.
148. ANDJ Mureș. *Inventarul Scaunului Mureș. Lustre și conscripții militare*, nr.1/1614, nr.94.
149. *Ibidem*, nr.III, 103f/1609.
150. *Ibidem*, nr. III, 161/1632.
151. *Ibidem*, nr. V, 271/2/1653.
152. Orbán B., *op.cit.*, p. 109; Orbán I., *op.cit.*, p. 90-91.
153. Cu secolul al XX-lea, perimetrul orașului cunoaște alte extinderi prin cuprinderea de noi teritorii: în anul 1902, zona de jos a străzii Remetea, strada Podeni și fostul cătun Beșa, în anul 1952 zona dinspre comuna Sângeorgiu de Mureș, în anul 1953 zona străzii Ceangăilor, iar în anul 1956 vechea localitate Mureșeni.
154. După ce Benkő Károly trece în revistă primele șase localități, Orbán Balázs le completează, aducând și unele descrieri posibilei așezări a acestora față de oraș. Mai târziu, Orbán István ca și Traian Popa, în monografia dedicată orașului, reiau descrierile, fără a aduce lămuriri suplimentare, cu atât mai puțin reprezentări grafice. Întrucât de la primele mențiuni au trecut 125 ani, multe toponime au dispărut, iar evoluția urbană a localității a modificat tipologia zonelor.
155. Hărțile de carte funciară ale orașului Târgu-Mureș, cât și ale fostelor așezări Cornățel, Podeni, Remetea și Mureșeni, aflate la Oficiul de Cadastru și Publicitate Imobiliară, Biroul cărții funciare, apoi hărțile topografice din anul 1872 privind teritoriile din extravilan, cât și registrul de evidență a acestora, toate aflate la Primăria municipiului Târgu-Mureș, Direcția dezvoltare urbană, sub titlul: *Külterületeinek földkönyve 1872*.
156. Orbán B., *op.cit.*, p. 109.
157. Vigh K., *op.cit.*, p.185.
158. *Ibidem*, p.77.
159. *Ibidem*, p.35.
160. *Ibidem*, p.149
161. „1598: ilyen cheret tőnek, hogy Balogh Janosnak Sasuariban Maros szekben az minemü udvar haza vagyon (...) az varassal cherelemek, es az varosnak ada Balogh Janos az Sasuari vduarhazatt my előttünk cherebe, mely Saswarinak egy felol az varos Vasarhely szomszegya, mas felöl esmét Koronka, harmad felöl penig Jed”, *Ibidem*, p.185.
162. “*Nomina nobilium, primipilorum ac libertinorum sedis Siculicalis Maros, in rationem S.C.M. juratorum in oppido Zekelj Vasarhely 16 Aug. a.d. 1602*” în SzOkl, V. p. 269
163. ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr.103a/1609. .
164. Orbán B., *op.cit.*, p. 109.
165. “... mely a remeteszegi, sz-annai és szabadi határok összeütközésénél a Székelyfalva kapuja”, *Ibidem*.
166. Medve János – „*Én az utrizált faluk között, úgy mint Remeteszeg, Szent Anna között volt Székelyfalvát nem értem, hanem az atyámtól a másoktól hallottam, hogy volna, és igen megkevesedvén, úgy pusztult el, ... pénzért az ott valo lakosok jóságait a városiaknak el adván, magok is bé mentenek a városba lakni*”; Moldovan Marian – „*a Székelyfalva praediumban levő szántó földeket a városiak a remeteszegiekkel elegendesleg birták és birják ma is*”; Timár Mihály – „*Remeteszeg, Sz.Anna és Bárdos között, hallottam, hogy volt egy Székelyfalva nevezetű falu, éppen a Maros partján. Ezt pedig úgy tudom, hogy gyermek koromban azon helyre mentem jágyszani s meg tedzet ez falunak helye, mivel csak burján*

- termet azon helyen, és senki nem szántotta”, *ANDJ Cluj, Fondul familiei contelui Lázár de Fântânele*, nr.1, 25/1781.
167. 1665: *Az Gurdalyban, 1714: az Gurdalyon, 1764: a' Gurdalyon az ut mellett edgy darobotska (föld), etc... E határrészben falu aligha lehetett, mert nincs ennek semmi történeti nyoma és még feltételezni is nehéz, hogy, településre valaha is alkalmas lett volna*”, Vigh K., *op.cit.*, p. 84.
 168. „*Gurdélyfalvának pedig hirit sem Hallottam*”, ...”*Hallottam hogy az utrizált faluk között, úgy mint Remeteszeg, Szent Anna és Bárdos között volt falu, akit is hivtanak Székelyfalvának. Gurdély falvának pedig soha semmi hirit nem hallottam különben, hanem vagy on itt a Maroson tul egy hely Szent György felől, akit hivnak Gurdély nevezetű helynek, de hogy valaha azon a helyen falu lett volna, nem hallottam*”, *ANDJ Cluj. Fondul familiei contelui Lázár de Fântânele*, nr.I/25 (Fasc.89, nr.5/1781).
 169. Într-o diplomă a lui Gabriel Bethlen, din anul 1614, referitoare la satul Sântana de Mureș se arată: “*Az ott valók, eladták volt a falut a vásárhelyieknek, magok pedig az városba mentek lakni es most is ott laknak. Balassy Mihál uram azoktól vette megh osztán és megszállította. Némelyek vissza in mentek a faluban u.m. Bartalis Mih., Kis Miklós, Kis János, Ambrus János és oda keötötték magokat oltalomért*”, în Orbán B., *op.cit.*, p. 110.
 170. Pál-Antal Sándor, Székelyvásárhely (Târgul Secuilor), în *Marosvásárhely történetéből* (Din istoria Târgu-Mureșului), Târgu-Mureș, Ed. Mentor, 1999, p.13. (În continuare: Marosvásárhely).
 171. „*1582: Kiis falud es Zekely falvy hatar keőzeót ac Drék elveh*”, „*1618: Szent Georgy ucza vegin tul az Maroson az regi Kis Falud al(att)*”, „*1647: egy Kusfalud nevű el pusztult Falunak, s abban leueo Vdvarhazamnak, s annak hataranak a Maros vizin három keouü Malomnak és azok(nak) minde(n) pertinent (iái) zalogjau al úgy mint 200 forintal, mely Falu uolt effectiue Maros Szekbe(n) megh Nevezett Maros Vasarhelynek (mely akkor huiatot Szekely Vasarhelynek) uegen és annak keozel ualo szomszedsagaba(n)*”, Vigh, K., *op.cit.*, p.117-118.
 172. “*Az kis mallomnal el kezdvn az kis Udvarnál*”, în Vigh K., *Ibidem*, p. 120, 122.
 173. „*Hallottam, hogy azon Székely kapunak lakossi a Maroson innen, azon helyre telepedtnek meg, mellyet mű ma Hidvégnek hivunk, s úgy hallottam, hogy belöllök lett volna azon Hidvég nevezetű falucska*”, *ANDJ Cluj, Fondul familiei contelui Lázár de Fântânele*, nr.1/25.
 174. „*Ezen külváros 1608-ban alakul, mikor a remeteszegi Lázárok birtokából 20 telek szakítottatott ki az új települők számára*”, Orbán B., *op.cit.*, p.110
 175. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 112, 147. De altfel, se pare că în secolul al XVII-lea în cetate existau trei asemenea fântâni, din care una în bastionul blănarilor. Mai exista o fântână și în piața Bolyai.
 176. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. III, 170a/1626.
 177. “*Als fordulora jaro Nýlas földeken 38 tizesnek es 2 Hullasnak*”, *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 4/1635.
 178. *Ibidem*, nr. 255b/1/1637, 256b/1638.
 179. *Ibidem*, nr. 256f/1638.
 180. *Ibidem*, nr. 258b/cca.1640.
 181. *Ibidem*, nr. 259b/1641.
 182. *Ibidem*, nr. 260b/1642.
 183. *Ibidem*, nr. 261a/1643.
 184. *Ibidem*, nr. 264a/1646.
 185. *Ibidem*, nr. 272/2/1648.
 186. “*Anno 1649 die 8 maj. Valto Retek igaygatasa Tempore Judicatus Prudentis ac Circumspecti D. Martini Eöivos, Juratorumque Civium ejusdem Stephani L. Kezdivasarhely, Nicolaj Nyerő ats. Szabo Sissismundj Szőcs, Michailis Simonffi, Georgij Szalontaj ats. Szigyarto; Et Petri Horvat Desi Jurati Notarij*”, *Ibidem*, nr. 267/1649.

187. "*Anno Domini 1649 die 10 Maij. Aldo zo Nap eleött valo Hetfün; Az óregh földek igazgatasa az Also folduloban Eötvös Marton Uram Biro sagban; Polgarok: Kezdivasarhelyi István d. Nyerö Miklos, Szöcs Sigmond, Simnoffi Szabo Mihaly, Szalontaj Szigyarto Gergely; Es Desi Horvath Peter Notariussagaban*", *Ibidem*, nr. 267/b/1649.
188. *Ibidem*, nr. 268c/1650.
189. "*Az Sasvari hatart az beoczületes tanacs igy igazitotta, es osztogatta el*", *Ibidem*, nr. 268c/1650.
190. "*Anno 1651 Die 3 May. Ostottuk fel, az Holt Maros Bely Reteken Porgolattjat az varos nepere, az mely agáj köövetkezik rend szent re*", *Ibidem*, nr. 269d/1651.
191. *Ibidem*.
192. "*Anno Salutis 1653 die 23 aprilis... elkezdven az Holt marusbeli adomanibol alla, es penzben iaro 'Tisztas Reteken' porgolattiak osztogatni...*", *Ibidem*, nr. 271c/1653.
193. "*Anno 1654 Die 13 May... Az varos közönseges nepere fel osztvan Polgar Uraimnak au felső fordulora valo Nylas földoket 10 Eölés kötelel el dezdven Az Szöcs Sigmond Eölevel. Az Magyaros kuttnat az Nagy Szabo Ferencz földnel; Minden Tizesnek az ket Gylya be vetesen 10 Eölös kötelel 37 tiuesre 6 köttet merven iol, ki jutott; Az ket Papoknakis lelegedenő foldet Szakosztottunk. Az első Gylya vetes tartott az Jeddi hatar szeligh, egy Gyula leven aztis az Sasvariben valo első Lylasokban be vetettük*", *Ibidem*, nr. 272A/1654.
194. *Ibidem*, nr. 272c/1655.
195. "*Anno 1656, die 16 May... az felseő fordulora alo Nyilas Feöldekét 10 Eölés keötellel elkezdven az Szeöcsy Sigmond Ur eölevel; az mogiorás kutnál az Nagy Sz. Ferencz Uram feöldénel minden Tizesnek az 2 Gulya bévetesen 10 eöles keötéllel 39 tizesre 6 keötelet mérvén kijutott de nehezén ministér Urameknak is elégendő feöldet adtunk as usus serént. Az első Gulia vétés ment az Patakontul 5 Gulya vetesenkre*", *Ibidem*, nr. 273c/1656.
196. *Ibidem*, nr. 273k/1657.
197. *Ibidem*, nr. 274d/1658.
198. *Ibidem*, nr. 267a/1659.
199. *A marosvásárhelyi református temető legrégibb sirkövei* (Cele mai vechi pietre funerare ale Cimitirului reformat din Târgu Mureș), în Kelemen L., *op.cit.*, I, p. 185.
200. Potrivit datelor din registrul săpăturilor arheologice, pe care am avut ocazia să -l consult.
201. Nagy Sz, F., *Memoriále*, p. 122.
202. Biás István, *Köteles Szöcs Dániel 1651, évi sirköve* (Piatra de mormânt din anul 1651 a lui Köteles Szöcs Dániel), Târgu-Mureș, 1929, p. 3-10; Kelemen L., *op.cit.*, I, p. 185-190; Csekme István, *Marosvásárhelyi Reformatus Temető 1988-ban* (Cimitirul Reformat din Târgu-Mureș până la 1988, Târgu-Mureș, 1994., p. 4-57.
203. "... *totalem possessionem Zenthanna vocatam, in districtu Maruszek partium regni nostri Transsilvanarum existentem ac molendinum Mezewmalom appellatum, inter possessiones Zenthanna predica et Zekelfalwa una cum vado seu transitu navali in fluvio Marws habito, ...*" SzOkl, VIII, p. 147.
204. "... *nec non totalem portionem molendinariam in molendino intra metas oppidi Zekelwasarhel in fluvio Maros decurrente in sede Maros...*" SzOkl, VIII, p. 162.
205. "*Vt ipsi intra veras metas eiusdem oppidi Zekelwassarhel, in fluvio Marosijensi, vbi pro vsu ipsorum optum locum habere poterunt, Molendinum cum debita ipsoscione aggerum edificare et construere possint et valeant*", ANDJ Mureș, *Acta politica*, nr. 13/1554.
206. „*In dominum quorundam duorum Molendinorum super fluuio Marwsij, intra veras metas huius oppidi Zekelijwasarhelij, in Sede Marws existentis, violenter constructorum,*" SzOkl, III, p.304, 305, doc.626.
207. *Ibidem*, III, p.305, 306, doc.627.
208. "*hospitalis Sanctispiritus de Zekelvasarhel*", SzOkl, III, p. 177-178. Potrivit uzanțelor medievale, asemenea spitale erau situate la marginea localităților. La data construirii spitalului perimetrul orașului era mai retras.

209. "8 die marty miko az ispotaliban az fundamentamat hánattam Gergely pápa hetében", Farczady, E., *Mv. Ref. Egyház.*, nr. 35/1638
210. Piața s-a extins etapizat. Pentru început ia naștere o mică piață, cam până în dreptul imobilului de la nr. 54, unde exista și un al patrulea front format din câteva clădiri, care practic închideau piața. Aceste ultime clădiri au fost demolate în anul 1849. Din această piață se mai ramifica o stradă care făcea legătura cu strada Târgului, cunoscută sub numele de "Sf. Mihai". Se pare că a fost desființată în preajma anului 1623, odată cu construirea casei de către cronicarul Francisc Nagy Szabo.
211. Potrivit desenelor lui Toth István (Stephanus) din anul 1823, prin piața Republicii (platea Szent Gyorgy), încă mai curgea un braț al râului Mureș, iar la 1900, potrivit schițelor de carte funciară, pe acest teren erau șanțuri care conduceau apa spre Mureș.
212. Întrucât în această zonă, ca și în altele, au fost demolate fronturi întregi de vechi clădiri, pentru reconstituirea situației anterioare am folosit schițe de carte funciară, provenite din jurul anului 1880, cât și alte ridicări topografice.
213. Orașul Sibiu, la suprafață închisă de 73 ha, avea o densitate de 80 locuitori/ha, Clujul la 50 ha avea 160 locuitori, Brașovul la 42 ha avea 270 locuitori, iar Bistrița la 38 ha avea 110 locuitori/ha. Goldenberg S., *Clujul sec. XVI*, p. 199-200.
214. "Uegezűk azert hogy az mint immar regenten ez keritesben leueo uarost feloztottuk az az oztas in perpetuum ratum et firmum fiat, es az oztas fiurol fiura, leanyrol leanyra egyarant maradgon ey zallion, egyenleo Diuisio legjen köztök, în *Statute juridice*, p. 84.
215. *Ibidem*, p. 82.
216. "... az Uar meget ualo Mezeonek haznak oztasa feleol eo kglmk igj uegeztenek hogj eolit adgiak ft. 2 de embernek 6 colnel teobet nem engednek uenni, azt is penigh ea conditione, hogj senkinek ketteot eozze uenni eoekppen Major kertnek nem engedik, hanem minden hazat csinallian raita, es embert tarczon benne", *Ibidem*, p. 82.
217. "Az hozzusaga 20 eol legien, zelesse 6 eol...Az ki penigh haz helliet uezen ot, az egi Eztendeo alat hazat csinallion raita, mert eluezik teolle az felliwl meghirt mod zerint", *Ibidem*.
218. G. Szinte, *A szék ház* (Casa secuiască), în *Népraizi Ertesitoje*.
219. Szentiványi Márton, *Curiosiera et Selectiera Variarum Scientiam Miscellanea...*, Nagyszombat (Ungaria), 1702.
220. Pentru a indica arta secolelor XI și XII, în anul 1824, arheologul francez Arcisse de Caumont propune termenul de "romanic", el sugerând analogia cu procesul de formare a limbilor romanice, aplicat domeniului artei. În general, istoricii de artă acceptă constituirea arhitecturii romanice în perioada ultimelor două decenii ale secolului al X-lea și a primei jumătăți a secolului următor, originea constituind-o unele regiuni ale Franței (Burgundia, Normandia și Provența), realizările depășind însă limitele fostului Imperiu roman.
221. Eugenia Greceanu, *Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei*, în *Pagini de veche artă românească. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, Ed. Academiei, 1970, p. 266. (În continuare: *Arhitectura romanică*).
222. Entz Géza, *Erdély építészete a 11 – 13 században* (Arhitectura transilvăneană în secolele 11 – 13), Cluj, 1994, p. 40, 61-62, 125-127.
223. Dávid László, *A középkori Udvarhely szék művészeti emlékei* (Monumente de artă medievală în împrejurimile Odorheiului Secuiesc), București, 1981, p. 12; Entz, G., *op.cit.*, p. 125.
224. Pentru toate aceste biserici a se vedea E. Greceanu, *Arhitectura romanică*, p. 271-277, de la care am preluat și planșele.
225. O însemnare din anul 1556, făcută pe un exemplar al cronicii lui Thuroczi, amintește de această biserică: "Anno domini millesimi quingentesimo quinquagesimo sexto ecclesia divo Nicolao fundata in oppido Vasarhely, occupata ab evangelicae veritatis professoribus in festo Mariae nivis"(5 august), predicatorul protestant adus fiind Blasius Kali (vezi

- Szilagyi Sándor, *Régi hazai könyv feljegyzéseket a budapesti könyvtarban* (Vechi însemnări de cărți în bibliotecile din Budapesta), în *Magyar Könyvszemle*, 1879, p. 284.
226. Nagy Sz. F., *Memoriále.*, p. 71. În anul 1593 când eruditul profesor Baranyai Decsi János (Ioannis Decii Barovii) s-a stabilit la Târgu-Mureș, acesta a fost cazat în “mănăstirea pustie” a franciscanilor. Kosziány L., *Baranyai Decsi János*, în *Prof. Mureșene*, II, p. 56.
227. Referindu-se cu deosebire la arhitectură, termenul “gotic” este convențional, neavând nimic în comun cu goții. El este o creație a Franței, prima vârstă fiind consumată în cursul secolului al XII-lea în Ile-de-France, prin ridicarea câtorva notabile catedrale, ca cele de la Saint-Denis și Noyon. De altfel, din perioada Renașterii și până în perioada romantică, goticul avea o conotație pierotativă, cu sensul de “barbar”.
228. *Unitáriusok Marosszéken* (Unitarienii în Scaunul Mureș), Fodor I., *Kronikásfüz*, seria II, 1937, nr. 2, p. 17.
229. Jakó Zsigmond, *Az otthon és művészete* (Arta interiorului în Clujul Renașterii), în Kelemen L., *op.cit.*, p. 368. Sunt, astfel, cunoscute la Cluj valori de case între 3.200 și 42 florini între cele mai bogate și valoroase fiind casa Wolphardkakas.
230. Carol Göllner, *Siebenbürgische Städte im Mittelalter*, București, 1971, p. 16-17.
231. Otto Dahinter, *Beiträge zur Baugeschichte der Stadt Bistritz*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt (Sibiu), 1944, p. 432.
232. Sebestyén Gh., *op.cit.*, p. 28.
233. *Ibidem*, p. 62.
234. Karl Albrich, *Die Bewohnen Hermannstadts in Jahre 1657*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt (Sibiu), 1882, p. 278-281.
235. Nagy, Sz. F., *Memoriále*, p. 69, 71, 76, 90; Benkő Károly, *Marosszéki ismeretése* (Cunoașterea Scaunului Mureș), Cluj, 1868-1869, p. 40-51 (În continuare: Benkő K., *Marosszék*); Kövári L., *op.cit.*, p. 101-103, 105; Orbán B., *op.cit.*, p. 111, 118-119, 131; Balogh Jólán, *A késő-gótikus és renaissance-kor művészete* (Arta din perioada goticului târziu și a renașterii), în *Magyar művelődéstörténet* (Istoria civilizației maghiare), Budapeșt, II (f.a), p. 515, 521-523, 533, 535 (În continuare: *Gotikus és renaissance*); *Várépítés a székelj fővaros védelmése* (Construirea cetății pentru apărarea capitalei secuilor), în Fodor I., *Kronikás füz*, 1936, nr. 9-10, p. 13-25; Nagy G., *Erdélyi református templomok története* (Istoricul bisericilor reformate din Transilvania), în *Magyar református templomok* (Biserici reformate maghiare) Budapeșt, 1942, p. 160-163, 165-166; I. Chiorean, Tr. Dușa, Gr. Ploșteanu, *Cetatea Târgu-Mureșului*, Târgu-Mureș, 1968; Al. Bogdan, *Cetatea*, p. 63-68; Sanda Ignat, *Cetatea Târgu Mureș*, în *Arhitectura*, București, I, 1979, anul XXVII, p. 70-73; Al. Bogdan, *Ansamblul cetății*, p. 79-86.
236. Al. Bogdan, *op.cit.*, p. 79-86; Al. Bauer, *op.cit.*, p. 193-219.
237. Kövári L., *op.cit.*, p. 102.
238. Orbán B., *op.cit.*, p. 111, 118; Traian Popa, *op.cit.*, p. 59.
239. Al. Bogdan, *Ansamblul cetății*, p. 83.
240. Manuscrisul lui Nemes Gabor din anul 1809, *Arh.bis.ref*, nr. 924/1809.
241. “*Falai oly magasan épültek, hogy a templom fedele alig látszott ki belőle*, în Fodor, I., *Kronikás füz*, nr. 15-16, 1936, p. 2.
242. Al. Bogdan, *op.cit.*, p. 83.
243. “*inter fluvium Marusy et quendam rivulum Warorokya dictum*”, *SzOkl*, V, p. 28-29.
244. Al. Bauer, *op.cit.*, p. 220, nota 20.
245. În afară de cele două turnuri și resturile unei fundații de turn, s-a păstrat și o porțiune din vechiul zid (cel sudic), care are metereze evazate spre interior.
246. Orbán B., *op.cit.*, p. 122; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, Ed. Academiei, I, 1959, p. 575-576.
247. “*Elsőben 1601-k estendőben szent Lőrincz nap tájatt a klastromot, szentegy házat verék fel egy délután – tájban, és el is égeték ugyan mind a szentegyházat, tornyat, eskolát*”, Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 71; Orbán B., *op.cit.*, p. 123. Cu ocazia acestei incursiuni de

- pedepsire suferă pagube și satul Mureșeni (azi cartier al municipiului), unde în prealabil au fost încartiruite trupele. "... *Medgyesfalvát felégette*, în Benkő K., *Marosszék*. p. 264.
248. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 69-70; Traian Popa, *op.cit.*, p. 99-100.
249. Ca urmare a năvălirilor distrugătoare o parte din populația orașului se refugiază în unele cetăți mai apropiate (Gurghiu, Iernut), dar și la Brașov, care avea o puternică cetate. Alți locuitori, mai săraci, s-au refugiat în pădurile din apropierea orașului.
250. "*Emlékeztem valo valamit arról, hogy Brassóba mentünk volt a második felverés után, és ott laktunkban szemlélven a bástyákat az három fő ember – ki mindenik bíróságot viselt vala hazánkban – Borsos Tamás, Nagy Szabó János az apám, és Nagy Szabó Mihály, egykor tanácskozána azon: hogy bárcsak olyan bástyát építhelnenék Vásárhelyt egyet, mint ott a kerek bástyáknak egyike-meg is nem búdonsék az ember másuá idegen nép köze*; în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 75.
251. "*Mi soha abban nem fáradunk, hanem előttiünk az erdő és a havas, de oda menyünk... tok váratokba és kastélytokba, mert onnan titeket is lábbal vonsznak ki*", *Ibidem*, p. 75.
252. Francisc Nagy Szabó, în *Prof. Mureșene*, I, p. 23.
253. "*Ha velünk nem tartjátok, városunkról is eltávozzatok ugyan, de mi – Isten velünk léven – elkezdjük lassan, és meglátjuk mire segít Isten ő felesége*, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 75.
254. "*Ugy kezdék el, egy leégett kolostor alapján 1602 augusztusban; már Sz. Mihály napjára kapjuk is felvonák, s belezárkozána; később azután bástyákkal is elláták*, în Kövari L., *op.cit.*, p. 103.
255. "*A céhek világából*" (Din lumea breslelor), în Fodor, I., *Kronikás füzet*, nr. 5, 1938, p. 63-65.
256. "*Legelesöbben is azért a templomnak az ablakait rakták bé, és arra lövő-lyukat, és az eskolának – ki az előtt barátok czelléja volt – az ablakait és ajtóit, és arra két kicsiny bástyát és emelcsős ajtót, reája a templomra is olyat csinálának dél felől. A pap háza felől a czinterem az ki vala, azt kihagyák. A Szent-Miklósról a megyés szentegyházról szedének cserepet le és aval cserepezék meg, mely máig is rajta vagyon*, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 76.
257. *Ibidem*, p. 76-77; *Várépítés a székely főváros védelmére*, în Fodor, I., *Kronikás füzet*, nr. 9-10, 1936, p. 14.
258. Traian Popa, *op.cit.*, p. 101.
259. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 81.
260. "... *scholam antelatum at templum in statum formamque Castelli*, SzOkl, VI, p. 4; „...*hogy az egyház jószága és földje volt, ugymint a barátok temploma avagy klastroma és azokat ifju János király üzte ki belőle és a királyra szállott és a király osztán az ő jus regiumát ugy conferálta a városnak*”, Koncz József, *A marosvásárhely Evang. Reform. Kollegium története* (Istoria Colegiului evanghelic-reformat din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1896, p.92.
261. Orbán B., *op.cit.*, p. 119.
262. "... *és Borsos Tamást Kassára küldék Bocskai fejedelemhez, hogy nem csak a vár csinálásra való privilegiumot adjon, hanem mutassa valami kegyelmességét hozzánk és conferáljon valamit, hogy építhessük az elkezdett munkát*, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 95.
263. Traian Popa, *op.cit.*, p. 101.
264. "... *eisdemque de solita principali munificentia nostra ex decimis promontorii ejusdem civitatis quadraginta urnas vini continuis annis in posterum dandas deputavimus*, în SzOkl, VI, p. 125.
265. "*az castely épületire*", "*var épületire es az varosnak egieb fele soh*", ANDJ Mureș, *Impuneri*, nr. 2/1620.
266. *Ibidem*, nr. 2/1620.
267. *Ibidem*, nr. 4/1635.

268. "Anno domini 1637. Die 4 Mensis February. Tempore Judicatus Prudenten ac Circumspectii Dominorum Lucc. Borbely Eö kegyelmeck az Beöcsületes Tanacs vettettek fel azt az harom forintos adot melliet kinck kinek eoreöksigire computaltanak eökegk melileszen az varos szükségere, es var epüitetire, *Ibidem*, nr. 5/1637.
269. *Ibidem*, nr. 6/1638.
270. *Ibidem*, nr. 7/1639.
271. "au Var epiletire ea Varos közenseges szükségere, *Ibidem*, nr. 8/1640.
272. *Ibidem*, nr. 9/1641.
273. *Ibidem*, nr. 10/1642.
274. *Ibidem*, nr. 11/1643.
275. *Ibidem*, nr. 12/1644.
276. *Ibidem*, nr. 13/1645.
277. *Ibidem*, nr. 14/1646.
278. *Ibidem*, nr. 17/1649.
279. *Mv. Tört.* I, p. 93.
280. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 124/2.
281. *Ibidem*, 1646, nr. 264/5, 164/8.
282. *Arh.bis.ref., Cartea de socoteli*, anii 1638, 1653, 1654.
283. *Ibidem*, an 1638.
284. Székely Ádám, *Megint egy mutatóvány lap Maros Vásárhely történelmi leírásából*, în *Székely Napló* (Jurnalul secuiesc), 15 octombrie 1866, nr. 24, p. 191.
285. "Az apám Nagy Szabó János biróságában rakák egy esztendőn a kapu bástyáját, mindenképpen elvégezik die 28 junii, kezdték vala el die 15 aprilis, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p.112.
286. "Die 3 juny a kapu bástyájatt itt a vásárhelyi várban megüte a menkó", *Ibidem*, p. 147.
287. "Városunk biraja volt Nagy Szabó Mihály uram; csináltatá a szegelet – bástyát a patak felől, és akkor még a palánk vala", *Ibidem*, p. 124.
288. *Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu Mureș. Proceșele verbale ale blănarilor. 1625-1660. Bq. 2059*, p. 4.
289. "Szöcs uraiméket rendeltük az magok bástyájokban edgyik részét, másik reszet az ötvösök fílegoriájokig, *SzOkI*, VI, p. 216; I. Chiorean, Tr. Dușa, Gr. Ploșteanu, *op.cit.*, p. 15.
290. Al. Bogdan, *Cetatea*, p. 68. Potrivit releveelor austriece pe lângă această fântână mai existau în incinta cetății cel puțin încă două.
291. "Nagy Szöcsi István volt ez esztendőben városunk birája, és a szőlő felé való szegelet – bástyát – ki most a kádár uraime – rakatni kezdár uraime – rakatni kezdé", Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 144.
292. Al. Bogdan, *Cetatea*, p. 67.
293. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 124. Nu poate fi decât bastionul croitorilor, autorul greșit arătând szántók (plugari) în loc de szabók (croitori).
294. "Egi szebret is vettem mikor az Fundamentumot kiztik asni az kibol atanak den 9 10 die Juny az medard heteben mikor az fundamentumot keztek asni hat volt s egi polgar...", "21 die Juni mikor az Bastianak az fundamentomat keztek rakni az Szent Janos heteben volt negy keo mives volt hat tot ket mez kevero, egi paller, az nap keöltötem etelikre per diem den 37", *Arh.bis.ref., Cartea de socoteli a paraclisierilor*", 1638.
295. "Ebben az esztendőben volt birája városunknak Pál Deák uram, és a Kozma – utcza felől való bástyák – a ki mostan a szabóke – elvégzé, melyet azelőtt 1638-k esztendőben a Nagy Szabó Péter biróságában kezdettek vala építeni fundamentumából, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 148.
296. "Inscriptio propugnaculi aquilenaris vulgo „Szabok bástyája” vocati: Patres nostri praescripti preterierunt nihil aedificantes, non autem filli in aer umnis (?) aedificavimus incipiente Petro Szabo Judice in anno 1638, et perficiente Paulo Litterato Thordai anno

- 1640, in mense octobri judicante in Civitate". Inscriptia se află pe partea superioară a bastionului, pe latura dinspre strada Avram Iancu.
297. I. Chiorean, Gr. Ploșteanu, Tr. Dușa, *op.cit.*, p. 16.
298. Traian Popa, *op.cit.*, p. 312.
299. "Ebben az 1612-k esztendőben a György Deák bíróságában kezdék fonni a palánkot és tapasztani; a mely palánk annak a kőfalnak a helyén vala, mely mostan már ott vagyon a kőfal, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 111.
300. „... Ebben az esztendőben Szábó Péter volt városunk bírāja, és a kaputól fogva a mely kőfal vagyon, azt elvégezte emberül”, *Ibidem*, p.148.
301. "A kapu mellet való közfalt rakják az idén... és a tavaly elkezdett falt a kapu aránt és a vargak bátyája között elvégeztek", *Ibidem*, p.151-152..
302. "A darab falat a pap háza felől ő kezdette volt rakatni, a kir 1653-n elvégeztek, *Ibidem*, p. 153; Orbán B., *op.cit.*, p. 120-121; Al. Bogdan, *Cetatea*, p. 67-68.
303. În prezent curtea este reconstruită, pe înălțime, numai în parte, pentru a permite vederea de pe bulevardul învecinat.
304. *A marosvásárhely szöcs chéh legrégibb Számadáskönyve, 1624-1687* (Cea mai veche Carte de socoteli a breslei blănarilor din Târgu-Mureș), *Biblioteka Teleki-Bolyai*, Mss, nr. 394, pentru anii 1657 și 1661; *Arh.bis.ref.* nr. 57/1655, respectiv *Socotelile Paraclisierilor*, din zilele de 1 aprilie 1655, 10 mai 1655, 14 mai 1655, nr. 59/1656, nr. 60/1657, nr. 65/1659, nr. 66/1661, nr. 97/1675.
305. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 273/1657.
306. *Die 6 May Isten segítsegebeol, kezdettem az var eleott valo keo Fal Fundamentumához Mely, munkasoknak, keo mieseknek, Meszkevereöknek, meshordoknak, keohordoknak nevek esz szerent következnek: Misericordia hetiben, keomives Jakab volt 5 nap ...*", *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 10 (26), 1658.
307. Orbán B., *op.cit.*, p. 131.
308. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. III, 163/j/1622.
309. *Ibidem*.
310. Planul cetății din anul 1750 a lui Theumern și gravura din anul 1736 a lui Johan Konrad von Weis.
311. *Regi tanácsházak* (Primăria veche), în Fodor I., *Kronikás füz*, seria II, nr. 8, 1937, p. 107-108; Szabó Nicolae, *Arhiva Sfatului popular al orașului Tg.Mureș (sec. XV-XIX)*, în *RevArh*, III, nr. 1, 1960, p. 239.
312. *ANDJ Mureș Acta politica*, nr. I, 98/1608.
313. *Ibidem*, nr. III, 104/1609.
314. *Ibidem*, nr. IV, 244/1636.
315. *Ibidem*, nr. IV, 246/1636.
316. *Ibidem*, nr. IV, 249/1636.
317. *Ibidem*, nr. IV, 260/e/1642.
318. *Ibidem*, nr. V, 272/5/1654.
319. *Ibidem*, nr. IV, 247/1636.
320. "Leges seu Decreta Oppidi Székely-Vasarhely, opera ac studio consultissimi viri Tomae Borsos pri Tempore Judicis Primar, predicti Opp, D. D. Anno Domini 1604". Hotărârea este reglementată prin capitolul *De Conditione Haereditatum in Castello Oppidi Zekeli Vasarheli*, în care se arată că datotiră situațiilor tulburi care au existat în anii anteriori, unii cetățeni au ajuns proprietari de imobile prin diferite forme, ca moșteniri, căsătorii, cumpărări, înobilări, concomitent cu obținerea unor privilegii aparte, care sunt împotriva interesului comunității orașenești.
321. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 261/c/1643. S-au luat asemenea hotărâri, întrucât datorită evenimentelor politice mulți nobili se refugiau între zidurile cetăților de la orașe, căutând însă să-și păstreze drepturile și să se sustragă obligațiilor obștești. Întrucât orașele săsești au împiedicat acest exod în interiorul lor, nobilii s-au orientat spre celelalte localități,

- concomitent cu obținerea a tot mai multe privilegii din partea principilor, aceasta cauzând împotrivirea comunităților orășenești între care, într-un mod foarte categoric, și a celei de la Târgu-Mureș.
322. *Statute juridice*, p. 81.
 323. Zrínyi Andrei, *Olarii din Tîrgu Mureș și produsele lor în lumina cercetării materialului rezultat din săpături*, în *Marisia*, V, 1975, p. 93-110.
 324. *Călători*. VI, 1976, p. 579. Autorul se referă la accesul în cetate prin bastionul porții, întăriturile fiind curtinele situate pe latura de est, spre piața Bernády György. Cele cinci bastioane pomenite sunt cele realizate în secolul al XVII-lea (blănarilor, tăbăcarilor, dogarilor, măcelarilor și croitorilor).
 325. Orbán B., *op.cit.*, p. 123; Benkő K., *Marosvásárhely*, p. 79, nota b.
 326. "29-k aug. szent János fejevétele napján esmét futamodás lón. jöve hirül: hogy Balavásáránál az ellenség – és éget – öl – s vág. Jézus, légy velünk!", Nagy Sz. F., *Memoriále*, p.168.
 327. *SzOkl*, VI, p. 216.
 328. "A céhek világából (Din lumea breslelor), Fodor I., *Kronikás füz*, nr. 7, 1938, p. 16; Kelemen Lajos, Nagy Szabó Ferencz és a marosvásárhelyi szabó czéh (Francisc Nagy Szabó și breasla croitorilor din Târgu-Mureș), în *ErdMúz*, XVII, 1901, caiet VII, p. 397.
 329. Pál-Antal Sándor, *Vásárhelyi várvédelem 1658-ban?*, în *A Hét* (Săptămâna), nr. 19 din 16 mai 1983, p. 10.
 330. "... miatt városunkban tűz támadván ket sor utcának egyik része megégelt nem kicsin szomorúságunkra, s ha az Isten az szelet meg nem fordítsa, talán egy ház sem maradott volna s felő kegyelmes urunk, ha még tovább is rajtunk laknak, ne talán az megmaradott része is porra és hamuvá ne tétetődjek", în *SzOkl*, VI, p. 270-271.
 331. "... cupientes, ut altare maius fundatum is honore Beatae Mariae virginis situm in ecclesia domus fratrum Minorum in foro opidi Cicculi Transilvaniae dicesia... Antoni Cicculi ordinis fratrum Minorum professzori, în "Monumenta Vaticana", I, Budapest, p. 274; *Zsigmondkori eklevéltár*, (Diplomatariu din perioada lui Sigismund), II (1400-1410), partea I, Budapest, 1956, p. 76.
 332. Al. Bogdan, *Ansamblul cetăți*, p. 82.
 333. Al. Bauer, *op.cit.*, p. 218.
 334. Keresztes Gyula, *Otszazeves vártemplomunk* (Biserica din cetate la cinci sute de ani), în *Pillanat*, an I, nr. 9, Odorheiu Secuiesc, p. 2.
 335. "Cujus est regio, illius est religio", George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, p. 129-130.
 336. "A városi tanács utasított, hogy a szent Erzséka polnát a evangélikusoknak, adják at, oltárigazgatójának hajlekát mely mast idegen kézen van, adják vissza a kápolnához...", în Pokoly József, *Az erdély református egyház története* (Istoria bisericii reformate din Transilvania), Budapest, I, 1904, p. 77.
 337. O însemnare pe o veche cronică a lui Thuroczi, din anul 1488, arată: "Anno domini millesimo quigetesimo quinquagesimo sexto ecclesia divo Nicolao fundata in oppido Vasarhely, occupata ad evangelicae veritatis professoribus in festo Mariae nivis (5 august), Item sequenti may feria tertia aducitur verbi divini concinator per Thomas Mihályffi et Balthasarem Polyák et ceteras mobiles sedis Maros et eiiciuntur monachi minores Francisci regulae proffesores et inducutur divini verbi annucitator nomine Blasius Kali etc. anno 1556", în Szilágyi Sándor, *Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti könyvtárban* (Vechi însemnări de cărți în bibliotecile din Budapesta), Budapest, 1879, p. 284. (În continuare: Szilágyi S., *Régi hazai könyv.*)
 338. Farczádi Elek, *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos könyvtár* (Biblioteca științifică Bolyai din Târgu-Mureș), în *EmlKel*, I, p. 265.
 339. Pokoly J, *op.cit*, p. 150-151.

340. "*Provisium etiam est, suffragiis publicis omnium statuum, ut nos, perfectis negotiis capitulorum, non dedignaremur curam idoneam ultro suscipere, ut scholae originatur literariae in quibus juvenus recte doceatur, praesertim in claustro Collosvariensi et Wasárhelyensi*", în Koncz J., *op.cit.*, p. 1-2, nota 4; Szilágyi S, *Erdély országgyűlési emlékek*, Budapest, II, p. 60. (În continuare: Szilágyi S., *Erdély*).
341. "... *claustra monachorum duobus in locis, unum in oppido Wasarhel et unum o doubus in civitate Colosvariensi fundatis*, Koncz J., *op.cit.*, p. 2, nota 3.
342. "*Intellecta autem certa summa decimarum siculicalium, ad scholam quoque Wasarheliensen dignum dabimus subsidium et provisionem faciemus*", *Ibidem*, p. 3, nota 1.
343. Manuscrisul lui Nemes Gabor aflat la *Arh.bis.ref.*, întocmit în anul 1809, nr. 924/1809, în care se arată: „... annak 3 kapuján jártak a templomba, melynek ismét három bejárata volt. E kastelvnak délfelől való sarka a mostani vár belső faláig ment, tehát a mostani vargák bástyájáig. Napkelet felől való része a templom napkelet felől való sarkához volt ragasztva. Észak felől a templomtorony sarkába függesztve a fiu-iskolaházakig, s annak végső részétől, (melyet Mihály vajda oratoriummá alakított)a vár nyugati belső faláig nyult. Nyugati fala pedig a templom tornácza előtt ment keresztül a bástyáig (a vargák bástyájáig). Már most e nem éppen határozott leírást viszonyítsuk a még most is látható maradványokhoz.” Text preluat după Orbán B., *op.cit.*, p.122.
344. Borosnyai Lukáts János, *Régi és új vásárhely*, Târgu-Mureș, 1837; „*Különben azt is megengeden, hogy Mihály vajda azt orátoriumává alakithatta*, Orbán B., *op.cit.*, p.128.
345. N. Sulică, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu orașul Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1929, p.11-15.
346. "*Különben azt is megengeden, hogy Mihály vajda azt orátoriumává alakithatta*, Orbán B., *op.cit.*, p. 128.
347. Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, II , p. 114.
348. Orbán B., *op.cit.*, p. 122.
349. *Ibidem*, p. 124; Al. Bauer, *op.cit.*, p. 196-198.
350. Datorită unor contururi fluctuante de flacăra, diferite subperioade ale goticului iau diverse denumiri arbitrare: lanceolat până către 1250, reionat aproximativ între anii 1260-1370 și flamboyant între cca. 1380-1540, ultimul stil dominând până în perioada Renașterii.
351. Benkő K., *Marosvásárhely*, p. 48; Manuscrisul lui Nemes Gabor, *Arh. bis. Ref.*, nr. 924/1809.
352. Entz G., *op.cit.*, p. 221; V. Vătășianu V, *op.cit.*, p. 248.
353. Al. Bauer, *op.cit.*, p. 203.
354. Fratres Minores strctioris observatioe
355. Nagy Zoltán, János Barát és Köfaragó György Mátyás Király és Báthory István Erdélyi Vajda építészai (Călugărul Ioan și pietrarul Gheorghe, constructorii regelui Matei Corvin și ai voievodului Transilvaniei Ștefan Báthory) în *Szmű*, 1944, nr.4, p. 189. (În continuare: Nagy Z., János B és Köfaragó Gy.).
356. "*In Fori Siculorum, alias Székely-Vásárhely, datum Observantibus Anno 1446*, în Orbán B., *op.cit.*, p. 111, nota 2.
357. Ráth Károly, *A magyar királyok hadjáratai utazásai és tartózkodási helyei* (Călătoriile și popasurile regilor unguri), Győr, 1861, p. 184.
358. Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, Ed. Meridiane, 1979, p. 64.
359. Pilaștrii, care au baze, sunt legați în unghi drept în retragere cu pilaștrii de secțiune concavă, făcând o legătură organică cu masa pereților. Forma este asemănătoare cu aceea întâlnită la biserica unitariană din Cluj-Napoca, creație a arhitectului Anton Turck, care, la 1790, renovează nava bisericii din Târgu-Mureș.
360. Al. Bauer, *op.cit.*, p. 216.
361. V. Vătășianu, *op.cit.*, p. 245.
362. *Ibidem*, p. 244.

363. Corina Popa, *Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei*, în *Pagini de veche artă românească*, IV, București, Ed. Academiei, p. 27.
364. Nagy Zoltán, *A marosvásárhelyi vártemplom* (Biserica cetății din Târgu-Mureș), în *MépMű*, Budapest, 1944, iulie, p. 174.
365. *Ibidem*, p. 173.
366. "Esztergom, Buda, Pest, Gyöngyös, Jászberény, Tata és Visegrád 5 – 5 forintot, Nagyvárad 10 forintot, Marosvásárhely és Káránszabes 11 – 11 forintot, Felfalu és Tövis pedig 1 – 1 forintot kaptak", Nagy Z., János B. és Köfaragó Gy.), p. 187. Deci, orașul Târgu Mureș primește o donație de 11 florini, sumă mare dacă o comparăm cu cei câte 5 florini primiți de orașele Esztergom, Buda, Pesta, Gyöngyös, Jászberény, Tata și Visegrad, cei 10 florini donați Oradei, sau câte un florin primiți de Suseni și Teiuș. Desigur se pune întrebarea: de ce din cele cca. 70 mănăstiri existente, tocmai acestea au primit donații din partea văduvei? Răspunsul nu poate fi decât unul: întrucât în aceste localități sculptorul a realizat lucrări, mai mari sau mai mici, unele dispărute, altele păstrate sub diferite stări. A se vedea și Nagy Zoltán, *Adalékok a Kolozsvári Farkas – utcai templom építőinek problémájához*, în *Építészet* (Arhitectura), Budapest, 1944, IV, caiet 1, p. 11-12.
367. "A pedig oly szép szentegyház volt, hogy valóban ékes templom vala: igen szép ablakai, hogy annak mássa egyik városban is Erdélyben nincsen, sem lészen, sem volt, orgona nagy és jó vala benne; annak oly szép és ékesen csinált háza és helye vala a templomban, hogy annak is nincsen mássa Erdélyben egyik kolcsos városban is, sem pedig Fejérvárott, sem pedig másutt – igen szép csinálmanya vala; harangok választott jók, ora nagy és jó vala", Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 71.
368. Orbán B., *op.cit.*, p. 128.
369. Balogh Jólán., *Renaissance*, p. 116-117. Referitor la această frescă, Nagy Zoltán o consideră ca fiind realizată în anul 1515, aproximativ concomitent cu restul picturilor de la altar și fiind creația aceluiași autor anonim. Nagy Z., János B. és Köfaragó Gy.), p. 189-190.
370. " ... de Háderfáján, 1525. ian. 28-én kelt végrendeletében világosan kijelölte eltemetése helyét s a vásárhely klastromnak 151 frtot hagyományozott", în Biás István, *Asatások a maros-vásárhelyi vártemplóban*, Târgu-Mureș, 1907, p.7
371. „Ezen alapos kiujítás eszközölhetősére Apafi 1662-ben”, în Orbán B., *op.cit.*, p.123.
372. *Arh.bis.ref.*, nr. 85/B (5) 1668.
373. *Ibidem*.
374. Koncz József, *Enyedi (Lakatos Marton), Emlékezetnek könyve*, I, în *ErdMúz*, XVIII, nr. 8, 1901, p. 457.
375. *Ibidem*, II, XVIII, nr. 9, 1901, p. 514-515.
376. „... háládatosságomból ezen gernyeszegi határon vetendő majorságbeli búzámnak, dézmáját a marosvásárhelyi reformáta ecclésiához”, *Arh.bis.ref.*, nr. 121/1685.
377. *Ibidem*, nr. 137/1693.
378. „... quantum pote ruditer et impolite”, *Ibidem*, nr. 829/1803.
379. Ștefan Pascu, *Perioada feudalismului dezvoltat în Ist.Trans.*, București, Ed. II, p. 225-226.
380. Orbán B., *op.cit.*, p. 147.
381. „... in villa desolata Sospathak vocata in prefata Sede Maros existente et habita, pro domo alodiali, ad nutricionem pecorum et pecudum promque exercicio agriculture, ad conseruacionem pauperum et Infancium proiectorum, Simulcum terris arabilibus, fenilibus, falcabilibus, siluis, aquis...”, *SzOkl*, III, p. 177, 178, doc.nr.532.
382. Fodor, I, *Kronikás füz*, nr.17-18, p.36.
383. *Ibidem*, nr. 17.18, p.30.
384. Szilatsék Pál, *Dacia Siculia brevi compendio exhibita*, Claudiopoli (Cluj-Napoca), 1731, p.65.

385. Casa Köpeczi Tamás (1554-1557), casa lui Francisc Nagy Szabó (1623) și casa Pálffy (cca. 1640). Acestea sunt clădiri mari, ale unor orașeni bogați. Dintre casele simple ale cetățeanului de rând, nu s-a păstrat nici una.
386. Nagy Sz. F., *Memoriále (1580-1658)*, p. 123.
387. *Ibidem*, p. 140.
388. Traian Popa, *op.cit.*, p. 126; „... az estve nyolcz órakor tajban az török vitézek gondviselentlenségek miatt városunkban tűz támadván, két sor utcának egyik része megágett nem kicsin szomorúságunkra, s ha az Isten az szelet meg nem forditsa, talán egy ház sem maradot volna”, *SzOkl*, VI, p. 270-271.
389. Sebestyen Gh., *op.cit.*, p. 165.
390. Armbruster A., *op.cit.*, p. 384.
391. Goldenberg S., *Clima*, p. 441; Véegh Alexandru, *Inundații în trecut la Tg.Mureș*, în *Steaua Roșie*, Târgu-Mureș, 1970, XXII, nr. 138, p. 2.
392. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 102, 148.
393. Goldenberg S., *Clima*, p. 440, 442; George Kraus, *Cronica Transilvaniei*, București, 1965, p. 173, 175; Tóth Ernő, *I. és II. Apaffi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694 évekről* (Jurnalul principilor Transilvaniei Mihai I și II, din anii 1632-1694), în *ErdMúz*, XVII, 1900, p. 146.
394. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 105, 106.
395. *Ibidem*, p. 124, 147.
396. *Ibidem*, p. 92, 103, 120, 140, 141, 144.
397. Sebestyen Gh. *op.cit.*, p. 165.
398. Kelemen L., *op.cit.*, I, p. 185.
399. *ANDJ Mureș*, *Fond Colegiul Reformat Târgu Mureș*, seria DB, nr. 8/1606.
400. Niedermaier P., *op.cit.*, p. 169-171; Sebestyen Gh., *op.cit.*, p. 67.
401. *ANDJ Mureș*, *Acta politica*, nr. 250/1636.
402. Kiss P., *op.cit.*, p. 52.
403. *ANDJ Mureș*, *Acta politica*, nr. 132/1614.
404. *Ibidem*, nr. 162/1623.
405. „Totalem igitur et Integram domum lapideam vnacum certis Cellulis Munialium, in Isto Oppido Zekelvassarhel predicto, in Sede Siculicali Maros existenti habitam... pro florenis Septuaginta quinque vsualibus paruis monetis modo currentibus”, *SzOkl*, IV, p.46-47, doc.689.
406. *Ibidem*, p.52-54, doc.693.
407. *Ibidem*, p.56-57, doc.696.
408. *Ibidem*, nr. 230 din 1 aprilie 1635; 221 din 10 mai 1634; 98 din 24 noiembrie 1608; 261/d/1643.
409. *Ibidem*, 201 din 27 iunie 1633; 226a din 25 martie 1648; 225 bis din 16 iunie 1637; 269B din 12 decembrie 1651; 132 din 3 iulie 1614; 225a din 19 aprilie 1637.
410. *Ibidem*, nr. 261c din 28 iulie 1643; *SzOkl*, III, p. 169.
411. Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 103.
412. Zrínyi Andrei, *Olarii din Tîrgu-Mureș și produsele lor în lumina cercetării materialului rezultat din săpături*, în *Marisia*, V, 1975, p. 95.
413. *SzOkl*, V, p. 244-246.
414. Prezentată de cronicarul Francisc Nagy Szabó și publicată în ETA, I, Cluj, MDCCCLV, p.9-37.
415. „Ez a Nagy Köpeczi Tamás az, a ki kincstartó barát idejében arendator volt az országban, ez csináltatta volt azt a szegeletházat, mely a Szent-Görgy utcza ás a Szent-Király utcza szegeleténeen vagyon”, *Ibidem*, p.16
416. Fodor István, *Köpeczi Tamás háza a városnak fejedelmi szállásul fenntartott épülete*, în *Krónikás füzetek* (Caiete de crocicar), seria II, nr.7, Târgu-Mureș, 1937, p.23-24.

417. „*Vestre scribere quod feria quinta proxime preterita (26 septembris) ante meridiem Wayvoda moldaviensis personaliter erat in hac civitate, cum uno nobile de Cyk, amico meo, qui mihi hoc secreto significavit, Bernardum Thamasy quoque ego evocati e sede iudiciaria, ut conveniret cum Wayvoda moldaviensi, et adhuc vinum quoque dedi e callario meo eis. Tandem inde ierunt et prandium habuerunt apud Bernardum Thamasy. Tandem feria sexta (27 septembris) summum (summo) mane discessit illinc ad Cycyo.... Thomas Kapecy, iudex oppidi Zekelwasarhel...*” în *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Vol.XV al Colecției „Hurmuzaki”. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, publicate de Nicolae Iorga, I (1358-1600), București, 1911, p.380, doc.717.
418. Greșit scris Odorheiu Secuiesc, faptul fiind sesizat de mine Editurii Academiei SRS, care cu adresa nr. 2405 din 2 iunie 1979 arată că eroarea a fost comunicată autorului.
419. Constantin Rezachevici, *Pribeția lui Petru Rareș*, în *Petru Rareș*, redactor Leon Șimanschi, București, Ed. Academiei RSR, 1978, p.188.
420. „... până au sosit la casa altui boierin ungurescu, ce și acela era prieten cu Pătru vodă, carile dacă l-au văzut, cu dragoste l-au priimitu și l-au onoratu. Și îndată i-au plătitu leagănu cu 6 cai, că loc de a zăbovi nu era...”, Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ediție îngrijită de P.P.Panaiteescu, București, ESPLA, 1959, p.155.
421. „*Mely házát az én atyám Nagy Szabó János Köpeczi Jánostól a mostani Köpeczi János és Mihály apjától pénzen meg vette volna a Básta vesztedelme tájatt. Azután, az apám halála után az anyám is meghalván, az én öcsémnek Szabó Istvánnak hogya az anyám testamentomban*”, în *ETA*, I, Cluj, p.16-17.
422. „*Nos Georgius Rákoczi etc. Maros Vásárhelyi vitézlő Szabó István hivünk adá értésünkre suplicatioja által, hogy ugyan Maros Vásárhelyi háza praedecessorinknak is determinált szállása lévén, minden egyéb rendbeli szállóktól eximáltatván immunis volt, mely immunitásban praedecessoraink is házát megtartották, de az néhány időbeli változásokban, jelenté, sok külömbféle szállóktól, hogy sok bosszúságokat és károkat szenvedett. Könyörge mielőttünk is alázatosan, hogy mi is kegyelmességünket nyújtván hozzá, előbbi immunitásából házát megtartanók. Kinek is méltó könyörgésire kegyelmes tekintetünk lévén. Mindhogy azelőtt is egyéb rendbeli szállóktól exempta volt, mi is azon immunitásban meg akarjuk tartani. Minden rendbeli hiveinknek annak okáért hagyjuk és parancsoljuk is igen serio, hogy megmondott Szabó István házára, es mi kegyelmes annuientiánkot látva, hozzá kedve ellen szállani semmiképpen ne merészeljen akárki is. Mert ha kik ellen cselekedni deprahendálatnak, semmiképpen büntetésünköt el nem kerülik. Secus non facturi’ etc. ANDJ Mureș, fond Primăria municipiului Târgu-Mureș, Acta politica, nr.183/1631.*”
423. „*Die 21 januar. Szabó István öcsém meghala és 23-k eltemeték, nem sokat éle a Borbély Istvántól cserélt békalyuk-házban*”, Nagy, Sz. F., *Memoriále*, p.152.
424. Biro József, *A Gernyeszegi Teleki-kastély*, (Castelul Teleki din Gornești), Budapest, 1938, p. 39.
425. „*Ebben az esztendőben die 26 apr. kezdtem rakni a szeglet – házamat*”, în Nagy Sz. F., *Memoriále*, p. 140.
426. *Ibidem*, p. 147-148.
427. *Historia Missionis Societatis Jesu cum ingressu Eiusdem in oppidum Siculicale M. Vásárhely. Anno 1702 inchoata et Subsegnis continuata* (În continuare = *Historia*), *Arhiva Parohiei romano-catolice din Târgu-Mureș*, Mss, p. 155.
428. *Ibidem*, p. 157; Benkő K., *Marosvásárhely*, apelând la aceeași sursă arată că iezuiții au plătit pentru etaj suma de 1.215 forini, iar pentru parter 1.200 florini. Socotim că documentele parohiei sunt singurele demne de crezut.
429. *Ibidem*, p. 157, 259.
430. *Domun Historia*, Parohia romano-catolică, Mss, nr. 81.
431. Kelemen L., *op.cit.*, I, p. 185-190.

D. EVOLUȚIA NUMERICĂ A POPULAȚIEI

Cum este și firesc, dezvoltarea urbană a localității este urmată de înmulțirea populației acesteia. Viața locuitorilor din Târgu-Mureș, îndeosebi în prima perioadă de după atestarea sa documentară, se desfășoară liniștit, fără prea mult zgomot, localitatea fiind ferită de evenimente care să-i zdruncine cursul firesc al dezvoltării. De aceea, probabil, documentele o ignoră, de unde provine și penuria de informații scrise, din care cauză cu greu se poate face o apreciere, chiar estimativă, a numărului și structurii locuitorilor orașului.

Urmând drumul căutării, rezultă că singurele surse de calcul al numărului de locuitori, pentru prima perioadă, rămân tot registrele de dijme papale din anii 1332-1336. Am apreciat la timpul potrivit, că în această perioadă existau în oraș un număr de 69-71 gospodării. Considerându-se media de 4,2 – 4,3 membri într-o gospodărie (familie),¹ rezultă că orașul acelor timpuri putea cuprinde 290-310 locuitori. Poate fi considerat ca o localitate mică, un târg în formare, dacă îl comparăm cu alte orașe ale Transilvaniei, unele cu mii de locuitori: Cluj, Orăștie și Bistrița cu câte 2.000 locuitori, Sighișoara cu peste 1.000, Sibiu circa 2.000, Brașov circa 3.000 și în sfârșit, Mediaș cu circa 800 locuitori.² În comparație cu aceste localități orașul Târgu-Mureș s-a bucurat de o creștere lentă a numărului de locuitori, însă fără înregistrarea unor linii sinuoase, uneori dramatice, cum au avut de pildă Brașovul sau Mediașul, sau la o decădere până la nivel de sat ca în cazul Orăștiei.

Care a fost evoluția numărului de locuitori este mai greu de apreciat. În tot cazul, sporul populației trebuie pus în legătură cu dezvoltarea economică-socială a localității, a însăși structurii sociale a populației, în acea perioadă destul de eterogenă. Un alt reper de calcul a numărului locuitorilor, ce-i drept mai târziu, dar demn de luat în considerare, este registrul fiscal din anul 1567,³ menționat în capitolul destinat structurii și înfățișării orașului. Știm că numărul unităților impozabile era de 125 porți, corespunzătoare la circa 240-250 familii. De această dată orașul era o localitate care oscila între starea de târg și oraș. Considerând în calcul o medie de 5 locuitori pe gospodărie, număr considerat corect pentru acea perioadă, se poate aprecia populația orașului între 1.200-1.250 locuitori. Aceeași apreciere o face și Ștefan Pascu,⁴ care estimează numărul locuitorilor orașului pentru același an, la circa 1.200 suflete. Amintim pe această cale aprecierea lui Ádám Dankánits,⁵ care, estimează, tot pentru acest an, numărul locuitorilor abia la 600, valoare mult inferioară pe poartă. Desigur, față de numărul populației înregistrate de celelalte orașe mari din Transilvania,⁶ populația orașului Târgu-Mureș era mult mai redusă, dar nu putea fi mai mică de 1.200 locuitori.

Și pentru secolul al XVII-lea, lipsa datelor concrete îngreunează cunoașterea numărului locuitorilor, acesta putând fi stabilit doar cu aproximație. Pe lângă aceste lipsuri se mai adaugă războaiele, care, în anumiți ani coincid cu epidemiile, cu ani de secetă sau extrem de ploioși, toate acestea producând mari depresii demografice. Acest aspect, specific nu numai Transilvaniei, ci și întregii Europe, a fost subliniat de Ștefan Pascu într-o lucrare demografică istorică: „*Până în secolul al XVIII-lea a existat un regim 'natural' în ce privește natalitatea și mortalitatea populației. Amândouă erau*

foarte ridicate deoarece natalitatea nu era limitată decât de factorii fiziologici, iar mortalitatea era influențată, uneori în chip brutal, și de unele accidente: războaie, epidemii, foamete. În această situație proporția natalității și mortalității era aproape egală, ceva mai ridicată natalitatea. Este explicația creșterii lente a populației timp de secole”.⁷

Cel puțin pentru o estimare aproximativă a numărului gospodăriilor orașului, un ajutor îl oferă tot tabelele de impuneri și conscripțiile secolului al XVII-lea, care specifică doar numele capilor de familie contribuabile, fără a se mai menționa numărul membrilor de familie, al nobililor, funcționarilor, flotanților, servitorilor și, mai ales, neavând convingerea că acestea au fost real întocmite. De aici și diferența, în minus sau în plus, de la un an la altul, a numărului contribuabililor înregistrați. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea știrile privind consemnarea epidemiilor, dar și a altor calamități, cu repercusiuni pe plan demografic, sunt extrem de lacunare, de aici aprecierea greoaie în determinarea sporului natural al populației și, ca urmare, cunoașterea numărului de indivizi. Șirul dezastrelor ecologice – foametea, însoțită de epidemii – provocând mutații demografice și la Târgu-Mureș, îl începem cu groaznica epidemie de ciumă din anii 1553-1554, apoi cu flagelul din anul 1586, când sunt înregistrate mai multe victime.⁸ Chiar de la început, secolul al XVII-lea cunoaște numeroase calamități, între care, marea foamete, însoțită de o ucigătoare epidemie de ciumă, din anul 1603.⁹ Mari pierderi au cauzat molimele din anii 1623, 1633-1634, 1646 și 1677.¹⁰ Datorită epidemiei din anul 1677, față de cei 652 contribuabili înregistrați în anul 1675, cataografierea generală a orașului din anul 1680 cuprinde numai 589 familii, și numai ceva mai târziu, în anul 1685, numărul celor înregistrați să ajungă la 654.

Pentru începutul secolului, o primă conscripție este aceea din anul 1611, care înregistrează un număr de 294 porți, respectiv 590 gospodării. Așa cum remarcă Dankánits,¹¹ cifra pare prea mare față de cele 106 porți recensate în anul 1597, sau cele 125 porți din anul 1657, avându-se în vedere numeroasele distrugerii și accidente intervenite în viața omului. La acest început de veac, populația orașului nu putea depăși 1.300-1.400 suflete. O primă conscripție demnă de luat în seamă este aceea efectuată la 15 ianuarie 1699, în care, în cele două zone ale orașului, în total, sunt trecuți 495 capi de familie.¹² Acceptându-se coeficientul de cinci membri pe familie, în general recunoscut pentru această perioadă istorică, rezultă o populație de 2.475 locuitori. Însă după cum am mai arătat, în această categorie au fost cuprinși numai cetățenii liberi. Luând în considerare și celelalte stări sociale, prin asimilare față de anii din veacul următor, Ioan Moldovan mai include ca existente în anul 1699 încă 80 de familii, obținând un total de 575 familii. În această situație, la sfârșitul secolului, orașul putea cuprinde o populație de circa 2.875-3.000 indivizi.¹³ De remarcat că prin conscrierea din acest an s-a procedat și la evidențierea deținătorilor de animale, categorisiți în cinci clase, în raport de numărul de animale deținute,¹⁴ după cum urmează:

Proprietari cu 6 boi	- 31 iobagi; 5 jeleri; 2 văduve; total 38
Proprietari cu 4 boi	- 76 iobagi; 1 jeler; 5 văduve; total 82
Proprietari cu 2 boi	- 86 iobagi; 19 jeleri; 12 văduve; total 117
Proprietari cu 1 bou	- 67 iobagi; 32 jeleri; 14 văduve; total 113
Zilieri și lucrători	
cu ziua	- 38 iobagi; 35 jeleri; 37 văduve; total 110
În total	298 iobagi; 92 jeleri; 70 văduve; total 460

Mai sunt înregistrate, cu această ocazie și îndeletniciri: 16 preparatori de pâine, 1 precupeț, 7 comercianți de miere, 2 comercianți de ulei, 1 comerciant de vin, 2 comercianți de tutun, 15 zilieri, 14 vieri, 5 grădinari, 2 croitorese, 1 vămuitor, 1 călău.

Dacă evoluția populației orașului a fost posibil de stabilit, structura etnică a acesteia, cel puțin până la perioada analizată, ridică serioase semne de întrebare. În totalitatea ei, istoriografia maghiară consideră orașul Târgu-Mureș ca o creație a ungurilor și secuilor, locuit permanent numai de aceștia, omițând în mod deliberat existența anterioară a unei populații românești,¹⁵ ea fiind înregistrată doar mai târziu, sub motivul așezării ei ulterioare. Lipsa unor statistici și recensăminte ale vremii creează dificultăți în cunoașterea structurii etnice a orașului. La aceasta adăugăm restricțiile și piedicile puse de oficialitățile vremii pentru pătrunderea românilor la orașe, pentru ca, după anul 1514, să fie excluși din perimetrul acestora, toate acestea însoțite de afirmații lipsite de cel mai elementar temei documentar, rupte de realitatea etno-demografică a acelor vremuri.¹⁶ Acest aspect al structurii populației din Transilvania este competent analizat de Ștefan Pascu¹⁷ care, argumentat, prezintă atât sporul demografic al localităților rurale și urbane, cât și structura etnică a Transilvaniei.

Dacă pentru cele mai multe ținuturi ale Transilvaniei mulțimea românilor este covârșitoare, majoritatea absolută a lor este o realitate chiar și în zonele locuite de sași, unguri și secu. Pentru zona orașului Târgu-Mureș lipsindu-ne date mai concrete, apelăm cel puțin la două ținuturi învecinate. La 1553, urbariul Cetății de Baltă, din părțile Târnavelor, din cele șase sate care formau domeniul, trei erau localități românești (*possessiones valachales*), unul cu populație amestecată (*possessio partium hungaricalis, partim walacalis*) și două săsești (*possessiones saxonicalis*),¹⁸ ceea ce înseamnă circa 55% sate românești, 35% sate săsești și 10% ungurești.¹⁹ Un alt urbariu a 48 sate din jurul orașului Reghin, datat în anul 1554, arată că circa 27-28 sate erau românești și circa 20 sate săsești și ungurești, deci aproape 60% români și 40% sași și unguri.²⁰

Este de presupus, deci, că și la Târgu-Mureș, încă de la atestarea sa documentară, exista o populație românească, însă ignorată de oficialitățile vremii. Unele documente pomenesc de existența românilor în oraș, mai corect spus de stabilirea unora în localitate, din mai multe motive. La 1381, trei iobagi ai nobilului Ladislau de Nădășel (de lângă Cluj) se refugiază la Târgu-Mureș,²¹ iar la 1602, mai mulți soldați munteni români rămân definitiv în localitate, din care șase, la tatăl cronicarului Francisc Nagy Szabó.²²

Reprezentativ este faptul că la Târgu-Mureș, cel mai important oraș din scaunele secuiești în secolul al XVI-lea, exista un cneaz român, Trif, care își menținuse dregătoria, ocrotind un iobag fugit.²³ Existența de asemenea cneazi sau voievozi români în scaunele secuiești, se explică prin faptul că românii au continuat să fie numeroși și în aceste părți, unde secuii i-au găsit la colonizare.

Note:

1. Pascu, Șt., *Voievodatul*, II, p. 333.
2. *Ibidem*, p. 334.
3. *SzOkl*, II, p. 216.
4. Pascu, Șt., *Voievodatul*, II, p. 428.
5. Dankánits, A., *Începuturile urbanizării*, p. 93.

6. Cluj cu 8.200 locuitori în anul 1593, Brașov cu cca. 11.600 locuitori în 1580, Sibiu cu 6.500 locuitori în 1510, Sighișoara cu cca. 3.200 locuitori în 1567, în Goldenberg, S., *Aprovizionarea*, p. 199.
7. Ștefan Pascu, *Demografie istorică*, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, Cluj, I, Ed. Dacia, 1972, p. 20. (În continuare: Șt. Pascu, *Demografie*).
8. *Călători*, III, 1971, p. 137-138, 143.
9. Traian Popa, *op.cit.*, p. 102.
10. Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, în *Indicatorul străzilor orașului Târgu-Mureș*, 1923, p. 17; Costin Faneșan și Gündisch Konrad, *Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI-XVII)*, în *AIIA*, 18, 1974, p. 79-86; Binder Paul., *Epidemiile de ciumă în Transilvania în secolul al XVII-lea (1622-1677)*, în *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note și documente*. Red. G. Brătescu, București, p. 54.
11. Dankánits Á., *op.cit.*, p. 93-94.
12. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 62/1699.
13. I. Moldovan, *Date demografice 1700-1778.*, p. 142-143.
14. Acsádi Ignász, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio kórában* (Populația Ungariei în perioada Pragmaticii Sancțiuni), în *MSKö*, 12, 1896, p. 487.
15. Orbán B., *op.cit.*, p. 106 ; Orbán I., *op.cit.*, p. 38.
16. Mályusz E., *A magyarország és a nemzetisékek Mohács előtt*, în *Magyar művelődéstörténet*, II, Budapest, 1942, p. 123; Maksai F., *A szászok megtelepülése*, în *Erdély és népei*, Budapest, 1941, p. 101.
17. Șt. Pascu, *Voievodatul*, II, p. 345-494.
18. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea*, București , II, 1968, p. 130-131.
19. Șt. Pascu, *Voievodatul*, II, p. 455.
20. *Ibidem*, p. 455-456.
21. *Ibidem*, III, p. 275.
22. Nagy Sz. F., *Memoriăle*, p. 65.
23. Șt. Pascu, *Voievodatul*, II, p. 571.

CAPITOLUL II

ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ ÎN PERIOADA STĂPÂNIRII HABSBURGICE (PÂNĂ LA 1850)

Ca urmare a evenimentelor de la sfârșitul secolului al XVII-lea, a schimbării de stăpâniri, viața politică, economică și socială a orașului Târgu-Mureș, ca de altfel a întregii provincii Transilvania, inaugurează o nouă etapă. Ultimul principe, Apaffi Mihai, lipsit de energie, constrâns și de împrejurări externe – învingerea turcilor de către austrieci la porțile Venei în anul 1683 – renunță la tron în anul 1690, consimțind astfel la trecerea principatului autonom al Transilvaniei în stăpânirea imperiului habsburgic.

Prin Diploma Leopoldiană din 1691 se consfințește noua „constituție” a Transilvaniei, care dăinuie mai mult de un veac și jumătate. Prin poziția ei, această provincie trebuia să ajungă bastionul militar în partea de răsărit a imperiului, un front de apărare, dar și baza pentru noi cuceriri. Pierzându-și autonomia, țara este guvernată din capitala imperiului care, pentru consolidarea puterii, instituie noi sarcini pentru marea masă a populației: dări militare tot mai mari, obligația de încartiruire, asigurarea cu provizii tot mai numeroase cât și prestarea de diverse lucrări publice. Și pentru îndeplinirea acestora, noua stăpânire trece la o nouă organizare a teritoriului ocupat, luând măsuri de conscriere repetată, tot mai sistematică, a locuitorilor, pentru ridicarea obligațiilor fiscale, de întărire a economiei și - ca urmare - de dezvoltare a așezărilor. Pe lângă toate acestea, noul regim impune și în arhitectură, ca stil oficial – stilul baroc – aliniindu-l noii tendințe politice, modern-centralizate a imperiului austriac. Alături de noua arhitectură militară, în curând se afirmă și arhitectura ecleziastică, în frunte cu aceea a călugărilor iezuiți, la Târgu-Mureș găsim valențe comparabile cu cele de la Cluj, Oradea sau Timișoara. În paralel, noile forme se regăsesc și în arhitectura civilă, îndeosebi în aceea a palatelor nobiliare orășenești, ale căror replici, după cele din Austria, prezintă, uneori, considerabile reduceri volumetrice ca și simplificări în tratarea formelor.

Deși, realizările din Târgu-Mureș nu ating fantezia, fastul sau valoarea creațiilor din marile orașe ale imperiului sau chiar a unora din Transilvania, rămânând o realizare „provincială”, totuși ele se constituie într-o concepție cu o personalitate bine definită în urbanismul transilvănean. Intensificarea activității de construcție, ca reflex al noilor condiții economice și politice, are loc sub semnul căutării de noi forme care, cu timpul, devin specifice orașului intrat deja pe făgașul coordonatelor moderne.

A. EVOLUȚIA ORAȘULUI

1. Structura și evoluția teritoriului

Datele statistice – conscripțiile - ca și celelalte surse documentare ale secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, în comparație cu veacurile precedente, conferă o cunoaștere mai îndeaproape a evoluției localității, a creșterii numărului gospodăriilor și, ca urmare, a unităților locuibile. Și dacă toate aceste date le coroborăm cu documentele cartografice și stampele cunoscute, acestea, la rândul lor, fiind mai numeroase, dobândim un spor de lumină, o cunoaștere cu mult mai îndeaproape a structurii și evoluției teritoriale a orașului.

Tipologia orașului păstrează și în continuare structura formată în perioada feudală, geografic localitatea dezvoltându-se pe cele două terase ale râului Mureș: cea de jos, mai nouă, în continuă extindere pe măsura creșterii numărului locuitorilor, propice creării condițiilor optime de dezvoltare și, cea de sus, unde a apărut și s-a dezvoltat nucleul localității medievale.

Până în anul 1750, tabelele de impuneri, care de fapt erau acte de conscriere, urmăresc doar populația contribuabilă: cetățenii liberi (*cives*), orășenii fără sesie proprie (*propriu fundus carantes*) sau simpli locuitori care, deși nu aveau calitatea de orășeni, erau locuitori ai acestuia (*suburbiales incolas*), fără să se mai extindă și asupra celorlalte categorii sociale. O primă cartografiere, provenită din anul 1709,¹ consemnează un număr de 571 familii contribuabile, împărțite în patru zone (*fertály*) și anume a câte 128, 137, 133 și 173 fumuri (*füst*), fără ca aceasta să însemneze că s-a trecut la o nouă zonare a localității. La numai șapte ani, în 1716,² o altă conscriere înregistrează 623 contribuabili, adică un spor de 52 familii, deci o creștere substanțială. Mult mai amplă și complexă este conscripția efectuată în anii 1721-1722, datele acesteia fiind cunoscute dintr-o lucrare statistică publicată în anul 1896.³ Cu această ocazie sunt înregistrate un număr de 559 familii impozabile, cifră demnă de luat în considerare, la care însă autorul mai adaugă un spor de 279 familii, deci o majorare de 50%, considerate ca scutite, obținând astfel ca existente în oraș un număr total de 838 familii. Sporul de familii menționat de autorul lucrării este însă exagerat, el neputând depăși procentul de 30%, având în vedere, în primul rând, mortalitatea mare pricinuită de epidemia de ciumă din anii 1717-1719, dar și faptul că, numărul mediu de locuințe raportat la o clădire de locuit în Târgu-Mureș, ca localitate deschisă și neîngrădită de ziduri de apărare, nu putea fi de peste 1,25 – 1,35. De altfel chiar cele 411 case înregistrate confirmă această supoziție.

Începând cu anul 1733, tabelele de impuneri prezintă familiile contribuabile împărțite pe patru zone – cartiere – ale orașului,⁴ a căror denumire este omonimă cu aceea a principalelor străzi: Sângeorgiu (*Szentgyörgy*) cu 164 familii, Sâncrai (*Szentkirály*) cu 124 familii, Sfântu Nicolae (*Szentmiklos*) cu 122 familii. Întrucât pentru al patrulea cartier, Pocloș (*Poklos*), lipsesc datele, pentru estimare apelăm la conscripția anului 1735, care menționează un număr de 165 familii impuse,⁵ obținând astfel pentru întreaga localitate un total aproximativ de 575 familii contribuabile. Prin corelarea tabelelor de impuneri pentru anii 1742 și 1743,⁶ obținem, din nou, numărul familiilor impuse din cele patru cartiere: Sângeorgiu de la 167 la 178 familii, Sâncrai de la 110 la 124 familii, Sfântu Nicolae de la 129 la 131 familii și Pocloș de la 136 la 142 familii, pentru întreaga localitate creșterea, de la un an la altul, fiind de la 535 la 575 familii.

Faptul că, față de anul 1735, numărul familiilor impuse în anii 1742 și 1743 prezintă o reducere substanțială, o punem pe seama epidemiei de ciumă din anii 1738-1739, despre al cărei efect vom reveni la timpul potrivit.

Noul sistem de impuneri din anul 1750 (*Systema Bethleniana*),⁷ inițiat de Curtea de la Viena, mult mai complex și mai exact decât precedentele, înregistrează, pe categorii sociale, un număr de 622 familii, la care, adăugând cele 9 familii de posesori din afara orașului și cele 9 familii de flotați, rezultă că la acea dată Târgu-Mureșul avea un total de 640 familii. Tot cu ocazia acestei conscripții mai sunt înregistrate un număr de 425 sesii și 463 case, acestea din urmă fiind cu 52 mai multe decât cele înregistrate în anii 1721-1722. Relevant este faptul că din cele 622 familii înscrise, un număr de 296 capi de familie îl reprezintă meșteșugarii, din care 244 posesori a 1-2 sesii. Restul celor 326 contribuabili, la care nu este specificată ocupația, îl putem considera cu preocupări preponderent agricole. Indiscutabil, pentru Târgu-Mureș, datele sunt deosebit de reprezentative, ele oglindind stratificarea socială a populației orașului, și ne conferă o imagine, cel puțin de ansamblu, a vieții economice și sociale la acest mijloc de veac.

Începând cu secolul al XVIII-lea, datele statistice sunt întregite cu cele cartografice. O primă reprezentare grafică a orașului o găsim într-o lucrare cartografică, întocmită în anul 1735, de către ofițerul austriac Johan Konrad von Weiss și care poartă titlul: *NOVA ET ACCURATA GEOGRAPHICA/ MAPPA DACIAE MEDITERANEA/ SEU/ MODERNI PRINCIPATUS/ TRANSYLVANIA/ AUGUSTISSIMO ROM: IMPERATORI/ CAROL VI/ PRINCIPI HAEREDITARIO PATRI PATRIA DEDICATA/ SUB PRAEECTURA MILITARI FRANCISCI PE PAULA SRI COMITIS, A WALLIS/ SUMTIBOS PROVINCIAE CURA ARHITECTURA MILITARIS PROTRITUNI ION: CONRADI DE WEIS COMMENSURATA ED DELINEATA/ M D C X V*.⁸ Harta nu oferă prea multe date (fig. 69). Orașul (*Waserhely*) figurează pe malul stâng al râului Mureș, fiind străbătut de pârâul Pocloș. Teritoriul este bine conturat, el cuprinzând atât orașul propriu-zis, cât și proprietățile din jurul său, spre sud întinzându-se de la hotarul cu satul Mureșeni, spre sud-est până pe Valea pârâului Pocloș, în zona de confluență a celor două brațe (zona Șășvarului), iar spre nord-est până în zona actualui teren de agrement „Mureșul”. Prin semne distincte sunt menționate bisericile și cetatea.

Din anul 1750, ne parvine prima hartă cunoscută a orașului,⁹ deși precizia topografică este relativă, dar destul de proporționată față de ridicările topografice moderne. Harta redă întreaga localitate cu rețeaua stradală medievală păstrată, de semnalat fiind doar orientarea puțin curioasă, inversă față de nord. În partea superioară a hărții se află înscris în limba germană, din păcate prea puțin lizibil, titlul hărții: *Plan/ der Warosch der Calvinischer Stadt/ Marosch – Vásárhely nebst dem Schloss welsches/ in Rebellionen Zeiten ewiger eassen ruiniert worden*, după care: „*Explication über das Schloss*”, prin litere fiind specificate principalele clădiri existente în cetate. Harta ne oferă elemente extrem de prețioase cu privire la întinderea teritorială a orașului. Ea cuprinde zona mai veche, mai dens construită, cu piețele, străzile și ulițele existente, principalele construcții, cu indicarea destinației lor: *die Redidenz* = Primăria, *Walahische Kirche* = Biserica românească, etc. Este reprezentată cetatea, în a cărei incintă se mai disting câteva clădiri, aparținătoare fostelor străzi Cozma și Damian. Textura orașului de jos, mai nou, este diferită, drumurile fiind mai largi, prezentând trasee fluente, îndeosebi cele de tranzit. Anumite zone indică o economie agro-pastorală sau agricolă incipientă, ele având o densitate scăzută (fig. 56).

Coroborând datele documentare cu cele din hartă, putem obține imaginea localității la acest mijloc de veac (fig. 57). Teritoriul orașului poate fi considerat destul de întins, circa 170 ha, din care, scăzând zonele neconstruite, cum ar fi grădinile mărginașe și pășunea internă, obținem cele circa 107 ha considerate ca suprafață reală (intravilanul) a orașului de către anii autori.¹⁰ La nord, orașul este mărginit de cel mai sudic braț al râului Mureș, la est teritoriul este limitat de grădinile imobilelor din strada Mihai Viteazul și de cele două cimitire – reformat și catolic -, la sud de Bulevardul 1 Decembrie 1918 și de pârâul Pocloș, iar la vest de strada Cuza Vodă și piața Matei Corvin. Nu sunt delimitate cele patru cartiere ale orașului și nici nu este trecut denumirea străzilor și piețelor, dar în totalitatea lor sunt clar reprezentate. Apelând la alte surse (schițele de carte funciară de mai târziu), putem însă aprecia că cele patru cartiere aveau următoarea componență: cartierul Sângeorgiu cu străzile: Revoluției și Republicii (*Szent György* – Sfântu Gheorghe), pasajul Palaș (*Palás*), strada Avram Iancu (*Kövecses* – Pietroasa), strada Mihai Viteazul (*Klastrom* – Mănăstirii), strada Mitropolit Andrei Șaguna (*Oláh Templom* – Bisericii Române), strada Eminescu (*Rozsa* – Rozelor), strada Sinaia (*Boryumező* – Câmpul Vișeilor), piața Petöfi (*Plebania köz* – pasajul Parohiei), strada Poștei (*Kecske köz* – pasajul Căprioarei), Bulevardul Cetății și strada Nicolae Iorga (*Vár tér* – piața Cetății). În formare era strada Spitalul Vechi și, parțial, Bulevardul Cetății. Se distinge drumul ce duce spre zona Trebely, de agreement, ca și cel dintre cele două cimitire (azi Papiu Ilarian). Cartierul Sâncrai cuprindea următoarele: strada Călărașilor (*Nagy Szent Király* – Strada Mare a Sâncraului), strada Arany János (*Kiss Szent Király* – Strada Muică a Sâncraului), strada Morii (*Malom* – Morii), și strada Aurel Filimon (*Tyúkszer* – Ulița găinilor). Cartierul Sfântu Nicolae, la rândul său, cuprindea: străzile Bolyai și Ștefan cel Mare (*Szent Miklos* – Sfântu Nicolae), strada Borsos Tamás (*Fazekas* - Olarilor), strada M. Kogălniceanu (*Ebhát* – Spinarea câinelui), strada Târgului (*Sáros* – Tinoasă), strada Márton Áron, în formare (*Régi Baromvásár* – Strada Pieții vechi de animale), strada Retezatului, în formare (*Gagyaszár* – Cracul pantalonului), strada Fântânii (*Kutás* – Izvorului), strada Strâmbă, formată în mare parte (*Kis Regi Baromvásár* – Strada Mică a Pieții vechi de animale). Mai existau pasajele *Nagy Köz* – Pasajul Mare, azi strada Bolyai, până la piață și *Kis Köz* – pasajul Mic, care făcea legătura dintre piața Trandafirilor (între imobilele nr. 52 și 53) și strada Bolyai, lângă internatul fostului Colegiu Reformat. În formare era Bulevardul 1 Decembrie 1918 care, pe hartă este trecut ca: „*Weg von Schössburg*” – Drumul dinspre Sighișoara -, el fiind mărginit de întinse grădini și terenuri agricole. Ultimul cartier, Pocloș, cuprindea următoarele străzi și piețe: piața Trandafirilor (*Poklos* – Pocloș), strada Horea, până la strada Baladei (*Hajos* – Plutașilor). În formare era strada Cuza Vodă (*Dinyeföld* – Pepenăriei, Baladei, și piața Matei Corvin). Cel mai întins și populat cartier este Sfântu Gheorghe. La 1765, acesta este prezentat ca având un număr de 3.203 locuitori, aproape jumătate față de cei 6978 locuitori ai orașului.¹¹ Cunoscând celelalte zone ale orașului cifra ni se pare exagerată, însă oricum, poate fi considerat cel mai întins și populat cartier din oraș.

Rămânând la evoluția teritoriului orașului, în primele cinci decenii ale secolului al XVIII-lea, spațiul clădit avea să cunoască noi extinderi în partea de jos, mai nouă, prin crearea de noi loturi și, ca urmare a prelungirii străzii Călărașilor, Morii și Arany János, până către brațul Mureșului. Sunt deja conturate străzile Eminescu, Sinaia, Chinezu și ulița existentă anterior amenajării pieței Mărășești. Zona străzilor Cuza Vodă și Baladei încă formau un spațiu liber, needificat, mărginit de terenuri agricole, iar piața Matei

Corvin încă nu era creată. În partea de sus, orașul își întinde teritoriul prin cuprinderea cimitirelor (la acea dată mult mai restrânse) ca și unor porțiuni din zona străzii Mitropolit Andrei Șaguna. Procedeul de creștere a numărului de gospodării rămâne tot împărțirea parcelelor existente, fenomenul divizării fiind cel mai frecvent în zona străzilor Izvorului, Fântânei, Strâmbă și Ștefan cel Mare.

În fine, harta prezintă și apele, care, la acea dată, străbăteau teritoriul și proprietățile orașului. Cel mai important este râul Mureș, cu un braț ce mărginea orașul pe latura nordică. O ramificație a acestuia, alimentată și de un fir de apă provenit dinspre Sângeorgiu de Mureș, străbătea piața Republicii și piața Mărășești, dăinuind până către mijlocul veacului următor. În partea de sud-vest și vest de află pârâul Pocloș, el mărgininând teritoriile agricole și grădinile actualei străzi Cuza Vodă și ale Bulevardului 1 Decembrie 1918. De pe versantul zonelor Trebely și Pădurii provenea pârâul care curgea pe traseul străzii Mihai Viteazul, apoi Bernády György – piața Petöfi – piața Trandafirilor ca, în dreptul Palatului Culturii, să cotească spre pârâul Pocloș

Până în anul 1800, în următoarele cinci decenii, configurația urbană a Târgu-Mureșului cunoaște un curs ascendent, consecință firească și directă a noii vieți politice, economice și sociale. Ridicarea noilor edificii laice, religioase și chiar militare, într-o stilistică caracteristică barocului deja încetățenit, dar cu un pronunțat specific local, conferă orașului o fizionomie aparte, cu deosebire spațiului pieții Trandafirilor și străzii Bolyai. Din păcate, alte planuri vechi ale orașului nu se păstrează. Ca urmare, din nou, apelăm la conscripțiile și celelalte documente contemporane.

Deosebit de importante sunt datele din primul regulament urbanistic al orașului, provenit din anul 1764, cunoscut și sub denumirea de „Constitutio Szilagyanae” = Constituția Szilaghiana,¹² din care, efectuând clasificarea clădirilor din oraș în vederea împărțirii pământurilor agricole, obținem următoarele date: clădiri de categoria I-a (Series Domorum Primae Classis) – 26 case (5,28 % din total); clădiri de categoria a II-a (Series Domorum Secunda Classis) – 91 case (18,50 % din total); clădiri de categoria a III-a (Series Domorum Tertia Classis) – 213 case (43,29%) și clădiri de categoria a IV-a (Series Domorum Quatra Classis) – 162 case (32,93%). În total sunt înregistrate 492 case din care 76,22% le reprezintă încă clădirile din lemn și paiantă, acoperite cu șindrilă sau paie. Cu această ocazie sunt înscrși toți beneficiarii de pământuri,¹³ în număr de 641, din care 498 sunt deținători de case. De această dată casele sunt repartizate pe cele patru cartiere ale orașului, în raport de clasificările stabilite, după cum urmează:

Cartierul	Număr total De case	Clasificarea clădirilor			
		I.	II.	III.	IV.
Pocloș (platea Poklos)	129	17	34	58	20
Sâncrai (platea Sz.Király)	109	3	35	48	23
Sf. Gheorghe (platea Sz.György)	127	3	18	51	55
Sf. Nicolae (platea Sz. Miklos)	133	3	5	57	68
TOTAL	498	26	92	214	166

Deci, pe oraș clădirile din categoria I-a reprezentau 5,22%, din a II-a 18,47%, din a III-a 42,97% și din a IV-a 33,34%. Pe cartiere, numărul caselor de locuit este destul de proporțional: Sâncrai cu 21,89%, Sfântu Gheorghe cu 25,50%, Pocloș cu 25,80% și Sfântu Nicolae cu 26,71%, cele mai numeroase clădiri aflându-se în partea mai veche.

După clasificarea clădirilor situația este următoarea: clădiri de categoria I-a - Sf. Nicolae cu 2,26%, Sf. Gheorghe cu 2,36%, Sâncrai cu 2,75% și Pocloș cu 13,18%; clădiri de categoria a II-a – Sf. Nicolae cu 3,76%, Sf. Gheorghe cu 14,17%, Pocloș cu 26,35% și Sâncrai cu 32,12%; clădiri de categoria a III-a – Sf. Gheorghe cu 40,15%, Sf. Nicolae cu 42,85%, Sâncrai cu 44,02% și Pocloș cu 44,96%; clădiri de categoria a IV-a – Pocloș cu 15,51%, Sâncrai cu 21,11%, Sf. Gheorghe cu 43,32% și Sf. Nicolae cu 51,13%. Cele mai valoroase case, realizate din cărămidă, se găsesc în zona de jos a orașului, cu deosebire în cartierul Pocloș. În zona de sus, mai veche, în schimb se găsesc cele mai numeroase case de pământ și lemn (cartierul Sf. Nicolae). Sunt case vechi, care încă nu au ajuns să fie înlocuite, unele păstrându-se până în prima parte a secolului al XIX-lea.

Conscripția din anul 1778 înregistrează un număr de 981 familii.¹⁴ Doar șapte ani mai târziu, recensământul din anul 1785 înregistrează un număr de 800 case,¹⁵ cu 337 mai multe decât în anul 1750, cu o creștere, pe an, în medie cu câte 12 case.

Prin ordinul circular din februarie 1785 se dispune efectuarea altei conscripții, care are un vădit caracter militar și fiscal,¹⁶ cu care ocazie se întocmesc „Colile pentru casă și familie”. Centralizarea datelor este definitivată în anul 1786 și în cel următor.¹⁷ În anul 1785, majoritatea clădirilor, în număr de 567, cuprindeau o singură gospodărie, 210 case aveau câte 2 gospodării, 36 case cu câte 3 gospodării, 10 case cu câte 4 gospodării, 3 case cu câte 5 gospodării și 1 casă cu 10 gospodării. Un număr de 17 case erau nelocuite, iar pentru 15 lipsesc datele.¹⁸ Din totalul celor 859 case recensate, rezultă că, cel puțin, 777 erau construcții mici, cu câte una sau două familii, majoritatea fiind situate în zona mai veche a orașului, dar și pe străzile lăturalnice din zona de jos, mai nouă.

Recensământul din anul 1786 înscrie un număr de 1.126 familii și 856 case, ca în cel următor, din anul 1787 numărul acestora să crească la 1.144 familii și 868 case,¹⁹ la o casă revenind, în medie, câte 1,31 familii. Față de datele anului 1785, în comparație cu alte localități din Transilvania, proporția este firească. La această dată, pe întreaga provincie, în medie, revenea 1,01 locuințe pe o clădire de locuit, orașele având o proporție mai mare, cu deosebire în cele închise, mărginite de ziduri de apărare. Astfel la Sibiu proporția era de 1,98, la Cluj de 1,44, la Brașov de 1,40.²¹ Ținând seama de situația din Târgu-Mureș, relația dată pentru acesta este firească.

Tabelele de impuneri contribuționale din anul 1790, care cuprind toți capii de familie contribuabili din oraș,²² înregistrează 1.166 familii, cu 22 familii mai mult decât în anul 1787. În anul 1791, se înregistrează 1.164 familii,²³ ca, la sfârșitul secolului, tabelele de impuneri pentru anul fiscal 1799-1800²⁴ să înregistreze 1.282 familii și 934 case,²⁵ raportul fiind de 1,37 gospodării la o casă. De această dată casele sunt înregistrate, separat, pe cele patru cartiere ale orașului: Sf. Gheorghe – 296 case (1-296), Sâncrai – 179 case (297-475), Pocloș – 214 case (476 – 689) și Sf. Nicolae – 245 case (690-934).

Urmărind evoluția teritoriului orașului până în anul 1800, constatăm că suprafața acestuia crește până la 220 ha, din care orașul propriu-zis cuprinde 180 ha (fig.58). Cele mai importante extinderi se cunosc în partea de vest și nord-vest, prin cuprinderea teritoriilor situate între străzile Cuza Vodă și Belșugului, zona străzii Uzinei, a Parcului municipal (insula Elba), cât și a străzilor Chinezu, Mărăști, Vlahuță, până către calea ferată. La sud, singura extindere o cunoaște Bulevardul 1 Decembrie 1918, până în apropierea podului peste Pocloș, fiind o zonă locuită de agricultori, deținători de gospodării întinse.

Fig. 55. Reprezentarea orașului Târgu-Mureș în harta lui Johan Konrad von Weiss, din anul 1735.

Fig. 56. Planul oraşului Târgu-Mureş din anul 1750.

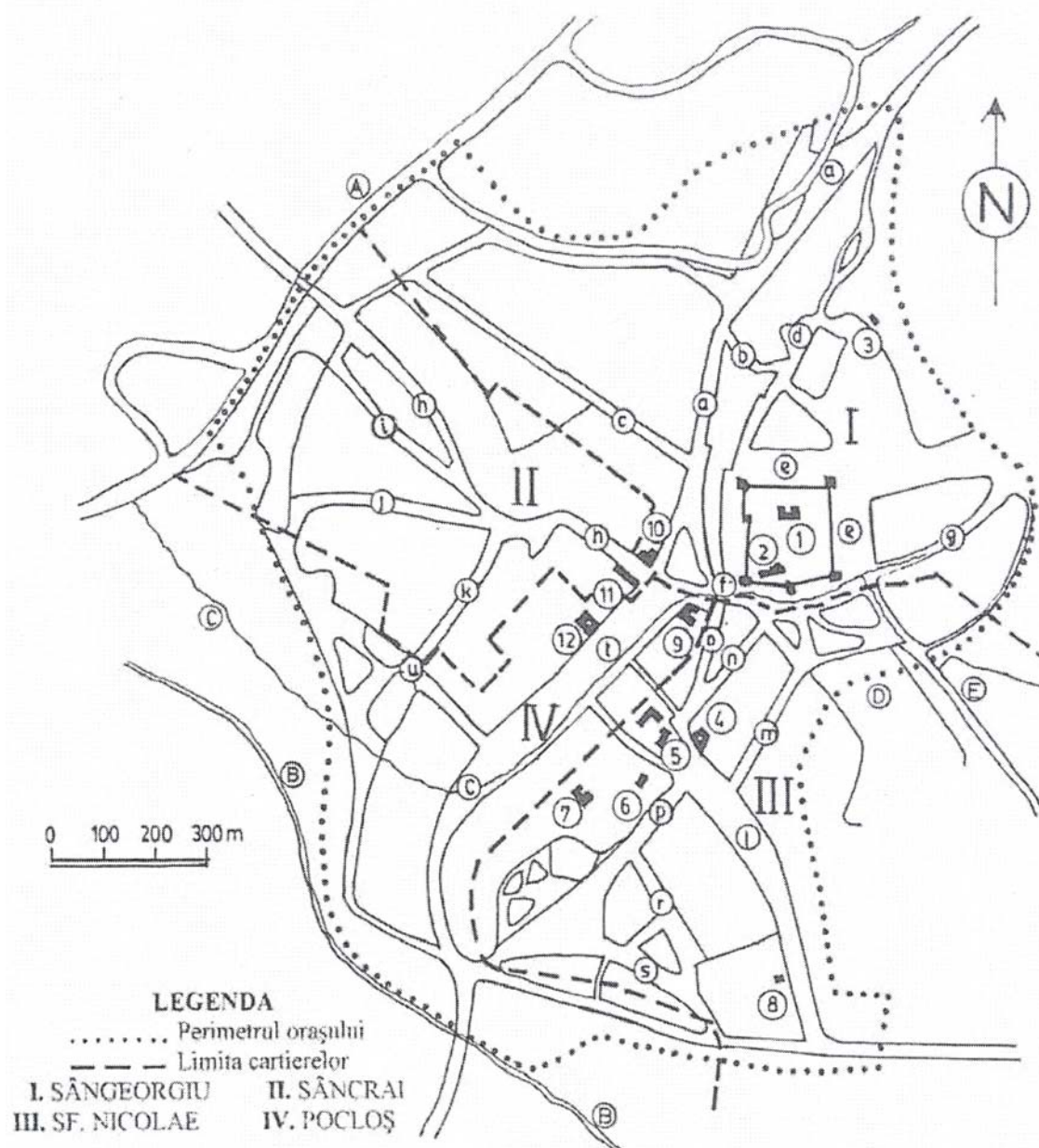

Fig. 57. Orașul Târgu-Mureș în anul 1750.

a - str. Revoluției; b - pas. Palaș; c - str. Eminescu; d - str. Avram Iancu; e - B-dul Mareșal Ion Antonescu; f - piața Petőfi; g - str. Mihai Viteazul; h - str. Călărașilor; i - str. Arany János; j - str. Morii; k - str. Aurel Filimon; l - str. Bolyai; m - str. Borsos Tamás; n - str. M. Kogălniceanu; o - str. Târgului; p - str. Márton Áron; r - str. Retezatului; s - str. Strâmbă; t - piața Trandafirilor; u - str. Horea.

1 - Cetatea; 2 - Biserica reformată; 3 - Biserica Românească; 4 - Prefectura; 5 - Colegiul reformat; 6 - Casa Pálffy; 7 - Biserica minorităților; 8 - Azilul „Sf. Duh”; 9 - Biserica Iezuită; 10 - Casa Köpeczi; 11 - Casa cu arcade; 12 - Casa Toldalagi. A - Râul Mureș; B - Pârâul Pocloș; C - Pârâul Trébely; D - Cimitirul reformat; E - Cimitirul iezuit (catolic).

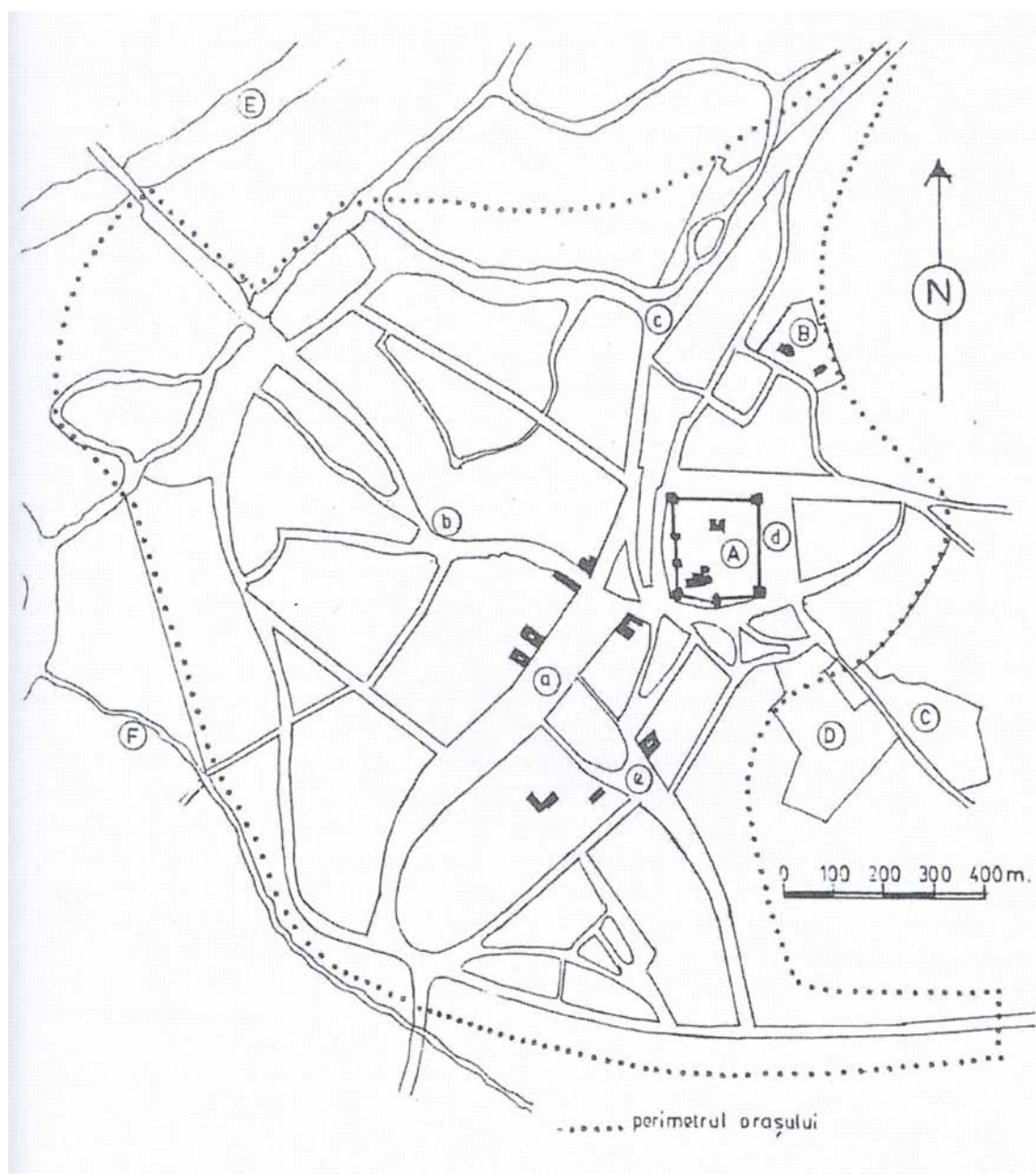

Fig. 58. Orașul Târgu-Mureș în anul 1800.

A - Cetatea; B - Cimitirele românești (ortodox și greco-catolic); C - Cimitirul romano-catolic;
D - Cimitirul reformat; E - Râul Mureș; F - Pârâul Pocloș. a - Piața Trandafirilor; b - Strada
Călărașilor; c - Piața Republicii; d - Strada Nicolae Iorga; e - Piața Bolyai.

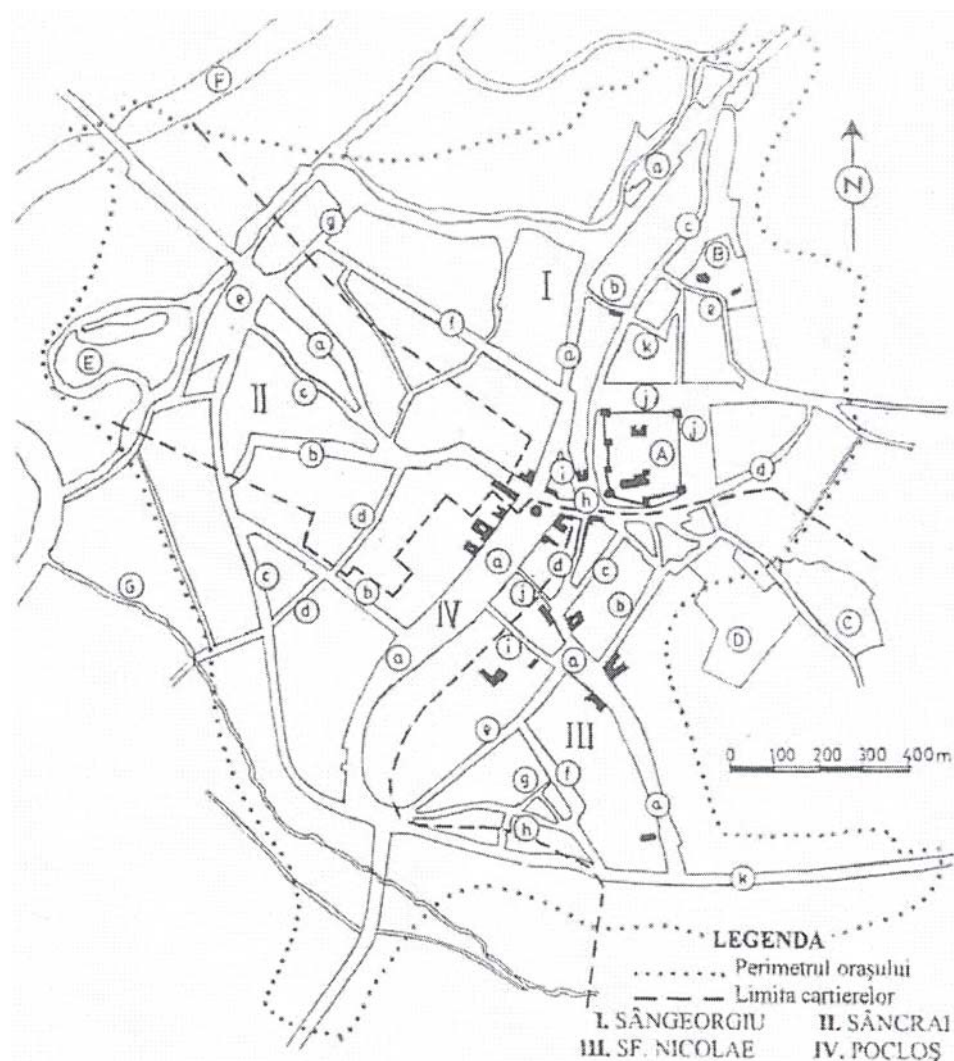

Fig. 59. Orașul Târgu-Mureș în anul 1850.

- I. Cartierul Sf. Gheorghe: a - Str. Revoluției și Republicii; b - Pasajul Palaș; c - Str. Avram Iancu; d - Str. Mihai Viteazul; e - Str. Mitropolit Andrei Șaguna; f - Str. Mihai Eminescu; g - Str. Sinaia; h - Piața Petőfi; i - Str. Poștei; j - B-dul Cetății; k - Str. Spitalul Vechi.
- II. Cartierul Sâncrai: a - Str. Călărașilor; b - Str. Arany János; c - Str. Morii; d - Str. Aurel Filimon; e - Piața Matei Corvin.
- III. Cartierul Sf. Nicolae: a - Str. Bolyai și Ștefan cel Mare; b - Str. Borsos Tamás; c - Str. Mihai Kogălniceanu; d - Str. Târgului; e - Str. Márton Áron; f - Str. Retezatului; g - Str. Fântâni; h - Str. Strâmbă; i - Str. Bolyai; j - Pasajul Mic, k - B-dul 1 Decembrie 1918.
- IV. Cartierul Pocloș: a - Piața Trandafirilor; b - Str. Horea; c - Str. Cuza Vodă; d - Str. Baladei.
- A - Cetatea; B - Cimitirul Românesc; C - Cimitirul Catolic; D - Cimitirul Reformat; E - Parcul Elba; F - Râul Mureș; G - Pârâul Pocloș.

Pe lângă numeroasele terenuri agricole, orașul mai stăpânea și importante suprafețe cu vii, pe dealurile învecinate. O evidență întocmită la 24 octombrie 1783 (*Ao 1783 Die 24-a 8bris inchoata est Decimatio Vini in Promontorii Liberae Regiaeque Ci(v)it(at)is M(aros)Vásárhelly Procreti*)²⁶ privind proprietarii de vii și cantitatea de vin supusă dijmei (*Vinia decimis obnoxiae*)²⁶ ne înfățișează situația pe zonele viticole principale ale orașului: Trebely (*Promontorio Trebelly*) cu 64 proprietăți, Dealul Mare, azi Negoiului (*Promontorio Nagy Hegy*), cu 159 proprietăți, Dealul Budiului (*Promontorio Bodon Hegy*) cu 55 proprietăți, Dealul Mic (*Promontorio Kis Hegy*) cu 26 proprietăți și Unumai (*Promontorio Unomálly*) cu 81 proprietăți. În total orașul avea 385 proprietari de vii, cu o suprafață cultivată de 157,70 ha (274 iugăre).

Până la mijlocul secolului al XIX-lea, teritoriul orașului se dezvoltă cu precădere în partea de jos. Noile case de locuit sau edificiile publice se realizează pe terenuri virane, sau în locul unor case vechi, demolate sau arse, ele fiind construite mai ales de-a lungul principalelor artere sau al vechilor străzi medievale. În primul rând se creează loturi de-a lungul străzii Gheorghe Doja, la acea dată fiind principala arteră de penetrație în oraș dinspre Luduș. Pentru început, sunt cuprinse terenurile dintre strada Gheorghe Doja și strada Liviu Rebreanu, pe care iau ființă unele întreprinderi de manufactură, dar și clădiri de locuit. La acea dată, străzile Liviu Rebreanu și Rodnei erau drumuri de câmp care mărgineau hotarele. Pe partea stângă, parcelarea străzii Gheorghe Doja ajunge până în zona de intersecție cu Bulevardul 1848 și a Grupului Școlar Industrial „Avram Iancu”. Altă extindere are loc în zona străzii Belșugului, prin parcelarea terenurilor de pe partea stângă. Atât strada Belșugului cât și Libertății (până în zona pâraului Pocloș), la fel, formau drumuri de câmp, fără loturi construite. În partea de sud a orașului se continuă fenomenul de parcelare a terenurilor și construirea de locuințe. Este o zonă în care predomină casele mici, cu grădini și acareturi gospodărești. De la principala preocupare a locuitorilor acestei zone provine și vechea denumire a străzii Agricultorilor (Szántó). Mult mai modestă este extinderea teritoriului în partea nordică a orașului, în zona străzii 22 Decembrie 1989, până către piața de zi, cu parcele mici și case numeroase locuite de familii mai sărace. La mijlocul acestui veac, teritoriul orașului ajunge la o suprafață de 235 ha, din care zona locuită la 211 ha (fig.59).

2. Înfățișarea orașului

Un prețios adaos în cunoașterea evoluției localității îl prezintă gravurile, stampele și peisajele urbane, întocmite de către contemporanii vremii, multe de o veridică autenticitate, ele ușurând reconstituirea istorică a așezării. Dacă din secolele anterioare nu ne parvin asemenea reprezentări, de această dată, începând cu secolul al XVIII-lea, se întocmesc mai multe asemenea planșe, fiecare înfățișând un anume moment din dinamica socială și urbană a localității.

Cele mai vechi reprezentări ale orașului sunt stampele realizate în anii 1735 și 1736. În anul 1735, inginerii topografi Friedrich Schwandtner și Johann Eltner publică lucrarea „*Prospect der in Fürstentumb Siebenbürgen liegenden Hauptstadt und thauptfestung auch anderen Städten undt Schlössern somht denen in die Kay – undt türk – Wallahay wie auch in die Moldau gehende Reich undt Fahr – Pässen bei Verfertigung der geographischen Landt Charten dieses Fürstentumb auf genommen undt Zusammengetragen im Jahre 1735*”. Lucrarea se află în Arhiva de Război din Viena (*Kriegs archiv.Kartenabteilung. Wien*) și cuprinde hărțile ale mai multor localități din Transilvania, completate cu câte o vedere generală a acestora. Stampa consultată de mine ²⁷ este mai puțin lizibilă, dar identică cu aceea din anul următor, cu deosebirea reprezentării, în partea dreaptă, a unui grup de călăreți, iar scutul de sus, din partea stângă este gol, în care nu putea fi reprezentată decât stema orașului.

În anul 1736, ofițerul de geniu Johan Konrad von Weiss, folosind desene realizate în anii anteriori, întocmește o colecție de stampe și planuri ale mai multor orașe din Transilvania, publicate în lucrarea „*Prospect und Grundriss deren Staette und Granitz Paessen in Siebenbürgen. Zu der Geographisch – und Topographischen Beschreibung gehörig. Anno MDCCXXXVI*”. Stampa orașului Târgu-Mureș, în mărime de 57 x 23 cm, a fost realizată în anul 1735. Lucrarea a fost publicată de Borbély Andor, ²⁸ în anul 1943, de unde am preluat datele (fig.60). Peisajul geografic reprezintă o vedere panoramică luată de pe un teren ridicat, situat la sud-est de oraș, din zona Platoului Cornești, la o distanță de circa 250-300 m. Sus, în partea dreaptă, într-un cartuș oval, stampa poartă inscripția: „*Prospect der Ungrischen Varos und Schlosses Maros Vasarhely*”. În stânga, tot într-un cartuș bogat ornate, se află vechea stemă a orașului: un braț armat cu o sabie, care în partea superioară are înfipit un cap de urs și o inimă. Axul principal al peisajului urban îl constituie turnul bisericii din cetate și aproape toate construcțiile de apărare (bastioane și curtile), în care se află mănăstirea și alte câteva clădiri mai vechi, încă existente la acea dată. Redarea destul de exactă a formei acoperișurilor, ale altor detalii, ne face să credem că la baza acestei gravuri, pregătită de Haas I.J., a stat o schiță desenată la fața locului. Se distinge, în primul rând, acoperișul în stil italian, încă provizoriu, al bisericii din cetate, forma bastioanelor, dar și a altor clădiri din afara perimetrului cetății: biserica iezuită, care încă nu avea realizate cele două turnuri, colegiul reformat (internatul), primăria veche, cimitirul reformat cu vechea capelă. În partea de jos a stampe, cu trimiteri la șapte numere, se arată, în câteva cuvinte, principalele edificii urbane: 1. *Das Schloss* (Cetatea); 2. *Reformirte Kirchen* (Biserica reformată); 3. *Jesuiten Kirchen* (Biserica Iezuită); 4. *Catholische Capelle* (Capela catolică); 5. *Reformirtes Collegium* (Colegiul reformat); 6. *Rath Hauss* (Primăria); 7. *Gottes Acker* (Grădina cimitirului).

Pentru identificarea lesnicioasă a principalelor construcții și determinarea siluetei generale a orașului, prezentăm analiza schematică a vedutei (fig.61.a), iar pentru

corelare, planul orașului, desenat după cel topografic din anul 1898, în care au fost trecute construcțiile istorice cunoscute (fig.61.b).

Sugestivă este lectura imaginilor realizate între anii 1819-1823, prin suita de desene, în număr de 13, de către cancelistul Toth István de Nicula (Stephanus Toth Mikolai). De această dată, fiecare planșă prezintă desfășurat principalele străzi și piețe ale orașului, fiind înfățișare, uneori cu lux de amănunte, clădirile de interes comun sau cele de locuit, cursurile de apă și bogata vegetație. Am consultat reproduceri mai vechi, aflate în diverse colecții particulare, cât și cele publicate în reviste de specialitate sau în monografia orașului din anul 1932.²⁹ Deși uneori sunt prezentate printr-o curioasă perspectivă, tocmai pentru obținerea unei desfășurări frontale mai largi, desenele oglindesc corect aspectul general al construcțiilor, unele existente și în prezent, ele constituind o sursă documentară pentru renovarea și conservarea lor.

Zona centrală a orașului și anume actualele piețe Trandafirilor și Victoriei (*Platea Poklos*) este înfățișată prin patru desene. Primul, întocmit în anul 1821, prezintă partea de nord a pieții Trandafirilor (fig.62.a). În primul plan, izolată, se află fântâna cântătoare a lui Bodor Peter, construită cu puțin timp în urmă. În planul al doilea, printr-o curioasă frântură dreptunghică, sunt înfățișate principalele edificii: biserica iezuită (la nr. 60), casa lui Francisc Nagy Szabó, azi Clastrul romano-catolic (la nr. 61), primăria veche (la nr. 54), casa Kárnász, azi Casa căsătoriilor (la nr. 1), casa Görög (la nr. 2), înainte de etajarea din anii 1827-1829, casa Hállér (piața Bernády György nr. 2). În planul îndepărtat se profilează biserica reformată din cetate.

Al doilea desen, realizat în același an (fig.62.b), prezintă piața în zona de intersecție cu strada Călărașilor. De la dreapta la stânga sunt înfățișate: fosta biserică a franciscanilor (la nr. 10), din care azi se mai păstrează turnul, clădirea de la nr. 7, clădirea Apollo (la nr. 5), casele de la nr. 3 și 4, casa Köpeczi (strada Revoluției nr. 1), cât și alte vechi clădiri din strada Călărașilor, azi inexistente.

Cel de-al treilea desen, din anul 1820 (fig.63.a), înfățișează latura de vest a pieții Trandafirilor, respectiv tronsonul de la casa Toldalagi (la nr. 11), aceasta fiind singura construcție care s-a mai păstrat. Partea de est a pieții este reprezentată într-un desen realizat în anul 1820 (fig.63.b). Vechile clădiri înfățișate în primul plan au fost înlocuite cu altele noi. În plan mai îndepărtat, pe terasa superioară a râului Mureș, se profilează Biserica cu mănăstire a minorităților, cât și internatul colegiului reformat.

Interesantă este și prezentarea intersecției străzilor Călărașilor cu Arany János (*prospectus Nagy et Kis sz: Király*), întocmită în anul 1822 (fig.63.c). Deși străzile converg într-un unghi ascuțit, ele sunt desfășurate, ca un evantai, tocmai pentru a putea înfățișa cât mai multe clădiri, al căror aspect tradițional, aproape rural, a dispărut cu desăvârșire.

Două desene (fig.64.a,b) înfățișează strada Bolyai (*platea Sz. Milos*), ele provenind din anul 1819 pentru partea stângă și, din anul 1822, pentru partea dreaptă. Deosebit de fidel sunt prezentate prefectura veche (la nr. 5), clădirea alăturată (la nr. 7), vechea biserică unitariană (la nr. 13), Biblioteca Teleki (la nr. 15), casa Kendeffi, care la acea dată adăpostea Tabla Regească (la nr. 30), cât și clădirea de la nr. 36, construcții care își păstrează aproape nealterată forma lor inițială.

Patru desene, realizate în anii 1822 și 1823, înfățișează strada Revoluției (*Platea Sz. György*), câte două pentru fiecare parte. Partea dreaptă (orientem) cuprinde strada aproape în totalitate, până în zona străzii Palaș (fig.64.c; 65.a). Dintre vechile clădiri se mai păstrează aceea de la nr. 8 și ea suferind numeroase intervenții. În planul al doilea se distinge cetatea și vechile case de pe strada Avram Iancu. Partea stângă (occidentem)

cuprinde tronsonul de la actualul Liceu de Artă (la nr. 9), până în apropiere de piața Republicii (fig.65,b,c). Se disting câteva clădiri care s-au păstrat, între care casa cu etaj a familiei Petki (azi nr. 33), alipit de aceasta spitalul (la nr. 35), la acea dată realizat doar parțial (5 axe din care aceea de la mijloc, la parter, forma intrarea), iar în partea dreaptă casa familiei Makariás,³⁰ înainte de modificările structurale și stilistice realizate în secolul al XIX-lea. Clădirea, care în acea perioadă era considerată printre cele mai frumoase și impozante construcții din oraș, a fost realizată la începutul secolului al XVIII-lea de către Makariás Vallesz, un berar din oraș. În anul 1773, aici, este găzduit împăratul Iosif al II-lea, cu ocazia pelerinajului său transilvănean.

Ultimele două desene, realizate în anul 1823, înfățișează piața Republicii (*platea Sz: György*), câte unul pentru fiecare parte (orientem și occidentem), (fig.66.a,b). Fără excepție, casele sunt numai cu parter, cu aspect rural, însăși zona fiind situată la limita nordică a orașului. Este firesc ca aceste construcții să nu se mai fi păstrat sau, în cel mai fericit caz, să fi suferit transformări radicale, fapt care le face de nerecunoscut. Lipsite de importanță funcțională și estetică, documentele ca și literatura de specialitate le-a ignorat, ca urmare, chiar existente, unele vechi clădiri nu pot fi date cu precizie. În ultimul plan se profilează cele două biserici românești, de pe strada Mitropolit Andrei Șaguna, cât și clădirea care adăpostea și școala românească. Desenele au și o importanță documentară. La acea dată încă mai exista o ramificație a râului Mureș, al cărui luciu, cât și podețele existente sunt veridic prezentate de către autorul desenului. Cu timpul, prin lucrări de asanare și amenajare a pieții Republicii, casele sunt demolate, iar fosta albie umplută cu pământ, astfel încât doar din hărțile de carte funciară și planșa din anul 1898 se mai poate determina situația anterioară.

Tot cancelistul Toth István este autorul celei mai valoroase vedute a orașului, realizată între anii 1824-1825 (fig.67), și a cărei transpunere pe o placă metalică, realizată în anul 1827, de sculptorul Nagy Samuel din Cluj, poartă titlul: „*LIBERA REGIAQUE CIVITAS SICULICA MAROS VÁSÁRHELY*”. În partea stângă de jos este însemnarea: „*Delin.Steph. T. Mikolai direct. Cancellista Annis 1824 et 1825 ad N^m Gub 343. 1827*”, iar în partea dreaptă: „*Sculpsit Samuel Nagy Claudiopoli*”.

Văzut dinspre Platoul Cornești, orașul este înfățișat într-o largă perspectivă, în întregime sa, până departe spre dealurile ce mărginesc lunca de pe malul drept al râului Mureș. Componentele monumentale situate etajat apar în desfășurare, astfel încât cele dispuse de-a lungul liniei din ultimul plan, în cea mai marea lor parte să se estompeze. Deosebit de bine sunt înfățișate principalele străzi și piețe ale orașului (Trandafirilor, Petőfi, Călărașilor, Revoluției, Eminescu, Mihai Viteazul etc.) ca și clădirile cele mai importante, în primul rând, detașându-se cetatea cu ansamblul de construcții (fig.68). În plan mai îndepărtat, ca o panglică șerpuitoare, se profilează Mureșul, după care, în ultimul plan, apar satele învecinate orașului și dealurile ce le mărginesc.

Cu trimiteri la anumite numere sunt prezentate, pe categorii, principalele obiective care merită o atenție deosebită. În primul rând sunt prezentate construcțiile: 1. *Feus Musicalis* (Fântâna cântătoare, realizată de Bodor Peter); 2. *Domus Magistratualis* (Primăria, demolată în anul 1949); 3. *Sala c. Telekiana* (Clădirea Apollo din piața Trandafirilor nr. 5, atunci Sala Teleki cu cazinou); 4. *Coleg. Reformat* (Colegiul Reformat); 5. *Curia Regia* (Tabla Regească, din strada Bolyai nr. 30); 6. *Praetor. J. Sedis Maros* (Prefectura din strada Bolyai nr. 5); 7. *Bibliotheca* (Biblioteca lui Teleki din strada Bolyai nr. 15); 8. *Vortalicium* (Cetatea); 9. *Plebania* (Clastrul romano-catolic); 10. *Villae Suburbanae* (proprietăți suburbane, din zona străzilor Călărașilor – Morii); 11. *Horti Suburbani* (grădini suburbane, din zona străzilor Cuza Vodă – Matei Corvin –

Sinaia); 12. *Tetorium* (zona podului peste râul Mureș); 13. *Templ. Parochiale* (Biserica romano-catolică); 14. *Franciscanor* (Biserica franciscanilor); 15. *Reformator* (Biserica reformată din cetate); 16. *P. Minoritar* (Biserica minorităților din strada Köteles Samuel); 17. *Unitorum* (Biserica uniților cu Roma); 18. *Disunitorum* (Biserica neuniților, ortodoxă); 19. *Oratoriu Evang.* (Oratoriu evanghelic). Sunt menționate principalele străzi și piețe, cât și alte înzestrări de interes obștesc din oraș: 20. *Forum Publicum* (Piața publică – zona pe care se află catedrala ortodoxă); 21. *Fluvius Marus* (râul Mureș); 22. *Cemeter Reformator* (Cimitirul reformat); 23. *Platea Poklos* – strada Pocloș (piața Trandafirilor); 24. *Sz. György* – Sfântu Gheorghe (strada Revoluției); 25. *Roza* - Rozelor (strada Eminescu); 26. *Nagy Sz. Király* – Strada mare a Sâncraului (strada Călărașilor); 27. *Kis. Sz. Király* – Strada mică a Sâncraului (strada Arany János); 28. *Sz. Miklos* – Sfântu Nicolae (strada Bolyai); 29. *Kálavária* – Calvarului (strada Papiu Ilarian); 30. *Nemeth* – Orașul german (Bulevardul Cetății); 31. *Klastrom* – Mănăstirii (strada Mihai Viteazul); 32. *Fazekas* – Olarilor (strada Borsos Tamás); 33. *Ebhát* – Spinarea Căinelui (strada M. Kogălniceanu). În ultimul plan apar și localitățile înconjurătoare: 34. *Udvarfalva* (Curteni); 35. *Sz. Anna* (Sântana de Mureș); 36. *Valis Csávás* (Valea Ceașului, zona străzii Voiniceniilor); 37. *Remeteszeg* (Remetea); 38. *Hidveg* (Podeni); 39. *Sz. Király* (Sâncraiu de Mureș); 40. *Kis-Fala* (Micești, înglobat în Nazna); 41. *Náznán* (Nazna); 42. *Sz. Iván* (Sântioana de Mureș); 43. *Megyesfalva* (Mureșeni).

Este perioada când dezvoltarea economică, culturală și demografică din prima parte a secolului al XIX-lea a cunoscut importante măsuri urbanistice, când orașul începe să iasă din vechiul tipar medieval, să adopte unele măsuri de amenajare a teritoriului, a unor străzi și piețe, pentru realizarea unui aspect urban mai modern.

Încă în anul 1804, scriitorul Aranka Gyögy arăta: „Cu numai 57 de ani în urmă, când am avut norocul să văd prima oară acest oraș, care era înfățișarea lui? Dacă gospodarii de atunci ar putea să apară, nu și-ar recunoaște proprietățile. Pacea a îmbrăcat aici și pretutindeni în țară, dealurile cu viță de vie, satele cu case, șuri și grajduri; în oraș vezi palate și oameni îmbrăcați în mătăsuri”.³¹

La rândul său, în anul 1836, cronicarul Borosnyai Lukáts János,³² făcând o comparație a vechiului și noului oraș, surprindea în versuri dezvoltarea acestuia:

„Case de piatră numai cât puteai zidi
Olarii singuri și erau cu lut lipite.

Acum, cine privește piața înspre miazănoapte
Ochii își ridică spre palate înalte...

Ce-s podoabe înălțate ale pieții noastre,
Dar sunt multe case ce-au etaje două,

Jos cu prăvălii de mărfuri încărcate și cu felurite firme”.

Aproximativ din prima parte a secolului al XIX-lea, probabil din deceniul al patrulea, provine desenul lui Alt Rudolf, realizat după o schiță a lui Neuhaner Ferenc, care, de această dată, înfățișează orașul văzut dinspre Viile Trebely (fig.69). Desenul este prezentat într-o lucrare a lui Makkai László, din anul 1940.³³ Desenul reprezintă orașul mărginit de o lungă împrejmuire din lemn, cu poartă de acces spre Viile Trebely, atunci principală zonă de agrement a orașului. După împrejmuire apare orașul, a cărui siluetă este dominată de biserica gotică din cetate, cu configurația caracteristică: nava, care de această dată în locul acoperișului italian, are o șarpantă înaltă, corul cu ferestrele gotice și turnul-clopotniță cu cele patru turnulețe. Imaginea este întregită de celelalte edificii majore din oraș: biserica romano-catolică, biserica franciscanilor, colegiul reformat. Sunt înfățișate câteva clădiri civile nesemnificative ca aspect și arhitectură, în cea mai mare

parte fiind dominate de bogata plantație a grădinilor ce le înconjoară. În depărtare se profilează dealurile și satele situate pe partea opusă a râului Mureș.

Deși a fost publicată în anul 1870,³⁴ menționăm și lucrarea gravorului Greguss Ján, care, de fapt, poate fi considerată o variantă mai târzie a precedentului desen (fig. 70). De această dată desenul este mai clar și aproape identic, suplimentară fiind introducerea unor personaje și caleașca care se îndreaptă spre oraș.

În rândul vedutelor, gravurile lui Robok Lajos, realizate aproximativ la mijlocul secolului al XIX-lea, dar expresive pentru perioada analizată, ocupă un rol deosebit, ele oglindind cu lux de amănunte edificiile acelor vremuri. Caracteristic acestor gravuri, în număr de trei,³⁵ este faptul că autorul a urmărit prezentarea fidelă a construcțiilor, ele constituind un prețios document ilustrativ. Gravurile au fost realizate de sculptorul L. Oeder, după desenele lui Robock, pentru prima dată fiind publicate într-o lucrare editată la Darmstadt,³⁶ în 1864.

Prima gravură (fig.71) reprezintă principala piață a orașului (Trandafirilor), în zona de penetrație în piața Petőfi. Mijlocul pieții, o largă esplanadă, este dominată de fântâna lui Bodor Peter. Peisajul urban este întregit de celelalte construcții ce mărginesc piața: biserica romano-catolică, o adevărată bijuterie a barocului transilvănean, și Claustrul romano-catolic. Vechile clădiri de pe latura unde se află biserica nu se mai păstrează, ele fiind demolate treptat, în ultimele decenii ale secolului al XX-lea. În primul plan gravura înfățișează casa Görög, în urma etajării din anii 1827-1828, ca și casa Kárnász, azi Casa căsătoriilor. Fundalul pieții Petőfi este dominat de biserica din cetate.

Următoarea gravură (fig.72) înfățișează tot piața Trandafirilor și anume, frontonul situat între străzile Bolyai și Artei. Fiind o zonă mai nouă, marginală, se observă doar construcții mai simple, cu parter, unele și cu etaj și spații comerciale. Remarcăm acoperișul acestor clădiri, înalt, în două pante, adesea folosit pentru depozitarea mărfurilor. Însăși piața este locul unde are loc o intensă activitate comercială, cu numeroși oameni și care cu animale. Singura clădire cunoscută este biserica minoriților cu mănăstire, din strada Köteles Samuel nr. 4. Pentru agrementarea imaginii, gravorul a introdus în peisaj un obelisc înalt, amplasat pe un pedestal decorat.

Ultima gravură analizată (fig.73), de această dată, înfățișează localitatea dintr-o postură aparte, și anume, dinspre brațul sudic al râului Mureș. Malul râului este populat de câteva personaje ce desfășoară activități cotidiene. Din cauza numeroșilor copaci, orașul apare în două registre. Primul este în apropierea râului, cu case mici, fără nici o valoare arhitecturală sau istorică, al doilea plan, mai îndepărtat, dezvăluie principalele edificii din zona centrală a orașului, dar acoperișuri abia apar deasupra bogatei vegetații.

Dacă reprezentările iconografice, gravurile, stampele și peisajele urbane în general, ilustrează un anume moment din dinamica socială a localității, pentru întregirea reconstituirii istorice a orașului, un rol îl au documentele istorice, întemeiate pe izvoare scrise. În contextul evoluției istorice a Târgu-Mureșului, un rol important l-a avut dezvoltarea sa economică, care începând cu secolul al XVIII-lea capătă noi valențe. Ca și în secolele precedente, meșteșugarii târgumureșeni beneficiază de noi privilegii, iau ființă noi bresle, lărgindu-se sferile de activitate economică a locuitorilor. Fără să trecem la analiza acestui aspect menționăm doar faptul că în anul 1733 în oraș erau impuși un număr de 407 contribuabili,³⁷ din care sunt înregistrați: 62 cizmari, 33 blănari, 39 tăbăcari, 21 croitori etc., iar cu ocazia recensământului din anul 1785 sunt înregistrați 500 meșteșugari ca, până în anul 1833, numărul acestora să ajungă la 751, fără agricultori, unele activități meșteșugărești înregistrând creșteri de până la 50-100%. La doar trei ani distanță, în 1836, statistica ne oferă noi date, când sunt consemnați 948 meseriași,

cuprinși în 53 meserii, cei mai mulți membrii avînd meseriile de pantofar – 221, rachier (fabricant de spirtoase) - 135, cojocar – 71, croitor – 49 etc. Mai exista și un număr însemnat de intelectuali și liber profesioniști, datorită funcționării în oraș a Tablei Regești, între care 49 avocați și procurori.³⁸ Este firesc ca această dezvoltare meșteșugărească să faciliteze activitatea comercială, între anii 1812-1814, în oraș, existînd 29 familii de negustori, care achitau o bună parte din impozite.³⁹

Această evoluție economică contribuie în bună parte la urbanizarea localității. Se construiesc noi case de locuit sau edificii publice. În principalele piețe și străzi ale orașului se concentrează palatele aristocrației, cât și noile școli și biserici. Cele realizate în secolul al XVIII-lea ca și în prima parte a secolului următor, poartă amprenta stilului baroc târziu. Fie că sunt cu etaj sau de proporții mai modeste, numai cu parter, prin stilul lor relativ unitar, clădirile dau o notă specifică părților centrale ale orașului. Deși incendiile și inundațiile din această perioadă, la data înregistrării lor, au produs pagube însemnate orașului și locuitorilor săi, ulterior însă au avut o notă benefică, ele înlesnind demolarea vechilor construcții degradate și din materiale perisabile și construirea în locul lor a noilor edificii.

La 1804, cronicarul Petri Nagy György consemnează o inundație care a cuprins aproape toată partea de jos a localității, apa revărsată producînd pagube serioase la zăgazuri și mori,⁴⁰ iar în anul următor, la 19 iulie 1805, apa a trecut peste ferma orașului, luînd cu sine clădiri și produse agricole.⁴¹ În luna iunie a anului 1821, are loc o altă mare revărsare a râului Mureș. Cronicarul Borosnyai Lukáts László arată că apa a pătruns în străzile Călărașilor și Eminescu, până către piață, încît locuitorii au trebuit să se refugieze în partea de sus a orașului.⁴² Până la mijlocul secolului mai are loc o inundație. Un anume Illyés Mihai, într-o scrisoare arată că, la 26 ianuarie 1834, a avut loc o mare inundație, care a cuprins străzile Călărașilor și Eminescu producînd, la fel, pagube.⁴³

Cele mai însemnate distrugerii le-au produs incendiile, uneori devastînd zone întinse ale orașului. La 3 ianuarie 1704, curuțul Kaszás Pál cu oamenii săi pătrunde în oraș, venind dinspre pădurea satului Mureșeni, dînd foc orașului în mai multe locuri, între altele, arzînd și casa iezuiților.⁴⁴ Din cronica lui Petri Nagy György reținem că, la 7 aprilie 1783, a avut loc un puternic incendiu, întetît și de un vînt favorabil. Cu această ocazie ard în strada Călărașilor un număr de 12 case.⁴⁵

Numeroase pagube materiale și umane, pricinuite de incendii, determină Guberniul de a lua măsuri de prevenire și combatere a acestora. Un prim regulament al incendiilor⁴⁶ este promovat în anul 1811 de către nobilimea transilvană și întărit în 1816. La rîndul său, consiliul orașului Târgu-Mureș, încă la 9 mai 1723, ia măsuri de „îndepărtarea incendiilor”,⁴⁷ dar cu puține rezultate. Alte măsuri sunt luate prin regulamentul din anul 1764 (Constitutio Szilagyianae), în care se dispune ca la noile construcții orășenești să se realizeze coșuri de fum din cărămidă, iar cele existente, din lemn, să fie înlocuite. Se dispune clasificarea clădirilor în 4-5 categorii, urmînd ca în primul an să se înlocuiască hornurile de lemn la clădirile din clasa I-a, apoi din celelalte categorii. Nerespectarea dispoziției va fi pedepsită cu amenzi de 1 florin, la prima somare, apoi cu câte 3 florini. Căpitanul orașului va verifica starea coșurilor de fum și a cuptoarelor, iar în caz de constatare de nereguli se vor aplica amenzi de câte 1 florin, apoi 3 florini. Până în anul 1802, pentru siguranța publică, pentru fiecare cartier, erau desemnați câte 2 cetățeni înainte de miezul nopții și 2 după miezul nopții, care anunțau eventualele incendii și raportau totul căpitanilor de cartier. După 1802, din ordinul Guberniului sunt angajați câte 4 paznici, dar datorită nemulțumirilor de ordin financiar, în anul 1813 se revine la vechiul sistem. Pentru înlăturarea rapidă a incendiilor, respectiv

pentru asigurarea apei, întrucât fântânile sunt insuficiente, se dispune amenajarea (canalizarea) șanțului ce străbate piața (Trandafirilor) alimentat de izvorul de lângă cetate (Izvorul Popilor). Canalul, cu adâncimea de un cot, se va împărți în 14 segmente, separate de puțuri cu capace, în fiecare sâmbătă de comaltate. În anul 1793, centumviratul din oraș ia hotărârea ca fiecare stradă să aibă câte 2 scări, 2 găleți de piele și 2 cârlige, pentru care răspund căpitanii străzilor respective, iar pe lângă pâraul Pocloș să fie săpate fântâni.⁴⁸ După ce, în anul 1840, în Scaunul Mureș ia ființă o asociație de apărare contra incendiilor, în anul 1872 se constituie și la Târgu-Mureș Asociația pompierilor voluntari. După marele incendiu din 1876 asociația este sprijinită de Sfatul orășenesc cu un ajutor anual de 1800 florini.⁴⁹

Știm că, în secolul al XVIII-lea, condițiile de viață ale majorității locuitorilor de la orașe erau neprielnice. Lipsa apei potabile, a canalizării, a unor reglementări privind salubritatea și înmormântările, cât și aglomerarea populației în unele zone ale localităților, au afectat în bună parte aspectul interior al acestora, în cele mai multe cazuri ele având o înfățișare deplorabilă, fapt care a cauzat apariția atâtor epidemii de ciumă și holeră. Chiar și la Târgu-Mureș, oraș deschis, cu numeroase grădini și zone neconstruite, situația nu era mai bună. Străzile, mai ales cele mărginașe, dar și cele din centru, erau inundate cu noroi care era adunat, uneori, odată cu venirea timpului frumos, iar gunoaiile erau aruncate la întâmplare, fie în diferite locuri izolate, fie în Mureș și pâraie. Întrucât noroiul și gunoaiile, pe alocuri au ajuns până în dreptul ferestrelor, regulamentul urban din anul 1764 dispune curățirea străzilor. Se mai dispune ca, tăbăcarii să arunce gunoaiile dincolo de porțile orașului, în locurile stabilite de Magistrat, sub pedeapsa repetată de câte 3 florini, iar cei care au cotețe și mizeria curge pe străzi și șanțuri, să fie somați să le desființeze.⁵⁰ Cu toate acestea măsurile dispuse se dovedesc a fi departe de efectul scontat, deoarece străzile continuă să fie „pavimentate cu gunoi”.⁵¹

Aspectul igienei comunale a fost deosebit de bine studiat de medicul Mátyus István (1725-1802), renumitul „fizicus”, care la vârsta de 32 ani, în 1757 se stabilește la Târgu-Mureș. Cunoscând situația din oraș, dar și din celelalte localități din Transilvania și Europa, în care locuitorii aruncau gunoiul direct în stradă, ca și lipsa de curățenie a acestora, cu un nivel sanitar deplorabil, medicul cere din nou ca tăbăcarii, cojocarii, blănarii „și ceilalți meșteșugari cu îndeletniciri rău mirositoare” să fie așezați în afara localităților, la marginea apelor curgătoare. Profitând de funcția ce o avea ca medic oficial al orașului Târgu-Mureș, el nu întârzie să aplice asemenea măsuri și aici. Mai solicită luarea unor măsuri de urbanizare, criticând modul defectuos în care se construiau locuințele, cerând aerisirea acestora, introducerea canalizării și a apei potabile, deoarece „în marile orașe populate și pline de fum, în fiecare an mor mai mulți oameni decât se nasc”, ele fiind murdare, pe când la sate se nasc mai mulți oameni și nici nu mor atâția cât la orașe.⁵² La fel, sesizează nenorocirile pe care le aduc mlaștinile de la marginea localităților. Propune, ca atare, asanarea mlaștinilor și a lacurilor din jurul localităților, alimentarea cu apă potabilă ca și amenajarea de cimitire la marginea orașelor și interzicerea înmormântării în interiorul bisericilor.

Starea deplorabilă sanitară în care se afla Târgu-Mureșul a cauzat apariția de epidemii, ca cele din anii 1709-1710, 1717-1719, 1738-1739, cu numeroase pierderi de vieți omenești. Această stare, generală în toată Transilvania, determină Curtea din Viena să ia măsuri sanitare, între care, cele din 1738-1739, cât și cele din anii 1755 și 1770.⁵³

Începând cu secolul al XIX-lea, în contextul preocupărilor urbanistice, municipalitatea întreprinde o serie de măsuri în cele mai diferite sectoare, menite să înlăture pericolul de noi epidemii și de ridicare a aspectului general al localității.

Cronologic, principalele măsuri inițiate de municipalitate ar fi următoarele: la 28 martie 1800, în Piața Mare (Trandafirilor) sunt așezate pietrele cioplite, aduse de la Cluj de către judele Nemes György, pentru realizarea unei fântâni,⁵⁴ apa potabilă fiind adusă de la izvorul din partea sudică a cetății, prin conducte de stejar tare. În 1803, lângă fântână este montat un stâlp de piatră.⁵⁵ Pentru pavarea străzilor orașului, în anul 1801, sunt aduși șase pavatori, plătiți cu 48 creițari/zi.⁵⁶ La 26 iulie 1803, sunt începute lucrările de pavare a străzii Călărașilor.⁵⁷

Pentru ca locuitorii din partea de sus a orașului să nu fie obligați a merge la Piața Mare, din partea de jos a orașului, prin noroioasa stradă a Târgului (*Sáros* = Tinoasă), la 25 iunie 1806, judele Nemes Pál propune să se mai amenajeze un loc de piață în zona străzii Bolyai, în care scop trimite o comisie pentru delimitarea acesteia. Ca urmare acestei propuneri, Centumviratul hotărăște: „*Deoarece orașul a început să se înmulțească și să se extindă... este necesar ca în strada Sf.Nicolae, într-un loc potrivit, să se înființeze o piață mică*”.⁵⁸ Strada Tinoasă, care făcea legătura dintre cele două părți ale orașului, mult timp a rămas neamenajată. Legat de aceasta, revista „Korunk”, în nr. 50 din 12 februarie 1861, menționa că încă mai sunt locuitori bătrâni care își amintesc de un oarecare anume Csiki Márton care, în urmă cu mai multe decenii (aproximativ anii 1800-1810), avea două perechi de bivoli, ținuti anume pentru ajutorarea carelor care urcau strada.⁵⁹

La 29 aprilie 1807, conducerea orașului este anunțată de defectarea conductei fântânii din piață și a vanei din piatră, astfel încât Primăria hotărăște angajarea unui specialist pentru repararea acestora,⁶⁰ cu săparea mai adâncă a fântânii și întărirea pietrelor cu grătare metalice. Oricum, la 26 august 1820, se reia discuția cu privire la fântână, cu care ocazie judele Piellé Vencel propune construirea unei noi fântâni cântătoare⁶¹ de către Bodor Peter,⁶² statornicit de curând în oraș. La 4 septembrie 1820, Bodor Peter termină proiectul pentru noua fântână, trecându-se la realizarea ei.⁶³ În 1822, este înlăturat stâlpul din piatră și în locul lui se realizează noua fântână (fig. 74.a). Lucrările sunt sprijinite de comerciantul Görög Iosif, cu unele materiale, cât și de breslașii orașului, care confecționează unele piese, dar și de agricultori cu transportarea a 100 care de argilă.⁶⁴ Totodată, se realizează un bazin cu o capacitate de 300 găleți de apă. Deasupra, pe cupolă, este montată statuia zeului Apollo. Curiozitatea fântânei constă în faptul că mecanismul ce funcționa cu ajutorul apei aduse din izvorul cetății, la anumite ore emitea cântece, auzite până în satele învecinate. Acest mecanism avea să funcționeze până la 8 decembrie 1836, când, în urma unei puternice furtuni, este distrus, iar statuia se prăbușește.⁶⁵ Unele resturi din mecanism sunt duse în podul primăriei, iar altele pierdute, astfel încât nu s-au mai păstrat decât câteva șuruburi. Deteriorată, dar și urmare a introducerii rețelei de apă, fântâna și-a pierdut rostul, ca în anul 1911 să fie demolată. (fig. 74.b).

Tot Bodor Péter este autorul altei importante lucrări edilitare. După cum am mai văzut, la 30 iunie 1821, Consiliul orașului stabilește ca după proiectele lui Bodor Péter să se construiască un nou pod peste râul Mureș, cunoscut și ca podul de mijloc. Lucrarea este realizată curând și dăinuie până în anul 1914, când este înlocuită cu noul pod metalic.⁶⁶

Importante lucrări edilitare, menite să ridice nivelul sanitar al orașului și de înlăturare a inundațiilor, sunt cele realizate în zona râului Mureș. În primul rând, se trece la asanarea zonei mlăștinoase dintre cele două brațe ale râului și amenajarea teritoriului în parc cu oglindă de apă, azi Parcul Municipal, cunoscut și ca parcul „Elba”. Lucrarea este realizată de inginerul de origine franceză Houchard Iosif,⁶⁷ între anii 1816-1817.

Încă la 12 august 1814, acesta solicită Magistratului orașului închirierea terenului situat între cele două brațe ale râului, situat în aval de cele două mori, cunoscut de localnici și sub numele de „Csepely” ca, pe propria-i cheltuială, să-l amenajeze într-un parc.⁶⁸ După o oarecare reținere, la 3 noiembrie 1815, Magistratul încuviințează realizarea lui,⁶⁹ lucrările debutând în anul 1816 și necesitând aportul zilnic a câte 50-60 oameni. După expirarea contractului, în 1830, arenda este preluată de Daniel Elek, judecător la Tabla Regească, pe un termen de 7 ani, angajându-se că construiască o baie, o popicărie și un „gloriette”.⁷⁰

Sunt prevăzute și lucrări de amenajare a râului Mureș prin construirea de zăgazuri și alte lucrări în vederea înlăturării inundațiilor. La 24 ianuarie 1831, inginerul scaunal Sófálvi József înaintează un proiect cu deviz pentru oprirea inundațiilor. Devizul lucrării este aprobat la 8 ianuarie 1838, costul fiind împărțit proporțional între cetățenii orașului.⁷¹ De altfel, preocupări de exploatare a râului Mureș sunt sesizate cu mult timp înainte. Astfel, fostul braț al Mureșului, în lungime de 10.560 m, cunoscut și sub denumirea de Brațul Morii din Sântana, care străbătea localitatea Sântana de Mureș (7.960 m) și o parte din teritoriul orașului (2.600 m), își avea obârșia în zona de hotar cu satul Curteni, unde încă la începutul secolului al XVIII-lea exista un stăvilar din nuiele.⁷² Pe acest braț, pe teritoriul de azi al Fabricii de cablu, între anii 1704-1708, Parohia reformată ridică o moară, făuritorul acesteia fiind Szügyényi Nagy András, alias Mészáros András. Datele provin dintr-o însemnare aflată la Parohia reformată,⁷³ al cărei text, în traducere, menționează următoarele: „1. Timpul edificării apare în cuvintele săpate pe latura din afară a scândurei, aflătoare înainte de gârliciu cel dintâi, astfel: Această moară s-a edificat prin Eclesia reformată din Târgu Mureș din cheltuiala unui anumit număr de oameni, cari iubesc gloria lui Dumnezeu, în scop, ca să acopere din venitul aceleia salariile din vin, grâu, bani a celor doi preoți și cantori ai Ecclesiei și afară de astă dată dacă ar fi venitul în prisosință, să se edifice biserica, școala (atunci încă nu exista colegiul) și parohia... Edificarea a început în 1704, s-a sfârșit prin multe mizerii în anul 1708. 2. Plănuitorul acestei mori a fost răposatul Szügyényi Nagy Andrei, sau precum s-a mai numit Mészáros András”.

La 1777, îl găsim pe meșterul de mori Suci Oniță din Podeni, ridicând moara orașului, iar pe un altul, Ianoș, tot din același sat, moara calvinilor.⁷⁴

Preocupări a avut Magistratul și pentru întreținerea podurilor. Astfel, la 6 februarie 1711, meșterul Petri Márton realizează podul din fața bisericii din cetate, iar la 5 august, parapetele acestuia.⁷⁵ Acționând potrivit sarcinilor stabilite prin Regulamentul din 1764, la 29 octombrie 1768, Magistratul orașului somează breasla cojocarilor pentru plata sumei de 3 florini și 36 denari datorată pentru repararea podurilor.⁷⁶

Importantă realizare socială, menită să contribuie la îngrijirea bolnavilor, este construirea spitalului. Până în secolul al XIX-lea, în oraș nu a existat un așezământ spitalicesc, ci numai vechea bolniță din strada Ștefan cel Mare, care mai avea și alte scopuri. Ideea întemeierii unui spital la Târgu-Mureș,⁷⁷ care să contribuie la ameliorarea situației igienice și sanitare a locuitorilor, aparține lui Szotyori József.⁷⁸ La scurt timp după stabilirea sa în oraș, în anul 1801, el este preocupat de ridicarea unui spital, idee care este îmbrățișată de judele orașului Nemes Gheorghe, dar și de alți locuitori progresiști, în acest scop organizându-se și o colectă publică. Strângerea fondurilor este însă anevoioasă. În luna decembrie a anului 1808, Consiliul orășenesc promite asigurarea unor materiale de construcție, între care 100.000 cărămizi, 100 care de nisip, 100 de găleți de var, 10.000 țigle, 100 sarcini de lemne, precum și 100 de zidari,⁷⁹ dar toate acestea rămân numai promisiuni. La 24 august 1810, Dieta ardeleană trimite o

comisie „în chestiunea spitalului ce urmează să fie întemeiat pentru bolnavii din toată țara”. Dieta consideră că orașele Cluj și Târgu-Mureș sunt cele mai potrivite localități în care să se înființeze spitale, întrucât există legăminte pioase (Pium legatum) în acest scop.

Ca încununare a tuturor străduințelor, la 21 ianuarie 1812, are loc inaugurarea noului spital în clădirea lui Teleki Domokos, din strada Avram Iancu, fiind primul așezământ din Transilvania și al doilea din țară, după spitalul obștesc din București (Filantropia), construit în 1811. Făcând istoricul acestui spital, Szotyori⁸⁰ arată: „Aceasta a fost începutul așezămintelor spitalicești în Transilvania. E cu neputință să descriu bucuria pe care am întâlnit-o în casele lui Kemény Sámuel, Teleki Domokos, Teleky Mihály, Teleky József, Toldalagi Mihály, Zeyk Dániel și ale altor domni caritabili, locuitori ai orașului, când au văzut că și în Transilvania – tocmai aici în Târgu Mureș, s-a putut deschide, în sfârșit, un așezământ pentru alinarea bolnavilor suferinzi și nenorociți”. Încă în primul an (1812), în spital sunt vindecați 36 bolnavi, în anul următor 50, iar în anul 1830 au fost tratați 255 bolnavi, dintre care 29 de „uniți”, adică români greco-catolici și 28 de „neuniți”, adică români ortodocși.⁸¹

Curând însă așezământul devine neîncăpător, astfel că orașul a dăruit spitalului un teren viran situat în partea de sud-est a cetății, pe locul unde azi de află liceul „Al. Papiu Ilarian”, în vederea construirii unui nou spital. Însă la 20 ianuarie 1819, comandantul militar al cetății interzice construirea spitalului, din cauza apropierei sale de garnizoană, stabilind o distanță minimă de 25 stânjeni față de cetate.⁸² Ca urmare, la 8 iunie 1821, se cumpără terenul cu clădire situat la colțul străzii Avram Iancu (Kövecses) și Palaș. Apoi, la 23 aprilie 1829, incinta este extinsă cu terenul învecinat. Aici, spitalul funcționează timp de câteva decenii, până la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, când se va construi spitalul din strada Revoluției. Vechiul așezământ mai este amintit doar de numele străzii aflată la colțul instituției și anume strada Spitalul Vechi.

Rămânând la eforturile depuse pentru asigurarea sănătății locuitorilor orașului, se cuvine a aminti și efortul pentru înființarea și dezvoltarea rețelei de farmacii în oraș. Cel puțin documentar, până în anul 1733, nu avem nici o referire la existența unei farmacii în oraș. Într-o adresă a Gubernului datată la 3 decembrie 1733, înaintată Magistratului orașului Târgu-Mureș, este menționat farmacistul Simon Schwartz care își avea farmacia într-un imobil închiriat provizoriu.⁸³ La fel, Fodor István⁸⁴ amintește și el de acest Schwartz, care obține din partea Gubernului drept de imunitate pentru farmacia înființată în anul 1736. În anul 1750, acesta vinde farmacia, cu „toate medicamentele și toate drepturile”, farmacistului Carol Masckin, însă acesta, la scurt timp, în anul 1751 sau 1752, a decedat, iar aceasta a fost cumpărată de farmacistul Ioseph Bayer.⁸⁵ El obține, la 13 decembrie 1752, din partea Gubernului o patentă de protecție.

Până acum nu cunoaștem unde a funcționat farmacia orașului. Însă, în anul 1754, farmacistul Bayer primește din partea Magistratului dreptul de închiriere, pe timp 5 ani, pentru suma de 100 florini, câteva încăperi din „Casa orașului”, adică a primăriei.⁸⁶ La acea dată, primăria nu își avea sediul în piața Trandafirilor nr. 54 (azi nr. 56), cum se afirmă,⁸⁷ ci într-o clădire situată spre Piața mică (Petöfi). În anul 1760, se înființează a doua farmacie, prin mutarea de la Cluj a farmacistului János Mauksch, care, din anul 1771, funcționează în casa „Sárosi” din strada Sâncraiuului (azi Călărașilor), dobândită în 1769.⁸⁸ Mai sunt înființate și alte farmacii: în anul 1782, cunoscută sub numele de „Cerbul de aur”, cât și o alta, în anul 1812.

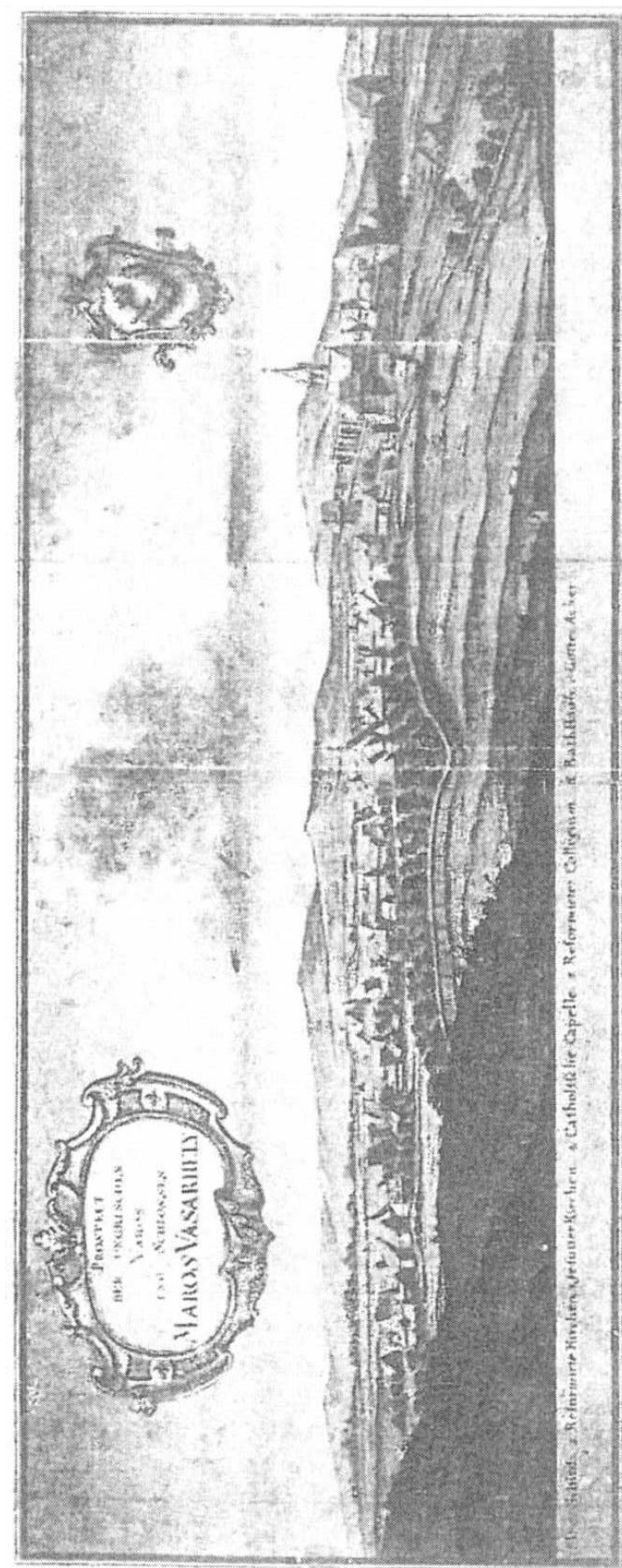

Fig. 60. Târgu-Mureș în anul 1736, desen realizat de Konrad von Weiss.
Sub planșă se prezintă principalele construcții. 1 - Cetatea; 2 - Biserica reformată; 3 - Biserica catolică; 4 - Capela catolică; 5 - Colegiul reformat; 6 - Primăria; 7 - Cimitirul.

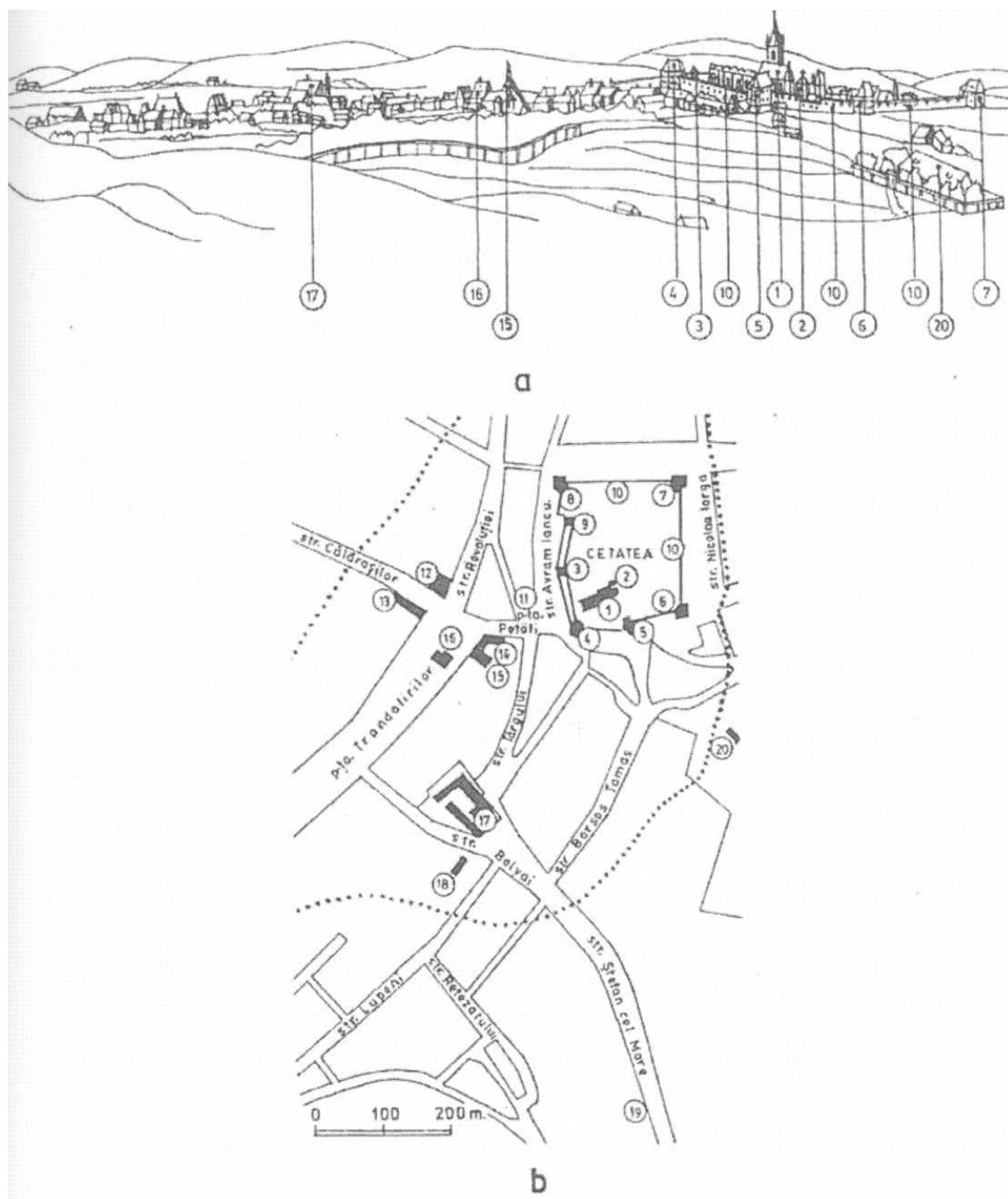
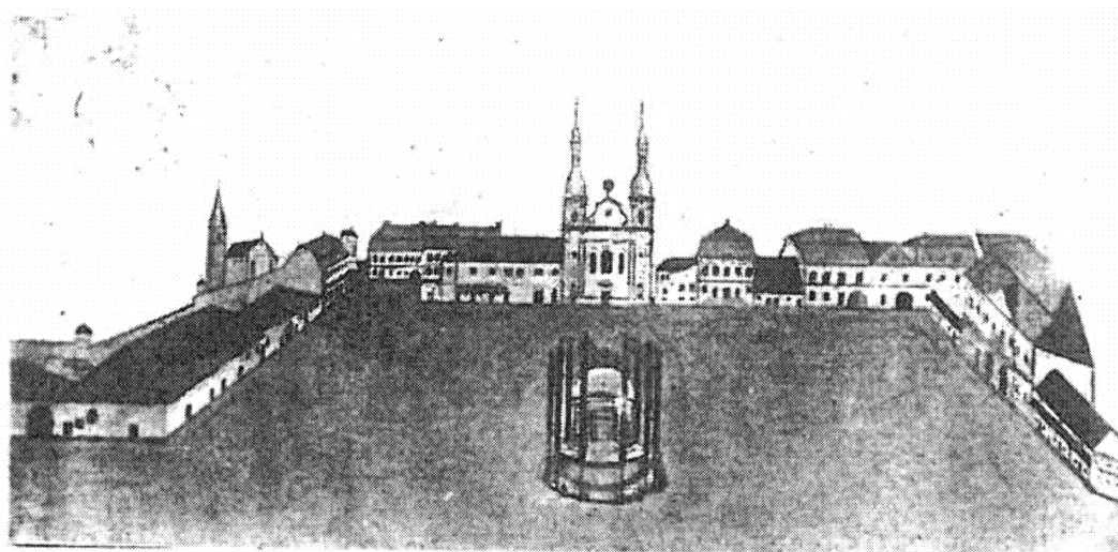
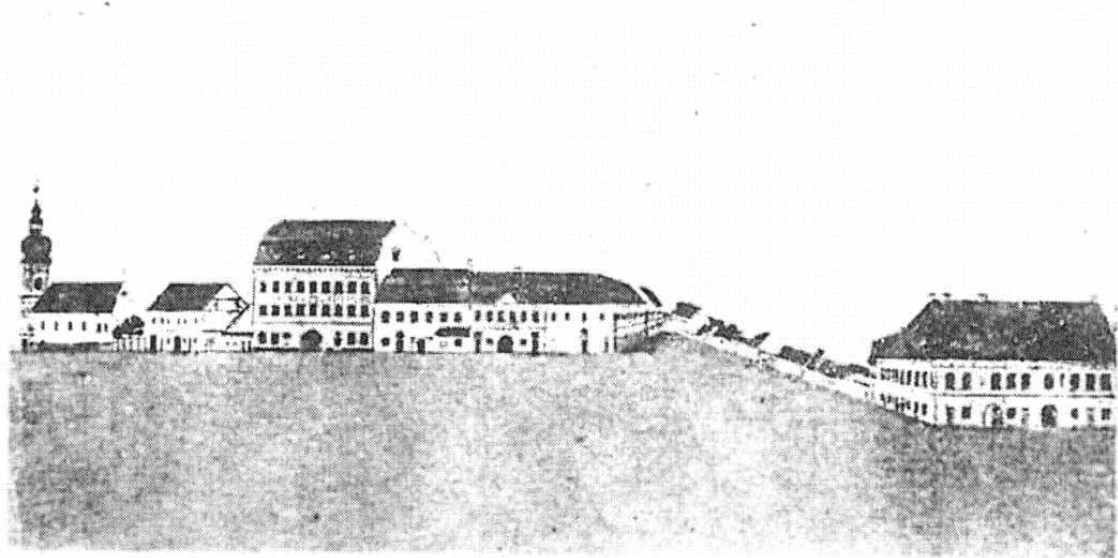

Fig. 61. a - Analiza schematică a stampei din anul 1736. b - Planul zonei istorice a orașului Târgu-Mureș, întocmit după harta din anul 1898.

1- Biserica din cetate; 2 - Capela catolică; 3 - Bastionul Mic; 4 - Bastionul tăbăcarilor; 5 - Bastionul blănarilor; 6 - Bastionul dogarilor; 7 - Bastionul măcelarilor; 8 - Bastionul croitorilor; 9 - Bastionul Porții; 10 - Curtine; 11 - Hanul „Pipa Mică”; 12 - Casa Köpeczi Tamás; 13 - Școala iezuită; 14 - Casa Francisc Nagy Szabó; 15- Biserica romano-catolică; 16 - Primăria; 17 - Colegiul reformat; 18 - Casa Pálffy; 19 - Spitalul „Sf. Duh”; 20 - Cimitirul reformat; 21 - Casă de locuit.

a

b

Fig. 62. Desene realizate de Toth Ștefan. a - Piața Trandafirilor (Platea Poklos), 1821 latura, de sud; b - Piața Trandafirilor (Platea Poklos), 1821, latura de nord.

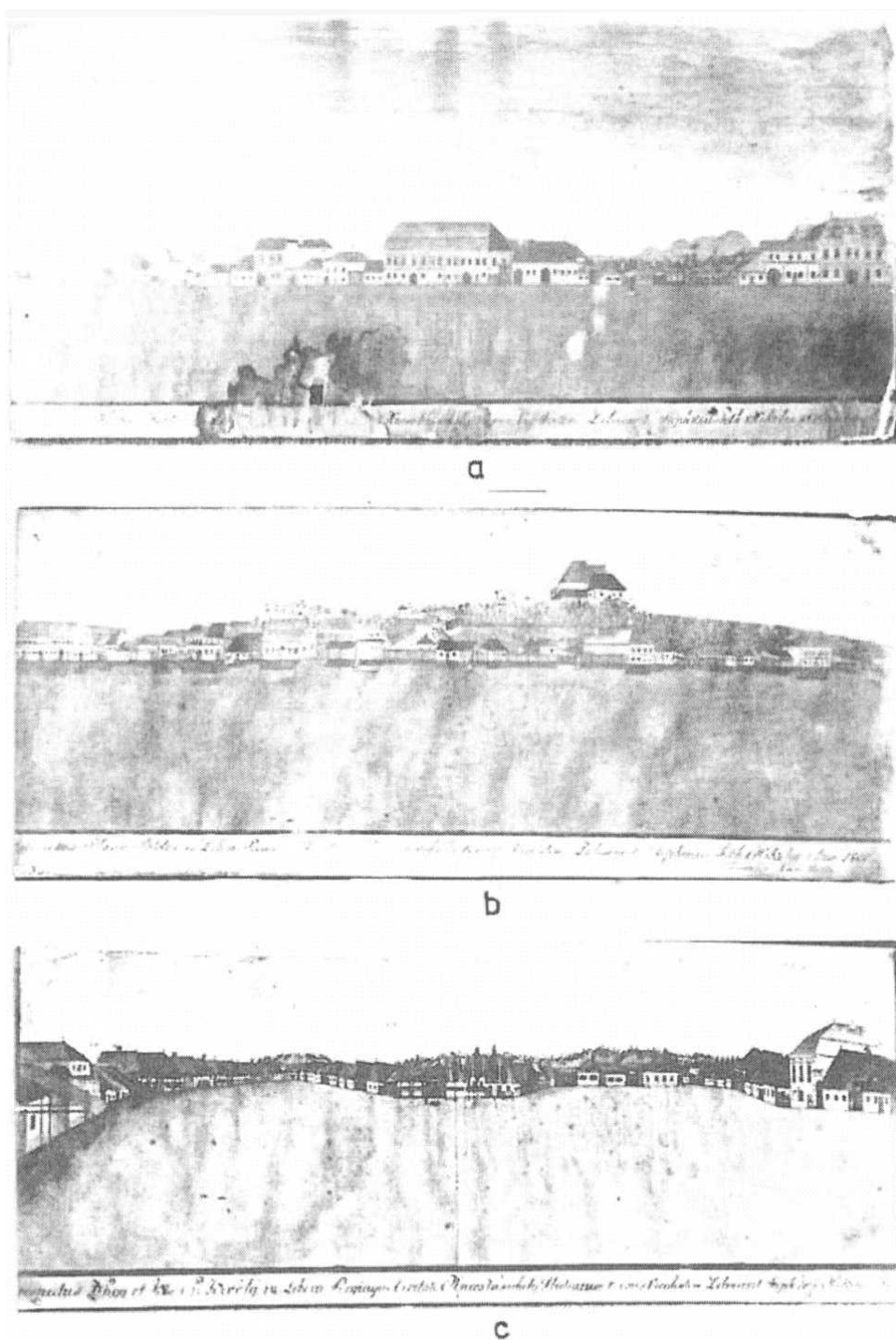

Fig 63. Desene realizate de Toth Ștefan.

A - Piața Trandafirilor, 1820, latura de vest (Prospectus Platea Poklos in Libera Regiaque Civitate Maros Vasárhelly versus Occidentem), b - Piața Trandafirilor, 1820, latura de est (Prospectus Platea Poklos, în Libera Regiaque Civitate Maros Vasárhelly versus Orientem), c - Străzile Călărașilor și Arany János în zona de intersecție, 1822 (Prospectus Nagy et Kis Sz: Király in Libera Regiaque Civitate Maros Vasárhely Platearum Versus Occidentem).

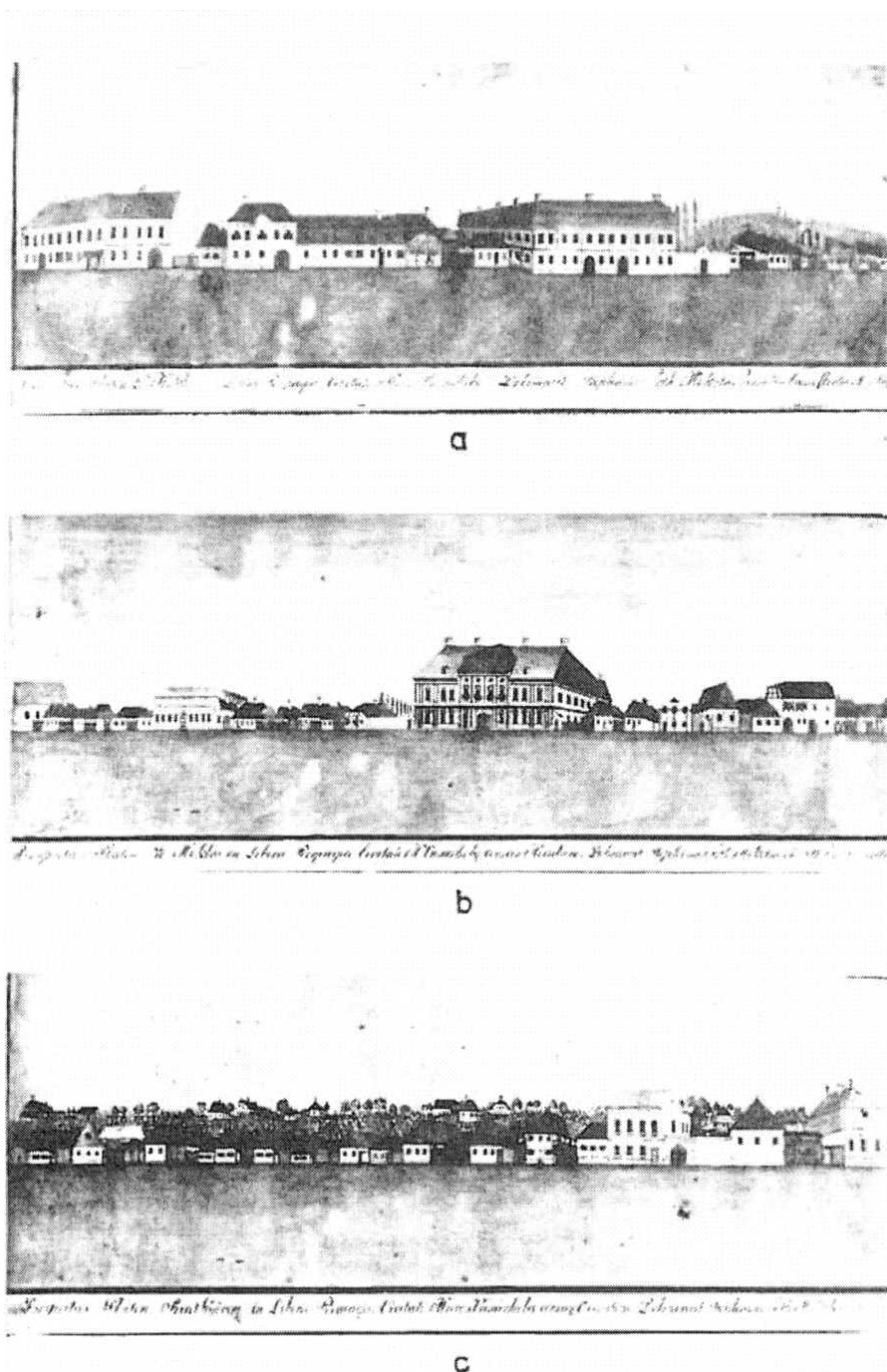

Fig. 64. Desene realizate de Toth Ștefan.

a - Strada Bolyai, 1819, partea stângă (Prospectus Platea Sz. Miklós in Libera Regiaque Civitate Maros Vásárhely); b - Strada Bolyai, 1822, partea dreaptă (Prospectus Platea Sz. Miklós in Libera Regiaque Civitate M. Vásárhely versus Meridiem); c - Strada Revoluției, 1822, partea dreaptă (Prospectus Platea Szent György in Libera Regiaque Civitate Maros Vásárhely versus Orientem).

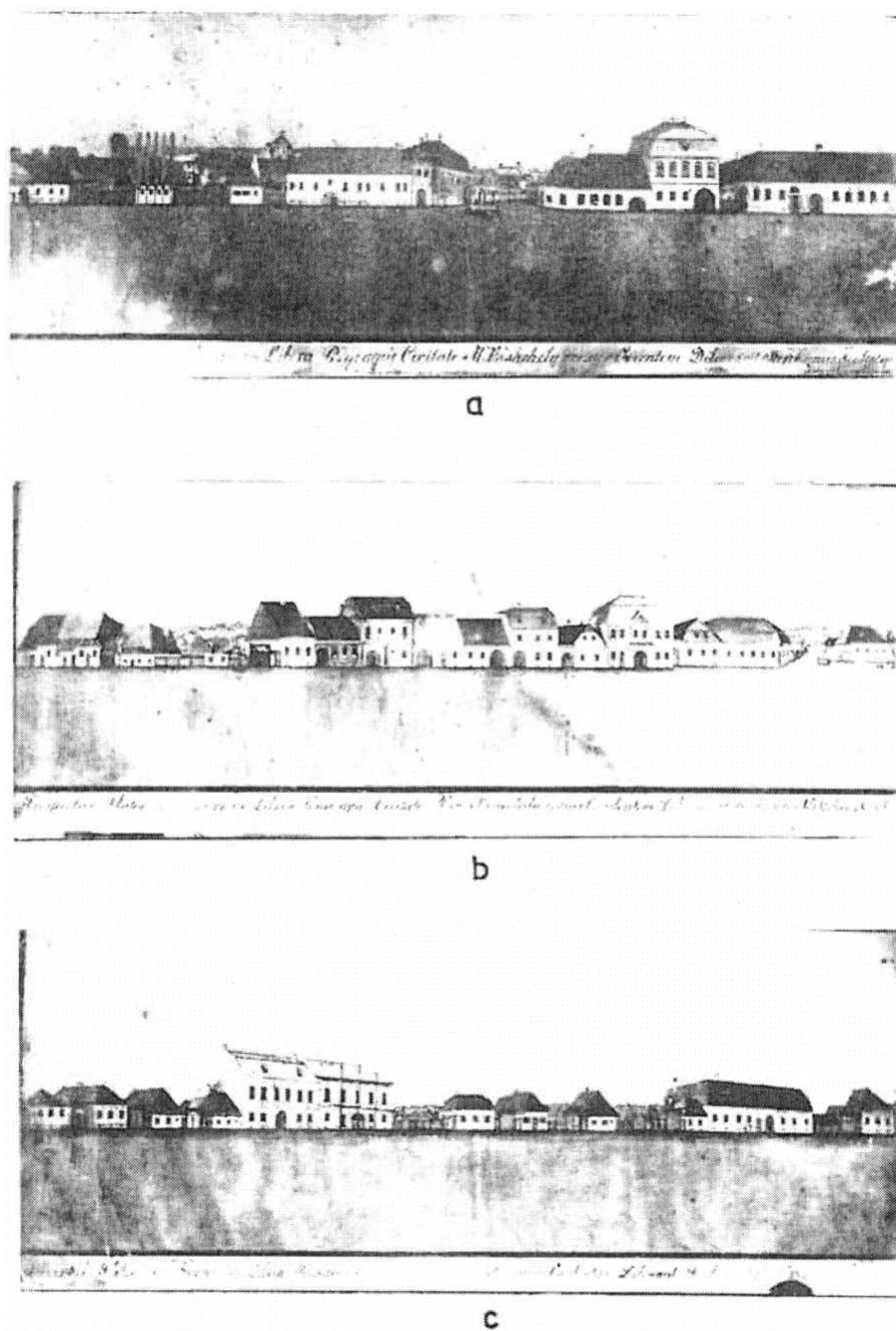

Fig. 65. Desene realizate de Toth Ștefan.

a - Strada Revoluției, 1822, partea dreaptă (Prospectus Platea Sz. György in Libera Regiaque Civitate M. Vásárhely versus Orientem); b - Strada Revoluției, 1823, partea stângă (Prospectus Platea Sz. György in Libera Regiaque Civitate Maros Vásárhely versus Occidentem); c - Strada Revoluției, 1822, partea stângă (Prospectus Platea Sz. György in Libera Regiaque Civitate Maros Vásárhely versus Occidentem).

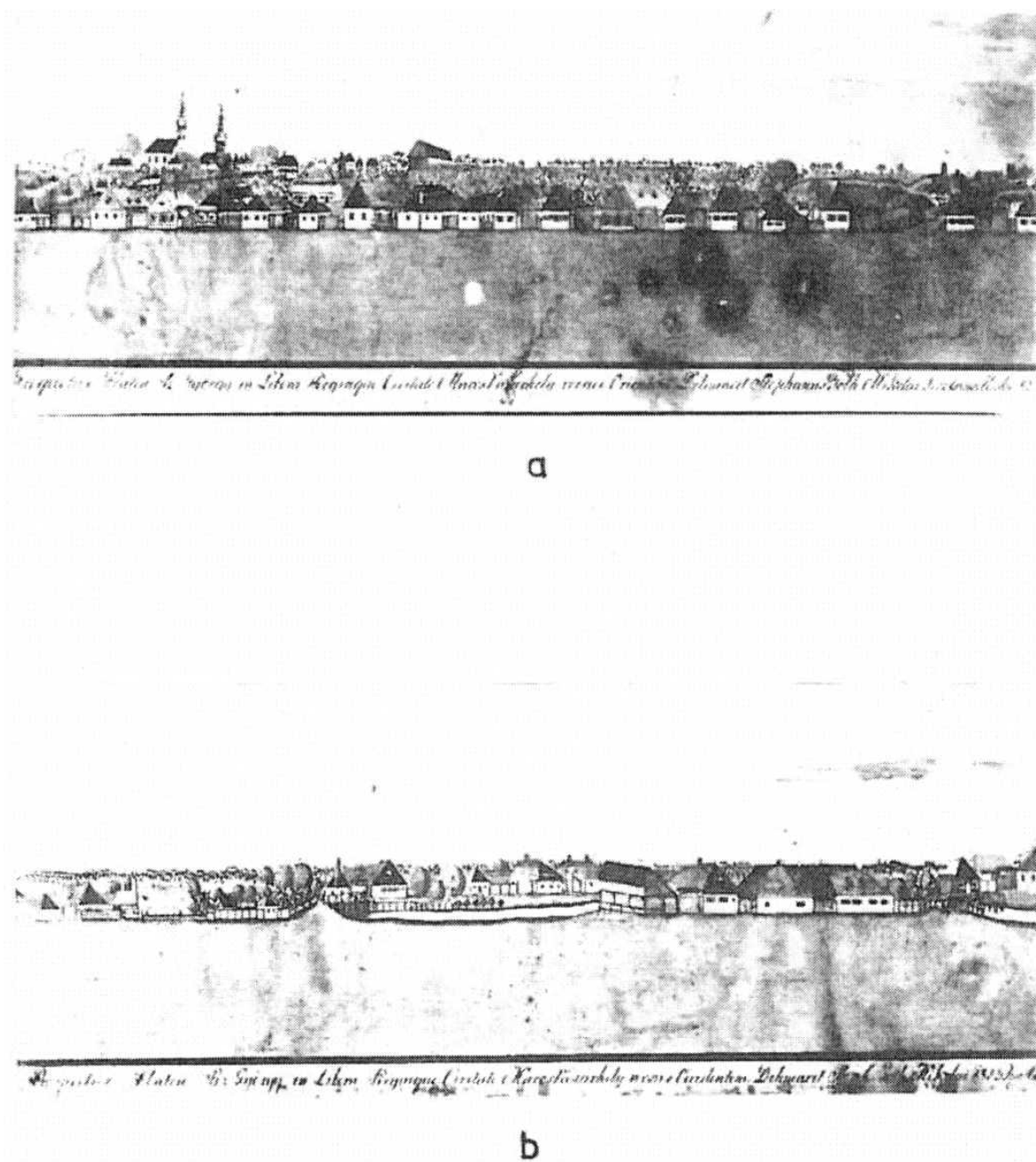

Fig. 66. Desene realizate de Toth Ștefan.
a - Piața Republicii, 1823, partea dreaptă (Prospectus Platea Sz. György in Libera Regiaque Civitate Maros Vásárhely versus Orienterm), b - Piața Republicii, 1823, partea stângă (Prospectus Platea Sz. György in Libera Regiaque Maros Vásárhely).

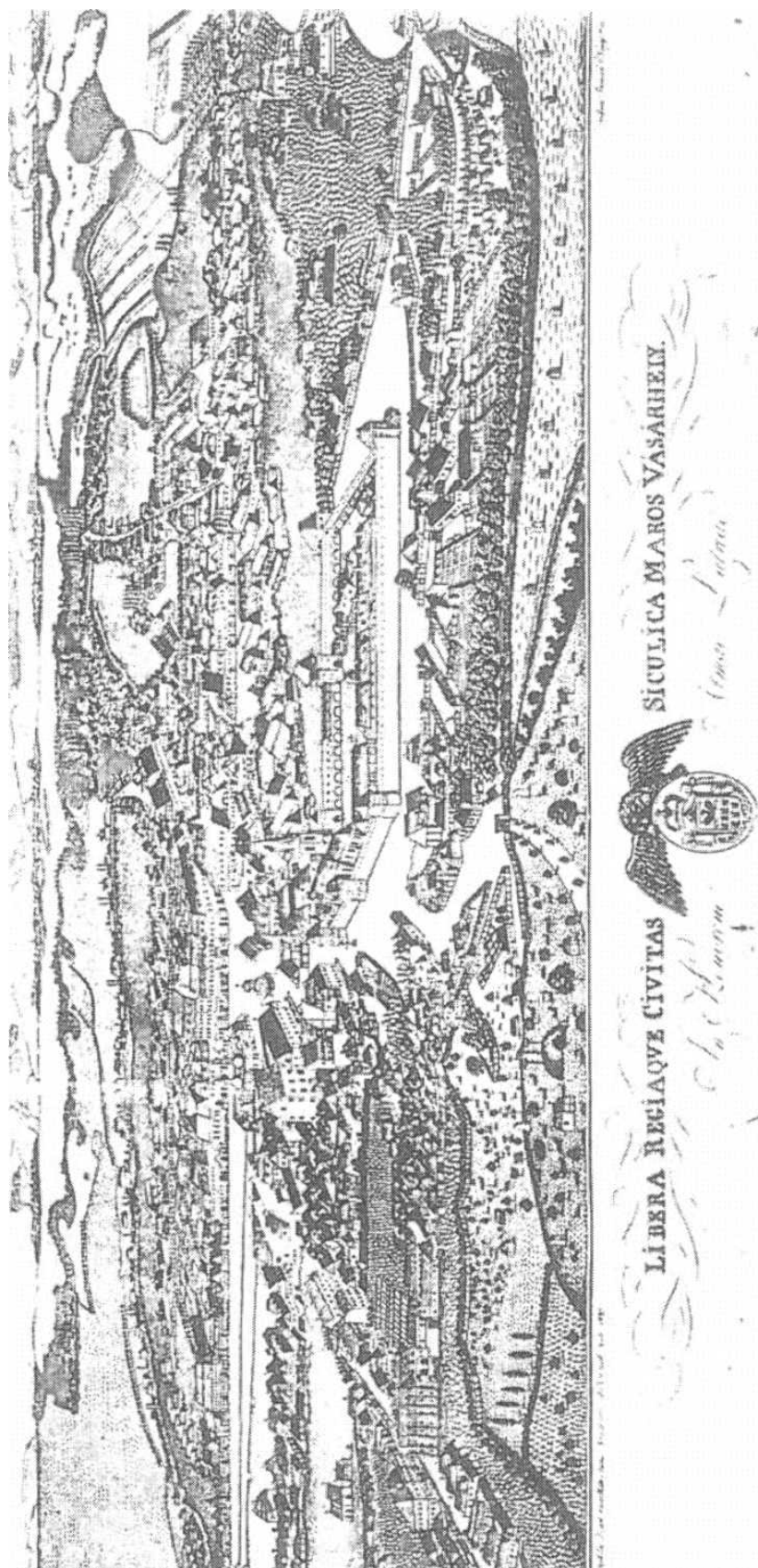

Fig. 67. Veduta municipiului Târgu-Mureș, din anul 1827, a lui Toth Ștefan.

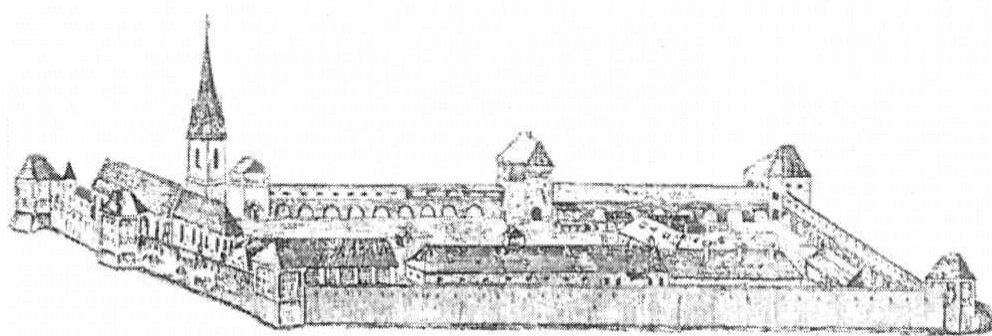

Fig. 68. Cetatea din Târgu-Mureș, după gravura lui Toth Ștefan din anul 1827.

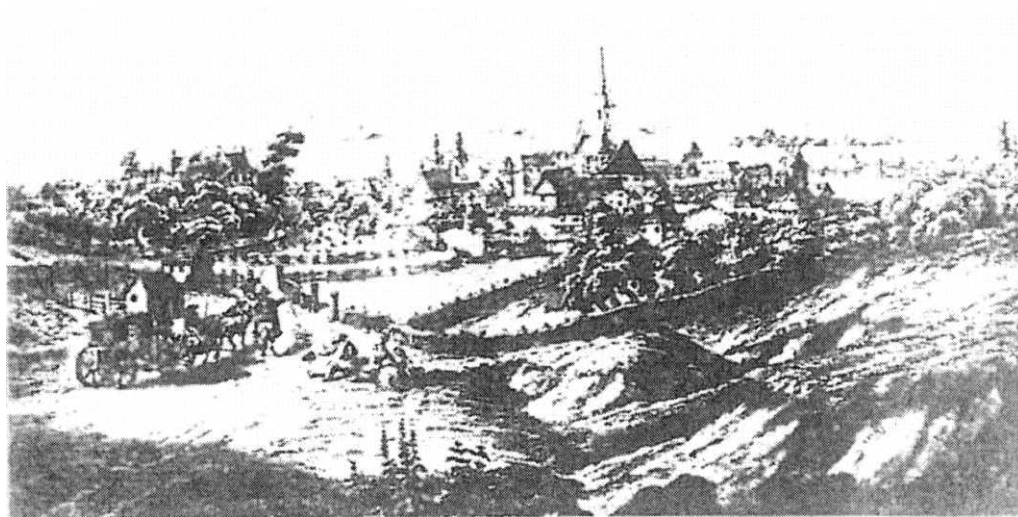

Fig. 69. Veduta municipiului Târgu-Mureș
la mijlocul secolului al XIX-lea, realizată de gravorul Alt Rudolf

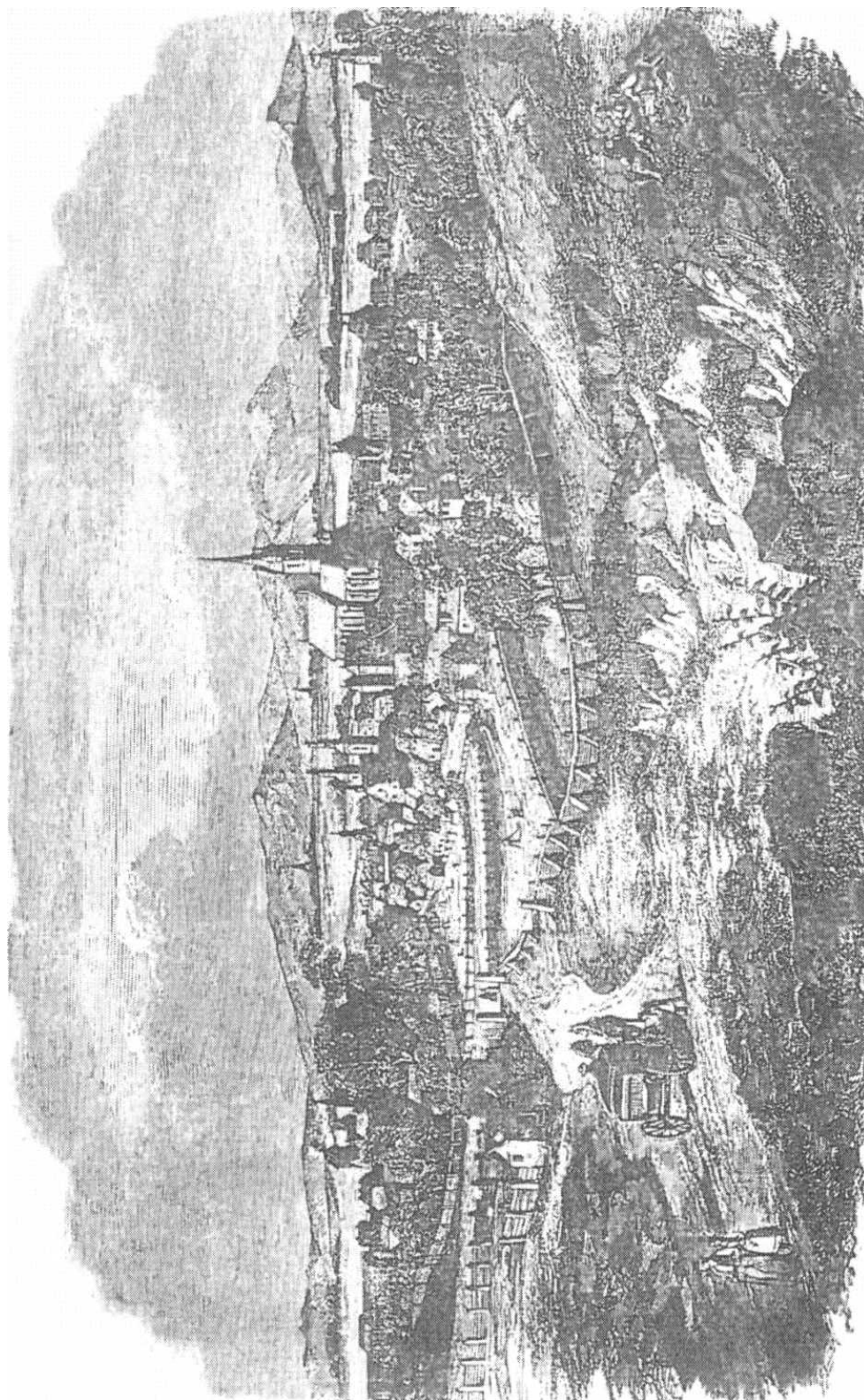

Fig. 70. Veduta municipiului Târgu-Mureș la mijlocul secolului al XIX-lea. Desen realizat de gravorul Greguss Ján.

Fig. 71 . Piața Trandafirilor, latura de nord. Desen realizat de Rohboch Ludovic.

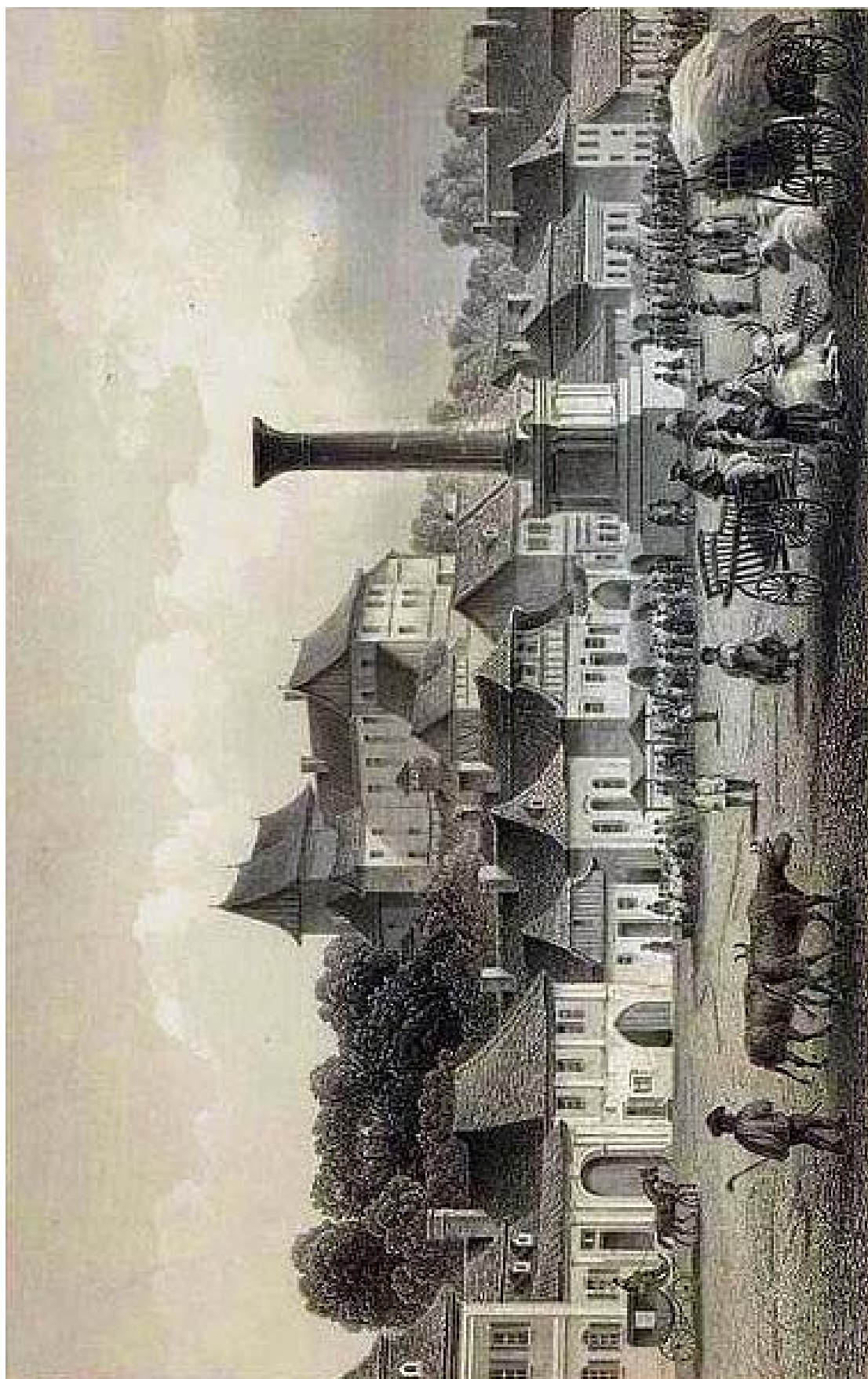

Fig. 72. Piața Trandafirilor, latura de sud. Desen realizat de Rohboch Ludovic.

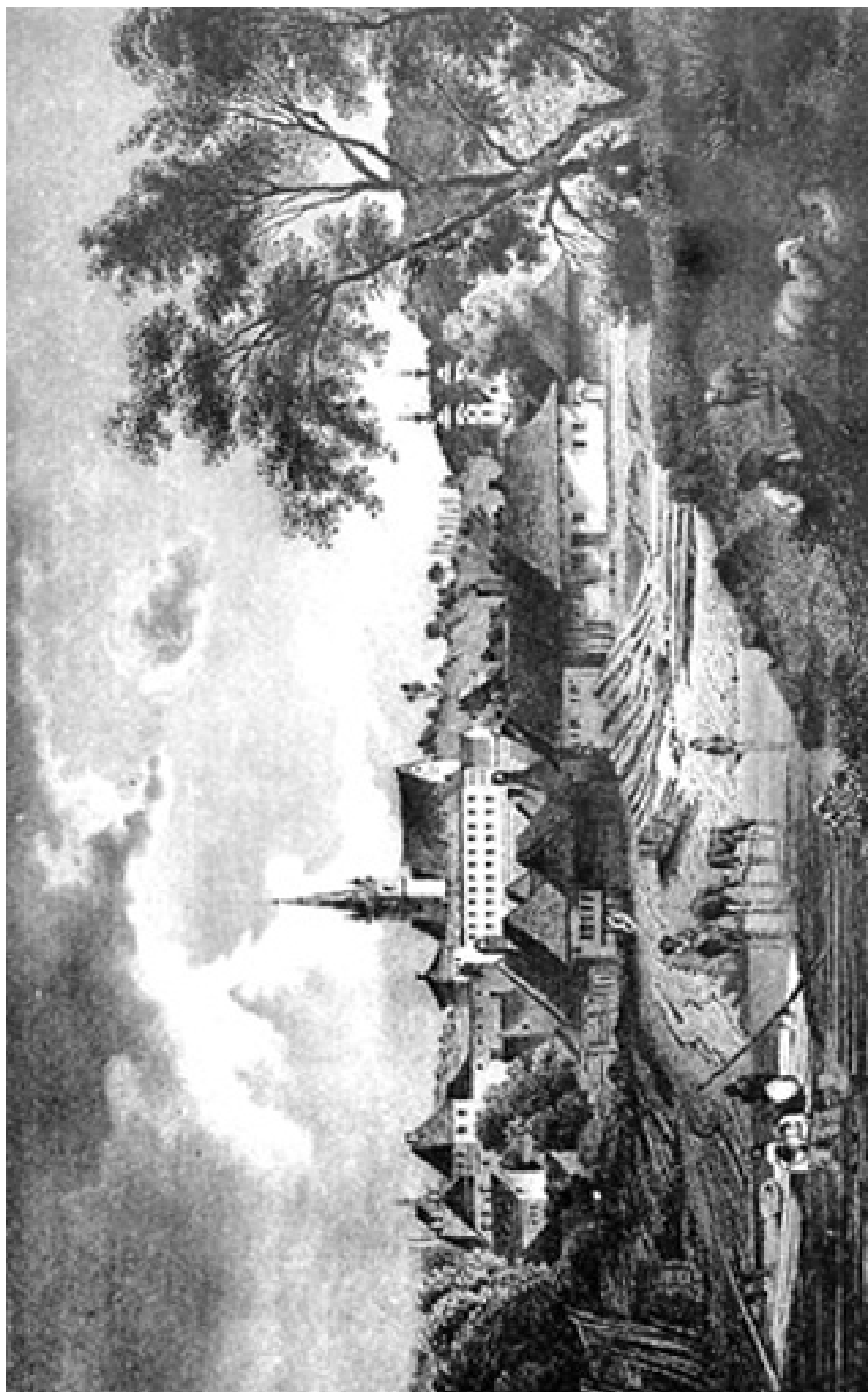
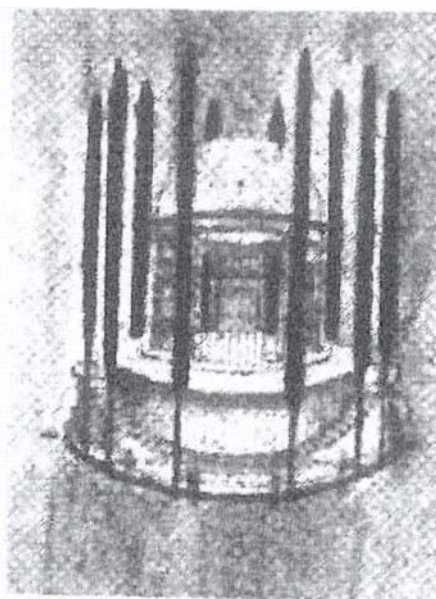

Fig. 73. Veduta municipiului Târgu-Mureș. Desen realizat de Rohboch Ludovic.

a

b

Fig. 74. Fântâna lui Bodor Péter.
a – Reprezentare după desenul lui Toth Ștefan;
b – Aspect din 1911, înainte de demolare.

3. Evoluția construcțiilor

Alături de formele arhitecturii renașterii târzii, apreciate și în cea de a doua parte a secolului al XVII-lea, în Transilvania pătrunde și stilul baroc, susținut de către Curtea de la Viena care, pentru a-și consolida pozițiile cucerite, orice activitate o subordona scopului propus. În acțiunea sa de a-și impune stilul, statul austriac și-a asociat biserica, mai precis catolicismul, principalul element de coeziune într-un stat plurinațional, cu o populație aparținând de numeroase confesiuni. În consecință, se trece la realizarea clădirilor de cult de proporții impresionante, menite să alcătuiască cadrul potrivit pentru promovarea cât mai activă a propagandei catolice. Arhitectura civilă cunoaște și ea un ascendent, stimulat și datorită condițiilor noii aristocrații, preferând de această dată, reședințe ample și somptuoase, menite să oglindească clar și fidel poziția ei politică, socială și economică. Astfel, cu prima jumătate a secolului al XVIII-lea, arhitectura și decorația barocă dobândesc contururi tot mai pregnante în fenomenul artistic transilvănean.

Elemente de certă factură barocă au apărut la Târgu-Mureș încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, odată cu construirea casei Pálffy, din strada Bolyai nr.12. Noua arhitectură își găsește valoarea odată cu deschiderea șantierelor de la Cluj și Alba Iulia, unde se construiesc fortificații potrivit noilor cerințe ale tehnicii apărării, dar și impunătoarele edificii religioase sau laice. Intensificarea activității de construcții conduce la realizarea de noi forme care să corespundă necesităților unui oraș, stabilind însă o viguroasă legătură între arta Transilvaniei și arta Europei centrale și apusene. Clădirile sunt realizate din cărămidă, având parterul acoperit cu bolți „a vella” sau cilindrice cu penetrații, iar etajele, aproape în toate cazurile, cu planșee din lemn. Fațadele, urmărind compartimentarea interioară, au un număr impar de travee, conferind clădirii o compoziție simetrică, în care, pe axul principal, aproape întotdeauna se află portalul. Întâlnim diferite forme arhitecturale ca pilaștri, bosaje, pinioane, cornișe, bandouri, ancadrame, toate de factură barocă.

La Târgu-Mureș modelul baroc își găsește o bună exemplificare prin stabilirea unei scări potrivite a clădirilor, cu parter sau parter și un etaj sau două. Deși față de cele realizate în Cluj, Oradea sau Timișoara, clădirile din Târgu-Mureș sunt mai modeste, ele sunt totuși frumoase, conferind orașului o notă aparte. Majoritatea acestor clădiri sunt amplasate în piețele Trandafirilor (fig.75), Petőfi (fig.76) și în strada Bolyai (fig.77). Principalele șantiere sunt cele de ordin religios, în primul rând prin construirea bisericii iezuite, dar și prin construcții civile, ca palatul lui Toldalagi László, ambele edificii situate în piața Trandafirilor.

Nu putem afirma că realizarea acestor construcții era coordonată pe baza unor prevederi și regulamente urbanistice. De aici amplasarea lor, uneori haotică, neomogenă, factorul determinativ în realizarea lor constituindu-l terenul achiziționat de proprietar, în cele mai multe cazuri cu un front îngust la stradă și lung în adâncime, sau o situație dată prin construcțiile învecinate.

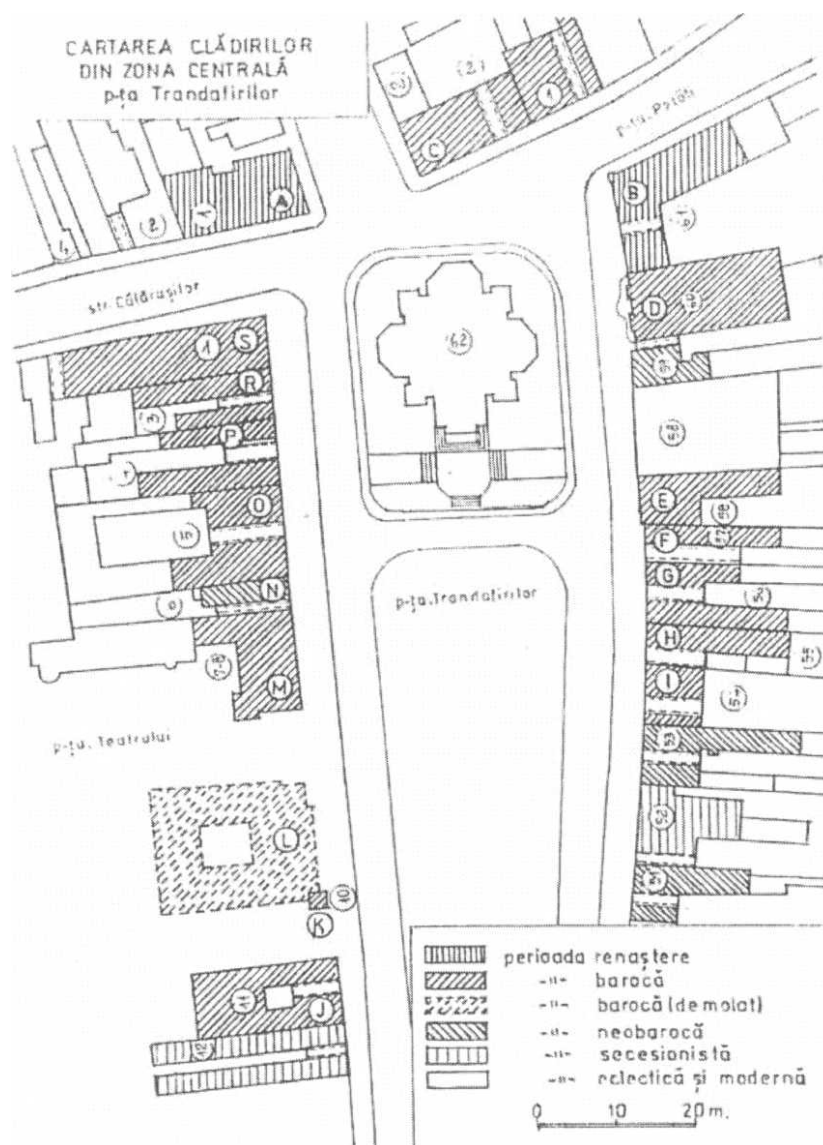

Fig. 75. Piața Trandafirilor cu cartarea principalelor clădiri.

A - Casa Köpeczi Tamás (1554), B - Casa Francisc Nagy Szabó (1623), C - Casa Görög (etajată 1827-1828), D - Biserica iezuită (1728-1750), E - Casă de locuit (1856), F - Casă de locuit (sec. XIX), Casa Rozenfeld (sec. XIX), H - Casa Sieibel (1810), I - Casa „Câinele Negru” (1827), J - Casa Toldalagi (1772), K - Turnul Bisericii franciscane (1802), L - Biserica franciscană (demolată), M - Casă de locuit (1810), O - Palatul „Apollo”(1820), P - Casă de locuit (1810), R - Casa Fischer (1810), S - Casa cu arcade (1732-1740).

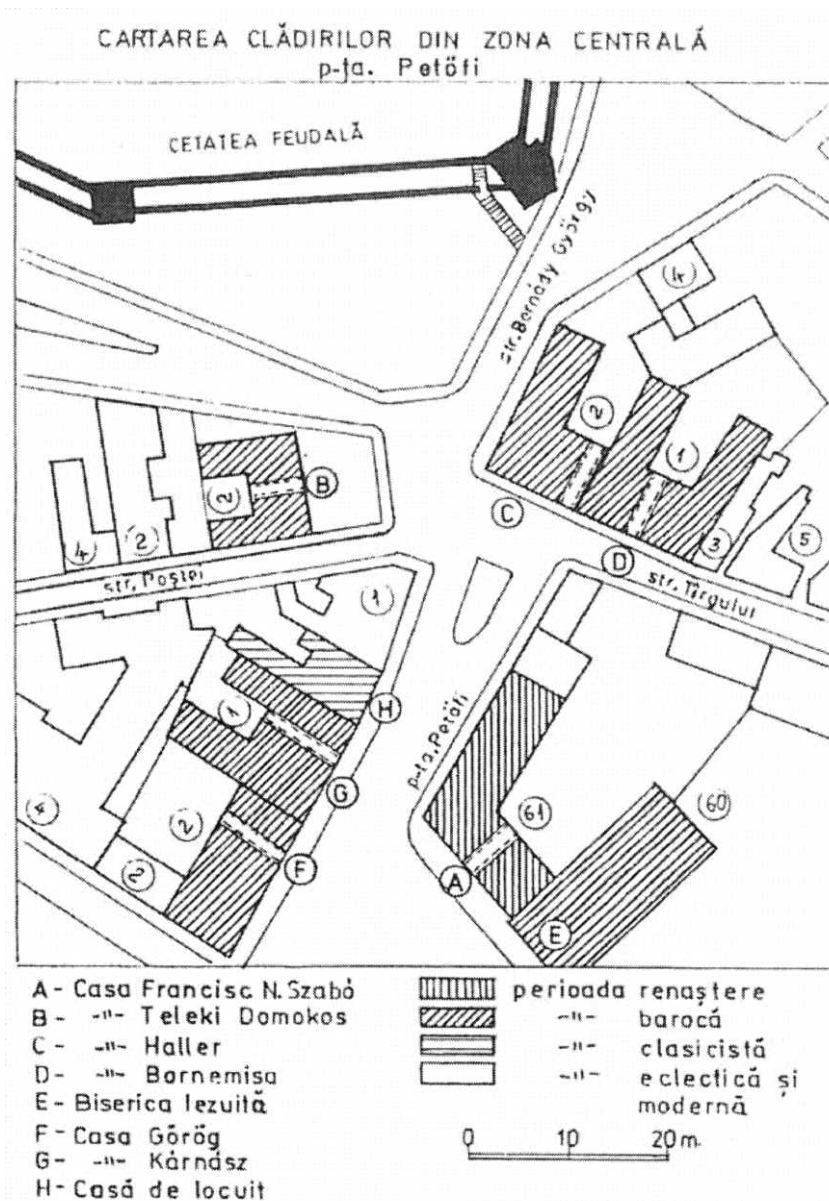

Fig. 76. Piața Petőfi cu cartarea principalelor clădiri.

A – Casa Francisc Nagy Szabó (1623), B – Casa Teleki Domokos (1802), C – Casa Haller (sec. XVIII), D – Casa Bornemisza (sec. XVIII), E – Biserica Iezuită (1728-1750), F – Casa Görög (etajată 1827-1828), G – Casa Karnasz (sec. XIX), H – Casă de locuit (sec. XIX).

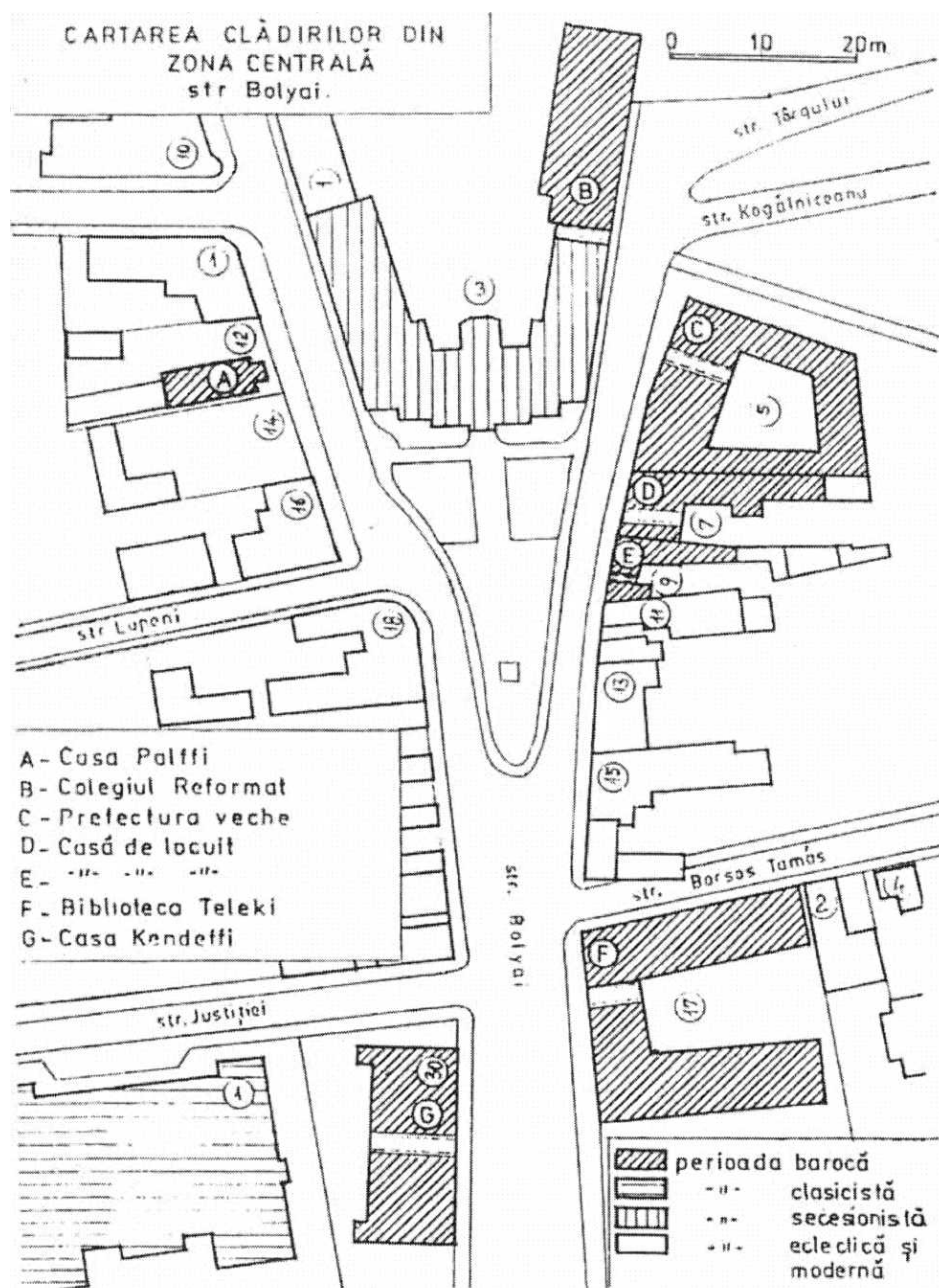

Fig. 77. Piața Bolyai cu cartarea principalelor clădiri.

A – Casa Pálffy (1640 ?), B - Internatul Colegiului reformat (1802), C - Prefectura veche (1745), D - Casă de locuit (sec. XVIII), E - Casă de locuit (sec. XIX), F - Biblioteca Teleki (1803), G - Casa Kendeffi (1789).

Regulamentul urbanistic al orașului, din anul 1764, denumit *Constitutio Szilagyianae*, pe lângă măsurile stabilite de ordin edilitar-gospodăresc, reglementează și unele norme tehnice în ce privește realizarea clădirilor, îndeosebi a caselor simple de locuit.⁸⁹ De aceea, una din sarcinile importante ale judeului este „păstrarea orașului”. Întrucât numărul caselor din lemn sau paiantă era foarte mare, constituind un pericol permanent de incendii în masă, Magistratul este însărcinat de a sprijini realizarea noilor clădiri din piatră, adică cărămidă. Aceasta cu atât mai mult cu cât la Târgu-Mureș, pe lângă alte instituții existente, s-a mutat și Tabla Regească, toate acestea atrăgând numeroși locuitori din oraș și, mai ales, din zonă. În consecință, se dispune construirea unei cărămidării care să asigure necesarul de materiale de construcție, cu o producție de până la un milion cărămizi pe an, la prețuri convenabile și de o calitate superioară, cu dreptul de achiziționare, cu prioritate, al locuitorilor orașului. Odată cu realizarea cărămidăriei, locuitorii vor putea fi obligați la construirea de case mai trainice și, mai ales, la construirea de coșuri de fum corespunzătoare. Totodată, s-a asigurat necesarul de cărămidă pentru construirea berăriei, a unor spații comerciale (bolți) sau hanuri.

Sunt luate măsuri de desființare a cocioabelor și șoproanelor din piața Bolyai și construirea de prăvălii din cărămidă care să corespundă, ca aspect, zonei unde funcționează cele două instituții importante din oraș: Prefectura și, mai ales, Tabla Regească, nu demult mutată la Târgu-Mureș.⁹⁰

Tot prin acest act sunt reglementate și activitățile desfășurate în cadrul urbei de către meșteșugarii, comercianții și funcționarii orașului. Referindu-se la meșteșugari, statutele obligă sprijinirea manufacturilor de către edili: „*Așa cum de pe urma împușinării meșteșugarilor Urbea ar trage mari ponoase, iar, dacă acestea vor înflori în tihnă, avea-va parte de nu puțin belșug, e bine ca Judele și Magistrații să primească printre cives Meșteșugari căroră li s-a dus vestea în lume, oameni fără de aptă și viții, cari cunosc câte o măistorie și voesc a se îndeletnici cu dânsa în Oraș; ba s-ar mai găsi câteșii cari s-ar așeza de bună-voie aicea, dacă pravila le-ar îngăduit a o face*”. Aceleași înlesniri le prevăd statutele și pentru negustorii care doresc să se stabilească în oraș și prin a căror activitate contribuie la dezvoltarea urbei: „*De acum înainte împământarea negustorilor nu va mai fi lucru fără folos... Însă gândidu-ne aplicative la acest Oraș, nu s-ar zice că ar trage vreo pagubă, mai ales acum, de când aicea s-a mutat Tabla Regească, căci, cu cât sunt mai numeroși Neguțătorii, cu atât își vor aplica precupeții mărfurile mai ieftine, lăsându-se unii după ceilalți la prețuluiială, și fi-va mai mult Consummo întrucât dâșii trăiesc la noi plătind bani peșin și de aici cumpără carne, vin, fân, nutreț, lemne și pâine. Tot ei vor strânge și tutunul, ceea ce nu e chiar cel din urmă folos pe meleagurile noastre și, pentru a fi îndemnați a o face, s-a găsit de trebuință a se ridica în Târg mai multe Tarabe, iar Șoproanele și hambarele ce se află deja acolo urmează a fi meremetisite, aduse într-o stare mai bună*”.⁹¹

În anul 1790, este mutată la Cluj Direcția gubernială a construcțiilor (*Aedilis Directio*),⁹² a cărei sarcină era, ca împreună cu consiliile orășenești, să stabilească planurile și celelalte norme tehnice ale noilor construcții. Este firesc ca activitatea direcției să se desfășoare în cea mai mare parte în orașul Cluj, măsurile date de acest organ fiind mai puțin respectate de către oficialitățile din celelalte orașe. O măsură din anul 1807, dată pentru orașul Cluj, dar și celelalte consilii orășenești, dispune ca „*ori care proprietar care intenționează fie să construiască o nouă clădire, fie să transforme una veche într-o formă nouă, este dator să-și anunțe acest țel dinainte Direcției edilitare, să se înfățișeze și planurile cerute în acest scop spre aprobare și numai după aprobare*

să-și înceapă construcția”.⁹³ Această dispoziție este publicată prin circulare și de mai multe ori este reînnoită, cum s-a procedat și în anul 1829, prin Hotărârea nr. 9781, prin care se dispune ca toate construcțiile și reparațiile la clădirile publice să fie realizate numai cu acordul Guberniului. Tot Guberniul stabilește noi norme de construcții, în primul rând pentru orașul Cluj, ca cele din anul 1830, când se interzice construirea în zona centrală a caselor de lemn, precum și a coșurilor de fum din lemn, cu desființarea celor existente în cetate și construirea hornurilor din piatră. Tot în acest an, la întrebarea magistratului din Târgu-Mureș, Guberniul comunică că în cazul clădirilor noi și a reparațiilor care nu sunt urgente, trebuiesc aprobate în prealabil planul și bugetul, și doar în cazul reparațiilor urgente se poate interveni imediat.

În comparație cu orașul Cluj, ori alte orașe mai mari din Transilvania, la Târgu-Mureș existența unor arhitecți sau meseriași de seamă este mai mult întâmplătoare, dacă nu mai puțin cunoscută. Deși este atestată și cunoscută existența unor meșteșugari, îndeosebi zidari și dulgheri, nu putem afirma cu tărie că la Târgu-Mureș ar fi existat o tradiție în arta de a construi. Față de orașul Cluj, care era cel mai important centru, de unde au pornit idei și meșteri în toată provincia, meșteșugarii constructori de aici abia în anul 1824 s-au constituit în breaslă, formă de organizare care să le apere interesele și, totodată, să-i perfecționeze.⁹⁴ În această situație era firesc ca ctitorii târgumureșeni să apeleze la arhitecții și meșteșugarii marilor orașe, ceea ce a facilitat migrația tipologiilor și formelor mai însemnate. Astfel, bisericile minorităților și a greco-catolicilor din oraș au fost înălțate de același autor, după modelul celor realizate la Cluj. Referindu-se la meșterii localnici (zidari, dulgheri etc.), Biró József ne spune că *„rolul principal îl joacă meșterii de aici; însă arhitect proiectant cunoaștem aici unul singur, pe parcursul întregului veac, și anume pe menționatul Lujdor János care a activat în slujba conților Toldalagi”*.⁹⁵ El este autorul frumosului palat din piața Trandafirilor nr. 11.

Arhitect de seamă, activând și la Târgu-Mureș, a fost iezuitul Konrád Hammer, autorul bisericii iezuite, azi romano-catolică (1728-1748), dar și a celei iezuite (1718-1720) și a franciscanilor (1728, 1734-1745), ultimele două din Cluj. Tot din Cluj provine arhitectul Ugrai Ladislau,⁹⁶ care în anul 1799 întocmește planurile bibliotecii din Târgu-Mureș, a contelui Teleki. Într-un studiu consacrat arhitecturii clasiciste din Ungaria se relatează: *„Reprezentantul cel mai interesant al barocului târziu clasicizant este Ugrai László, care se întoarce acasă de la Viena și construiește biserica unitariană din Cluj”*. Referindu-se și la lucrarea de la Târgu-Mureș, autorii sesizează în aceasta *„și spiritul barocului târziu clasicizant de factură franceză cunoscut la Vienna”*.⁹⁷

Însemnat arhitect și constructor a fost și Anton Türk,⁹⁸ din Târgu-Mureș, considerat unul dintre cei mai de seamă din Transilvania, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Este realizatorul a numeroase și remarcabile lucrări, din diverse localități, între care biserica piaristă din Bistrița (martie 1751), biserica catolică din Odorhei (1785-1789), biserica reformată din Pădureni, lângă Reghin (1785-1789), ca și importanta biserică unitariană din Cluj, pentru care întocmește planul și execută lucrarea (16 iunie 1792 – 14 decembrie 1796), lăsând drept garanție bunurile sale și ale mamei.⁹⁹ La 16 iulie 1787, este angajat de contele Teleki Samuel din Târgu-Mureș pentru construirea bibliotecii. Din păcate nu cunoaștem proiectul acesteia, dar presupunem că a fost preluat de Ernest Kock, ambele proiecte fiind însă pierdute.¹⁰⁰ Mai este angajat, la 21 iunie 1790, să renoveze și să rebolteze biserica reformată din cetatea orașului.¹⁰¹

A mai activat arhitectul-constructor Paul Schmidt,¹⁰² meșter cunoscut și apreciat în Transilvania secolului al XVIII-lea. Acest Paul Schmidt s-a născut, probabil, în anul

1732, întrucât cu ocazia construirii și amenajării fostei case a lui Bethlen din Târgu-Mureș, la data de 4 octombrie 1780, se specifică că meșterul avea 48 ani.¹⁰³ Este realizatorul mai multor clădiri de factură barocă, la fosta casă Bethlen din piața Pocloș (azi Trandafirilor) în anul 1780,¹⁰⁴ efectuând lucrări de amenajare. În acel an, clădirea intră în proprietatea doctorului Zágoni Gábor. Concomitent, în această perioadă de până la 1782, coordonează și lucrările de extindere a sediului prefecturii,¹⁰⁵ din strada Bolyai. În anul 1786, în urma lucrărilor de consolidare a cetății din Târgu-Mureș, probabil datorită lucrărilor de calitate realizate, este numit meșter zidar șef cezaro-împărătesc,¹⁰⁶ cum s-a autointitulat. Tot în acest an, la Alba Iulia, la 15 noiembrie, încheie un contract pentru construirea a trei depozite militare de alimente la Târgu-Mureș, Reghin și Teaca, pentru care depune drept garanție casa din strada Pocloș (Trandafirilor) și curtea gospodărească din strada Rozelor (Eminescu), ambele evaluate la suma de 4.000 florini.¹⁰⁷

Se angajează în anii 1786-1787 să realizeze, în strada Sâncraului (Călărașilor), o casă pentru numitul Simon László, dar din cauza nerespectării contractului, se naște un îndelungat proces. Dintr-un extras al procesului, datat la 20 decembrie 1788, înțelegem că împreună cu Schmidt mai lucrau zidarii Marton Sejner, Josephus Baumer, Simon Sejner, Stephanus Lipsaj, Michael Lipsaj și Caspar Joseph.¹⁰⁸ Moare la 14 ianuarie 1789, la Alba Iulia, unde era internat, lăsând familia într-o stare financiară dezastruoasă și cu multe lucrări neterminate sau greșit realizate.¹⁰⁹ La 23 septembrie 1796, moștenitorii Schmidt János, Schmidt Konstanszt (Constantin), Schmidt Magdolna sunt obligați să refacă lucrările greșit realizate de tatăl lor. Pe fiul cel mare, János, la vârsta de 36 ani (2 mai 1804) îl găsim ca „inginer”, dar curând pleacă din localitate. Fratele său, Constantin, continuă activitatea de construcții în Târgu-Mureș. O notă din 22 ianuarie 1798 îl indică ca realizatorul casei unui Jáno Sigismund.¹¹⁰ În anul 1802, activa pe mai multe șantiere importante, între care, la castelul lui Teleki de la Gornești și la clădirea nouă a Colegiului reformat din oraș,¹¹¹ care, în anul 1803, mai avea lipsă unele finisaje. În anul 1803 părăsește orașul Târgu-Mureș.

Sunt activi la Târgu-Mureș și alți meșteri supraveghetori (pallerok) ca Gáspár József,¹¹² Kövesdi János, Farkas Ferenc și, mai ales, Topler János,¹¹³ asupra căruia vom reveni. Între altele, la 6 martie 1798, Topler încheie un contract cu numitul Balogh Adám, pentru ridicarea casei din strada Rozelor (Eminescu) în schimbul sumei de 260 florini.¹¹⁴ În sfârșit, mai amintim și pe meșterul-arhitect Georg Winkler care, între anii 1816-1829, realizează în oraș mai multe lucrări, precum și terminarea bisericii reformate din strada Ștefan cel Mare¹¹⁵

Mai numeroși erau meșterii zidari. Tot Biró József ne informează că, în perioada barocă, în diferite șantiere din Târgu-Mureș activau: Öller András,¹¹⁶ Török János (1737),¹¹⁷ Lipsai István, Lipsai Mihály, Ugyártó György,¹¹⁸ cât și talentatul Bodor Péter, care între anii 1820-1822, realizează fântâna din centrul orașului.¹¹⁹ Mai activează Balogh János, executând diverse lucrări de bună calitate, Richard Konrad care în anul 1803 a preluat unele lucrări primind anumite sume de bani,¹²⁰ iar Sommer János, în anul 1804, definitivează lucrările de construire a bibliotecii Teleki.¹²¹ Este cunoscut și Ekler Ferenc cel care în 1799, în fața Consiliului orașenesc, se judecă cu numitul Szőkefalvi Nagy Lőrincel.¹²²

Dintre maiștrii sculptori îl amintim pe cel mai important, austriacul Anton Schubbauer,¹²³ cel care între anii 1759-1762 realizează sculpturile de pe fațada palatului Toldalagi. Activ într-o serie de localități ca Deva, Sibiu, Alba Iulia, Cluj etc. sculptorul

și-a legat numele de câteva realizări de seamă ale sculpturii baroce. Dintre lucrările de la Târgu-Mureș, în afară de cele efectuate pentru palatul Toldalagi, amintim pe cele de la casa Knöpfler, din strada Călărașilor, în anul 1760, constând din decorațiile (sprâncenele) celor șase ferestre de la etaj.¹²⁴ Inscripția „MDCCCLX”, situată deasupra ferestrei podului, provine din perioada unor lucrări de reparații ulterioare. Lucrări în piatră au fost realizate de cioplitorii Hartman Anton din Cluj, cel care în 1804 cioplește pentru casa Kendeffy 25 căruțe cu piatră,¹²⁵ apoi Braumer Pámer Iosif, împreună cu tatăl său Bäumer (Baumer) Francisc¹²⁶ și, în sfârșit, Friederich Hirschfeld, realizatorul unor lucrări în anul 1838.¹²⁷

Lucrări de tâmplărie și dulgherie sunt realizate de meșteri din Târgu-Mureș ca Asztalos Márton, Asztalos Tamás, Stajner Mátyás, Orbán János și Miller György, toți pentru palatul Toldalagi, în colaborare cu Takács Lénárd și Hujbert András, din alte localități.¹²⁸ Tâmplari au mai fost Balogh István și Mészáros János, ultimul fiind închis pentru un fals, în anul 1842.¹²⁹ La începutul secolului al XIX-lea, deosebit de apreciat era dulgherul Kiermayer Christian, realizatorul acoperișului bibliotecii lui Teleki.¹³⁰

Nu în ultimul rând, amintim tâmplarii – meșteri morari – Suciu Oniță, cel care în anul 1777 realizează moara orașului și pe Ianoș, care lucrează la moara calvinilor, ambii proveniți din satul Podeni,¹³¹ situat în vecinătatea orașului.

Înainte de a încheia aceste rânduri dedicate meșteșugarilor, se cuvine a aminti pe puținii pictori care au contribuit la agrementarea unor interioare, precum cunoscutul portretist Bor Márton (Cluj 1762 – Târgu-Mureș 1830) și Szabó János (1784 – Târgu Mureș 1851), realizatorul, între altele, al portretului lui Bolyai Farkas.¹³² Încheiem cu pictorii Kaczler András și Graszler György, care au împodobit interiorul unor biserici,¹³³ sau Seblaur Pálra care, prin contractul încheiat la 16 ianuarie 1768, se obligă a picta casa scării a noii case din strada Pocloș (Trandafirilor) a contelui Földvári Ferenc.¹³⁴

Urmărind și reconstituind evoluția construcțiilor, prezentăm, pe cât posibil cronologic, pe categorii de construcții, monumentele cele mai de seamă ale orașului: a – Arhitectura militară; b – Arhitectura religioasă; c – Arhitectura civilă, divizată la rândul ei în: 1 – Clădiri de interes comun, 2 – Palate și case de locuit.

a – Arhitectura militară. Dacă în unele orașe din Transilvania arhitectura militară cunoaște noi valențe, prin ridicarea de noi cetăți moderne, după sistemul Vauban, cum ar fi cele de la Alba Iulia, Timișoara sau Oradea, la Târgu-Mureș lucrările se rezumă doar la unele lucrări de restaurare și completare a cetății medievale și construirea în incintă a unor cazărmi. Odată cu ocuparea cetății de către trupele austriece, ea a încetat să-și mai îndeplinească rolul inițial, acela de a-i adăposti și proteja pe locuitori în caz de pericol. Treptat-treptat, bucată cu bucată, construcțiile civile din cetate sunt demolate, iar în locul lor, pe timpul împărătesei Maria Tereza, sunt ridicate cazarma și manutanța. Au fost scutite de demolare construcțiile de cult și vechea „Schola particula” deoarece orașul a luptat să le păstreze. Între anii 1740-1750, se amintește un oarecare Textor care solicită Consistoriului de a-i permite ca în una dintre case să vândă anumite produse.¹³⁵ Acțiunea se desfășoară timp de mai multe decenii, deoarece, la 24 martie 1751, este pomenit ca ultim locuitor din cetate un oarecare Szürtei János,¹³⁶ a cărui casă se afla în partea de nord a cetății. Dintre clădirile demolate amintim și „Casa Consiliului”, din cărămidă și cu etaj.¹³⁷

Faptul că cetatea devine garnizoană militară a determinat modificarea treptată a bastioanelor, potrivit noilor cerințe militare (fig.78.a). Releveele și gravurile realizate în

secolului al XVIII-lea și al XIX-lea surprind momentele transformărilor efectuate (fig.78.b). În cazul bastionului tăbăcarilor, transformările au dus la pierderea ultimului nivel de guri de tragere, ele fiind refăcute cu ocazia restaurărilor din anii 1963-1976. Pierzându-și rolul defensiv, bastioanele primesc funcția de locuințe, depozite sau închisoare, fantele de tragere fiind înlocuite cu ferestre. Cu ocazia amenajării bastioanelor tăbăcarilor, croitorilor și a bastionului mic, subsolul acestora este boltit cu cărămidă, înlocuind vechile planșee din lemn. La rândul lor, cortinele sunt neglijate, drumurile de strajă aproape desființate, astfel încât zidurile de apărare mai sunt folosite doar ca împrejmuire sau ca perete exterior la noile construcții adosate acestora, îndeosebi la cele dinspre strada Avram Iancu. Aceste transformări și renovări sunt continuate până către sfârșitul secolului al XIX-lea. O inscripție de pe latura exterioară a bastionului dogarilor menționează: „RENO MDCCCLXIII. M.A.W.M.”

Principala clădire realizată în incinta cetății este cazarma austriacă, amplasată pe partea stângă a drumului din dreptul porții principale de intrare, din strada Avram Iancu. Nu cunoaștem data realizării, dar o putem stabili cel târziu până la mijlocul secolului al XVIII-lea, întrucât este reprezentată într-o planșă a cetății, realizată aproximativ în anul 1750.

În formă de „U” (fig.79), caracteristică perioadei baroce, clădirea este dispusă pe trei niveluri: subsol, parter și etaj. Fațada principală, în lungime de 31 m, prezintă la parter un număr de 8 axe, axa a cincea formând-o intrarea, în formă arcuită. Etajul urmărește compoziția parterului cu deosebirea că are un număr de 9 axe. De formă dreptunghiulară, ferestrele cu ancadrament simplu din tencuială, cele de la etaj, suplimentar, având și câte un bolțar median. Între parter și etaj se află un bandou care în dreptul intrării urmărește curbura acestuia. Aripile laterale ale clădirii, pe latura exterioară, au o lungime de câte 23,5 m. Clădirea este realizată din cărămidă, subsolul și parterul fiind acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații, calote boeme, sau bolți în cruce. Încăperile etajului sunt tăvănuite. Deasupra zidurilor tronează un acoperiș înalt, realizat din țigle solzi.

Tot în secolul al XVIII-lea, dar în a doua jumătate, debutează lucrările la clădirea anexă, de pe latura estică a cetății, cunoscută și sub denumirea de „manutanța”. Clădirea se desfășoară pe o lungime de 101,50 m și are o lățime de 12 m, ea fiind realizată în cel puțin trei etape, prima probabil în jurul anului 1750, iar ultima la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Etapele sunt ușor de determinat, prin forma și planimetria clădirii, realizată pe parter, parter și etaj, cât și prin grosimea diferită a zidăriei și structura acoperișului.

Prin ocuparea cetății de către austrieci, preoții au fost obligați să-și delimiteze terenul la suprafața ce li se cuvine și să-și separe funcțiile față de cele ale garnizoanei. O măsură drastică a fost construirea acelei galerii înguste din fața impozantului portal gotic al bisericii, cu menirea de a dirija credincioșii direct în exteriorul cetății. Se pune întrebarea când a fost construit acest portic-galerie („porticus”). Din indexul registrului arhivei parohiale, întocmit în anul 1863-64, la pagina 277, pct.62/a/1786, găsim însemnarea: „... *Se cere aprobare de construire pentru intrarea în biserică*”.¹³⁸ Așadar, în anul 1786, se solicită acordul pentru realizarea porticului, fără să cunoaștem solicitantul și nici dacă această solicitare a fost prima sau nu. Fostul preot Nemes Gábor (1755-1809) în memoriile sale,¹³⁹ în cinci pagini, face referiri la acest portic. O însemnare pe aceste memorii, făcută de o altă persoană, consemnează: „*Aceste înscrisuri sunt făcute din scoaterea datelor din mai multe înscrisuri, în anul 1769, de către Dl. Nemes Gábor*”.

Desigur indicarea anului este greșită, deoarece autorul memoriului indică anul 1809, corectarea anului fiind vădită.

Mari obstrucții se aduc parohiei în anul 1807 când „... comandantul a ordonat soldaților să are pământul, l-a semănat până la zidul bisericii, a blocat ușa de intrare dinspre turn cu scândură să nu se circule pe acolo... Cu toate că și pământul, cât și ușa ne aparțin, sunt ale bisericii, ceea ce este demonstrat de faptul că terasele bisericii se întindeau cu câte doi stânjani în afară, chiar mai mult”.¹⁴⁰ În continuare se menționează hotărârea comandantului de a desființa intrarea de pe latura de sud a bisericii, adică să fie înzidită deci, în anul 1786, porticul încă nu era realizat, nu este amintit nici în documentația de construcție a lui Türck din 1790, dar exista în anul 1807. Putem presupune porticul ca realizat în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea sau în primii ani a secolului următor. Ca structură și formă, această galerie o găsim reprezentată doar în unele lucrări de specialitate sau ilustrate contemporane existenței ei, ea fiind desființată odată cu restaurarea cetății în anii 1962-1965 (fig.80)

Lipsiți de teren, preoții se văd obligați ca noile construcții să le realizeze alipit de biserică. Un contract din anul 1833, încheiat între conducerea bisericii și meșterul Lántos András (realizatorul turnului bisericii mici reformate), arată că acesta se obligă să construiască alipit de biserică două locuințe pentru clopotari, prevăzute cu bucătărie și realizate din cărămidă, boltite și învelite cu țiglă.¹⁴¹ Și aceste clădiri au fost înlăturate odată cu restaurarea cetății și a bisericii.

b – Arhitectura religioasă. În cadrul programului de întărire a bisericii catolice în întregul principat, stabilit cu rigurozitate de Curtea de la Viena, un rol deosebit l-a avut ordinul iezuit. Încă de la început, acestuia i s-a destinat principalul rol pentru restaurarea catolicismului, de organizare a învățământului superior, de educare a tineretului și a populației în general, în spiritul credinței față de imperiu. Era și firesc ca prima biserică construită în oraș să fie aceea a iezuiților, azi cunoscută ca biserica romano-catolică, situată în piața Trandafirilor nr. 60.

Avându-l în frunte pe călugărul Ștefan Endes, la 27 septembrie 1702, iezuiții se stabilesc și la Târgu-Mureș, cu tot dezacordul comunității reformate, stăpâna, practic, a vieții spirituale a populației maghiare din oraș. La început, iezuiții sunt cazați în casa donată de nobilul Simon Boér, care era de origine română, apoi, pentru scurt timp, în casa Makárias, din strada Revoluției. Bucurându-se de sprijinul Curții de la Viena și mărindu-și numărul aderenților, în anul 1704, iezuiții achiziționează de la numiții Simon Boér, Kereszturi Miklós și familia Lugasi¹⁴² actualul amplasament al bisericii, situat lângă casa cronicarului Francisc Nagy Szabó. De altfel, în anii 1719 și 1720, iezuiții cumpără și clădirea, amenajând-o în claustru. Pentru început iezuiții construiesc o mică capelă din lemn, simplă, în care, în anul 1707,¹⁴³ cu ocazia vizitei principelui Francisc Rákoczi al II-lea, și el catolic, este oficiată o slujbă religioasă, inclusiv ceremonialul de învestire ca principe. Ceva mai târziu, capela este lărgită, însă după ce misiunea iezuită a fost ridicată la rangul de parohie din nou s-a dovedit a fi neîncăpătoare.

La 8 august 1728, se pune piatra de temelie al actualului edificiu,¹⁴⁴ sub hramul „Sf.Ioan Botezătorul”. Proiectantul bisericii este arhitectul iezuit Scherzer Valentin (Valentinus), iar lucrările de ridicare a construcției sunt conduse de arhitectul Hammer Konrád din Cluj,¹⁴⁵ originar din Schwalbach, sub directă supraveghere a proiectantului. Fără să cunoaștem mai îndeaproape sursa de colectare a fondurilor bănuim că, în cea mai mare parte, acestea proveneau din donații. În această situație, lucrările de construire a

bisericii avansează, astfel încât, în anul 1729, altarul este acoperit, iar în anul 1732, este amenajată și prima criptă.¹⁴⁶ Pentru ridicarea navei și a turnurilor, în anul 1733, sunt achiziționate circa 300.000 bucăți cărămizi, lucrările fiind demarate în anul următor, pentru ca, în anul 1736, să se treacă la acoperirea navei. Se pare că pentru pereți s-au folosit și unele materiale provenite din construcții mai vechi. Astfel, pe latura curții interioare a bisericii, la joasă înălțime, se află încastrat un basorelief din piatră. Se pare că sculptura¹⁴⁷ ar proveni de la vechea biserică „Sfântu Nicolae”, rămasă în ruină după distrugerile din anii 1601-1602. Însă prin forma sa artistică o putem pune în legătură cu medalioanele funerare romane, ca cele realizate pe șantierul de la Cristești.

Abia s-a realizat acoperișul turnurilor că, în anul 1740, acestea se răstoarnă. Ele sunt însă refăcute în anul următor, când se termină și acoperirea navei. După o scurtă întrerupere, în anul 1747, sunt terminate turnurile și corul, iar în anul 1748 sunt montate cele două cruci aurite.¹⁴⁸ Lucrările la biserică sunt definitive în anul 1750, însă dotarea acesteia continuă și în anii următori: în anul 1757 este montat frumosul amvon în stil baroc, iar în anul 1757 altarul principal.¹⁴⁹

În interiorul bisericii se află patru altare laterale și unul principal, împodobite cu picturi din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Cea mai importantă pictură este aceea a altarului principal, cu tema „Botezul lui Iisus”. A fost realizată de către cunoscutul pictor austriac Michelangelo Unterbreger (1695-1758),¹⁵⁰ lucrarea fiind adusă de iezuiți în anul 1731. Tot lui îi sunt atribuite picturile altarelor secundare, cu scene ce reprezintă pe Sf. Ladislau, Sf. Iosif, Sf. Ioan din Nepomuc și Sfânta Cruce. Rămânând la decorația picturală amintim vitraliile realizate în anul 1898 de către firma Türke din Brașov, aflate în capelele colaterale și oratorii, precum și pictura de pe bolta bisericii, tratată în ambianța barocă, în anul 1900, de către Szirmai Béla.

Ca plan, dar și fațadă, biserica are mari asemănări cu biserica iezuită din Cluj, socotite deopotrivă opera aceluiași autor, ambele împământenind un nou tip arhitectonic în Transilvania.¹⁵¹ Fațada principală (fig.81.a), deschisă spre piața Trandafirilor, are o segmentare simplă. Împărțită orizontal, imitând biserica Il Gesu, ea este flancată de cele două turnuri înalte, articulate de pilaștrii monumentali treptați, între care este situată partea centrală delimitată de o puternică cornișă. Pilaștrii au capitele dorice interpretate în forme baroce. Deasupra cornișei superioare, a întregii fațade, se află turnurile articulate cu capiteli dorice și încununate cu acoperiș specific barocului, cu bulbi succesivi. La baza cornișei, turnurile sunt unite printr-un fronton înalt decorat cu volute, străpuns de o fereastră în formă de cruce greacă (patrulobă). Sub cornișă, fațada este accentuată de intrarea principală cu un ancadrament din piatră naturală cioplită. Deasupra acesteia este situată fereastra centrală, amplă, cu sprânceană de cornișă întreruptă și cele două ferestre laterale mai înguste, dar de aceeași înălțime, ambele fiind arcuite și încununate printr-o sprânceană de cornișă semicirculară. La baza turnurilor se află intrările laterale, cu excepția celei din stânga, înzidită cu ocazia unor restaurări anterioare (fig.81.b). Deasupra intrărilor se află câte o nișă, care adăpostesc statuile sfinților Ignatiu de Loyola, fondatorul ordinului iezuit și Francisc de Xaver, protectorul catolicismului, urmate de câte un gol – fereastră – de formă dreptunghiulară, cu laturile ușor arcuite.

În plan, biserica se înscrie într-o formă dreptunghiulară (fig.81.c). Prin portalul principal și cele laterale se asigură comunicarea cu spațiul de sub tribună, acoperit cu calote boeme și deschis prin trei arcade spre interiorul bisericii propriu-zise. Aceasta are structura unei singure nave încăpătoare, din care se deschid, pe ambele laturi, câte trei capele cu boltă în cruce, compoziția fiind legată de altarul care are aproape aceeași lățime

a navei, articulat cu patru coloane dotate cu capitel compozit. Și altarul, la rândul său, are lateral câte un șir de două încăperi cu bolți în cruce. Sub pardoseala bisericii s-a amenajat o criptă pentru 100 de morminte. Atât nava, cât și altarul, poartă bolți cilindrice cu penetrații. Picioarele masive de zidărie dintre capele sunt articulate cu pilaștrii monumentali, cu capiteli aduse la structuri geometrice. În totalitatea sa, interiorul bisericii este bogat decorat cu forme specifice artei baroce, conferind o unitate de concepție și o frumusețe aparte. Altarul principal este realizat în anul 1755 de către Anton Schuchbauer și Johannes Nachtigal, la comanda grofului Haller János și soția Dániel Zsófia. Aceiași artiști realizează, în anul 1757, la comanda grofului Bethlen Miklós, frumosul amvon de pe perețele nordic al navei centrale,¹⁵² cu un parapet ornamentat cu statuile sfinților Marcu, Matei, Ioan și Luca, toate realizate în lemn.

Pe perețele nordic, o inscripție immortalizează data și numele episcopului care a sfințit biserica: „*CSECR S. SZOYKA epp. 4. X. 1750*”, cât și numele arhitectului proiectant: „*ATECT. Fr. SCHERZERVAL. s.x.*”; „*8 VIII. 1728*”. Pe perețele sudic este trecut data terminării bisericii: „*4 X 1750*”. În locul fostei intrări laterale, pe înzidirea ulterioară, o altă placă, mai târzie, arată:

„*D.O.M. EXTRUCTA. A. 1728-64*”

„*RESTAURATA. A. 1933 –35*”.

În anul 1733, iezuiții părăsesc orașul și, astfel, biserica trece în stăpânirea preoților catolici.

Cronologic, un alt important lăcaș de cult este biserica minoriților, situată în strada Köteles Samuel nr. 4. Împreună cu mănăstirea, biserica a fost construită întru cinstirea Sfântului Anton de Padua și care, prin grandoare, trebuia să fie una din cele mai reprezentative construcții religioase din oraș și zonă. Un factor determinativ îl avea însuși amplasamentul pe terasa superioară a Mureșului, vizibil din noul centru al orașului.

Așezați la Târgu-Mureș în primele două decenii ale secolului al XVIII-lea, în prima perioadă, minoriții nu au avut un anume așezământ. La început, în anul 1726, sunt găzduiți de contele Keresztes Márton Iosif în casa sa de piatră din cetate. Faptul este consemnat, printr-o notă, de avocatul Benkő Francisc: „*Domum meam in fortalio Oppidi Wasarhelyiensis ad orientem sitam Filiis Ordinis S. Francisci Seraphici Conventualium offero et dono, cum omnibus/ ad se pertinentis 25. May 1726. M. Vásárhelyini Martinus Josephus Comes Keresztes*”.¹⁵³ Întrucât cetatea a fost transformată în garnizoană austriacă și, ca urmare, casa ocupată de armată, minoriții sunt nevoiți să părăsească clădirea închiriată, și sunt cazați, provizoriu, tot de Keresztes Iosif în casa sa din satul Curteni, aflat în vecinătatea orașului,¹⁵⁴ până în anul 1740 când se întorc în oraș.

Cu sprijinul prințului Lobkovitz, minoriții reușesc să dobândească actualul amplasament, în suprafață de cca 4 iugăre (circa 23.000 mp), de la notarul Széles Mihai, pe care, după ce obțin autorizația Consiliului orășenesc și a episcopului Castall Dominicus, realizează biserica și mănăstirea. După cele mai multe izvoare, lucrările debutează în anul 1740, însă, din alte surse, se pare că ele au fost începute în anul 1735.¹⁵⁵ În tot cazul, inscripția montată sub fereastra mare a navei consemnează anul 1725, deci cu un deceniu mai devreme:

„*AEDES HAEC SACRA PATRIBUS
PRIORIBUS ORD. FF. MIN
S. FRANCISCI CONV.
CONSTRUCTA EST.*”

*ANNO Dⁿⁱ 1725 POSTOREMO
ANNO Dⁿⁱ 1973 RENOVATA”.*

Faptul surprinde deoarece documentele confirmă stabilirea lor în oraș doar în anul 1726. Este posibil, ca la acea dată, să se fi achiziționat terenul, adică înainte cu un an.

Prin dimensiunile ei, biserica era menită să fie cel mai impunător edificiu religios din oraș, însă i-a fost dat să fie realizată doar în parte. S-a construit altarul și nava într-o singură travee, care, raportată la întreg, trebuia să cuprindă cel puțin trei travee cât și un masiv turn – clopotniță. Se pare că lucrările au fost oprite de comandantul garnizoanei austriece din oraș, motivat de faptul că în caz de război, prin dimensiunile ei, biserica ar fi devenit un reper ușor de bombardat. Și în această formă, lucrările de desfășurare anevoios. Din cauza lipsei de cărămizi, în anul 1761, lucrările sunt sistate. În aceste condiții, la 9 aprilie 1761, ajutorul rezident (*Minoritarum Residentiae Praesidens*) Bocskor Joanes, solicită grofului Teleki László sprijin pentru obținerea, din partea orașului, a unui împrumut de 50.000 bucăți cărămizi, pentru continuarea lucrărilor.¹⁵⁶ Nu cunoaștem răspunsul, dar presupunem că cererea a fost satisfăcută, deoarece în luna august din acel an, minorii continuă lucrările la biserică și mănăstire, astfel încât în anul 1762, acestea sunt ridicate, inclusiv acoperite.¹⁵⁷ În tot cazul, lucrările de edificare sunt terminate numai în anul 1767, momentul fiind immortalizat printr-o inscripție în piatră de pe peretele din dreapta altarului: „1767. O.M.C.R.” Mai târziu, în anul 1892, vechea intrare cu turn din lemn este demolată și reconstruită din cărămidă,¹⁵⁸ iar în anul 1903, mănăstirea este extinsă printr-o adăugire cu subsol, parter și etaj, conferind acesteia forma finală de „L”.

În plan (fig.82.a) biserica, având una din laturile lungi pe aliniamentul străzii, reprezintă o înșiruire de spații începând cu accesul (2,60 x 1,60 m), deasupra căruia se află turnul, realizat în anul 1892. Urmează pronaosul de formă pentagonală, în care sunt situate scările de lemn făcând legătura cu corul și turnul, iar prin trei despărțituri, mărginite de patru coloane din lemn, susținând corul, se trece în navă. Aceasta din urmă are o lățime de 10,20 m însă lungimea este de numai 10,00 m și care prin poziția pilaștrilor ca și existența unei singure calote boeme demonstrează clar că biserica a fost realizată doar în parte. La capătul axei longitudinale se află altarul, cu dimensiunea interioară de 10,40 x 9,90 m și este acoperit cu două calote boeme, despărțite printr-un arc ce se sprijină pe pilaștri. În totalitatea lor, pilaștrii sunt formați prin îngroșarea zidăriei și au capetele composite. Atât calotele boeme cât și arcadele sunt pictate.

Legătura dintre biserică și mănăstire este asigurată prin două uși, prima făcând legătura cu sacristia alăturată, a doua, cu coridorul principal al mănăstirii, situat pe latura dinspre curte. Legată de coridor este și casa scării cu trepte din lemn, făcând comunicarea cu etajul. Încăperile sunt înșiruite și legate în majoritatea lor de coridor, ele fiind acoperite cu calote boeme, cu excepția celor realizate în anul 1903, care sunt tăvănuite. Coridoarele, la fel, au calote boeme, despărțite prin arce dublouri.

Aspectul exterior al bisericii și al mănăstirii este simplu, sobru (fig.82.b). Spre stradă, în dreptul limitei dintre altar și navă, fațada este decroșată și este străpunsă doar de cele trei ferestre înalte semicirculare, fără nici un ancadrament. Sub ferestre se află gurile de aerisire de formă dreptunghiulară. Acoperișul bisericii, în două pante, este înalt, iar în partea unde se află accesul în biserică are un timpan cu trei orificii circulare. Fațada mănăstirii, la fel, nu are nici un element decorativ, cu excepția corpului adăugit în anul 1903, care conține elemente eclectice.

Dintre ordinele călugărești ale Bisericii catolice, un rol l-au avut franciscanii. După ce, în anul 1557, populația maghiară i-a izgonit din oraș, bucurându-se de protecția noii stăpâniri, la 3 iulie 1740, franciscanii revin în oraș, pentru început fiind găzduiți de numitul Bocskor János. În trei etape, franciscanii achiziționează terenul situat în piața Trandafirilor nr. 10 (azi ocupat de ansamblul Teatrului Național) de la văduva Klemencsics și Nemes János, apoi de la Kolozsvári Judith și, destul de repede, încep construirea bisericii. Beneficiind de sprijin bănesc și de materiale de construcție, provenite în bună parte de la construcțiile demolate din cetate, în anul 1745, franciscanii reușesc să termine lucrările la biserică, începând și pe cele ale mănăstirii, pe care o termină în anul 1777. Edificiul este întregit cu turnul-clopotniță, construit în anul 1802, proiectantul acestuia din urmă fiind arhitectul Topler János.¹⁵⁹ (fig.83). Din unele date, ridicarea bisericii a costat suma de 8.452 florini ungurești.¹⁶⁰

Latura de sud a bisericii, în lungime de 30,50 m, era orientată spre piața Trandafirilor. În plan, construcția consta dintr-o biserică – sală, cu un altar simplu, de formă dreptunghiulară, cu o lățime mai mică decât a navei. Accesul era situat pe axa longitudinală, care continua cu pronaosul format dintr-o travee, apoi sala propriu zisă a bisericii, formată din trei travee. În interior, pereții erau articulați cu pilaștrii proeminenți, profilați. Deasupra pronaosului era situat corul sprijinit pe o boltă cilindrică. În cea de a doua travee a navei se afla accesul spre cabinele de spovedanie, iar din altar alte două uși făceau legătura cu sacristia mănăstirii.

Fațada principală era tratată simplu (84.a), având cele șase ferestre semicirculare fără ancadrament. În anul 1899, ferestrele au fost decorate cu vitralii reprezentându-i pe Sf. Ștefan, Sf. Emeric, Sf. Francisc. Inima lui Iisus, Sf. Anton și Sf. Elisabeta. Singurul motiv dominant în compoziția fațadei este turnul în plan pătrat, realizat în anul 1802, juxtapus bisericii în colțul de vest. (fig.84.b). De formă prismatică, pătrată turnul este decorat cu un acoperiș înalt, caracteristic stilului baroc. (fig.84.c). Articulate pe trei laturi cu pilaștrii treptați, fațadele turnului sunt împărțite în două registre verticale, din care, celui inferior îi revine aproape două treimi din înălțimea totală. Pilaștrii, cu o bază de 90 cm, au capitelluri dorice, tratate în maniera barocă și sunt încălecați de antablament. În primul registru al fațadei principale a turnului se remarcă portalul mărginit pe pilaștri simpli din piatră cioplită. Deasupra portalului se află fereastra pătrată, cu ancadrament format din profiluri retrase, urmată de nișa care adăpostește statuia Sfântului Francisc. Nivelul superior al primului registru, în dreptul celor două capitole dorice, are o fereastră de formă circulară. Registrul superior mai are o fereastră cu jaluzele. Deasupra pilaștrilor se află cornișa, elegant arcuită, înscriind câte un cerc mărginit de câte un chenar cu retrageri succesive. Deasupra, cornișa este încununată de acoperișul curbat, învelit în tablă și care se termină cu lanterou și săgeata turnului. Sub biserică se află catacomba, cu bolți cilindrice, prevăzută cu buzunare care conțin mormintele înzidite.

Realizată pe două niveluri, mănăstirea era legată de biserică, prin cele două aripi în lungime de 28,80 și respectiv 30,00 m. Lățimea totală a mănăstirii era de 31,80 m. Parterul avea zidărie masivă cu grosimi de până la 1 m. Spre curte, laturile mănăstirii erau mărginite de coridoare cu lățimi de 2,20 la 2,40 m. Încăperile parterului erau acoperite cu bolți cilindrice, prevăzute cu penetrații în dreptul golurilor, cât și cu calote boeme. Etajul, ale cărui încăperi erau tăvănuite, era legat de parter prin casa scării, situată la mijlocul aripii de est și era boltită. O inscripție de pe pereții interiori arată anul terminării lucrărilor: „*Soli deo Honor Et Gloria 1777*”, o alta, din piatră, amplasată pe

peretele bisericii spre mănăstire, arăta data construirii turnului: „*Anno 1802 erect*”, iar a treia, amplasată pe peretele exterior, spre stradă: „*Deus Meus et Omnia*”.

Prin construirea Teatrului Național și a ansamblului de clădiri ce-l înconjoară, în anul 1972, biserica și mănăstirea sunt demolate, păstrându-se turnul și catacomba cu morminte. Existența bisericii pe acest amplasament este immortalizată prin placa din marmură, montată pe latura de est a turnului și care conține următorul text:

„*FRATRES MINORES (FRANCISCNI)*
SAEC XIII – XVI
IN ARCE LOCUM TENUERUNT
ALTERA VICE
ANNIS 1735 – 1892
HIC IN PLATEA CONVENTUM HANENTES
SALUTI ANIMARUM ET IUVENTUTI
EDUCANDAE INCUBERUNT
ANNO 1972
IN SUBURBIUM SEDEM MUTARUNT
MEMORIAM SERVAT ISTA TURRI”.

Mai puțin importantă ca arhitectură este biserica mică reformată, situată în strada Ștefan cel Mare nr. 22. Anterior construirii bisericii, pe amplasamentul respectiv și cel înconjurător se afla vechiul azil – spital pentru bolnavi și săraci „Sfântul Duh”, care în apropiere avea o mică bisericuță și un cimitir. Acest lăcaș îl găsim menționat încă de la 1 februarie 1511.¹⁶¹ Din anul 1572 azilul trece în folosința exclusivă a reformaților, însă după instaurarea stăpânirii austriece, începând cu anul 1726, este folosit împreună cu iezuiții de curând stabiliți în oraș. În apropierea acestuia, fostul jude al orașului, Kolozsvári Szöcs Dániel (1718-1731), construiește o bisericuță de lemn, cu cimitir propriu, cunoscută și ca „biserica din afară” („a Külső templom”). În anul 1722, biserica exista cu siguranță, întrucât administratorul parohiei, Virág Szabó David, face cunoscut că a efectuat plata îngrijitorului.¹⁶² Nemaivând fonduri, azilul – spitalul este preluat de Consiliul orașului, dar în anul 1788, este dat, din nou, în folosința reformaților.¹⁶³ În cele din urmă, părăsite și căzute în ruină, vechile construcții ale așezământului sunt demolate.

Având sprijinul președintelui Curții de Apel, Kemény Samuel, și al curatorului șef, Borosnyai Lukáts László, la 31 iulie 1815, reformații demarează lucrările de construire a noii biserici, punând piatra de temelie. Momentul este consemnat de curatorul șef al parohiei, într-o însemnare arătând că prin ajutorul lui Dumnezeu ne-am apucat de construirea Bisericii Mici.¹⁶⁴ Lucrările sunt conduse de meșterul Csizmadia Mégyesfalvi László și continuate de Szöcs Nánási György, astfel încât, în anii 1816-1817, pereții bisericii erau ridicați. Deși nu s-a păstrat contractul cu executantul bisericii, din procesul-verbal încheiat la 16 iulie 1815, știm că meșterul zidar care a început lucrarea este Schaffner Ignác.¹⁶⁵ Lucrări de tâmplărie sunt contractate la 27 februarie 1818 cu dulgherul Gratus Ioan din Sighișoara.¹⁶⁶ Pentru lucrările de tâmplărie abia la 22 iulie 1827 a fost angajat breslașul Mátyus István, împreună cu cinci asociați.¹⁶⁷ Contractul prevede, între altele, confecționarea de jilțuri pentru bărbați (könyöklőszéket”), fiecare a 6 florini și 30 creițari, apoi patru scaune mari (superlatos szék), fiecare a 20 florini, 3 uși îmbrăcate în interior cu scândură de brad, în exterior cu scândură de stejar, a 100 florini, precum și alte lucrări, în valoare totală de 795 florini.

Cu toată osteneala parohiei, lucrările de ridicare a bisericii decurg anevoios, astfel încât la 5 iunie 1827, în ședința de consistoriu a parohiei se arată că după mai bine de 10

ani încă nu s-a reușit terminarea lucrărilor la biserică, ba mai mult și ce s-a executat începe să se dărâme, solicitându-se terminarea lucrărilor de construire.¹⁶⁸ Un rol important în asigurarea fondurilor necesare ridicării bisericii l-au avut donațiile. Încă la 18 februarie 1815, consistoriul parohiei pune în discuție asigurarea banilor necesari.¹⁶⁹ Cea mai mare donație o face unitul Nemes János, care dă 300 florini. Însă cele mai multe donații au fost mici, notările efectuate fiind deosebit de sugestive, între care două văduve dintr-o casă dau 10 florini („egy háznál lakó két özvegy Asszonyok adtak 10 forintot”), o altă văduvă donează 5 florini („egy más özvegy asszony 5 frt”); o pereche tânără acum dă 4 florini („egy Újj Házas most 4 frd-ot ad”); un preot dă în prezent 10 florini, iar un flăcău sărac donează, la 28 iunie 1815, suma de 5 florini.¹⁷⁰ Ultimele lucrări la corpul bisericii sunt probabil realizate de meșterul Winkler György, care atunci activa și la Tîrgu-Mureș.¹⁷¹

În anul 1828, începe construirea turnului, lucrările fiind conduse de meșterul Lantos András,¹⁷² ele fiind terminate la 11 iulie 1829. La 25 iulie, a aceluiași an, dulgherul Szász András montează sfera turnului, iar un anume Nemes Dániel, pe cheltuiala sa de 400 florini, asigură clopotul în greutate de 400 kg. În fine, biserica este terminată la 31 iulie 1830, sfințirea având loc la 12 septembrie același an.¹⁷³ O placă montată pe peretele lateral al încăperii de sub turn immortalizează data începerii și terminării lucrărilor la biserică:

„Á.M. Vásárhely ev. refor. ns. Ecclának ezen ujj temploma tornyával együtt á Minden ható Ur Isten ségedelmével kezdett építtetni azon ecclá költségén 1815-ik esztben iul 31-dik napján; és egységén bé végeztetett 1830 – ik esztendőben iul 31-kén T: Borosnyai L: Lászlóúr ‘D: Fő curátorságá és Nenes János ur ‘építő gazdasága alatt. Légyen örökke ditséret és ditsőség a’Szent Ur Istennek, a’ki segedelmet adott ezen épületnek elkezdésére és bevágzésére”.

În plan, (fig.85.a) forma bisericii este simplă. De-a lungul axei se află turnul cu dimensiunea exterioară de 5,85 x 5,80 m, sub care este situat accesul în biserică de 3,50 x 3,30 m, de unde se pătrunde la cor și spațiul de sub tribună. De aici, urmează nava bisericii – unică – terminată cu altarul semicircular, cu raza de 6,30 m. La capătul altarului se află o ușă care comunică spre exterior. Nava bisericii, în lungime apreciabilă, de 36,90 m și cu o lățime de 12,70 m, este întărită cu câte pentru perechi de pilaștri masivi de zidărie. Interiorul bisericii mai cuprinde balconul de la etaj, susținut de doi stâlpi. Iluminarea naturală este asigurată de cele opt ferestre înalte.

Fațada principală (fig.85.b) este dominată de rezalitul central al intrării, încoronat de turnul cu două etaje, cu un acoperiș înalt, învelit cu tablă, dar fără a mai avea formele specifice artei baroce întâlnite în oraș. Pereții turnului sunt articulați cu pilaștri cu capiteli simple. Partea superioară a turnului are pe cele patru fețe câte o fereastră semicirculară alungită, iar deasupra acestora alta de formă circulară, a cărei rotunjime este urmărită de cornișa puternic profilată. Registrul de mijloc al turnului, separat de cel superior printr-o cornișă, este mult mai simplu, având pilaștrii lipsiți de baze și capiteli, cu aspectul unor lesne. Singurul element care sparge plinul este fereastra, la rândul ei simplă, fără ancadrame. Mai deosebit tratat este registrul inferior, marcat de portal cu un ancadrament din piatră naturală cioplită și deasupra o fereastră. Acest registru este despărțit de restul turnului de o cornișă ce poartă profilatură asemănătoare cu a navei. Pereții laterali sunt articulați prin platbande, singurul element demn de remarcat fiind ferestrele mărginite de ancadrame simple.

Fără a avea o valoare arhitecturală deosebită, amintim totuși alte două biserici și anume biserica unitariană din strada Bolyai nr. 13, construită în anul 1869 și dată în folosință la 20 noiembrie 1870 și biserica luterană, situată în piața Trandafirilor, la intersecția cu strada Horea, realizată în anul 1829 cu sprijinul baronului Brukenthal Carol. În anul 1960, este strămutată în strada Spitalului Vechi.¹⁷⁴

Forme baroce primește și interiorul bisericii reformate din cetate. De la restaurarea efectuată în anul 1693 a trecut aproape un secol, timp în care vechea biserică a suferit mai multe deteriorări. În anul 1761, o comisie întocmește un raport¹⁷⁵ prin care constată că tavanul bisericii este deteriorat, necesitând renovarea în totalitate, asemenea și turnul, înzestrat cu un orologiu. Acest orologiu, potrivit unui act din 14 aprilie 1760, a fost montat de ceasornicarul clujean Enyedi Sámuel, pentru suma de 400 florini ungurești, cu termen de realizare la 29 septembrie din acel an.¹⁷⁶

Renovările din anul 1761 s-au dovedit a nu fi trainice, deoarece după 24 de ani efectuarea unor lucrări de refacere totală a acoperișului bisericii devine inevitabilă. S-au păstrat cele două exemplare ale convenției din anul 1785,¹⁷⁷ încheiată de Parohia reformată din oraș, prin curatorul șef Görög György, cu maistrul Spitalszki József, prin care acesta „... va schimba structura de lemn, va lua tavanul jos și va pune în locul acestuia structură de lemn de fag, al cărui aspect să se potrivească cu cel al orașului, structură care va susține șindriile duble, vopsite”. Pentru lucrările realizate, Spitalszki este remunerat cu suma de 610 florini. Pentru restul cheltuielilor supraveghetorul Nemes György a întocmit un raport detaliat¹⁷⁸ din care aflăm că materialul lemnos s-a adus cu plutele de la Gheorgheni, iar grinzile de pe Valea Mureșului; s-au folosit cca. 50.000 de șindriile și câteva mii de cuie; precum și alte cheltuieli, ca plata muncitorilor, contravaloarea alimentelor, băuturii etc. Pentru diferite lucrări, pe lângă meșterii breslași, sunt solicitați și elevi de la colegiu: „Am cerut D. lui Bas István 12 băieți pentru a ne ajuta la spargerea vopselei”.¹⁷⁹ În total, costul lucrărilor de renovare se ridică la 1380 florini și 38 denari, din care 891 florini și 29 denari reprezentând donații din partea enoriașilor, iar 489 florini și 90 denari din venitul morii parohiei.

Transformări importante cunoaște interiorul bisericii. Dintr-un plan al bisericii, aflat în Arhiva de Război din Viena, provenit de la mijlocul secolului al XVIII-lea (1750), deducem că în interiorul bisericii existau la acea dată trei stâlpi de susținere, simetric așezați, a căror existență a ridicat unele întrebări. Lărgimea navei bisericii de 16,50 m l-a determinat pe Orbán Balázs să presupună un corp cu trei nave la fel de înalte,¹⁸⁰ deci o biserică tip hală. Confuzia crește după ce Nemes Gábor amintește de niște coloane de lemn cu menirea de a sprijini tavanul casetat.¹⁸¹ Făcând analiza planului din 1750, Farczadi Elek¹⁸² remarcă faptul că nava apare împărțită în două prin trei coloane, desenate schematic în culoarul dintre bănci, însă forma nu o consideră caracteristică călugărilor franciscani, ci mai degrabă cu o singură navă, sau în cazul bisericilor de mare mărime cu trei nave. Planul dă gir observației lui Nemes Gábor și infirmă interpretarea lui Orbán Balázs, potrivit căruia coloanele împărțeau nava în trei. Lipsind unele resturi materiale, cercetările ulterioare contrazic punctele de vedere care susțin că la origine nava era împărțită în două sau trei și acoperită cu bolți. Analizând împrejurările apariției acestor coloane, ne referim la lucrările efectuate în anul 1693, când meșterii dulgheri sighişoreni realizează tavanul de lemn casetat. Ori, pentru un element așa de mare, cu o suprafață de peste 500 mp, este firesc să se fi realizat și elemente de susținere, ele fiind acelea prezentate în planul din anul 1750.

Timp de aproape un secol suporturile introduse în anul 1693 și-au îndeplinit funcția dată. La 21 iunie 1790, conducerea parohiei, reprezentată prin administratorul Görög György, precum și Borosnyai Lukáts János și Nemes György, încheie un contract cu arhitectul Anton Tirck sau Türck pentru renovarea bisericii.¹⁸³ Elaborat în opt puncte, contractul prevede clar drepturile și obligațiile celor două părți. În ansamblu, pentru consolidarea tavanului conceput, el a prevăzut realizarea a patru perechi de arcuri dublouri pe intrados, renunțând la elementele portante din anul 1693. Fără să enumerăm toate lucrările specificate prin cele opt puncte, menționăm doar unele, precum realizarea de stâlpi interiori în vederea sprijinirii arcelor dublou; redeschiderea golurilor ferestrelor și aducerea lor la parametrii inițiali; realizarea unor bolți care să fie întărite cu plasă de sârmă și cuie pentru a fi rezistente și cu stucaturi frumos pictate, iar stâlpii restaurați; pe lângă galeria realizată în anul 1718, pe cheltuiala lui Kolozsvári Dániel să se mai realizeze încă una, cât este de lată nava bisericii, unde să încapă corul etc.¹⁸⁴ Nu este specificată urcarea la galerii, însă punctul opt din contract prevede unele modalități de soluționare: fie prin zidire între cei doi stâlpi, variantă care ar costa 1643 florini, fie lateral printr-o scară în spirală, cu valoarea de 1573 florini. În avans, întreprinzătorul primește suma de 120 florini, sumă recunoscută la sfârșitul contractului. Pentru supravegherea lucrărilor din partea parohiei este însărcinat Nemes György, așa cum rezultă din deconturile făcute,¹⁸⁵ care însă a avut un conflict îndelungat cu parohia din cauza decontărilor, probabil incorecte. Din decontul făcut de Tirck Anton pentru lucrările suplimentare, deducem și modalitatea de soluționare a accesului la galeriile superioare și anume, prin construirea unor scări amplasate pe fațada vestică, în flancurile portalului principal, deci o nouă variantă și anume „una aplicată din exterior”. Lucrările sunt terminate în anul 1791, însă biserica îi rămâne datoare executantului cu 311 florini și 68 denari, aceasta fiind probabil suma pretinsă bisericii în anul 1799 de văduva meșterului.¹⁸⁶ Ulterior, scările au fost înglobate în structura aceluia „porticus”, de fapt galeria ce lega portalul principal cu incinta cetății. Cu ocazia restaurării cetății în perioada anilor 1963 acel portic este desființat, permițând desfășurarea fațadei de vest a bisericii în toată monumentalitatea ei.

Am lăsat la urmă cele două vechi biserici românești situate în partea de sus a orașului, mai modeste ca proporții, dar prezentând adevărate monumente de arhitectură barocă și de artă populară, specifică clădirilor românești de cult.

În secolul al XVIII-lea, numărul românilor din oraș poate fi considerat destul de apreciabil. Conscripția episcopului unit Inochentie Micu Clain din anul 1733 înregistra un număr de 60 de familii unite, de rit greco-catolic, deci, peste 300 locuitori români, adică aproximativ 10% din populația totală a orașului.¹⁸⁷ Mult mai precisă, conscripția românilor din anul 1762, înregistra la Târgu-Mureș 56 familii unite și 39 familii neunite,¹⁸⁸ ceea ce ar corespunde unui număr de circa 475 persoane. Este însă perioada când prin politica sa protecționistă, Magistratul orașului, pe lângă măsurile luate de guvern, dispune în anul 1759 ca românii să nu mai fie lăsați să se stabilească în oraș, iar cei existenți să fie alungați.¹⁸⁹ În cea mai mare parte, românii locuiau în partea de sus a orașului și anume, în zona străzilor Mitropolit Andrei Șaguna, Toplița, Avram Iancu, Bulevardul Cetății, dar și în zona pieții Republicii și a străzii 22 Decembrie 1989. Socotim necesară o remarcă pentru partea de sus a orașului. Urmare a politicii austriece, în oraș sunt aduse câteva familii de germani și așezate în zona respectivă, fapt care a determinat autoritățile, cât și pe localnicii unguri să denumească zona „Orașul

german”,¹⁹⁰ deși numărul locuitorilor români era mai mare. Dar prin asimilarea lor de către locuitorii unguri, la scurt timp, germanii și-au pierdut identitatea.¹⁹¹

Primul monument ce-l analizăm este biserica de lemn (ortodoxă) din strada Mitropolit Andrei Șaguna nr. 13, de sub hramul „Sfântul Arhanghel Mihail”. A fost realizată între anii 1793-1794, cu sprijinul direct al negustorului Hagi Stoian Constandin și al soției sale care, în prealabil, la 3 aprilie 1793, cumpără terenul de la Ilyés Maria, văduva olarului Lukáts Mihály, pentru suma de 550 florini ungurești. Contractul a fost încheiat în fața notarilor Baróti László și Virág János. Imediat sunt începute și lucrările de construire a bisericii, dar la scurt timp sunt sistate de către Magistratul orașului, ca urmare a reclamației depusă de preotul unit. Numai datorită intervenției ctitorului, la 24 septembrie 1793, se ajunge la continuarea lucrărilor la biserică, ele fiind terminate în anul 1794. Datorită istoricului târgumureșean Farczady Elek, cunoaștem și alte date privitoare la rolul lui Constandin Hagi Stoian în edificarea bisericii. Sunt amintite, pe această cale, patru scrisori, trei scrise în limba maghiară, iar a patra în limba latină, toate redactate de către Nemes Gábor, atunci îndeplinind funcția de paroh al bisericii reformate din Cetatea feudală, și prin care comerciantul român solicită înalților demnitari ai Transilvaniei sprijin în vederea ridicării și păstrării bisericii. O primă scrisoare, nedată, este adresată Contelui imperial Prim-prefect (*Méltóságos Imperiális Gróf Ispán Úr*); a doua, datată la 31 octombrie 1793, se adresează Cancelarului Aulic Imperial (*Méltóságos Imperiális Aulicus Consiliarius Cancellarius Úr*), în acea perioadă fiind Teleki Sámuel; a treia scrisoare, nedată, este semnată de Constandin Hagi Stoian și membrii parohiei neunite din Târgu-Mureș (*Stoian Hadzsi Constantin és a Mvásárhelyi disunita Ecclesiának Tagjai közönségesen*) și este adresată Consiliului Director Principal (*Felséges Fő Igazgató Tanács*); ultima scrisoare, datată la 1 iulie 1794, este adresată unui episcop, ce nu putea fi decât ortodox. Aproape toate scrisorile cuprind același conținut, solicitându-se sprijin în vederea realizării bisericii, a cărei edificare a cunoscut mai multe opreliști, precum și sfîntirea degrabă a bisericii. Beneficiind de o lege mai nouă, din anii 1790/1791, prin care și religia ortodoxă este cuprinsă în categoria religiilor libere („*liberum Religionis exercitium*”), comerciantul cumpără două terenuri („*fundus*”) și, pe cheltuiala proprie, ridică biserica. Atunci parohul greco-catolic, care avea puțini credincioși (ascultători), cu sprijinul protopopului unit, intervine la Consiliul orașului pentru oprirea lucrărilor la biserică și sistarea slujbelor.¹⁹²

O inscripție din anul 1814 când s-a pictat altarul, menționează ctitorii bisericii: „S-AU CUMPĂRAT ACEST LOCI DE BISERICI/ CA DE DUMNEALOR JUPĂNU STOIAN HAGI/ CONSTANDIN CU SOȚIA SA SIRIANA. AU FĂCUT ȘI/ BISEARICA DIN TEMELIE CU ZUGRĂVIȚĂ OLTARIU/ ȘI FRONTARIU CU ICOANELE, DRÂMPREUNĂ SUNT/ CTITORI GÉRÖG LASZLO, STOLNA IENACHIE,/ SABO RADU, MOLDOVEAN IANUS, BUCURĂ/ DEMETER, SABO DEMETER, CADAR DEMETE/ FIIND PREOT PAROH SI PROTOPO EPARHII VASILE/ PANTEA, ZUGRAV POPA NICOLAE BON VASILE/ ANO 1814”.

Așa cum se înfățișează azi, biserica a fost construită în două etape. Prima, începută și încheiată în anul 1793 când, pornind de la un tip mai vechi, se construiește clădirea de plan dreptunghiular simplu, cu absidă pentagonală nedecroșată care circumscrie trei spații: pronaos, naos și absidă. A doua etapă, situată cronologic în prima parte a anului următor, când se adaugă pridvorul, juxtapus la capătul de vest, deasupra având turnul.

Biserica moștenește vechiul tip de plan al bisericilor de lemn realizate de români în Transilvania (fig.86.a). Din necesități de natură funcțională i-a fost juxtapus pridvorul, închis complet cu scânduri și stinghii, având dimensiunea de 3,64 x 7,60 m. De aici pornește scara de acces la turn și spre lăcașul clopotelor. Pe axul longitudinal, printr-un perete lat de 7,16 m, se află o ușă cu două canaturi, prin care se pătrunde în naos, a cărui lungime este de 7,40 m. La capătul acestuia, în locul de pornire a absidei, se află iconostasul, ca ultim element divizor, dotat cu uși împărțite cu două canaturi, traforate și sculptate. În fine, urmează altarul, pentagonal, cu laturi inegale ca dimensiuni. Lumina pătrunde prin două ferestre, una pe ax, iar a doua pe primul perete dinspre nord.

Constructiv biserica se apropie de tehnica populară tradițională. Pereții sunt realizați din bârne cioplite pe patru fețe, îmbinate în sistemul „coadă de rândunică”. Tot din bârne, dar mai groase, este realizat și turnul, care constituie principalul element al elevației. Format dintr-un corp prismatic, turnul are un acoperiș în trunchi de piramidă, cu un bulb mare octogonal, având o prelungire până la lanterou și încununat cu un bulb mai mic, din care pornește săgeata cu sferă și cruce deasupra. În interior grinziile sunt căptușite cu scândură și sunt pictate. Semicilindrul boltei este sprijinit pe console de 63 și 58 cm de la pereți, la o înălțime de 2,10 m și având lungimea de 6,19 m. În exterior se remarcă ferestrele, câte două în dreptul naosului, inițial având o deschidere de 70 x 84 cm. Acoperișul are ca bază o cornișă puternică, alcătuită din profile simplu modelate. Învelitoarea navei are două pante repezi, iar deasupra absidei formează șase triunghiuri ascuțite în sus până la capătul coamei.

Stilistic, spațiul arhitectural nu poartă amprenta barocului, cu excepția unor elemente de la iconostas. Prin lucrările celei de-a doua etape, pe fondul tradiției autohtone, sunt transmise și unele elemente de arhitectură barocă ca formele bulbare etajate ale turnului, de altfel destul de rar întâlnite la bisericile de lemn (fig.86.b). De-a lungul timpului, biserica a fost reparată în câteva rânduri. În anul 1970, sub îngrijirea lui Trestioreanu Traian au fost renovate și picturile. Pentru protejarea pereților, în anii 1986-1989, întreaga construcție a fost înălțată cu aproape un metru, sub care s-a realizat o fundație de beton.

Al doilea monument, biserica de piatră, este situată în aceeași stradă la nr. 9, ea fiind una din ctitoriile episcopului unit Ioan Bob. Până în anul 1750, românii din oraș nu au avut lăcașul lor de cult, fiind obligați să frecventeze bisericile din localitățile învecinate. La 20 februarie 1750, după îndelungate dar nu dezinteresate stăruințe ale iezuitului Balogh Iosif, credincioșii români din oraș „*obținură un loc potrivit pentru casa Domnului și a preotului*”. Pe acest teren, cu sprijinul comerciantului Andrei Grecu, se construiește o primă biserică folosită de toți românii din oraș. Privitor la această biserică Farczady Elek consemnează faptul că în anul 1749 comerciantul Andrei Grecul a primit de la oraș un teren pentru „Eclesia de religie greco-neunită”, adică ortodoxă, pe care, pe cheltuiala proprie, și-a construit un paraclis. După moartea acestuia (1753), „înmulțindu-se uniții” biserica le-a fost luată, cu toate că, la acea dată, erau în număr mai mare. De aceea, timp de aproape 30 de ani ortodocșii din oraș erau nevoiți să meargă peste Mureș, la o biserică dintr-un sat învecinat, dar, când erau inundații, nici la marile sărbători nu mai puteau ajunge.¹⁹³ Însă, în anul 1780, „*prin negrija căplanului Ioan*”,¹⁹⁴ biserica arde în întregime, românii rămânând din nou fără biserică. După ce Ioan Bob ajunge episcop la Blaj, acesta nu uită promisiunea făcută românilor uniți din oraș de a le construi un nou lăcaș. Astfel, după ce asigură terenul, în anul 1792, pune la dispoziția arhitectului Ioan Topler, suma necesară pentru cumpărarea a 20.000 bucăți cărămizi, furnizate de

comerciantul Fogorași, zis Petrișor Ioan. Lucrările la biserică sunt începute în anul 1793 și terminate în anul 1794¹⁹⁵

Ca formă (fig.87.a) biserica prezintă un naos și altar, în plan simplu, asemănător bisericilor de lemn. În lungime de 12,60 m și cu o lățime de 9,20 m, naosul cuprinde un spațiu nedivizat, care spre est, se leagă de absida semicirculară, cu raza de 4,40 m iar spre vest comunică cu unica încăpere ce succede intrarea. Pe toată lățimea naosului se află un cofas de lemn purtat de patru coloane, iar în partea opusă iconostasul, care desparte nava de altar. Naosul este precedat de un spațiu boltit cu calotă boemă. Intrarea este situată pe axul clădirii, în lungime totală de 22,80 m și care cuprinde naosul cu spațiul boltit cu calote boeme așezate pe arce dublouri, apoi altarul care are o semicalotă pornită de pe zidul semicircular, până la arcul dublou al ultimei calote boeme din naos.

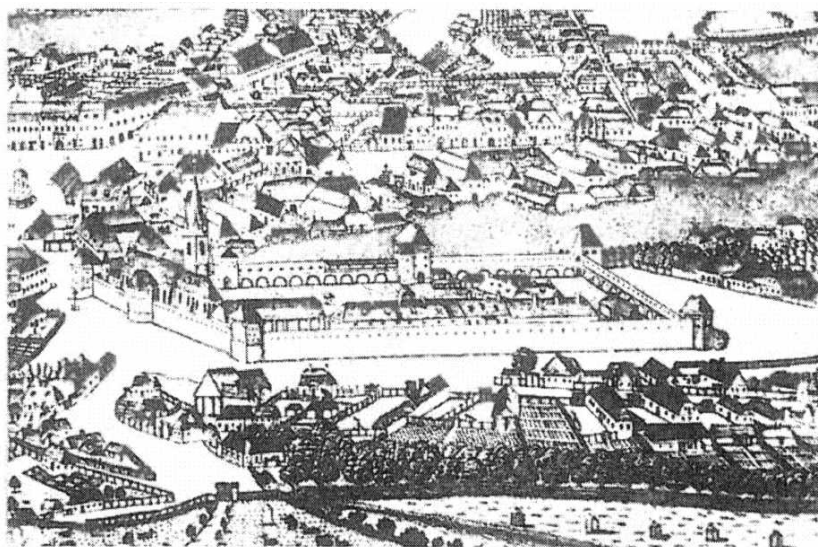
În dorința de a respecta intactă formula spațială tradițională, arhitectul optează pentru acest tip de plan, asemănător cu cel al bisericii unite din Cluj, tot ctitoria lui Ioan Bob. Calotele boeme se sprijină prin arce dublouri pe imposte, bogat profilate, iar acestea stau pe capitelluri ionice ale pilaștrilor. Atât impostele cât și pilaștrii sunt numai suprafețe îngroșate ale zidurilor. Nava are patru ferestre mari, aranjate simetric câte două, iar altarul are două ferestre cu penetrații în semicalotă. Inițial au fost trei deschideri, însă cea situată la mijloc a fost astupată.

Fațadele sunt supuse principiilor decorative ale artei baroce (fig.87.b). Turnul, cu o secțiune pătrată și mult mai înalt decât coama navei, are o plastică arhitecturală mai bogată. Partea de jos, până la prima cornișă, are un colț marcat de pilaștri puțin reliefați, cu capitelluri născute din succesiunea mai multor profile. Fațada vestică, pe lângă intrare, mai cuprinde o deschidere circulară cu rol funcțional și plastic în același timp. Deasupra intrării se află inscripția ce immortalizează ctitorul bisericii:

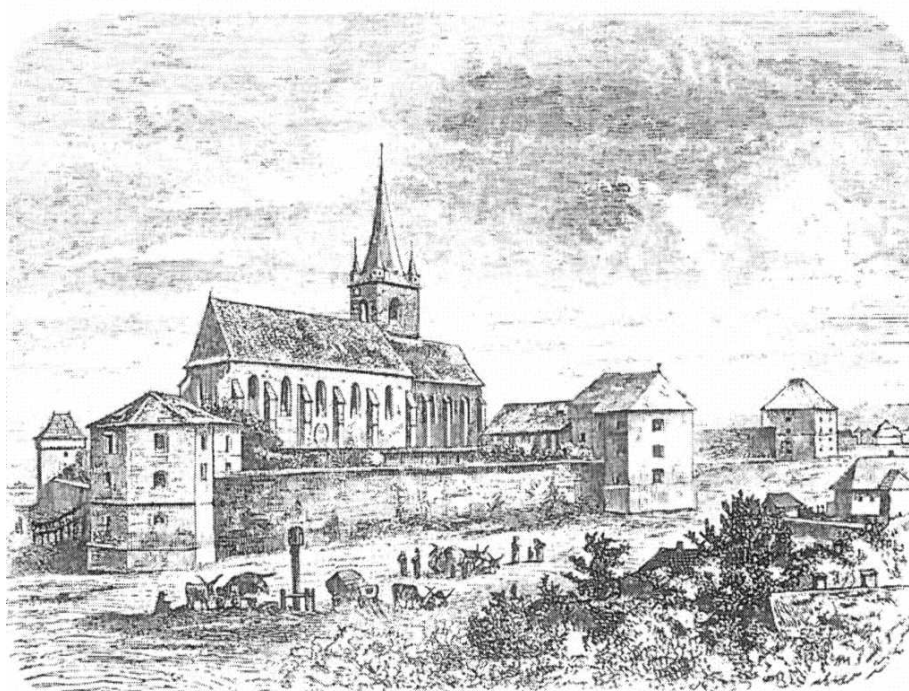
*„IN CULtUM DeL strVXIT
eXornaVitqve
Joannes Babb
EpIsCopVs FogarasensIs”*

Placa este decorată cu un scut ce înfățișează stema orașului, deasupra având și o coroană, totul încadrat de o ghirlandă. Deasupra cornișei se ridică partea a doua a turnului, liberă pe toate laturile și decorată pe fiecare latură cu pilaștri dispuși la colțuri. Câmpul dintre pilaștri are câte o fereastră alungită cu lăcrimare și terminate în arce în plin cintru, mărginite de brâuri simplu tratate și cu câte un pseudo-bolțar de formă aproape hexagonală în punctele de naștere și de la cheia arcelor. Spațiul dintre ferestre și cornișă cuprinde forme circulare de stucatură și ciubucuri fine, întinse de la un capitel la celălalt. Zidăria se termină printr-o cornișă viguroasă, cu multe profile, însă turnul continuă cu un coif din tablă de formă barocă. Pe piramida trunchiată se află bulbul mare, de secțiune octogonală, cu suprafețe înguste și arcuite lin până la turnul lanternă, care are imitații de jaluzele. De aici se ridică un bulb mai mic, aproape sferic, care se termină cu săgeata cu sferă și cruce în vârf.

Fațadele laterale ale bisericii sunt tratate simplu, ele fiind împărțite în panouri de lesenele ce pornesc de la soclu și unite sub cornișă cu un bandou continuu. Acoperișul are o cornișă puternic alcătuită din profile simple modulate. Învelitoarea navei cade în pante repezi, iar deasupra absidei formează șase triunghiuri arcuite în jos până la capătul coamei.

a

b

Fig. 78. Cetatea feudală.

a – Aspect după gravura lui Toth Ștefan din 1824; b – Gravură după Orbán Balázs.

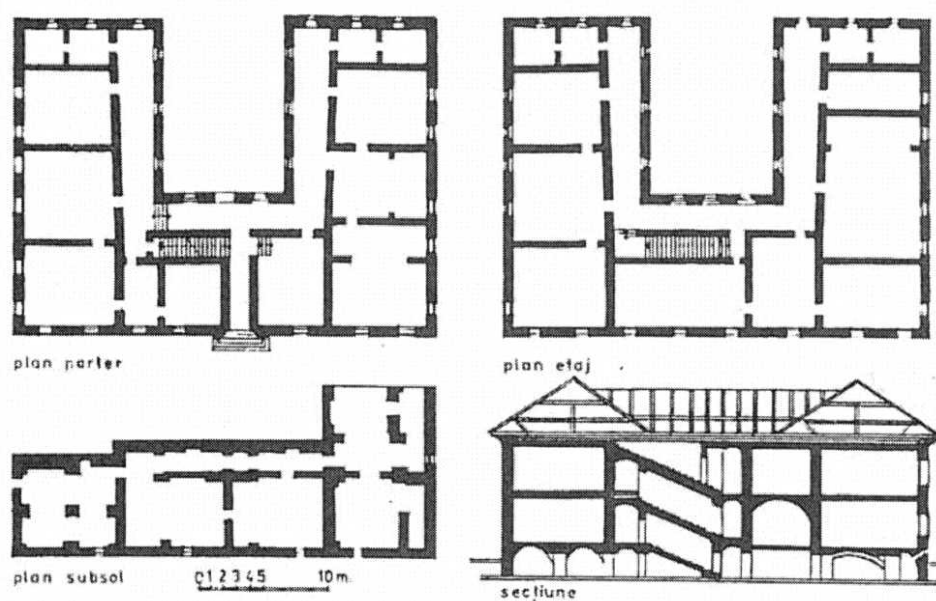

Fig. 79. Cazarma din cetatea orașului, plan nivele și secțiune

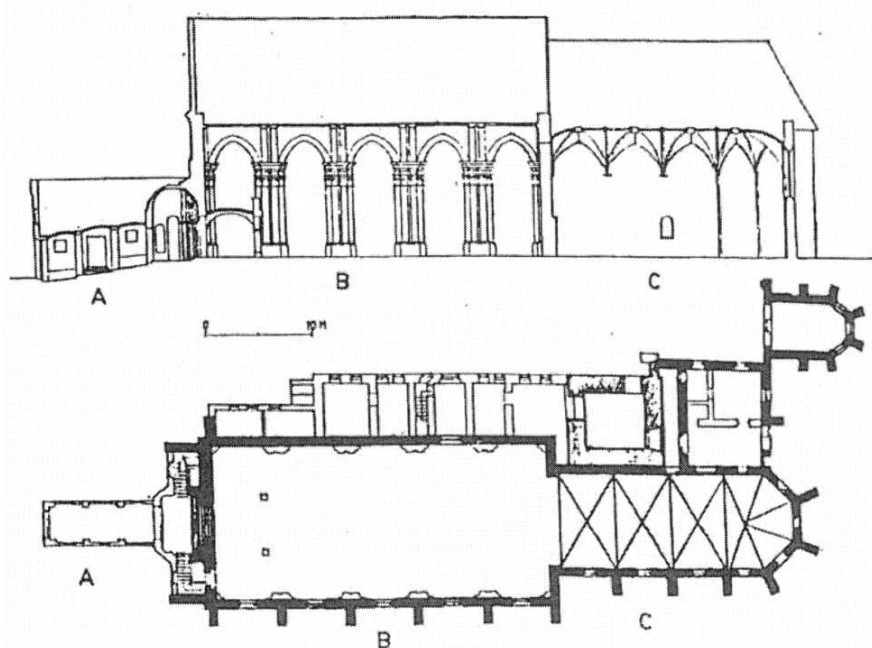

Fig. 80. Porticul dintre curtină și biserică, plan și secțiune. După Grigore Ionescu, în Istoria arhitecturii în România, I., București, 1963, p. 178, fig. 106.
A – Porticul; B – Nava bisericii; C – Altarul-corul.

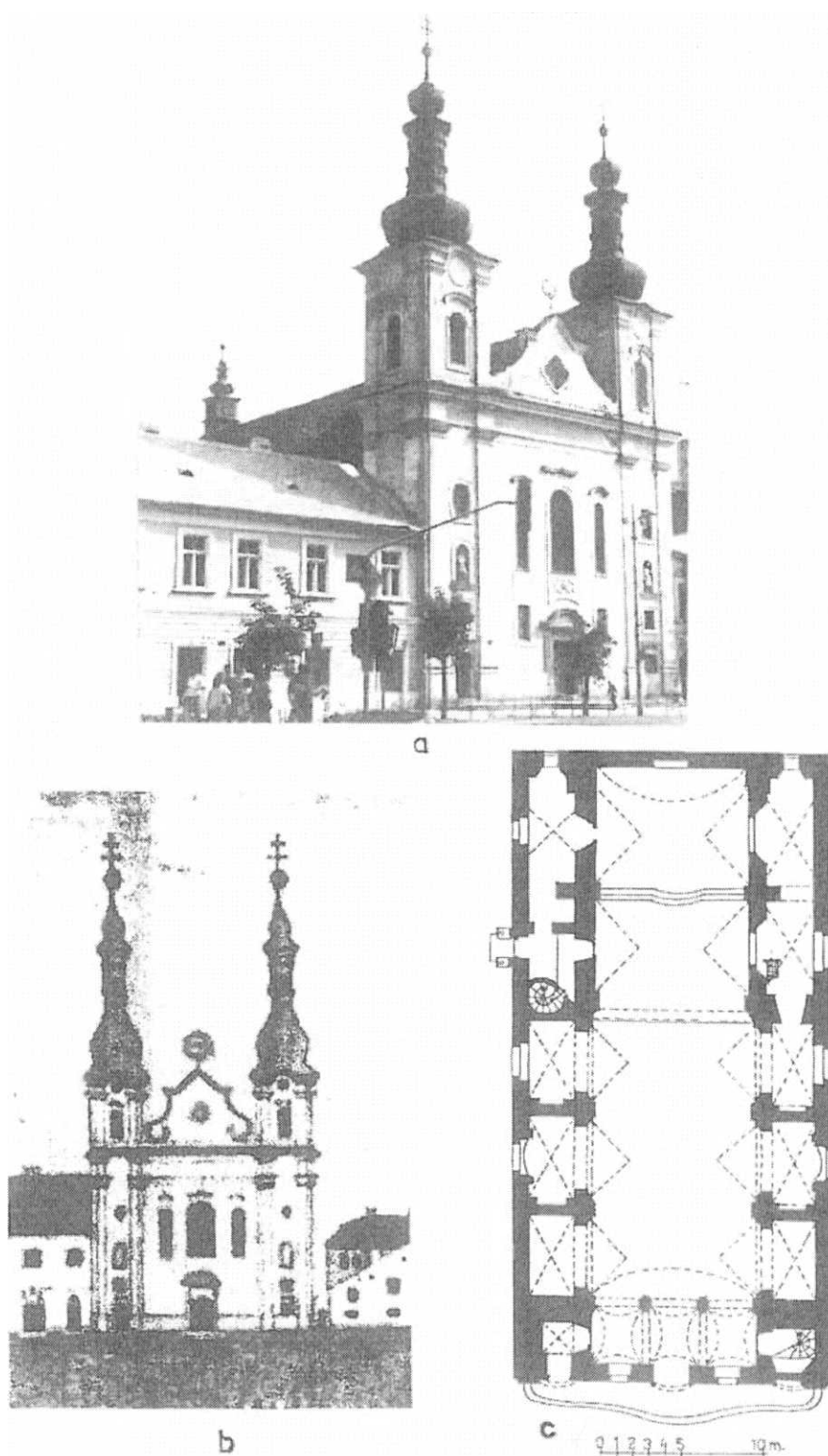

Fig. 81. Biserica iezuită. a – Starea actuală; b – Imagine după desenul lui Toth Ștefan din anul 1821; c – Plan.

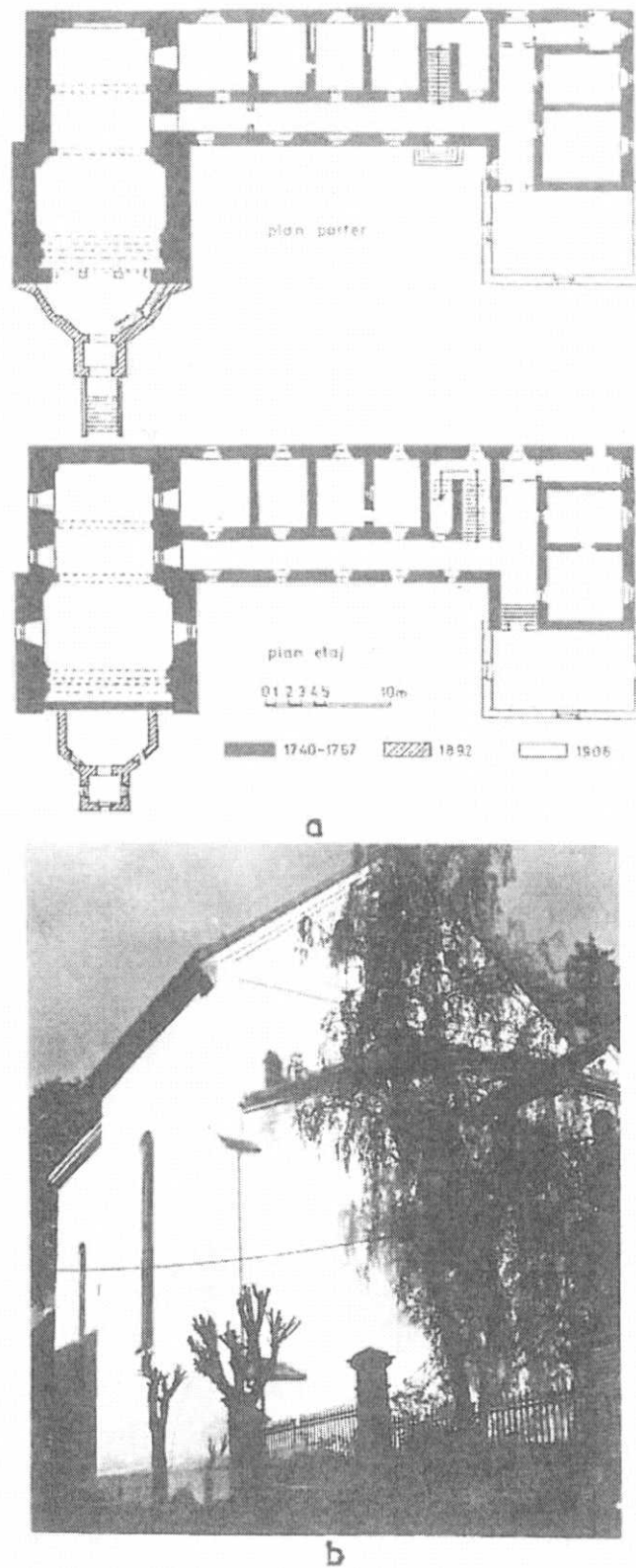

Fig. 82. Biserica minoriților. a – Plan nivele; b – Fațadă.

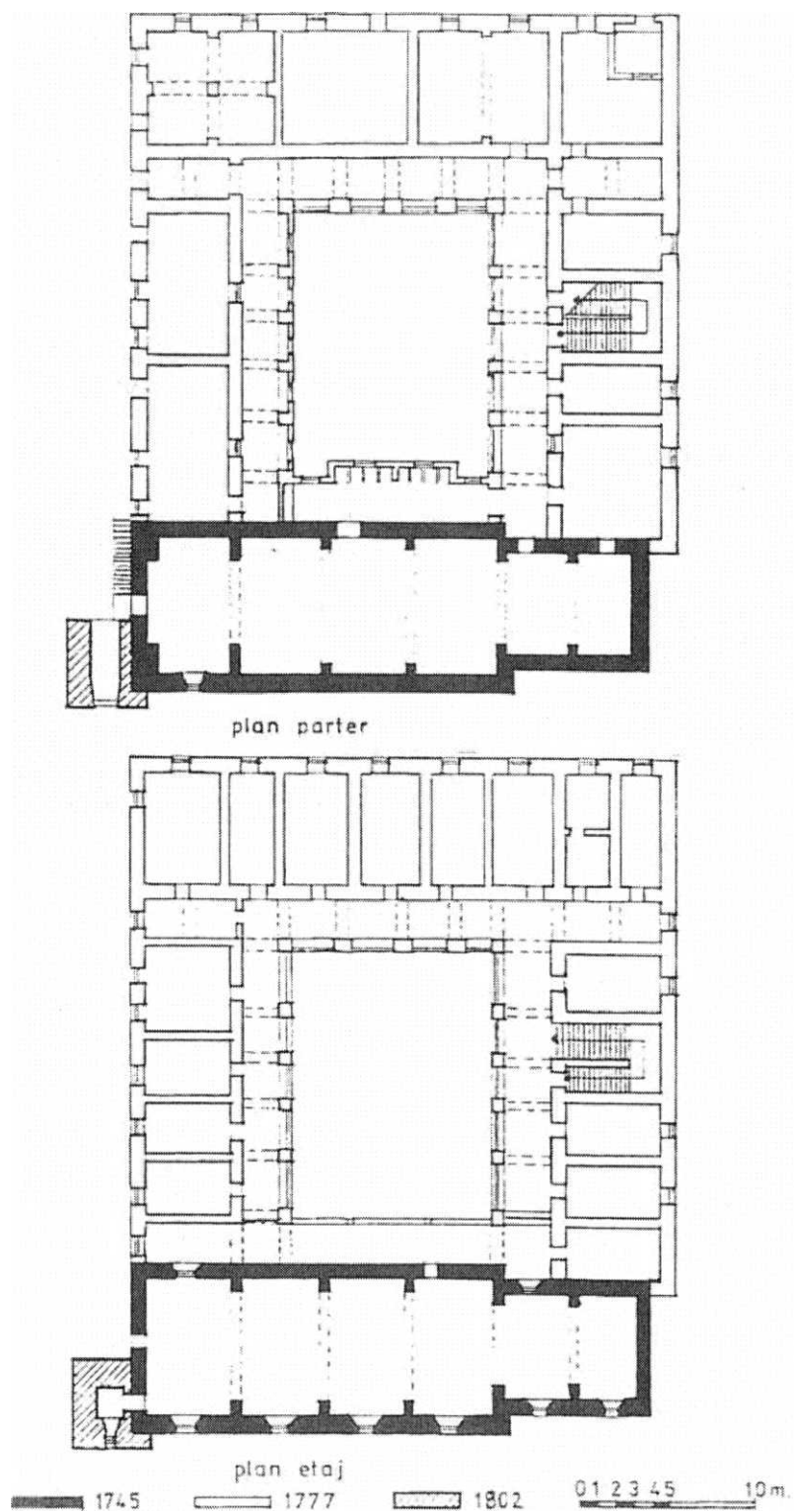

Fig. 83. Biserica cu mănăstirea franciscanilor, plan nivele.

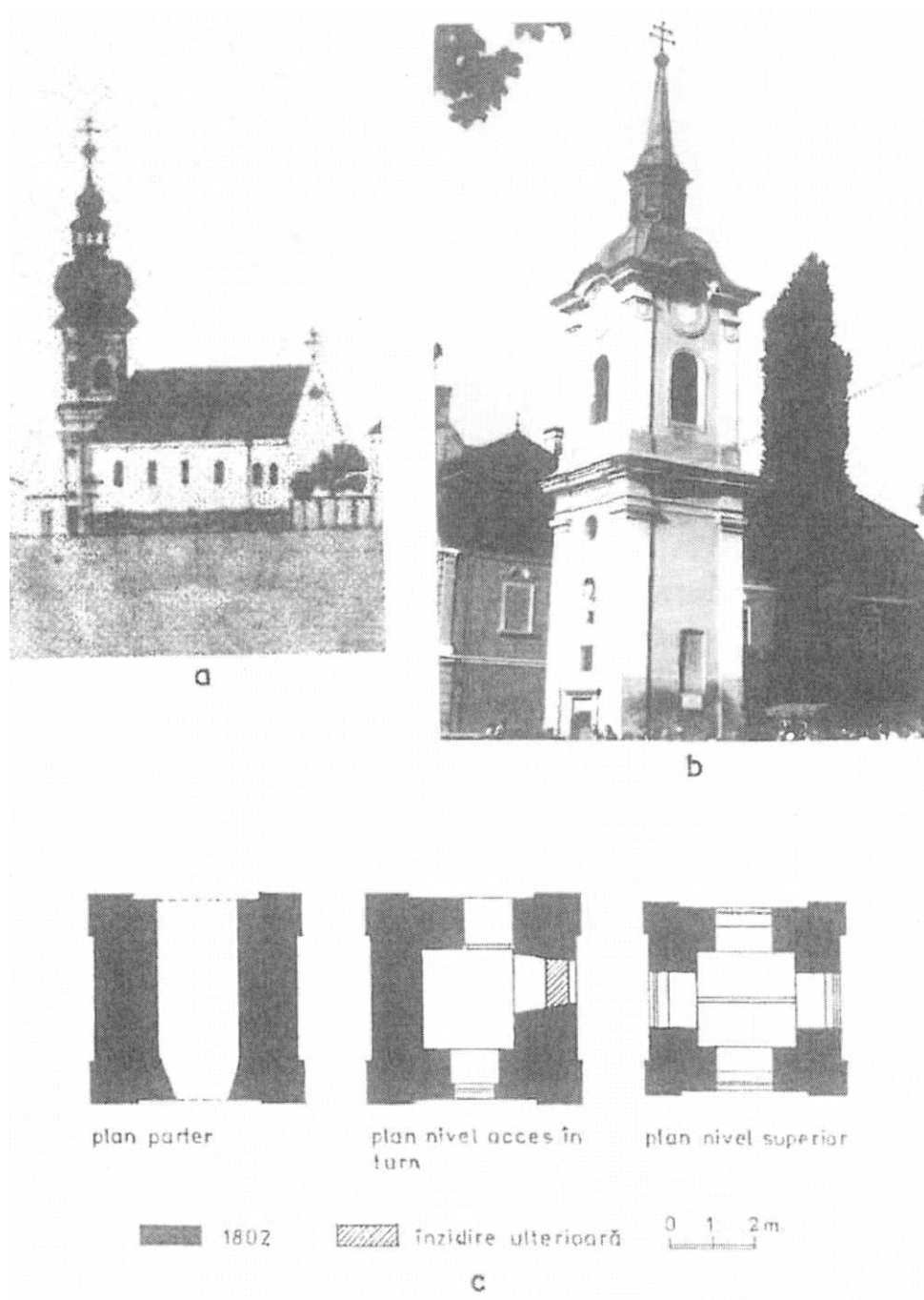

Fig. 84. Biserica franciscanilor.
a – Imagine după desenul mărit a lui Toth Ștefan din 1821; b – Turnul aspect actual;
c – Turnul, plan nivele.

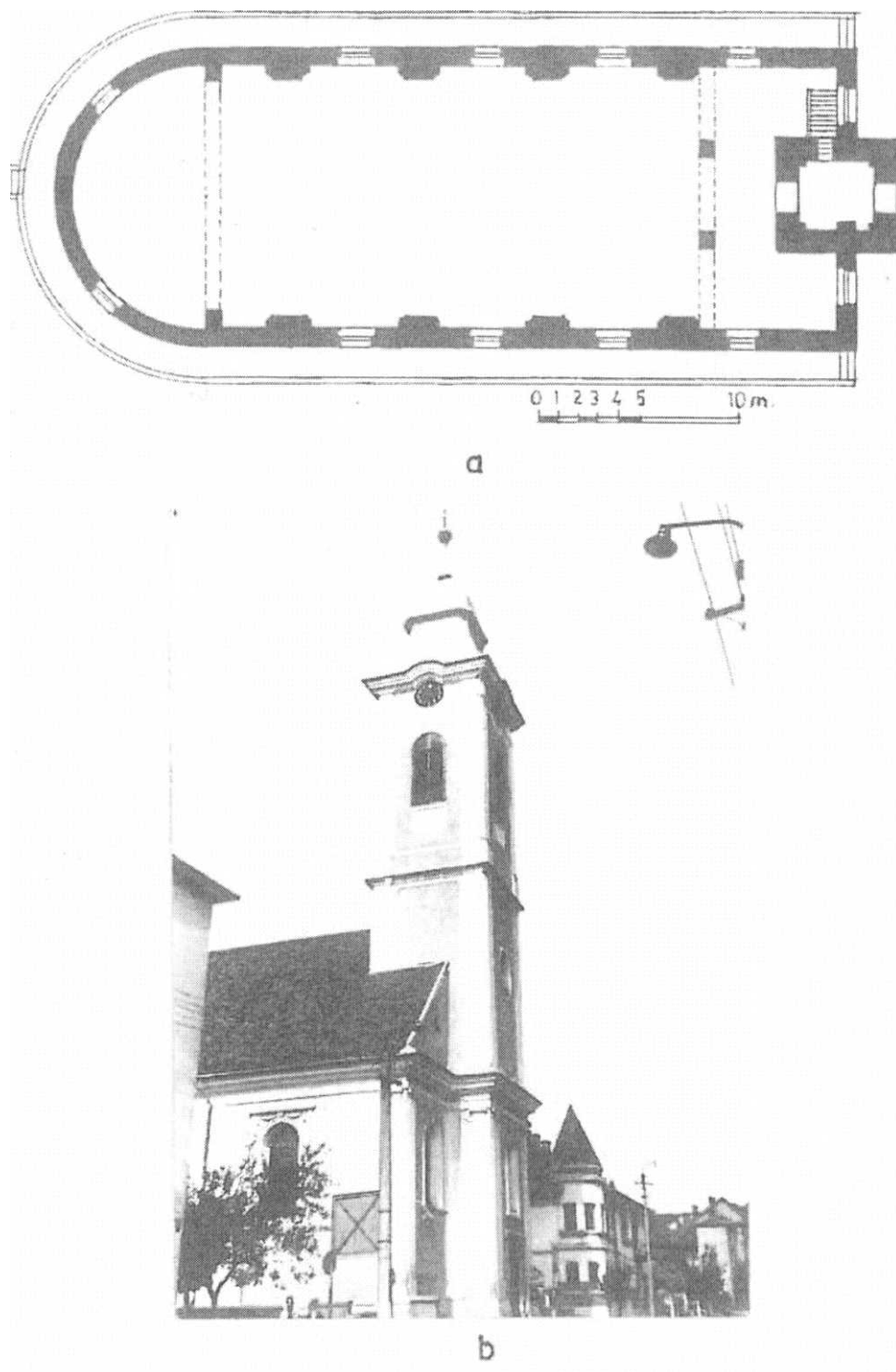

Fig. 85. Biserica mică reformată. a – Plan; b – fațada actuală.

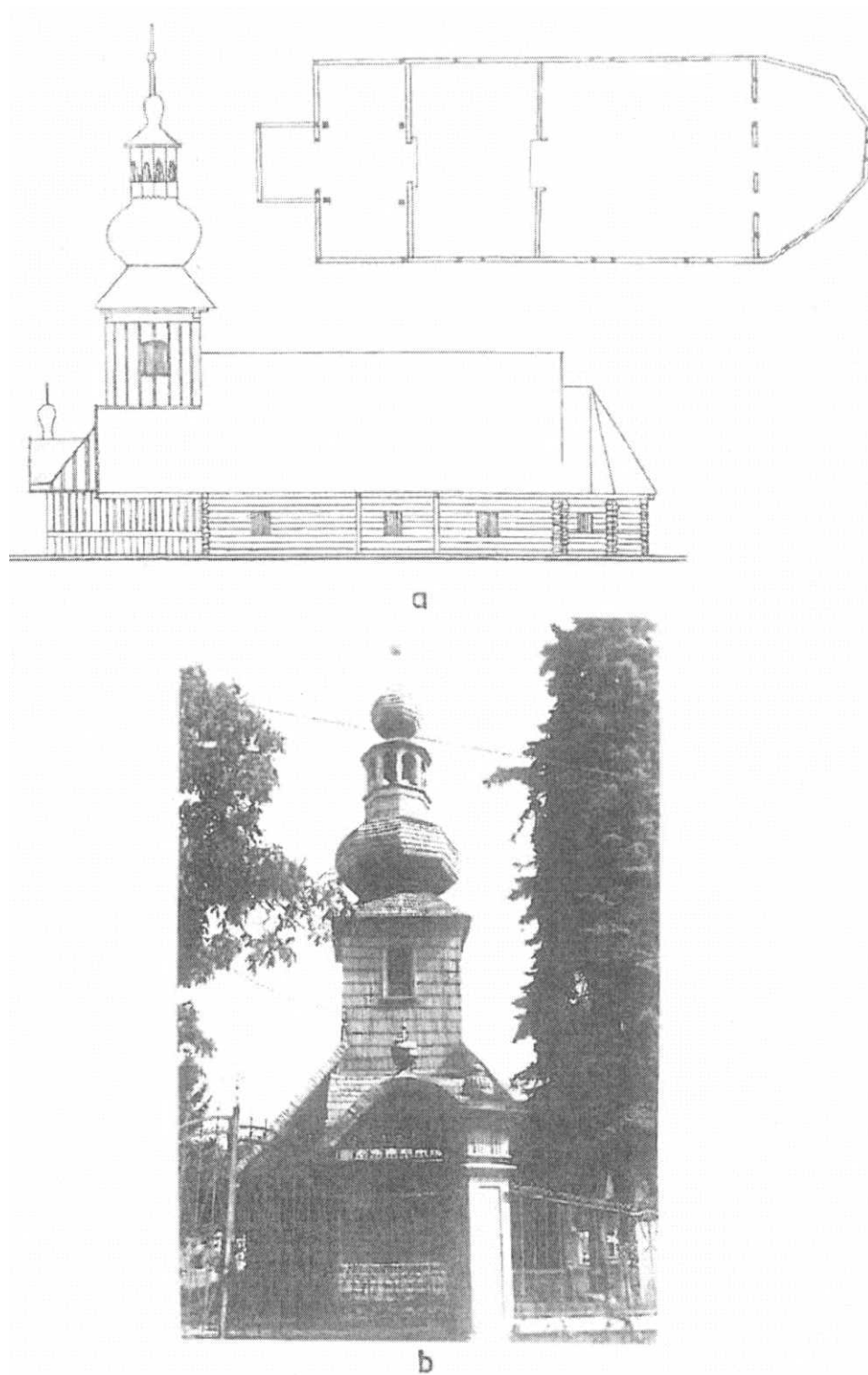

Fig. 86. Biserica din lemn. a – Plan și fațada laterală, desen; b – Aspect actual.

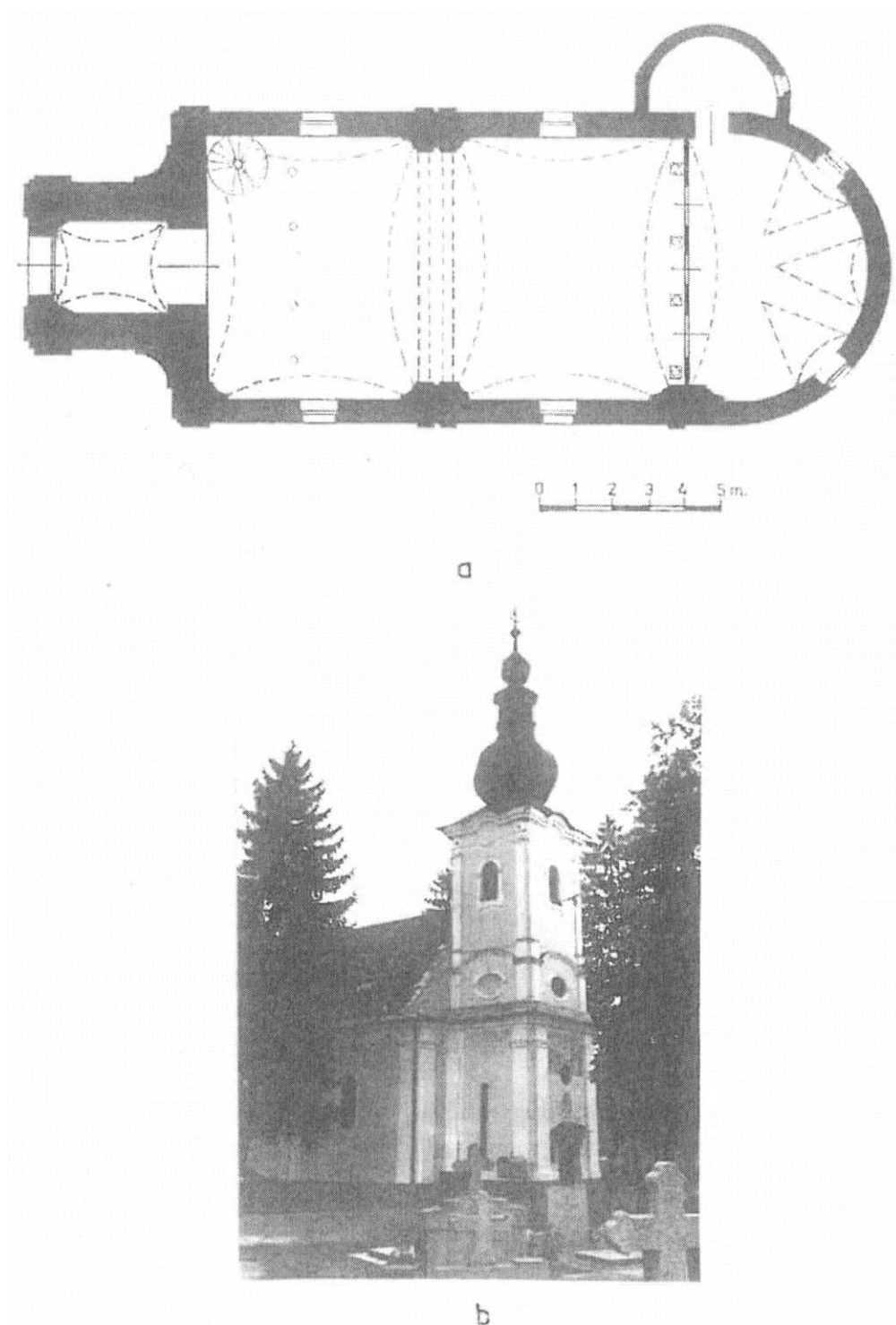

Fig.87. Biserica de piatră. a – Plan; b – Aspect general.

c – Arhitectura civilă. Față de arhitectura militară și cea religioasă, arhitectura civilă cunoaște o evoluție interesantă, punându-și puternic amprenta în evoluția și aspectul general al orașului. Față de orașele închise, înconjurate de ziduri de apărare, la Târgu-Mureș, evoluția clădirilor civile nu a suferit îngrădiri, astfel acestea au fost realizate în principalele străzi și piețe ale orașului, fără a necesita demantelări de ziduri sau alte sisteme de apărare, inclusiv demolări masive de case. Prin excepție, secolul al XVIII-lea este perioada în care s-au realizat cele mai multe și valoroase clădiri civile baroce din oraș, situație determinată de relațiile politice transilvănene, de programul imperial de consolidare a puterii, dar și concentrării nobilimii maghiare, prin construirea de reședințe.

1. *Clădiri de interes comun.* Nu intenționăm să procedăm la o clasificare riguroasă a tuturor clădirilor de interes comun, ci ne limităm doar la descrierea celor mai importante și semnificative construcții, aproximativ în ordinea realizării lor.

Prima clădire obștească pe care o analizăm este aceea situată în strada Călărașilor nr. 1, cunoscută sub numele de „Casa cu arcade”, „Casa cu picioare”, sau în ungurește „Lábos ház”. A fost construită de călugării iezuiți ca școală, însă de-a lungul anilor a servit și în alte scopuri, întâi cazarmă, apoi locuințe și comerț. La scurt timp după stabilirea în oraș (1702), iezuiții pun baza întemeierii unei școli, în anul 1705 funcționând deja în una din casele lui Boer Simion.¹⁹⁶ Ca urmare a mișcării antihabsburgice a lui Francisc Rákóczi al II-lea, gimnaziul romano-catolic din Cluj a fost împiedicat să funcționeze normal, astfel că un număr însemnat de tineri au fost îndrumați spre gimnaziul din Târgu-Mureș. În aceste condiții se impune necesitatea construirii unui nou lăcaș corespunzător, în care scop, în anul 1712, iezuitul Hevensi Gábor oferă o fundație în sumă de 4.000 florini. Școala primește sprijin și din partea locuitorilor orașului, care asigură brațele de muncă, iar contele Lázár Ferencz donează șase plute de lemne.

Cu timpul, spațiul devine neîncăpător, astfel că, în anul 1732, iezuitul Molindez Ferencz donează suma de 1.000 florini pentru achiziționarea terenului din strada Călărașilor, punând baza construirii unei școli care să adăpostească circa 500 elevi. În anul 1740, mai donează suma de 600 florini pentru o primă extindere a noii școli. În vecinătatea școlii existând o crâșmă și un hotel, în anul 1772, sunt achiziționate și demolate, permițând extinderea școlii, cât și etajarea ei în întregime. Cu această ocazie se realizează și pasajul – coridor cu arcade de la parter (galeria) care permitea circulația, ferită de intemperii, a cumpărătorilor la prăvălii. De altfel, în acest scop, Magistratul orașului a cesionat o suprafață de o jumătate de stânjeni în favoarea bisericii.¹⁹⁷ Lucrările sunt realizate cu sprijinul Împărătesei Maria Tereza, care, în anul 1778, asigură școlii suma de 10.000 florini. Lucrările de extindere a școlii au durat timp de trei ani și au costat suma 3.680 florini. O placă de marmură, montată pe fațada clădirii, în anul 1782, imortalizează acest act caritabil:

*„Munificenta Aug. Maria Theresiae et
Josephi II. Virtuti ac Litteris. Surrexit.
Anno.aer.Chr. CD DCC CXXXII”.*

Concluzionăm că în perioada anilor 1732-1772 iezuiții au cumpărat casa cu fațada principală spre piață, după care au început construirea noii clădiri, practic extinderea edificiului spre strada Călărașilor, cu păstrarea structurii parterului, adică cu pilaștrii legați în arcade, întregul edificiu primind un aspect unitar. La parter funcționau magazine, cârciumi și câteva locuințe. La etaj se aflau cele cinci clase ale gimnaziului.

Datorită reformelor inițiate de Iosif al II-lea, în anul 1787, școala este desființată, iar clădirea este transformată în cazarmă și depozite, până în anul 1792, când reprimește vechea destinație de școală. După câteva decenii, în anul 1859, clădirea este renovată, dar în anul 1873, datorită marelui incendiu suferă mari degradări. În anul următor, clădirea este reparată, cu care ocazie i se adaugă și etajul al doilea. După anul 1876, la ultimul nivel apar fisuri la zidărie și pardoseli. Probabil atunci, pentru asigurarea unei mai bune consolidări, s-a procedat la înzidirea deschiderilor de boltă de la parter, iar magazinele au primit uși și vitrine de diferite forme și mărimi. În anul 1902, pardoseala sălilor de la etajul al doilea a putrezit, amenințând cu prăbușirea întregului etaj. După anul 1905, școala este mutată în noua clădire din strada Mihai Viteazul (azi Colegiul „Unirea”), vechea instituție primind destinația de locuințe și spații comerciale. În baza vechilor documente grafice, asigurate de autor și cu efortul câtorva specialiști de la fostul Serviciul de urbanism al Primăriei, se întocmește documentația de reparare a clădirii, astfel încât între anii 1985-1986, clădirea este renovată. Cu această ocazie umpluturile dintre arcade sunt înlăturate, ele fiind aduse la dimensiunea lor originală, dar fără deschiderea galeriei.

Ca plan (fig.88.a), la parter, clădirea prezintă o înșiruire de încăperi, cu acces direct din stradă (anterior anului 1784 accesul era din galerie), pe alocuri având și legături interioare. Încăperile sunt compartimentate cu arce dublouri ce poartă calote boeme, dar și bolți cilindrice cu penetrații. Din plan, dar și după sistemul constructiv, deducem cele două etape de construire a clădirii. Prima etapă, corespunzătoare primelor 6 axe, în lungime totală de 30,70 m, provine din prima parte a secolului al XVIII-lea. Casa scării, care corespunde axei a treia, asigură legătura numai cu primul etaj. A doua etapă este realizată între anii 1772-1782 și cuprinde restul celor 5 axe, în lungime de 25,85 m. Ultima axă corespunde coridorului de intrare, de formă trapezoidală, care comunică cu casa scării. Aceasta este adăugată clădirii și face legătura cu coridoarele celor două etaje. Zidăria parterului are grosimi de câte 105, 95 și 85 cm la pereții portanți și de 65, 60 cm la cei despărțitori. Încăperile etajului I, de dimensiuni mai mari, în general urmăresc forma încăperilor de la parter, pe latura posterioară a clădirii fiind situat coridorul care, în locul ce marchează cele două etape, este dezaxat. Pereții etajului I au grosimi de 75 și 50 cm. Etajul al doilea, realizat în anii 1873-1874, are încăperile și mai spațioase, însă în perioada modernă au fost parțial compartimentate, ca urmare primirii destinației de locuințe.

Fațada principală, în lungime totală de 56,55 m (fig.88.b), este articulată cu pilaștrii situați la distanțe diferite care, la parter, mărginesc arcadele și intrările în spațiile comerciale, în total fiind 11 axe în ritmul 1-1-2-1-1-1-1-1-1-1, iar la nivelurile superioare, celelalte 17 axe, în ritmul 1-2-2-2-2-1-1-2-2-2. Axele 3 și 11 de la parter corespund intrărilor în clădire, ultima fiind subliniată de un portal din piatră cioplită, ulterior montat. Pilaștrii parterului se sprijină pe un soclu scund, ei având capitele simplu profilate. Deasupra celei de-a opta arcade, imediat după chenarul centurii de la etajul întâi, se află placa montată în anul 1782. În exterior, parterul este despărțit de etaj printr-un profil întrerupt doar de pilaștri. Fațada etajului urmărește aceeași articulație a parterului, având însă pilaștrii mai înguști și fără a mai avea capitele. Între etajul I și II se află o cornișă neîntreruptă, ea provenind de la acoperișul clădirii existente anterior ultimei etajări. De o înălțime moderată, acoperișul este într-o singură pantă.

Fațada dinspre piața Trandafirilor are lățimea de 12,15 m. La parter are 3 axe, iar la nivelurile superioare câte 4 axe, ea fiind asemănătoare cu fațada dinspre strada

Călărașilor. În totalitatea lor, ferestrele sunt de formă dreptunghiulară și au ancadrament din tencuială. Partea lor inferioară este marcată printr-un fragment de cornișă cu rol de pervaz, iar cele de la etajul unu, suplimentar, având panouri decorative, cu forme semicirculare.

O excelentă clădire specifică barocului transilvănean este aceea cunoscută sub denumirea de „Prefectura Veche”, situată în strada Bolyai nr. 5, azi adăpostind un centru de creație artistică. Orașul Târgu-Mureș, ca reședință a fostului Scaun Mureș, încă din secolul al XVII-lea a avut un sediu scaunal, fără a cunoaște locul unde acesta funcționa, dar presupunem că tot în incinta cetății, unde se afla și Casa Consiliului. Cert este faptul că la adunarea generală, din data de 19 ianuarie 1642, se pomenește de starea deplorabilă a sediului scaunal, necesitând de urgență repararea sa.¹⁹⁸

Edificarea actualei clădiri începe în anul 1744, pe un teren din piața Bolyai, edificat cu o casă care, în anul 1711, încă constituia proprietatea numitului Szalai Gheorghe senior. Acesta fiind condamnat pentru trădare, i se confiscă averea și astfel clădirea trece în patrimoniul Scaunului Mureș, de unde și denumirea de „Casa Scaunului” sau „Casa Pretorului”. Cert este faptul că, la 3 iunie 1744, se pune piatra de temelie pentru extinderea clădirii spre nord-vest, lucrările fiind finalizate în anul 1746. În unele scrieri este menționat anul 1745. Lucrările de construire sunt supravegheate de Dóza Mihai, judele scaunal. Beneficiind de materiale de construcție, provenite în bună parte de la fosta mănăstire a paulinilor din satul Sâncraiu de Mureș, partea principală a clădirii este terminată în anul 1746, întrucât la 13 aprilie același an, în ea, are loc prima adunare generală scaunală (Congregatio Generalis), cu care ocazie se face următoarea însemnare: „*Gralis Sedis Congregatio celebrata in Civitae M.Vasarhely Domoque lapidae Juditiaria Sedis Sic. Maros exfundamento cura et industria. Slis ac Grosi Dni. Michaelis Dosa de Makfalva alter Vice Judicis Regy erecta et pparata*”.¹⁹⁹ Tot cu această ocazie, pe peretele din dreapta al intrării s-a montat o placă de marmură, găsită în curtea instituției, cu următoarea inscripție:

*„Orbis Amor Divi Caroli plucherrima proles,
Augustos Augusta Maria Theresia fasces
Dum reget votis felicibus, hoc Prytaneum
Sedis in aeternos Marusinae condidit usus,
Supremi Stephanus Berzentzei cinctus honore,
Judicis antiquo suprar similisque Lycurgo.
Cuius in officio Michael connomine Dosa,
Sic et Alexander Genitus de stirpe Szilagyi
Per VigILI CVra partesqVe VLCesqVe repLebant
Praepolto nVnc. arChIVIs MICHaeLe SZILagI”.*

Începând cu anul 1754, pentru o perioadă de 6 ani, deși inițial s-au stabilit doar doi ani, clădirea este ocupată de Tabla Regească și ca urmare Scaunul rămâne fără sediu, această stare fiind sesizată Gubernului, la 31 septembrie 1759. În anul 1802, o puternică furtună deteriorează clădirea, fapt menționat în procesul-verbal al scaunului din data de 15 martie 1802.²⁰⁰ Lucrările de renovare a clădirii sunt definitive doar în anul 1814.²⁰¹

Prin achiziționarea treptată a terenurilor învecinate se creează condiții de extindere a clădirii, mai întâi prin realizarea aripilor laterale apoi, în final, prin latura posterioară. Potrivit unei însemnări a procesului-verbal al adunării, din data de 1 aprilie

1824, în vederea extinderii temniței, scaunul dobândește un teren învecinat, în care scop se asigură suma de 4.000 florini.²⁰² În anul 1838, se mai achiziționează terenul învecinat de la Colegiul reformat, pentru suma de 1.600 florini, existând și propunerea cumpărării și celui cu casă de la comerciantul Csiki Gergely.²⁰³ În anul 1842, pentru suma de 1.900 florini, se mai cumpără un teren pe care se realizează latura posterioară a clădirii, lucrările de edificare fiind finalizate în anul 1843. Această ultimă latură cuprinde, la parter celulele închisorii, iar la etaj sala mare de adunări.²⁰⁴

Dispusă pe trei niveluri (fig.89), cu subsol, parter și etaj, clădirea este de formă trapezoidală cu patru laturi inegale, care închid o spațioasă curte interioară cu laturile de 23,51 x 25,70 x 14,63 x 17,43 m. Latura principală, cea mai veche, în care se află intrarea, este situată spre stradă. Din analiza partiului clădirii rezultă că și această aripă a fost realizată în două etape. Prima etapă corespunde intrării și celor câte două axe laterale, cu o lungime de 23,94 m și ale cărei încăperi sunt de o formă mai ordonată. A doua etapă corespunde celorlalte patru axe, cu o lungime de 14,99 m, limita dintre acestea fiind marcată prin frântura aliniamentului clădirii. În total, fațada principală are o lungime de 38,93 m și conține 9 axe, din care, a treia corespunde intrării. Portalul semicircular, marcat de un ancadrament din tencuială și bolțar median, are la bază blocuri-tampon. Cu o deschidere de 4,03 m, poarta se remarcă prin cele două foi masive din lemn de stejar, ambele având în partea lor superioară, de curbura, două decorații sculptate, reprezentând steme. Decorația foi stânga reprezintă stema Scaunului Mureș: un scut despăcat, fiecare cartier fiind tăiat în două printr-o linie de semicerc pornită din interior spre exterior. În primul cartier se află o sabie încrucișată cu o pușcă și lance, în cartierul doi, în partea de sus, sunt trei spice de grâu cu paie, așezate transversal; cartierul trei este întretăiat de un brâu lat ondulat, reprezentând Mureșul, în fața brâului, pe o ridicătură este un măr roditor cu șase mere; cartierul patru este întretăiat de alte două benzi ondulate, mai mici, reprezentând râurile Niraj și Târnavă Mică și o viță de vie cu doi ciorchini de struguri și frunze. Scutul este timbrat de o coroană deschisă cu cinci fleuroane. Ferestrele sunt de formă dreptunghiulară, cu ancadrament din tencuială, cele de la etaj fiind mai înalte și suplimentar având câte un bolțar median. Între niveluri se află un ciubuc profilat, neîntrerupt. Acoperișul, sprijinit pe o cornișă formată din profile trase, este simplu, în două pante și poartă trei lucarne (fig.90). Coridorul de acces, în lungime de 14,13 m, are calote boeme despărțite de arcuri portante.

Subsolul cuprinde clădirea numai parțial și anume în trei puncte: în vestul corpului principal, în aripa dinspre strada Kogălniceanu și în latura posterioară. În întregime, subsolul este acoperit cu bolți cilindrice cu penetrații sau cu bolți în dublă curbura. Inițial, la parter exista o galerie –coridor ce se deschidea spre curte prin trei arcade deschise, care pe parcurs fiind înzidite, și lăsând loc la trei ferestre. Pereții dinspre interior au fost desființați, pemițând extinderea suprafeței încăperilor. La etaj, coridorul are șase deschideri arcuite, de mărimi diferite, ce se sprijină pe stâlpi masivi de cărămidă. Parterul și etajul închid curtea interioară, pe restul celorlalte 3 laturi formând un coridor sprijinit pe console de lemn. Încăperile parterului sunt destul de mari și înșiruite, cu comunicări între ele. Pe latura principală sunt dispuse dublu, iar câteva, care mărginesc curtea interioară, sunt ceva mai reduse, ca urmare a existenței a unei galerii ulterior închise. Formele și mărimea galeriei rezultă din sistemul constructiv. Parterul este acoperit cu bolți în care prevalează calotele boeme, cele pe de latura principală și posterioară având și bolți cilindrice cu penetrații, iar ultimele încăperi tăvănuite. Accesul la etaj este asigurat prin două scări: cea principală situată în dreptul coridorului de acces,

cu trepte din lemn de esență tare și cea secundară amplasată pe latura nordică, cu acces direct din curte. Încăperile etajului sunt mult mai spațioase și sunt tăvănuite în întregime. Constructiv, zidăria este în grosimi de 100, 80 și 70 cm la parter și de 95, 80, 65 și 55 cm la etaj. Șarpanta înaltă este confecționează din lemn de brad și este învelită cu țiglă solzi.

Începând încă din secolul al XVII-lea, vechea școală din cetate „Schola Particula” avea să funcționeze și în strada Bolyai, lângă fosta biserică Sfântu Nicolae. La 30 aprilie 1718, prin unificarea acestei școli cu refugiații Colegiului reformat din Sárospatak (*Schola Patakiensis*) din Ungaria, ia ființă Colegiul reformat din Târgu-Mureș (*Colegium Reformatum Marosvásárhely*).²⁰⁵ Începutul este modest. Pe lângă construcțiile existente, în anul 1718, se edifică o clădire din lemn, pentru a putea adăposti și elevii refugiați de la Colegiul din Sárospatak.²⁰⁶ Datorită materialelor perisabile, curând clădirea devine insalubră, în anul 1744 sesizându-se starea acesteia, cât și a auditoriului, bibliotecii și grânarului,²⁰⁷ pentru a căror reconstruire se consideră necesar un fond de cel puțin 4.000 florini. În lucrarea lui Koncz József,²⁰⁸ dedicată istoricului acestei școli, este prezentat planul general al construcțiilor existente în incintă în anul 1767 (fig. 91). Pe parcursul anilor, până în 1908-1909 când este ridicată actuala clădire principală, aceste construcții, treptat sunt demolate și înlocuite cu altele noi, la rândul lor, parțial desființate. Această soartă o are și clădirea provenită din anul 1718. Cel târziu până în anul 1777, clădirea este demolată, pentru a permite realizarea unei noi clădiri, care să adăpostească auditoriul și biblioteca („auditorium és könyvtár”). Lucrările de construire a noului edificiu s-au desfășurat între anii 1777-1780, la peste trei decenii de la sesizarea stării anterioarei construcții. Lucrările demarează la 30 aprilie 1777, când este stabilit amplasamentul, ca, la 1 mai să înceapă săpăturile pentru fundații. În cea mai mare parte clădirea este realizată prin donații, costul total al lucrărilor ridicându-se până în anul 1780 la suma de 9120 florini, 87 denari.²⁰⁹ În anul 1784, noua construcție este dată în folosință, cu care ocazie se face următoarea însemnare: „Oratio ad inaugurandum auditorium gymnasii M. Vásárhelyensis”.²¹⁰ De mărime apreciabilă, sala mare și biblioteca aveau o lungime de 13 stânjani și o lățime de 7 stânjani și 1 picior.

Pe latura dinspre strada M. Kogălniceanu, încă din anul 1767, exista o construcție din lemn, cuprinzând locuințe, clădire numită camerele de lemn („fakamarák”), care, la 1794, era aproape ruinată.²¹¹ De aceea în august 1800, motivat de terminarea construcțiilor la Colegiul reformat din Cluj, se solicită sprijinul Consistoriului central pentru întocmirea documentației tehnice în vederea realizării unui edificiu corespunzător nevoilor școlii.²¹² Până la 3 noiembrie, proiectele noului edificiu sunt finalizate de către inginerul T. Ugrai. La 3 noiembrie, administrația școlii solicită proiectantului din Scaunul Odorhei să întocmească proiectele pentru noua clădire, care au și fost întocmite și înaintate Consistoriului spre aprobare. La 26 iunie 1801 se solicită ca elevii din vechea clădire să fie recazați până în septembrie.²¹³ În toată a doua jumătate a anului 1801 sunt cumpărate materialele de construcție necesare. În martie 1802, Consistoriul solicită asigurarea fondurilor necesare construirii noului edificiu, cerând restanța de 6000 florini pe anul 1801, cât și o parte din cei 6000 florini pe anul 1802, sumă cu care se pot demara lucrările de construcție.²¹⁴ Prin străduința lui Borosnyai János și Köteles Sámuel, renumiți profesori la Colegiul reformat, la 1 aprilie 1802, sunt începute lucrările de realizare a principalei clădiri, cu parter și două etaje, fiind singura dintre vechile edificii păstrate, ea formând obiectul analizei noastre. Prima parte a lucrărilor de ridicare a clădirii sunt conduse de meșterul zidar Schmidt Constantin, dar din prima parte a anului 1803, acestea sunt continuate de zidarul supraveghetor Sommer Ioan, căruia la 12

decembrie din acel an, i se face decontul. Lucrările de tâmplărie sunt finalizate de meșterul Jakabfi Tamás.²¹⁵ Pentru lucrări interioare sunt solicitați meșteri din alte localități, deoarece la 8 septembrie 1803, breasla olarilor protestează față de colegiu că vrea să aducă meșteri din altă parte, încălcându-se astfel vechile lor privilegii, neluate în considerare.²¹⁶ Prețul întregului edificiu se ridică la suma de 32.146 florini, 44 denari, pe principalele categorii de lucrări și materiale de construcție, situația fiind următoarea: lucrări de zidărie - 7193 florini, tâmplărie - 1169 florini, 58 plute de lemne - 7193 florini, 9345 banițe de var nestins - 5787 florini, 1045519 țigle solzi - 6749 florini.²¹⁷ Cele 17 camere, împreună cu restul camerelor din celelalte clădiri, în anul 1809, primesc denumiri în ordine alfabetică, după principalele orașe din Europa.

Dispusă pe patru niveluri, subsol, parter și două etaje, clădirea prezintă un dreptunghi, cu latura lungă de 48,70 m situată spre stradă. În plan (fig.92), clădirea se compune dintr-un coridor, cu accesul din actualul gang de intrare, din care se pătrunde în cele șapte încăperi înșiruite. Deasupra accesului la coridor, o inscripție din tencuială arată destinația inițială a clădirii: „INTERNATUS”. Pe axa a șaptea este situată casa scării, destul de generos dimensionată. În dreptul ultimelor patru axe, datorită configurației terenului în pantă, se află subsolul. Fațada principală este tratată simplu. Inițial, avea un număr de 8 axe, marcate prin ferestre simple, neîncadrate de ancadrame. Analizând planșele și reprezentările mai vechi, concluzionăm că inițial cele două etaje corespundeau numai celor șapte axe (fig.93.a), ultimul ax având numai subsolul, parterul și primul etaj. De asemenea, la parterul primei axe se afla intrarea în clădire, care, odată cu construirea clădirii principale și a gangului de acces, în anii 1910-1911, a fost desființată. Tot în această perioadă, sau în cea următoare, s-a mai construit o adăugire cu parter și două etaje, iar în dreptul axei a opta s-a ridicat și ultimul etaj.

Aspectul clădirii este destul de simplu (fig.93.b), singurele elemente decorative constând din cornișa profilată și ciubucul ce desparte parterul de primul etaj. Acoperișul este înalt, în dreptul primei axe având un mic turn - clopotniță. O altă clădire barocă, alipită de clădirea descrisă mai sus și al cărui aspect îl cunoaștem (fig.94.a,b), a fost demolată în anul 1908, pentru a permite construirea actualei clădiri în stil secesionist.

Un excelent exemplu de clădire barocă, care și-a păstrat aproape nealterate formele, atât în plan cât și ca aspect general, este renumita bibliotecă din strada Bolyai nr. 17. Este ctitoria renumitului colecționar de cărți, bibliofil, contele Teleki Sámuel, care și-a ridicat biblioteca în vederea adăpostirii și protejării celor 36.096 volume de cărți, formând colecția sa.²¹⁸

În formă de „U” (fig.95), clădirea este situată la colțul străzii Bolyai cu strada Borsos Tamás. Aripa dinspre colț, în formă de „L”, a fost realizată mai devreme, în secolul al XVIII-lea, de către familia contelui Wesselényi, fără să cunoaștem proiectantul acesteia. Se pare că în timpul Împărătesei Maria Tereza, clădirea era pusă sub acoperiș. Din însemnările baronesei Wesselényi Kata deducem că aceasta a locuit în această casă începând cu anul 1778. În anul 1781, efectuează unele extinderi ale clădirii, dar fără să putem deduce structura și forma exterioară a edificiului. Însemnele foștilor proprietari B.W.K., cât și blazonul familiei se găsesc în mai multe locuri din clădire. Aproximativ în anul 1785, contele Teleki cumpără clădirea cu etaj de la contesa Rhédey Kata, născută Wesselényi.

Prin extinderea acestei clădiri, Teleki pune temelia bibliotecii propriu-zise. Lucrările sunt începute la 24 aprilie 1799²¹⁹ și practic sunt terminate în anul 1803, însă finisajele și decorațiile exterioare sunt definitive abia în anul 1818. Un prim plan al

clădirii este cel întocmit în anul 1797²²⁰ de arhitectul vienez Ernst Koch (fig.96). Aproximativ concomitent, un alt arhitect vienez Ugrai László,²²¹ la rândul său, întocmește alte două proiecte (fig.97.a). Ambele variante de proiect prezintă construcția într-o formă aparte, în plan octogonal, cu hol central și tratate într-un stil empiric, într-o linie mai modernă, însă fără un rol practic pentru construirea bibliotecii. Dintre proiectele celor doi arhitecți vienezi, contele alege pe cel al lui Koch, care ca stil și formă se aseamănă cu clădirea veche cumpărată. De fapt, proiectul întocmit este rodul colaborării dintre autor și ctitor, care nu numai că a urmărit lucrările de construire a bibliotecii, dar a avut și concepții precise despre modul cum trebuie să arate viitorul edificiu.

Pentru finalizarea detaliilor de proiect și realizarea construcției este ales meșterul arhitect Türk,²²² care și întocmește proiectul de execuție. Nu cunoaștem proiectul, dar se pare că față de cel întocmit de Koch, diferă doar prin unele mici detalii, cum ar fi rândul de denticule de la galeria sălii mari a bibliotecii. La 23 decembrie 1798, Türk moare, fără să reușească să-și îndeplinească îndatoririle contractuale. În aceste condiții, contele caută un alt meșter arhitect. Dintr-o scrisoare a lui Kadácsi István, datată la 22 iunie 1799, adresată contelui, prin care îl informează pe cancelar cu privire la măsurile luate pentru continuarea construcției după moartea lui Türk, deducem existența proiectelor întocmite de către arhitect, rezultând și faptul că noul arhitect propus este Schlaff Ignác,²²³ om serios și meseriaș apreciat. Schlaff are unele obiecții la proiectul lui Türk, respectiv la pilaștri și la sistemul de boltire, fapt ce rezultă dintr-o scrisoare a numitului Gyuitó Sándor din iunie 1799.²²⁴ La rândul său Schlaff, întocmește proiectul tot în două variante, notate cu „A” și „B”. Prima variantă presupune îngustarea celor două galerii, iar bolta din mijloc mai largă și în formă de mâner de coș. A doua variantă (fig.97.b), păstrată în arhiva bibliotecii, preia formele proiectului lui Koch cu unele modificări la acoperiș și ferestre. Această ultimă variantă a fost acceptată de către contele Teleki și a stat la baza realizării construcției, debutul lucrărilor fiind înregistrat la 24 aprilie 1799. Contractul fiind încheiat în primăvara anului 1800, Schlaff Ignác caută noi meșteri, inclusiv dintre cei contactați de Türk, cum a fost și un anume Követsi János.²²⁵ Se pare că nici proiectul lui Schlaff nu a rămas definitiv, deoarece s-a păstrat un altul, pe o coală, făcut de altcineva, cu o scriere germană și care cuprinde doar planul parterului și al etajului bibliotecii. Acesta se aseamănă cel mai mult cu forma actuală a clădirii. Pe spatele acestei coli, contele Teleki a scris conținutul inscripțiilor în latină al plăcilor de marmură situate deasupra intrărilor la bibliotecă. În septembrie 1799, se încheie o convenție cu dulgherul Kristian Schen, pentru lucrări la acoperiș și altele, pentru suma de 950 florini, termenul lucrărilor fiind stabilit pentru luna iulie 1800.

Meșterii coordonatori ai lucrărilor sunt Türk Antal și Sómmer János, lăcătușeria este confecționată de Borbély Miklos (1799),²²⁶ Nagy Ignác (1800-1803)²²⁷ și Hentzenberger János (1808).²²⁸ Lucrările decorative sunt realizate de pictorul Nauhauser,²²⁹ portretul reprezentativ de Tusch János, busturile contelui și al soției de F. Thaller, în anul 1805,²³⁰ iar argintăria este confecționată de Ollert Anrás.²³¹

Deși realizată în etape diferite, întreaga clădire are o unitate de stil și forme echilibrate (fig.98.a). Este dispusă pe trei niveluri: subsol, parter și etaj. Subsolul este situat parțial în aripa mai veche, cât și în corpul bibliotecii de-a lungul coridorului de acces și este acoperit cu bolți cilindrice cu penetrații, bolți în dublă curbura, alocuri compartimentate cu arce dublouri. În cea mai mare a sa parte parterul este format dintr-o dublă înșiruire de încăperi de formă pătrată sau dreptunghiulară și sunt acoperite cu calote, bolți cilindrice cu penetrații în dreptul ferestrelor, sau cu dublă curbura, unele

fiind despărțite de arce dublouri. Aripa mai veche, spre curte, are un coridor deschis, prin două arce, la al cărui capăt este situată scara de acces la etaj. Pe latura principală se află intrarea în clădire, situată imediat lângă clădirea mai veche. A existat și o a doua intrare, amplasată simetric (fig.98.b), însă la începutul secolului al XX-lea, a fost înzidită, poziția ei fiind marcată de un arc, vizibil dinspre stradă. Este de remarcat coridorul, tot deschis, situat pe latura interioară a corpului principal, de unde se pătrunde în coridorul interior care face legătura cu sala mare a bibliotecii, cu celelalte încăperi iar, printr-o scară de lemn, cu etajul. Sala bibliotecii este impresionantă (fig.99.a), având dimensiuni de 21,65 x 12,40 m și o înălțime ce se desfășoară pe cele două niveluri ale clădirii. Două rânduri de stâlpi profilați, în număr de câte cinci, susțin calotele boeme ce se sprijină pe arce dublouri. La nivelul etajului se află galeria deschisă, la care se ajunge printr-o scară de lemn interioară (fig.99.b).

Etajul clădirii are suprafața parterului, însă încăperile sunt mai spațioase. Spre curte se află un coridor deschis, cu arcade din cărămidă, situat pe latura principală și cea veche. Încăperile etajului sunt acoperite cu bolți cilindrice sau calote boeme și numai la aripa veche sunt și tăvănuți. Constructiv, clădirea are pereții din cărămidă arsă, cu grosimi de 150, 100 și 80 cm la parter și de 100, 85, 70 și 55 cm la etaj. Șarpanta masivă este confecționată din lemn ecarisat și este învelită cu țiglă solzi.

În lungime de 42,70 m, fațada principală prezintă un număr total de 12 axe, din care axele 5 și 8 corespund intrărilor, ultima, după cum am mai văzut, este înzidită. Întreaga suprafață este împărțită în cinci panouri, delimitate prin lesene ce pornesc de la soclu până la bandoul de sub cornișă. În raport de numărul axelor, fiecare panou are ritmul: 2-2-4-2-2. Între parter și etaj se află un ciubuc neîntrerupt. Acoperișul este înalt și are panta frântă. Ferestrele sunt de formă dreptunghiulară și sunt confecționate din lemn de brad, iar la bibliotecă din stejar, în exterior având și jaluzele. Poarta masivă este confecționată din lemn. De remarcat sunt lucrările de feronerie constând din grilaje la ferestrele parterului, la balustrada coridorului de la etaj, brațele de lămpi, cât și emblema situată spre stradă, în consolă, lângă intrarea în clădire, ce reprezintă o bufniță încadrată de o coroană de frunze.

Elementele sculpturale sunt formate din stucaturile interioare ale încăperilor mai reprezentative, cum ar fi basorelieful reprezentând blazonul familiei Wesselényi cât și cele trei plăci de marmură cu inscripții în latină, al căror text a fost stabilit de conte. Rămânând la inscripții, amintim, în primul rând, placa situată deasupra ușii de la anticamera bibliotecii, cu următorul text:

„MUSIS PATRIIS
GRATISQUE POSTERIS
D.

SAM. S.R.I. COM. TELEKI”

Deasupra ușii de intrare în sala mare a bibliotecii se află placa cu textul:

„FORTUNAE ULTRISQUE
PRAESIDIA”

Iar deasupra ușii care dă spre coridorul exterior, o alta, cu următorul text:

„SOLLICITAE
JUCUNDA OBLIVIA
VITAE”

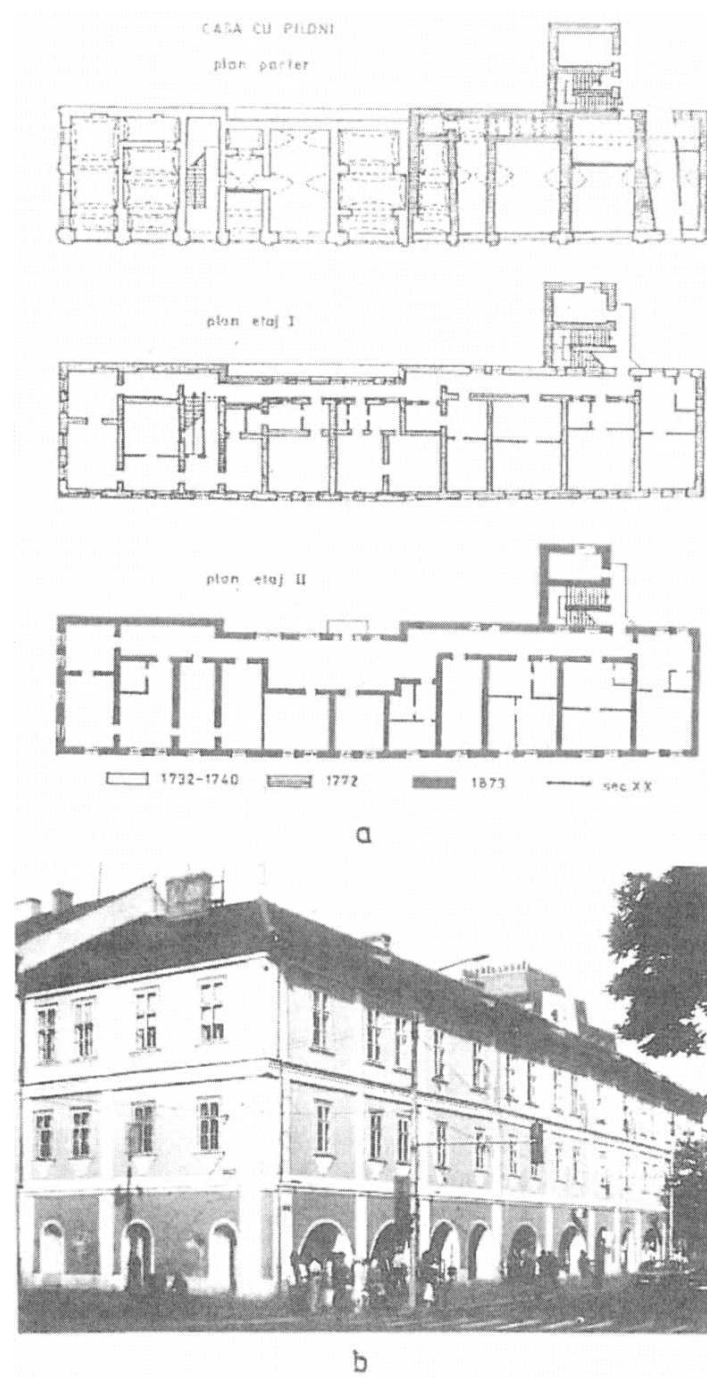

Fig. 88. Casa cu piloni. a – Plan nivele; b – Aspect general.

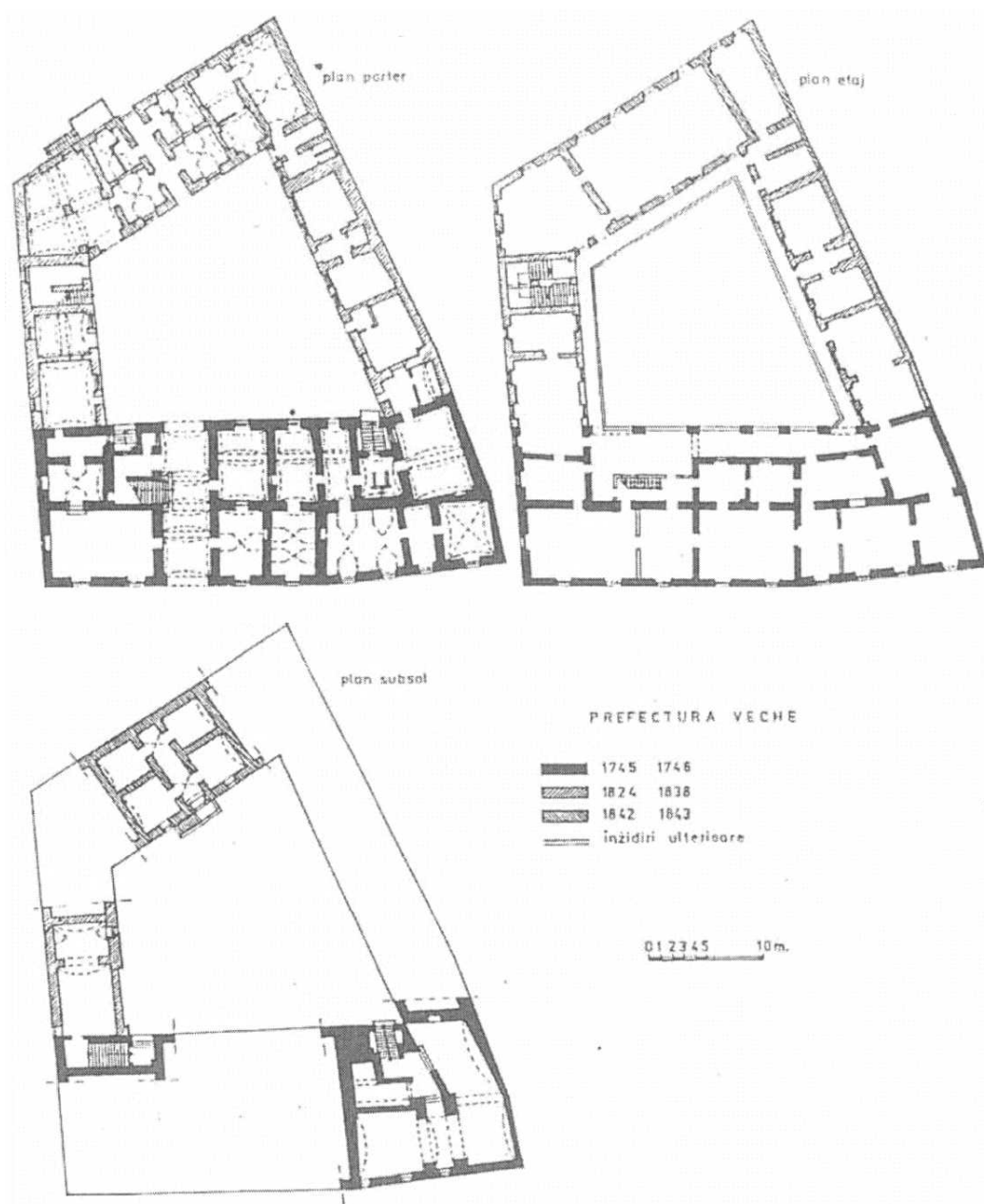

Fig. 89. Prefectura veche, plan nivele cu etapele construirii.

Fig. 90. Prefectura veche, aspect general.

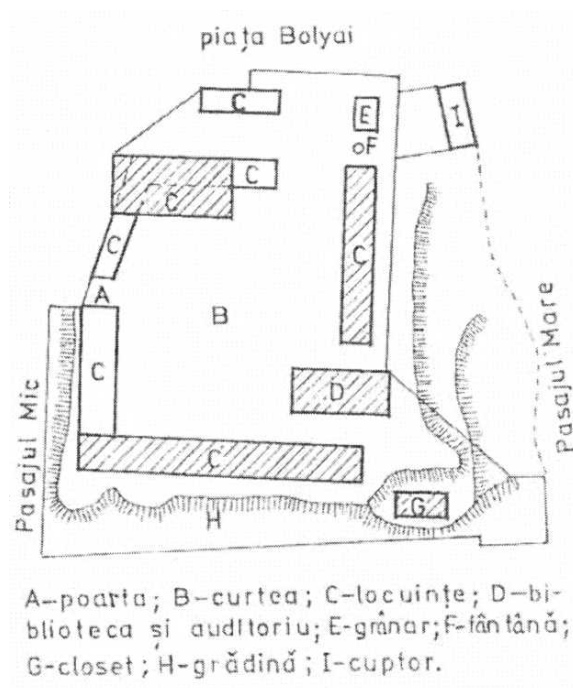

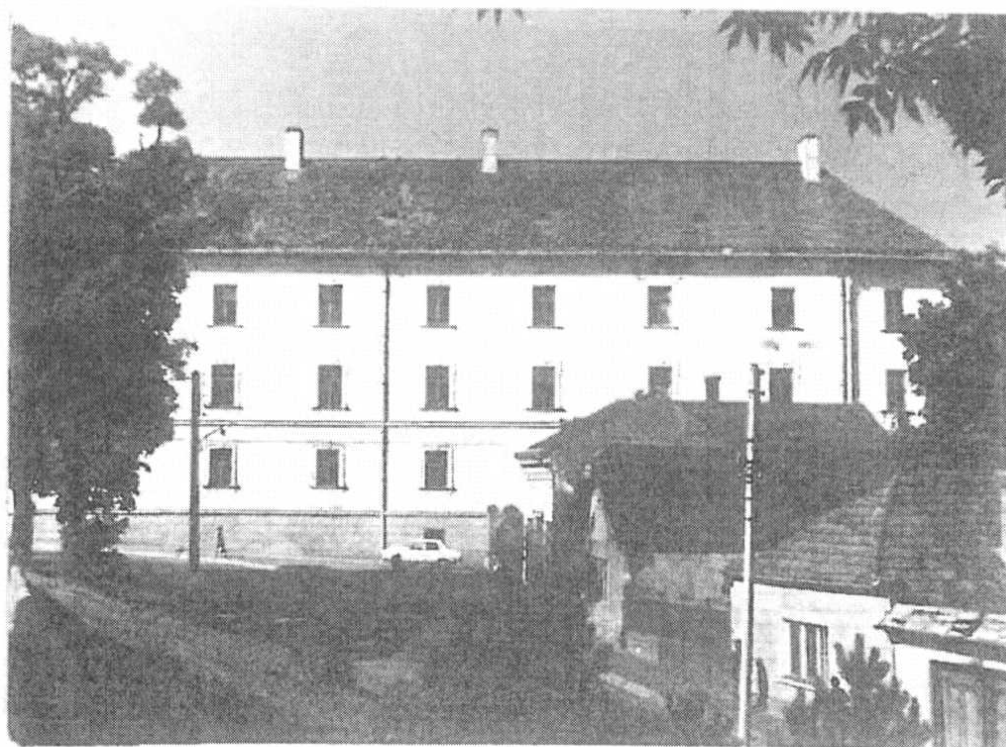
Fig. 91. Colegiul reformat. Situația incintei și a construcțiilor în anul 1767, după schița prezentată de Koncz József.

Fig. 92. Colegiul reformat. Internatul realizat în anul 1802, plan nivele.

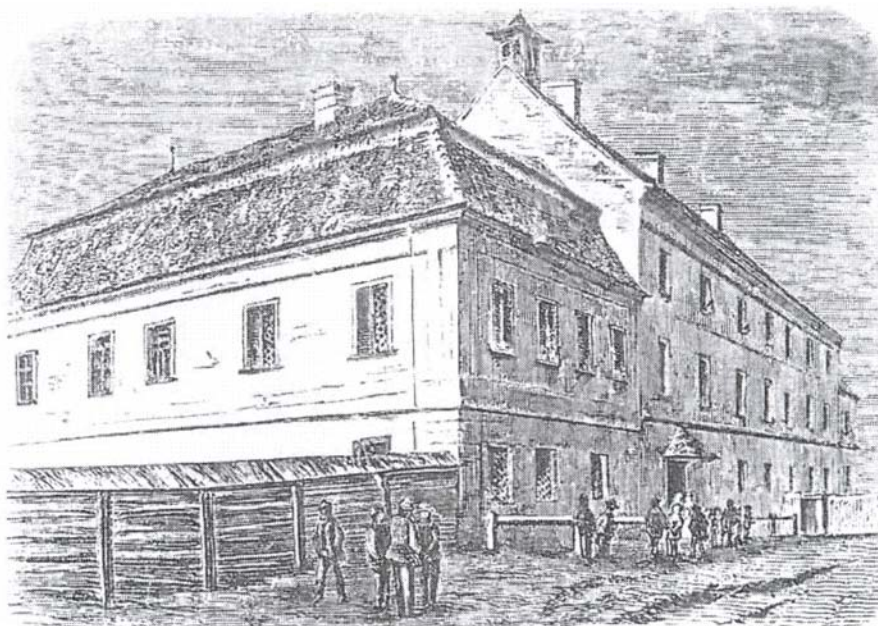

a

b

Fig. 93. Internatul colegiului reformat. a – Aspect din anul 1909;
b – Aspect actual.

a

b

Fig. 94. Colegiul reformat. a – Aspect din cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea, după Orbán Balázs; b – Imagine din anul 1907 a clădirilor demolate în anul 1908.

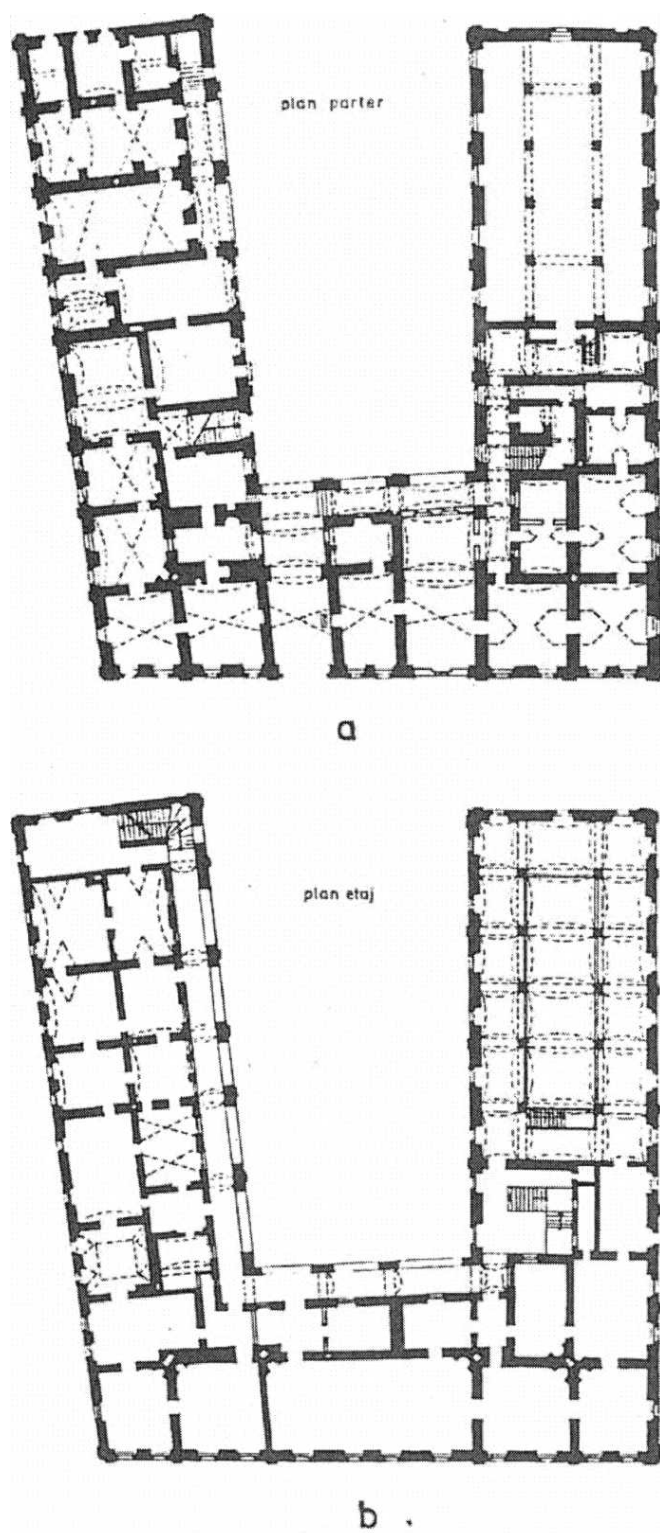

Fig. 95. Biblioteca Teleki. Plan parter și etaj.

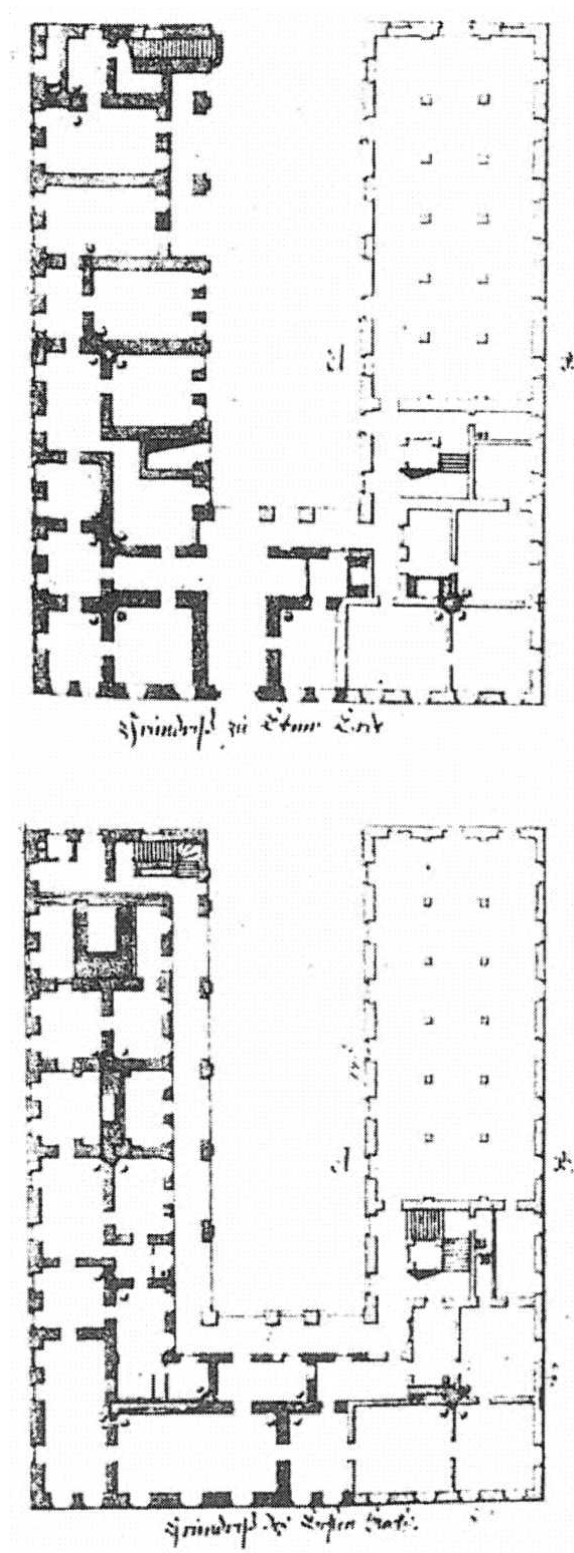

Fig. 96. Biblioteca Teleki. Proiectul lui Ernst Koch. Plan nivele.

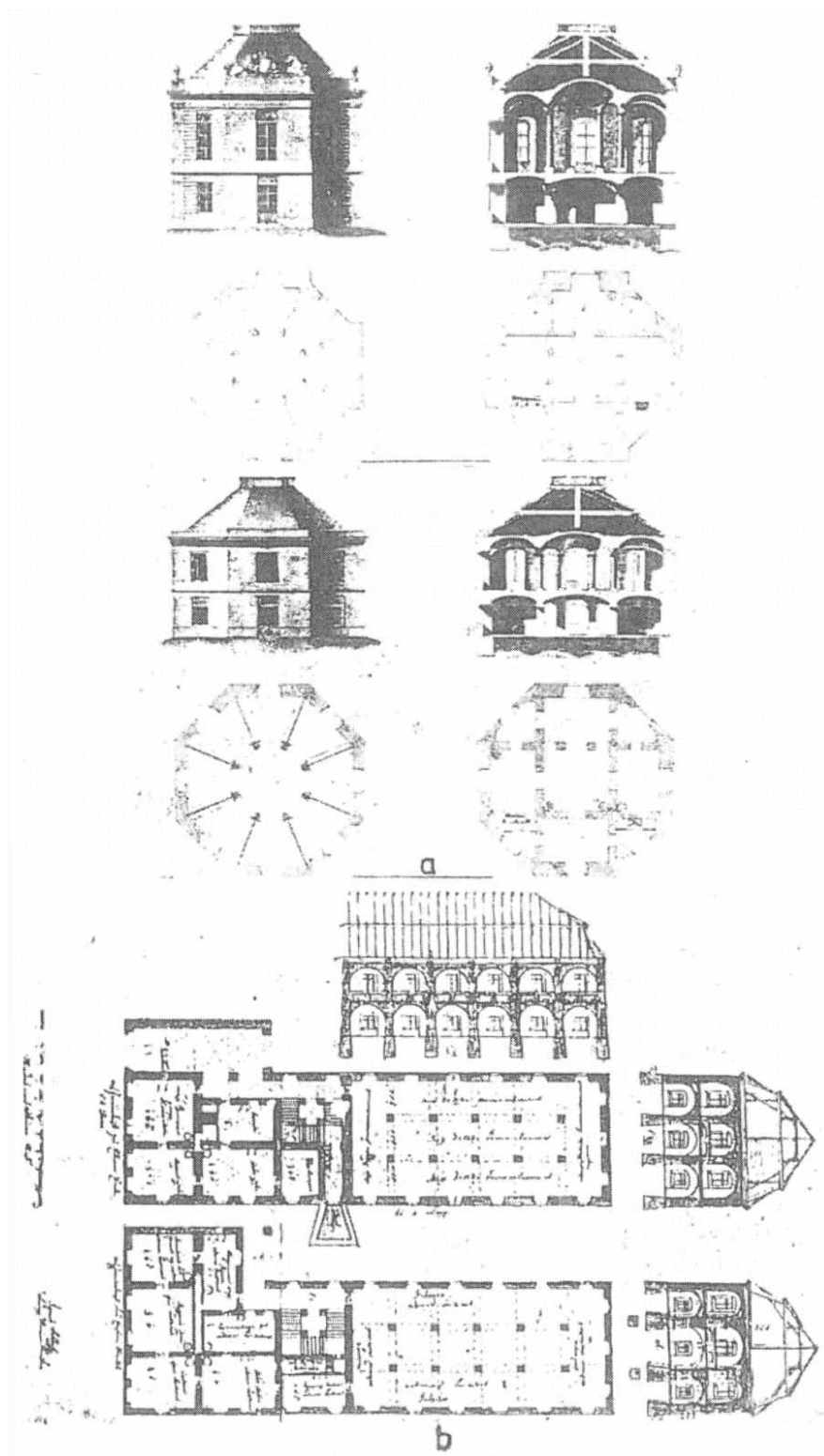

Fig. 97. Biblioteca Teleki. a – Proiectele lui Ugrai László. Plan nivele, fațade și secțiuni; b – Proiectul lui Schlaff Ignác, după care s-a realizat construcția. Plan nivele și secțiuni.

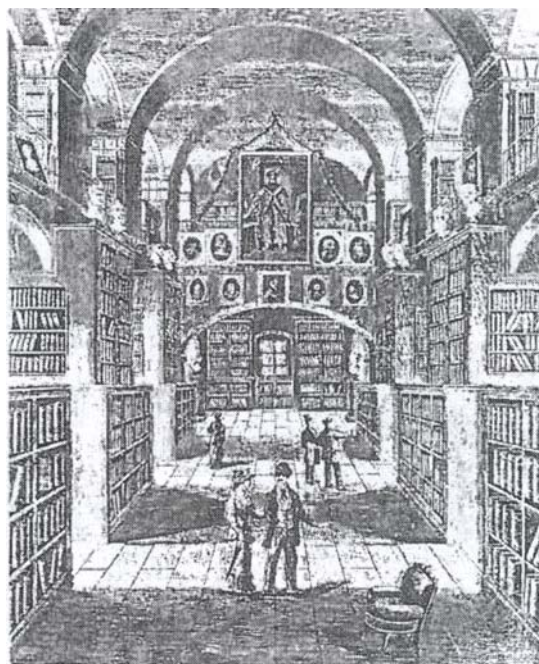

a

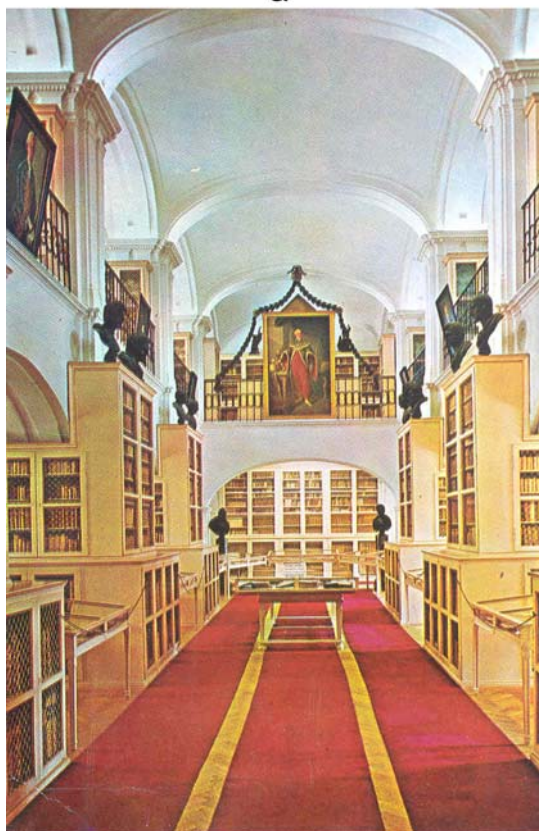

b

Fig. 98. Biblioteca Teleki. a – Starea actuală; b – Clădirea în secolul al XIX-lea, după Orbán Balázs. Se observă și a doua intrare.

a

b

Fig. 99. a – Sala mare după o stampă din „Ország Világ”,
Budapesta, IV, 1881, p.88; b – Sala mare, starea actuală.

a

b

Fig. 100. Clădirea „Apollo” din Piața Trandafirilor nr. 5
a – Imagine anterior anului 1925; b – Starea actuală.

În atmosfera barocului târziu a fost realizată și clădirea din piața Trandafirilor nr. 5, cunoscută și sub numele de palatul „Apollo”. A fost realizată în anul 1820 de același conte Teleki Sámuel, cu scopul ca din veniturile realizate să acopere cheltuielile pentru personalul bibliotecii, anterior descrisă. Inițial, clădirea a fost realizată cu subsol, parter și două etaje (fig.100.a), în stil baroc. Parterul era rezervat exclusiv activităților comerciale, etajul I era rezervat locuințelor, iar la ultimul etaj se afla sala de întruniri, cafeneaua și restaurantul. Aici era locul de întrunire a tineretului intelectual din oraș. Mai târziu, în curtea clădirii, se construiește o sală de lemn cu destinația de teatru, dar este distrusă de incendiul din anul 1876.²³² Între anii 1925-1927, clădirii i se adaugă cel de-al treilea etaj. Cu această ocazie, fațada principală este modificată în totalitate, formele baroce fiind înlăturate, dându-i-se un aspect caracteristic secesionismului târziu, cu unele motive preluate din arhitectura egipteană (fig.100.b). Parterul suferă și el modificări structurale, atât ca spațiu cât și prin înzidiri de goluri și noi deschideri, astfel încât formele baroce mai pot fi sesizate doar la sistemul de boltire și compartimentările prin arcele dublouri.

2. *Palate și case de locuit.* Prima parte a secolului al XVIII-lea se dovedește a fi mai săracă în ce privește construirea de case de locuit care să poarte amprenta stilului baroc. Abia în a doua jumătate a secolului și în primele decenii ale celui următor avântul edilitar a facilitat realizarea a tot mai numeroase construcții, cele mai reprezentative fiind casele nobiliare, de certă valoare artistică. Altele, mai modeste, cum este casa simplă orășenească, au supraviețuit mai puțin, în marea lor parte fiind înlocuite cu clădiri din perioada mai modernă. Cunoscând atitudinea disprețuitoare a nobilimii față de orășeni și de sustragere a acestora de la obligațiile ce-i reveneau, în cazul în care dobânda casă pe teritoriul orașului, Magistratul, ca și locuitorii în sine, nu încurajau construirea de case de către aceasta pe teritoriul localității. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea Magistratul reclamă cele 32 parcele nobiliare existente în oraș, care prin activitățile de cârciumărit liber și protejarea acelor „cârpaci” ce făceau concurență neloială, dăunau cetățenilor orașului. Un exemplu îl conferă și interdicția pusă de oraș contelui Toldalagi László în a-i permite arderea cărămizilor pe teritoriul orașului, în vederea construirii casei din piața Trandafirilor. Din procesul-verbal al Consiliului orașului, din 13 august 1759, rezultă că Toldalagi László a început ridicarea casei pe terenul nobiliar din vecinătatea mănăstirii franciscanilor, capătul clădirii fiind spre proprietatea orașului. Deși conducerea orașului a cerut contelui să nu execute clădirea, acesta continuă lucrările de edificare încălcând voința magistratului. Motivația orașului consta în faptul că, fie proprietate civilă, fie nobiliară, ea trebuie să rămână în circuitul civil.²³³ Ca urmare, acesta din urmă apelează la forul superior al Scaunului, care în final arată că este în interesul orașului ca fiecare ins, fie nobil, fie simplu cetățean (civicus fundus) să aibă dreptul de a-și construi sau repara casa.²³⁴

Casa nobiliară, dar uneori și a orășeanului mai înstărit, prin dimensiunea și forma sa arhitecturală, este cea care definește aspectul urban al localității, dar și gradul de prosperitate economică a localităților. Toate acestea se oglindesc cel mai fidel în prețurile cu care sunt construite, cumpărate sau întreținute aceste clădiri, ele definind mărimea și valoarea artistică a construcției. Astfel, la 27 august 1771, Borbely Samuel cedează contelui Teleki Ladislau partea sa de proprietate, constând din două prăvălii, situate la colțul pieței, cu condiția să o mai folosească până la moartea sa, urmând ca după deces soția sa să primească din partea dobânditorului sau a urmașilor acestuia, suma de 550 florini ungurești.²³⁵ Considerând partea de proprietate la cel mult jumătate din întreg, putem aprecia că întreaga clădire valora cel puțin 1.100 florini, deci era o clădire

orășenească destul de valoroasă. O altă dobândire de casă are loc în anul 1775, când Virág alias Szabó János cumpără o clădire situată pe latura sudică a străzii Revoluției (napkeleti) nr. 8, pentru suma de 750 florini ungurești. Nu se cunoaște scopul pentru care a fost cumpărată, dar în următorii ani clădirea avea să adăpostească școala reformată de fete.²³⁶ La 18 iunie 1789, văduva Csike Maria vinde partea ei de proprietate, reprezentând jumătate din întreg, în favoarea ginerelui și fiicei sale, Nagy Maria, pentru suma de 375 florini,²³⁷ deci putem aprecia valoarea întregii clădiri la cel puțin 750 florini. Mult mai valoroasă este casa situată în strada Revoluției (Sfântu Gheorghe), spre strada Călărașilor, învecinată cu aceea a comerciantului român Stoian Constandin, dobândită, la 11 mai 1807, de către contele Teleki, pentru suma de 1.920 florini ungurești.²³⁸

Alte două case nobiliare exprimă cert valoarea lor materială și arhitecturală. La 28 februarie 1813, contele Teleki Iosif cumpără cunoscuta casă Makarias, din strada Revoluției, de la soții Sandor Ioan și Ana, pentru suma de 16.800 florini.²³⁹ Iar, la 1 iunie 1826, cu ocazia schimbului de proprietăți dintre Tabla Regească și proprietarii casei contelui Kendeffi, clădirea acestora din urmă, situată în strada Bolyai nr. 30, împreună cu terenul aferent, este apreciată la suma de 73.167 florini renani.²⁴⁰ Încheiem această scurtă trecere în revistă a valorii caselor de locuit, cu două case ale orășeanului de rând, mult mai simple ca formă și valoare. În anul 1795, o casă din strada Kogălniceanu (Ebhát = Spinarea Câinelui) a fost renovată pentru suma de 300 florini, deci putem aprecia valoarea acesteia la circa 600-800 florini.²⁴¹ Este totuși mare dacă o comparăm cu clădirea lui Pataki Márton, pe care, la 31 octombrie 1739, o vinde pentru suma de 100 florini.²⁴²

Nu lipsită de importanță este cunoașterea valorii terenurilor din intravilan, apte pentru construit și al căror preț îl considerăm destul de ridicat. Astfel, la 22 ianuarie 1808, contele Teleki Iosif cumpără de la Magistratul orașului o suprafață de 29 stj. pătrați, situată în fața casei sale (fost Köpeczi), pentru suma de 43,30 florini.²⁴³ La 25 octombrie 1775, Kis Szabó cu soția vând un teren lui Kovács András pentru suma de 85 florini,²⁴⁴ o grădină în strada Rozelor (Eminescu) este înstrăinată, la 19 aprilie 1821, pentru suma de 1.550 florini,²⁴⁵ presupunând că aceasta avea o suprafață considerabilă, de aproximativ 1.000 stj. pătrați; iar o alta, tot în aceeași stradă, se vinde pentru 400 florini.²⁴⁶ Un loc în extravilanul orașului, în zona „Câmpul vițelilor”, este cumpărat, la 27 decembrie 1771, de către contele Teleki Iosif de la Magistratul orașului, pentru suma de 200 florini.²⁴⁷

Firește, casa nobiliară este mult mai costisitoare. Un exemplu îl oferă notele de cheltuieli ale contelui Toldalagi László,²⁴⁸ cu ocazia construirii celei mai frumoase clădiri civile baroce din oraș. În notele sale, contele consemnează că, între anii 1743 și 1752, „suma clăditului de până acum din Târgu Mureș este de 501 flor.hung. 65 dinari”. De asemenea în patru ani, respectiv între 1759-1762, „numai bani peșin cheltuiți” pentru noul palat reprezintă suma de 4.908 florini ungurești și 49 dinari,²⁴⁹ întreaga sumă folosită fiind, ca atare, cu mult mai mare, având în vedere faptul că palatul a fost realizat timp de 13 ani.²⁵⁰

Fără îndoială, palatul lui Toldalagi László (1717-1779), situat în piața Trandafirilor nr. 11, este cea mai cunoscută și apreciată casă nobiliară din oraș, azi adăpostind Secția de etnografie și folclor a Muzeului Județean Mureș. Terenul este dobândit de conte împreună cu soția sa, contesa Wass Katalin, în anul 1742, însă datorită opoziției Magistratului edificarea frumosului palat este începută doar după ce acesta primește în anul 1758 funcția de judecător principal, pentru a da un exemplu cetățenilor orașului prea puțin interesați a construi („*idoneis aedificiis minus provisam*”), așa cum se

menționează pe placa comemorativă de pe fațada principală a clădirii. În anul 1759, este pusă piatra de temelie, însă lucrările se desfășoară până în anul 1762, pentru prima etapă,²⁵¹ partea din spate fiind realizată în perioada anilor 1770 - iulie 1772.

Proiectantul clădirii, și coordonatorul lucrărilor de edificare este arhitectul francez Jean Louis D'Orr (mort în 1764?), după cum relatează însuși contele: „*Mai marele peste lucrările de zidărie, care mi-a delinuat acele case din Târgu Mureș și supraveghea lucrul, a fost răposatul Luidor János*”,²⁵² care, de altfel, pentru proiecte a primit suma de 80 florini. Lucrările de construire efectiv sunt conduse de către reputatul meșter zidar Paul Schmidt,²⁵³ care este plătit cu 14 groși pe zi, pe când ceilalți meșteri erau remunerați cu câte 10, 12 sau 8 groși pe zi.²⁵⁴ Sculptura edificiului este realizată de către cunoscutul artist baroc Schuchbauer Antal (cca. 1719-1789), care, cu începere din 1760, timp de 12 ani, realizează decorația exterioară. Referitor la acest sculptor contele Toldalagi, în însemnările sale, consemna: „*Pentru pietrele cioplite din frontispiciu, pentru blazoane, pentru pietrele cioplite și pardoseala cerdacului am plătit 234 florini și 80 denari pietrarului și cioplitorului de chipuri Schukpauer Antoni, locuitor din Cluj*”. Dintre sculpturile baroce realizate de artist remarcăm capul de turc, situat pe frontispiciul clădirii, care are trăsături comune cu figura călărețului István Haller, ce împodobește baldachinul amvonului din satul Mugeni (lângă Târgu-Mureș), opera aceluiași artist.²⁵⁵ Alături de Schuchbauer, la palatul lui Toldalagi lucrează și alți artiști, precum Roman din Gherla, care pentru stucaturi și decorațiile frontispiciului primește 200 florini.²⁵⁶ Acest Romanus Lehel a realizat și ancadramentul de piatră la patru uși. Lucrările de tâmplărie sunt realizate de meșterii Takács Lénárd, Hujbert András, Venczel și Scmheri, fără să știm de unde au venit; lăcătușeria este confecționată de sibianul Joannes Schmidt, dar și de lăcătuși aduși din Reghin, între care și țiganul „Ponczi”, confecționând zăbrelele la patru ferestre. Referindu-se la cantitatea mare de fier (36,50 chintale) folosit la acest palat, Toldalagi consemnează: „*Fier pentru această clădire a fost de trebuință peste măsură mult, la schelărie, la pardoseli, la lucrările tâmplărilor și dulgherilor multe mii de cuie pentru șipci și altele mari, de fier, ori ca copcile mari pentru binale; la legăturile din zidurile de piatră precum și din acoperișul casei; item la fierăria cuptoarelor - încât așa pe scurt nici că le poți înșira*”.²⁵⁷ Sobe, adevărate lucrări de artă, sunt realizate de meșterii Cera János din Șieu și Jámber Sámuel din Reghin, iar sticlăria, procurată de la Streza – Cârțișoara, este montată de meșterii sighișoreni Sendelyes István și Locz János.²⁵⁸ Remarcăm faptul că pentru procurarea de la Viena a unor încuietori, balamale și alte obiecte metalice necesare la sobe, Toldalagi cheltuiește o sumă mai mare decât aceea onorată arhitectului, iar pentru oglinzi și sfeșnicele din sticlă, plătește suma de 337 florini și 74 denari, mai mult decât au primit cei doi mari executanți ai clădirii.²⁵⁹

Alcătuirea din subsol, parter, mezanin și etaj, în plan clădirea este de formă dreptunghiulară (fig. 101), cu laturile de 35,90 x 18,06 m, una din laturile mici fiind spre piață, constituind fațada principală (fig.102.a). În interior clădirea circumscrie o curte dreptunghiulară de 8,25 x 5,47 m.

Fațada principală (fig.102.b), simetrică, la parter cuprinde cinci axe, din care aceea centrală o formează portalul principal cu arc în formă de mâner de coș. În stânga și la dreapta porții se află câte două ferestre, corespunzătoare încăperilor ce mărginesc coridorul de acces. Parterul este articulat cu șase lesene striate orizontal, ce delimitează portalul și ferestrele. Portalul este mărginit cu pilaștri de formă concavă, cu capitel simplu, de la care pornește arcul ce se încheie cu un bolțar median, având profilul ondulat. Ferestrele sunt de formă dreptunghiulară și au ancadrament din tencuială, evazat

în partea superioară și inferioară și este înzestrat cu bolțar median. Sub ferestre se află câte un pervaz proeminent, iar deasupra lor câte un panou plat de formă dreptunghiulară, realizat din tencuială.

Parterul este despărțit de etaj printr-o cornișă a cărei liniatură primește accentele profilelor superioare ale lesenelor. Deasupra cornișei se înalță pilaștrii, corespunzători lesenelor de la parter, înzestrați cu capiteli compozite. Ferestrele au formă mai alungită și sunt mai bogat ornate. Decorațiile acestora sunt tot câte două identice, respectiv pentru axele 1 și 6; 2 și 5; 3 și 4, toate având ancadrament din tencuială, evazat în partea superioară, punct din care pornesc ghirlandele de flori. Pervazul este mai proeminent, sub care, printr-un rezalit, se află panouri decorate cu elemente florale sau geometrice. Ferestrele laterale mai au câte o sprânceană de cornișă, în formă de segment de arc, ce se sprijină pe console orizontale, pe când cele din mijloc au segmente arcuite ce se unesc spre centru sub formă de volute. Între ancadrament și sprâncene se află alte decorații: în axele 1 și 6 câte un bust, iar pentru restul axelor decorații florale. Între axele 3 și 4, sub nivelul pervazului se află placa de marmură ce poartă inscripția ale cărei litere, din nefericire, nu sunt în totalitate lizibile. După Biró József textul plăcii este următorul:

„Vides et fors miraris/ palmam sub pondere magis assurgere/ Ladislaus Sen. Comes Toldalagi/ de N. Ertse/ Inc. Tabulae Reg. Assessor act. Et Primar/ haud Ampli partimonii in sexta parte haeres/ fundum hunc nobilitarem/ non levi cum industria iure haereditario acquisivi/ A.D.MDCCXLII/ in que eo/ una cum Coniuge sua carissima/ Catharina Comite Wass de Czege/ Domum hanc/ postquam Augustiss. Principis indulgentia/ Incl. Tab. Regiam in hanc civitatem idoneis aedificiis/ minus provisam collocatam vidissent/ un suas haeredumque suar comoditates/ aemulorum stimulum et exemplum civium/ primi a fundamento posuerunt A.D. MDCCCLIX/ et auxilio Dei T.O.M. inter varias fortunae/ adversitates haud modicis curis laborius/ sumptibusque coronidem inposuerunt/ A.D. MDCCCLXXII./ Jehova Robur meum et scutum meum cui/ confidite animo meo addivor Psalm XXVIII.” Deasupra înscricției se află un scut heraldic de formă ovală, bogat decorat, reprezentând un corb care ține un inel în cioc, montat mai târziu.

Acoperișul, în două ape, are unghiul de pantă frânt, partea inferioară având lucarne de formă ovoidală, cu chenare de piatră cioplită, bogat decorate cu falduri. Deasupra lucarnelor se află câte un cap sculptat. În mijlocul părții centrale se înalță frontul de formă aproximativ trapezoidală, partea inferioară a acestuia fiind mărginită de câte o scoică înclinată, cu volute la capete, încununate de o cornișă curbată. La capete și în partea superioară cornișa are trei busturi din piatră cioplită. Motivul decorativ al frontului îl formează cele două scuturi heraldice, din piatră, ale familiei, îngemănate în partea superioară printr-o coroană puternic reliefată.

La început clădirea a fost proiectată în formă de „U” și astfel este păstrată până în anul 1762, când ctitorul a dispus construirea și celei de a patra laturi, ridicată între anii 1770-1772, dând astfel naștere curții interioare cu galerie deschisă.²⁶⁰ Realizatorul acestui ultim tronson este Schmidt Paul, perioadă de la care acesta începe să aibă relații mai strânse cu familia conților Teleki.²⁶¹

În plan subsolul este situat de-a lungul laturii de vest a clădirii, formând o înșiruire de încăperi, cât și pe latura estică sub prima încăpere dinspre piață. Accesul la pivnițe este asigurat prin cele două scări laterale. Întregul subsol este acoperit cu bolți cilindrice.

Accesul în clădire este asigurat prin coridorul în lungime de 11,38 m și cu o lățime de 4,59 m, care are calote boeme despărțite de arcuri în formă de mâner de coș. Pe

latura estică a coridorului se află scara principală cu trepte din lespezi de piatră. Atât calotele boeme cât și arcurile scării conțin elemente de decor plastic format din motive florale. Coridorul de acces duce în curtea interioară și continuă pe latura posterioară cu un al doilea coridor, care are o lungime de 16,15 m și o lățime de 4,22 m. Încăperile parterului se înșiruie de-a lungul celor două coridoare și al curții interioare, cele situate spre piață și în dreptul curții având calote boeme despărțite prin arcuri; pe când cele situate pe latura posterioară sunt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații. Între parter și etaj se află mezaninul care cuprinde o încăpăre pe latura de vest și două încăperi, mai spațioase, pe latura de est, acestea parțial fiind acoperite cu bolți cilindrice.

Prin scara principală și cea secundară se ajunge la etaj care, cu excepția laturii de vest, are un coridor ce mărginește curtea interioară. Acest coridor – galerie – este prevăzut cu arcade decorate, pe stâlpi din cărămidă de secțiune pătrată. Parapetul este din piatră și format din baluștri de secțiune pătrată. Spre piață se află marea sală de recepții, cu dimensiuni de 10,76 x 6,40 m, care cu o altă, de dimensiuni mai mici de 6,45 x 5,15 m, cuprind întreaga fațadă principală. Salonul este direct legat de galeria curții interioare, dar și cu sala alăturată, de unde se pătrunde în încăperile de pe latura vestică. În partea posterioară a clădirii, pe cele două laturi sunt alte două săli cu mărimi de 11,14 x 4,40 m, comunicând între ele, dar și cu galeria. Întregul etaj, inclusiv galeria, este tăvănit. Salonul și celelalte încăperi au elemente de decor plastic formate din tavane casetate și stucaturi cu motive florale la pereți și deasupra ferestrelor.

De-a lungul timpului, clădirea cunoaște unele modificări, prin înlocuirea ferestrelor dinspre stradă cu uși și vitrine, ca urmare a transformării încăperilor de la parter în spații comerciale, precum și prin unele amenajări interioare. O primă modificare a fațadei principale, prin existența unei uși la încăpărea din partea stângă a intrării în clădire, o sesizăm în gravura lui Toth István, din anul 1821 (fig.102.a). Prin lucrările de restaurare, realizate în anii 1985-1987, edificiul a reprimit aproape în întregime aspectul inițial avut, rămânând cea mai valoroasă clădire de locuit provenită din perioada barocă.

Aproximativ în aceeași perioadă se desfășoară lucrările de extindere și amenajare la casa din strada Revoluției nr. 1 (fosta casă Köpeczi Tamás), care prin contractul încheiat la 29 noiembrie 1756, în schimbul a 1.700 florini, este dobândită de contele Teleki László,²⁶² de la familia Borbély. Terenul cumpărat face parte însă din categoria domeniului orașului (*telek civilis*) și nu ca proprietate nobiliară (*nobilitaris*), fapt care a generat unele conflicte între magistrat și conte. La 26 februarie 1763, contele, împreună cu soția Ráday Ezster, îl angajează, prin contract, pe maistrul constructor și arhitect Paul Schmidt, ca să-i zidească casa de la colțul pieții,²⁶³ de fapt extinderea pe verticală și amenajarea vechiului edificiu. Potrivit contractului, înțelegem că Schmidt a primit sarcina de a ridica doar clădirea și mai puțin să-i întocmească proiectul, întrucât acesta consemnează faptul că trebuie construită o casă cu etaj, „.... proiectată de către noi, sub supravegherea lui Paul Schmidt”.²⁶⁴ Prin urmare, constructorul trebuia să respecte planul inițial al clădirii, să-l adapteze în noul plan, cu preluarea unor elemente vechi, dar care să corespundă doleanțelor ctitorului, să execute bolți peste pivniță și primul nivel, iar etajul să fie împodobit cu stucaturi.²⁶⁵ Porțiunile deteriorate ale zidăriei urmau să fie consolidate, iar cele distruse să fie înlocuite, materialele necesare fiind asigurate de către investitori. Pentru lucrări, constructorul urma să primească 2000 florini ungurești, sau 1766 florini nemțești și 40 creițari. Întrucât se apreciază că lucrările vor dura aproximativ patru ani, în fiecare an constructorul va mai primi câte 24 feldere de grâu, 20 găleți de vin și un porc gras.²⁶⁶ Se pare că Magistratul orașului obstrucționează lucrările prevăzute de conte la exteriorul clădirii, deoarece, la 11 iunie 1763, acesta solicită să fie sprijinit

întrucât lucrarea nu afectează lățimea străzii, nu aduce pagube, ci din contră urbea are de câștigat. Față de aceasta, pentru început, orașul arată că la Târgu-Mureș sunt multe cazuri în care prispele, scările, balustradele, etc. sunt orientate spre stradă, și ceea ce este permis pentru unii, trebuie să fie și pentru alții.²⁶⁷ Destul de curând, lucrările se dovedesc a fi superficiale realizate deoarece, la 1 august 1784, intendentul lui Teleki, Wessenyei Daniel, îi scrie acestuia că „... acoperișul deja nu mai este bun, în primăvara următoare din nou trebuie pusă șindrila”.²⁶⁸ Lucrările de reacoperire a clădirii au loc în vara anului 1785, însă la 23 iunie 1785, din nou, se reclamă că reparațiile nu sunt corespunzătoare. Cu ajutorul lui Dumnezeu, după cum arată același intendent, în scrisoarea din 9 august 1785, lucrările de acoperire a clădirii sunt terminate, ele necesitând costuri destul de mari.²⁶⁹ Lucrările la clădire durează până în anul 1768 când, la 17 ianuarie, constructorul încasează ultimele drepturi bănești.²⁷⁰ Mai execută Paul Schmidt pentru conte și alte lucrări, ca unele reparații la acoperișul clădirii,²⁷¹ în anul 1785, sau proiectarea și ridicarea unui grajd în anul 1786.²⁷² Oricum, șirul acestor lucrări ale lui Schmidt iau sfârșit cu cele dintre anii 1808²⁷³-1812,²⁷⁴ când se realizează și fațadele etajului cu forme clasiciste, specifice stilului toscan. Această nouă stare a clădirii este curând immortalizată de cancelistul Toth Ștefan din Micula în desenele sale, din anul 1821, ce reprezintă partea de nord a pieții Trandafirilor, și din 1824-1825 ce reprezintă veduta generală a orașului. Cu excepția portalului, ulterior modificat, întreaga construcție și-a păstrat forma dată de constructor în anul 1812.

O altă importantă clădire în stil baroc, cu ușoare tendințe spre clasicism, este „Casa Kendeffi”, situată în strada Bolyai nr. 30, cunoscută și sub numele de „Tabla Regească”. Monumentul face parte din grupul celor mai reprezentative edificii ale orașului. De aceea la aproape patru decenii de la realizarea sa clădirea este destinată să adăpostească una din cele mai însemnate instituții juridice din Transilvania și anume Tabla Regească (Curtea de Apel a Transilvaniei).

Destinată ca locuință nobiliară, clădirea este ridicată în anul 1789 de către văduva contelui Kendeffi Ele, contesa Bethlen Cristina. O placă de marmură montată în holul de onoare al clădirii menționează ctitorul:

*„Gróf Bethleni Bethleni Kristina néhai, B.E. Gróf Malomvizi Kendeffi
Elek Ur, az tsászári Király Apostoli Fejedelennek az Erdelyi
Király Gaberniumban levő Titok Tanácsossa árva özvegye építtette
a török háboru alatt az MDCCLXXXIX Esztendőben”.*

adică: „Construită în anul 1789 în timpul războaielor cu turcii, de contesa Bethlen Cristina de Bethlen, văduva orfană a defunctului B.E. domnul conte Kendeffi Acațiu de Râul Morii, consilier senator intern al Majestății sale împărat, rege apostolic, în Guberniul regal al Transilvaniei”.

Exteriorul clădirii este tratat în ambianța barocului târziu (fig.103.a), cu unele elemente caracteristice clasicismului, fapt care l-a determinat pe Orbán Balázs să-l considere mai degrabă ca specific Renașterii.²⁷⁵ Clădirea este realizată pe trei niveluri având subsol, parter și etaj, înscriind un patruleter, formă mai puțin întâlnită la palatele nobiliare (fig. 103.b). Fațada principală este orientată spre stradă având o lungime de 41 m, iar fațadele laterale de câte 19,10 m. De formă simetrică, edificiul prezintă în aliniament două retrageri a câte 15 cm, corespunzătoare camerelor de mijloc care, la rândul lor, sunt simetrice față de axa intrării. Fațada posterioară are la capete două

prelungiri mai mici, cu dimensiuni de 3,40 x 3,50 m, împreună cu fațadele laterale fiind tratate mai simplu.

Spre stradă, (fig.104) parterul prezintă un număr de 9 axe care, în raport de retragerile mai sus amintite, au ritmul de 1-2-3-2-1, pe axa de mijloc aflându-se intrarea. Portalul principal, arcuit și ușor turtit, este marcat de pilaștri cu capiteli simple, de la care pornește arcul care se încheie printr-un bolțar median din piatră. În partea lor inferioară pilaștrii au câte un bloc-tampon, mai mult de ordin decorativ, întrucât portalul nu era destinat accesului pentru trăsurile. În totalitatea sa, portalul este mărginit de două lesene unite deasupra printr-o cornișă cu denticule. Peretele parterului are câmpul striat și este articulat cu lesene, în număr de patru la rezalitul central și dublu-îngemănate pe cele două părți simetrice. Pe fiecare parte a portalului sunt situate câte patru ferestre dreptunghiulare cu ancadrame din tencuială. Sub ferestre se află pervazul simplu, prelungit până în dreptul pilaștrilor. Deasupra ferestrelor sunt panouri cu elemente decorative reprezentând ghirlande și cercuri întretăiate.

Parterul este despărțit de etaj printr-o cornișă, deasupra căreia se înalță pilaștrii înzestrați cu capitele de factură ionică, sub volute aflându-se ghirlande. Cu excepția rezalitelui central peretele etajului este striat. Ferestrele sunt încadrate de ancadrame din tencuială, cele aparținătoare sălii festive având și câte un panou decorativ. Deasupra acestora se află câte două salbe din frunze de laur. Ancadramentul se termină printr-un coronament triunghiular, puternic reliefat, și câte o fereastră circulară. Restul ferestrelor au ancadrame simple, cu excepția celor corespunzătoare rezalitelor laterale, suplimentar, acestea având câte un coronament triunghiular mai modest. Deasupra tuturor acestora se află antablamentul format din elemente profilate, inclusiv denticule, supraînălțat în dreptul rezalitelui central. Acoperișul masiv, în patru ape, în dreptul sălii festive este mai înalt și decorat cu o lucarnă.

Subsolul este amplasat spre stradă unde sunt fixate ferestrele de aerisire. Acesta este acoperit cu bolți din cărămidă ce se sprijină pe arce corespunzătoare zidăriei parterului. Pe axa principală a parterului se află coridorul – holul de onoare – care străbate clădirea. În partea dreaptă a holului se află scara monumentală. Coridorul are calote boeme, despărțite de arcuri în formă de mâner de coș, susținute la rândul lor de pilaștri cu capitele și de un rând de patru stâlpi de secțiune pătrată, articulați pe cele patru fețe cu pilaștrii aplatizați, situați în dreptul scărilor. Spre stradă și curte se desfășoară încăperile la care prevalează calotele boeme, restul având bolți cilindrice cu penetrații. Etajul este destinat încăperilor mai reprezentative, cu înălțimea de cca 5 m, în majoritatea lor fiind tăvănuite. În dreptul rezalitelui central se află sala de onoare, cu dimensiuni de 12,70 x 6,00 m și cu o înălțime cu mult mai mare decât a celorlalte încăperi. Structural clădirea are zidăria din cărămidă arsă, cu grosimi de 95 și 90 cm la pereții exteriori și de 75 și 70 cm la pereții interiori. Șarpanta este confecționată din lemn ecarisat și este acoperită cu țiglă solzi în două rânduri.

Datorită valorii arhitecturale, precum și amplasării în zona centrală a orașului, clădirea este cumpărată de către Curtea de Apel a Transilvaniei. Această instituție își avea sediul la Mediaș, dar în anul 1754, prin ordinul Împărătesei Maria Tereza, este mutată la Târgu- Mureș.²⁷⁶ Până în anul 1826, Curtea de Apel a funcționat în mai multe clădiri, în ultima perioadă în două imobile și anume o clădire, mai valoroasă, în piața Victoriei și a doua în piața Trandafirilor, clădire aflată într-o stare avansată de degradare. Întrucât clădirea familiei Kendeffi nu era folosită decât în parte, în anul 1826, se convine cu Tabla Regească la efectuarea unui schimb de proprietăți. Astfel, Tabla Regească vinde contelui cele două clădiri: prima din strada Pocloș, situată între clădirile contelui Lázár

József și a succesorilor lui Donáth Antal, a doua clădire situată în Piața Mare, aflată între casa contelui Teleki Ferencz și a lui Görög Iozsef. Ambele clădiri sunt evaluate la suma de 57.760 florini renani și 23 creițari. În schimb, familia contelui Kendeffi vinde casa din strada Sf. Nicolae la prețul de 73.167 florini renani și 36 creițari.²⁷⁷

În noul său sediu, la 13 noiembrie 1827, Tabla Regească își ține prima ședință evenimentul fiind consemnat prin textul aflat pe placa de marmură situată pe peretele din stânga al coridorului de acces:

*„Sub fausto regimine
Francisci primi Caes.Aug.
Fide et Lege regnantis.
Curiae M.P.Trans.Regine
D.D.D.A.D.MDCCCXXVII.
Themidi Sacrum”*

În această instituție judiciară și-au practicat avocatura numeroși tineri, între care și canceliștii români, viitorii revoluționari ai anilor 1848-1849. În memoria acestora, în anul 1968, pe fațada principală a clădirii s-a montat o placă de marmură cu următorul text:

*„ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE UNDE A FUNȚIONAT
TRIBUNALUL SUPREM AL TRANSILVANIEI
ȘI-AU ÎNCEPUT ACTIVITATEA REVOLUȚIONARĂ
AVRAM IANCU, AL. PAPIU ILARIAN
ȘI ALȚI CANCELIȘTI CARE AU AVUT UN ROL DE SEAMĂ
ÎN REVOLUȚIA DE LA 1848”*

Fără a respecta cronologia strictă, dar luând în considerare valoarea sa arhitecturală, considerăm importantă și o altă clădire, anume aceea a lui Teleki Domokos, situată în Piața Petőfi nr. 2, azi sediul Parohiei reformate a bisericii din cetate.

Clădirea este situată în perimetrul vechii piețe a orașului, pe amplasamentul unui fost han, cunoscut sub numele de „Pipa Mică” (Kiss Pipa). Prin formarea și dezvoltarea noii piețe (Piața Mare), azi piața Trandafirilor, principalele activități comerciale au fost preluate de aceasta, astfel vechea piață și-a pierdut importanța anterior avută, faptul cauzând decăderea hanului și, ca urmare, demolarea sa. În anul 1797, terenul este dobândit de contele Teleki Domokos, fără să cunoaștem faptul dacă la acea dată vechiul han mai exista. Cert este faptul că destul de curând contele începe să-și construiască noul palat, pe care îl și termină în anul 1803. Nu cunoaștem autorul clădirii, dar presupunem că chiar el este ctitorul, întrucât se știe că, în anul 1796, contele a condus lucrările de reconstruire a castelului său de la Gornești, deci nu putem exclude posibilitatea ca el să fi fost și autorul palatului din Târgu-Mureș. Deși este realizat la cumpăna secolelor XVIII-lea și XIX-lea, palatul are forme baroce mult mai clare decât palatul lui Kendeffi. Nefind specialist în arhitectură, Teleki Domokos s-a inspirat din edificiile provenite din perioada de înflorire a barocului în Transilvania, preferând să împrumute decât să invoce.

Făcând analiza planimetriei construcției (fig.105), observăm că inițial aceasta a fost concepută sub forma unui corp unic, dreptunghiular, asemănător cu cel al palatului lui Kendeffi. Presupunem că în timpul desfășurării lucrărilor de edificare a clădirii, pentru a-și mări spațiul, contele a procedat la completarea extremităților corpului central cu două aripi, rezultând în final o compoziție în formă de „U”. Susținem aceasta datorită faptului că între structura zidurilor, ale șarpantei, cât și a sistemului diferit de boltire a

încăperilor de pe aripile laterale, nu este o legătură organică, unitară. Faptul că palatul s-a construit parțial pe ruinele altei clădiri rezultă și din existența unor resturi de fundație înglobate în infrastructura noii clădiri. Analizând planurile de carte funciară provenite din anul 1874, rezultă că aliniamentul străzii Poștei se frânge în dreptul clădirii învecinate a Teatrului de păpuși, pe când clădirea lui Teleki este construită în linie dreaptă, determinând îngustarea străzii în porțiunea respectivă.

Fațada principală a clădirii (fig.106.a), orientată spre piață, în lungime de 37,30 m, are o desfășurare simplă și nu este modulată de nici un rezalit. Parterul este împărțit în șapte axe distribuite câte una, respectiv două, între lesene. Pe axa de mijloc se află portalul clădirii, celelalte goluri fiind formate de ferestrele dreptunghiulare cu ancadrame din profile de tencuială, asemănătoare cu cele de piatră ale palatului Tillstisch – Kemeny din Cluj. De o certă valoare plastică și funcțională, portalul este încheiat cu un arc în formă de mâner de coș, având nașterile pe imposte purtate de picioare din zidărie, așezate pe blocuri-tampon din piatră. Extradossul arcului prezintă un profil drept, pe când intradosul este sub forma unei cavete simple. Între parter și etaj s-a realizat un brâu format din mai multe profile retrase treptat, a cărui liniatură este accentuată doar de profilele superioare ale lesenelor.

Fațada etajului urmărește concepția compozițională a parterului, dar are un vocabular decorativ mai bogat. Elementele arhitecturale care ritmează etajul sunt pilaștrii ionici, cu profil dublu, volutele capitulurilor având ghirlande, sub profilul de ogive găsim și un rând de perle, iar la mijloc o corolă de floare. Sub ferestre se află un pervaz format dintr-un fragment de cornișă, iar sub acestea, panouri decorative cu motive circulare și eliptice. Ancadramele ferestrelor au câte un bolțar median scos în relief. Deasupra accesului principal este situat balconul, remontat cu ocazia reparațiilor din anii 1985-1987. Pe cornișă se sprijină acoperișul înalt în patru ape cu pantă potrivită și învelit cu țigle solzi. De sub partea inferioară a învelitorii apar un fronton și două lucarne cu deschideri eliptice conturate cu ancadrame de piatră, decorate pe extradoss cu cununi din frunze de lauri. Element decorativ important, frontonul se compune dintr-o bază cu extremitățile în formă de volută având alături mici acrotere care susțin un motiv în formă de con de brad și se încheie în formă de mâner de coș, articulat cu profile și având pe extradoss o vază decorativă. Pe suprafața frontonului se află înscris următorul text:

*„Aedes has haud quidem superbas
Multatamen cura, sumtaque exere
DOMINICUS S.R.I.C. TELEKI de SZEK
Supremus Comitatus Tordensis Comes.
Ejusque Thori Socia SUSANA C. KENDEFFI
De Malomviz
Non aurum pro vendita Patria acceptum
Vel servo detractam mercedem
Non obolum egendo denegatum
Nec nummum pro re miseri detorata dono datum
Aut aes-alienum in damnum familiae conflatum
His inesse putes lapidabus
LUDOVICUS TELEKI Vir pientissimus
Qui et Nathanael sui cevi dicebatur
ALEXIUS que KENDEFII in Supr. Princ. Magistratu
Senator integerrimus.*

*Harum aedificatores genuere
Parentum itaque heic velim pietatem advertito
Eamque potius indefessum prolium credito juvisse laborem.
Anno Aere. Christianae MDCCCIII”.*²⁷⁸

În traducere: „Dominic Teleki, prefectul Comitatului Turda și tovarăsa lui de viață Suzana, contesă de Kendeffi de Râu de Mori, au ridicat această casă nu foarte frumoasă, însă cu multă grijă și cu cheltuială.

Să nu crezi (trecătorule n.n) că aceste pietre închid în ele aur primit (drept plată n.n) pentru vânzarea patriei sau leafă sustrasă unui serv sau vreun obol refuzat celui lipsit, sau vreun ban primit ca dar pentru o mărturisire mincinoasă, sau vreo datorie contractată în detrimentul familiei.

Ludovic Teleki, bărbat credincios, care pe vremea lui se numea Nathanael și Alexius Kendeffi, senator foarte integru în cele mai mari slujbe ale principatului, au născut pe ctitorii acestei case.

Aș vrea doar să remarcăți aici pietatea părinților mai mult decât credeți că aceeași calitate a deservit munca neobosită a copiilor.

Anul erei creștine 1803”.

Studiind structura clădirii se observă că în flancurile portalului, acolo unde se află câte o fereastră, sunt urmele unor înzidiri ulterioare care coroborându-le cu planimetria parterului, ce cuprinde două coridoare colaterale coridorului principal, arată că edificiul a fost conceput cu trei intrări și anume aceea centrală pentru trăsături și lateralele pentru persoane. Acest gen de intrare îl găsim la marile edificii, de pildă la palatul lui Bánffy din Cluj-Napoca. Înzestrarea palatului lui Teleki cu asemenea trei deschideri este desigur neobișnuită întrucât desfășurarea fațadei nu are o asemenea amploare, dar poate fi explicată prin dorința ctitorului de ai conferi o ținută monumentală.

Cele două aripi sunt de dimensiuni aproximativ egale și sunt tratate mai modest. Aripa dinspre strada Poștei, în anul 1928, a fost demolată, sub motivația ca fiind distrusă „din cauza vechimii”. În anii 1958-1959, cu ocazia restaurării întregii clădiri, aripa este reconstruită la forma avută, însă fără realizarea zidăriei la grosimea inițială. Cu ocazia demolării, coloanele coridorului au fost salvate și depozitate la castelul din Gornești, ele fiind remontate cu ocazia reconstruirii. Curtea interioară a clădirii este delimitată de aripile laterale și de corpul central. Cele trei laturi interioare sunt prevăzute cu galerii: la parter cu arcade pe stâlpi de cărămidă, iar la etaj cu coloane care susțin arhitrava. Parapetul compact susține cele șapte coloane libere, realizate din piatră, din care două sunt angajate în zidăria de la capetele aripilor. Coloanele au câte un capitel ionic decorat cu ghirlande imitând frunze de laur, cu ove și o corolă de floare.

Intrarea de la parter se compune dintr-un pasaj boltit, prezentând un număr pe patru bolți „a vela”, întărite cu arce dublouri, iar colateralele cu bolți în formă de mâner de coș. Din colaterale se pătrunde în camerele parterului acoperite cu bolți prevăzute cu penetrații. Camerele dinspre stradă fac legătura cu altele, la fel boltite în formă de mâner de coș, iar ferestre sunt situate spre fațadele laterale. Aripile laterale au încăperi tăvănuite.

Etajul constituia reședința propriu-zisă, la care se ajunge printr-o scară amenajată în partea dreaptă a coridorului, comunicând direct cu foișorul tăvănuit al etajului. Încăperile sunt mai spațioase, sala festivă, sau sala de onoare, cu dimensiuni de 9,95 x 5,20 m, fiind situată deasupra coridoarelor intrării. Ea este direct legată cu camerele de

colț, în mărime de 5,00 x 5,00 m. Cu excepția unei încăperi, boltită în dublă curbura, restul sunt tăvănuite.

Zidăria clădirii este din cărămidă, iar soclul din piatră naturală cioplită. Pardoseala coridorului carosabil, a colateralelor, precum și a galeriei de la etaj este formată din dale de piatră.

Un timp clădirea rămâne în proprietatea familiei Teleki, apoi trece în posesia familiei Görög. În anul 1880, familia Teleki redobândește dreptul de proprietate și trece la extinderea construcției, pe latura dinspre strada Avram Iancu, cu o adăugire cu etaj, care preia caracteristicile generale ale vechiului edificiu. (fig.106.b). Probabil din cauza executării necorespunzătoare, a lipsei de întreținere, destul de curând, adăugirea prezintă semne de degradare, astfel încât în anul 1985, cu ocazia restaurării clădirii, adăugirea este demolată, edificiul reprimind aproape în întregime aspectul inițial avut. De menționat că în anul 1935 clădirea este cumpărată pe Parohia reformată din oraș, fiind folosită ca birouri pentru protopopiatul reformat.²⁸⁰

Fără a epuiza șirul caselor nobiliare sau ale unor cetățeni mai înstăriți, considerăm demne de remarcat, mai pe scurt, și alte edificii realizate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sau în primele decenii ale celui următor, toate specifice barocului transilvănean târziu. „Casa Haller”, situată în strada Bernády György nr. 2, a fost realizată în prima parte a secolului al XIX-lea, de către familia contelui Haller, ca reședință de iarnă. De-a lungul timpului, clădirea suferă numeroase și însemnate transformări, îndeosebi parterul care a fost folosit pentru comerț și ateliere, dar și etajul prin recompartimentări repetate, ca urmare a folosirii ca locuință de mai multe familii. În prezent, clădirea este restaurată, redându-i-se aproape în întregime forma inițială. Situată la colțul pieții Petöfi cu strada Bernády György, clădirea este în formă de „L” și este construită cu parter și etaj (fig.107.a). Fațada principală prezintă la parter un număr de șase axe, din care ultima corespunde intrării, ce formează un culoar format din șase calote boeme, despărțite de arce cu punctul de pornire din zidărie. Spre piață sunt situate cele trei camere care au comunicări între ele, cât și cu restul încăperilor aripii lungi dinspre strada Bernády György. La capătul aripii lungi se află casa scării din piatră, realizată mai târziu în locul unei vechi scări din lemn. Fațada parterului este simplă, fiind marcată de portal și ferestrele dreptunghiulare. Etajul se desparte de parter printr-o cornișă cu o friză decorativă formată din cercuri înșiruite și urmărește concepția plastică a parterului, cu deosebirea că este mai bogat decorat. Elementele arhitecturale care definesc etajul sunt pilaștrii, dubli sau simpli, care încadrează ferestrele. Capitelul acestora are la mijloc câte o corolă de floare. La capătul primei și ultimei axe de pe latura lungă se află câte un balcon cu balustradă din fier forjat. Pe cornișa puternic reliefată și decorată cu denticule se sprijină acoperișul în două pante, cel situat deasupra corpului principal fiind mai înalt și cu unghiul pantei frânt. Învelitoarea este din țiglă solzi așezată dublu (fig.107.b).

Încăperile parterului sunt acoperite cu bolți cilindrice și în dublă curbura cu penetrații. Unele încăperi au bolți cilindrice compartimentate cu arce dublouri. Etajul urmărește compartimentarea parterului, cu excepția încăperilor aflate în partea centrală, unde este situat și salonul de onoare, cu dimensiuni de 7,50 x 5,60 m. Acesta este flancat pe cele două laturi cu câte o încăpere de dimensiuni mai mici. În totalitatea lor încăperile etajului sunt tăvănuite.

Aproximativ contemporan, sau cel târziu realizate la cumpăna secolelor XVIII-XIX, sunt alte două clădiri mobiliare: casa Kemény (fig.108.a,b), situată în strada Kogălniceanu nr. 14, edificată de fostul asesor al Tablei Regești, și casa Bornemisza (fig.109.a,b), din strada Târgului nr.1, construită de către familia contelui. Ambele clădiri

au forma „U”, caracteristică barocului transilvănean și sunt dispuse pe trei niveluri: subsol, parter și etaj. La ambele clădiri parterul este acoperit cu bolți în dublă curbură și bolți semicirculare, compartimentate cu arce dublouri, iar încăperile de la etaj sunt tăvănuite. Ca urmare a destinației ulterior primite, ambele clădiri au suferit transformări radicale, prin demolări de ziduri sau recompartimentări, îndeosebi la parter, dar și adăugiri moderne, pierzând astfel din valoarea lor arhitecturală.

Alte trei clădiri, situate în piața Trandafirilor, au fost construite în anul 1810, tot în ambianța barocului târziu, cu unele elemente clasicizate. Însă datorită modificărilor survenite de-a lungul timpului, atât în plan cât mai ales a paramentului, ele și-au pierdut aspectul baroc inițiat avut. Amintim în primul rând casa „Ficher”, situată la nr. 3, inițial realizată cu subsol, parter și un etaj. În anul 1850, este supraetajată, cu care ocazie fațada principală suferă modificări esențiale, ca în anul 1954 să i se îndepărteze și friza barocă. (fig.110.a). Urmează clădirea de la nr. 4, inițial tot cu un etaj, dar supraetajată la sfârșitul secolului al XIX-lea (fig.110.b). O înfățișare anterior avută, ce-i drept sumară, ne-o oferă gravura lui Toth István din anul 1824 (fig.111). A treia clădire pe care o menționăm este casa „Steibel”, de la nr. 55, având parter și etaj (fig.112.a).

Caracteristică stilului baroc transilvănean este și clădirea din strada Bolyai nr. 7 (fig.113.a,b) al cărei parament este aproape neschimbat, în schimb interiorul a fost modificat prin compartimentări și alte amenajări.

Importantă este clădirea situată în piața Trandafirilor nr. 2, cunoscută și sub numele de „Casa Görög”. Este un edificiu impunător, realizat de unul dintre marii comercianți târgumureșeni ai vremii, și nu face parte din categoria caselor nobiliare. Structural clădirea este dispusă pe patru niveluri: subsolul pentru depozitare de produse, parterul pentru spații comerciale și cele două etaje pentru locuință. Subsolul și parterul au fost realizate probabil înainte de anul 1800 (fig.114.a) și aparțin barocului. În anii 1827-1828 clădirea este etajată de către Görög Iosif, lucrările fiind însă finalizate abia în anul 1838 de către văduva acestuia, prin completarea porțiunii dinspre strada Revoluției.²⁸¹ Clădirea este de formă dreptunghiulară, fațada principală desfășurându-se spre piața Trandafirilor (fig.114.b) și cuprinde un număr de 9 axe. Pornind dinspre strada Revoluției, prima axă corespunde spațiului care face legătura cu subsolul și restul încăperilor de la parter, iar pe axa a 7-a este situat portalul arcuit, care se continuă printr-un coridor boltit cilindric și compartimentat cu arce dublouri. Fațada clădirii este împărțită în panouri prin pilaștri din ceramică aplicată, conferind clădirii un aspect neoclasicist. Deasupra cornișei, accentuată și tratată tot în stilul neoclasic, se înalță acoperișul înalt, pe care, în dreptul axei de mijloc, se sprijină un timpan realizat ceva mai târziu. Încăperile subsolului ca și cele ale parterului sunt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații și în dublă curbură. La cele două etaje încăperile sunt tăvănuite.

În această clădire, la 30 iulie 1848, au fost găzduiți Petöfi Sándor, generalul Bem și Egressy Gábor, înainte de a participa la bătălia de la Albești, lângă Sighișoara, unde poetul maghiar și-a pierdut viața. În anul 1884, întru cinsitirea popasului celor trei revoluționari, pe paramentul clădirii, între ferestrele 5-6 ale primului etaj s-a montat o placă de marmură, realizată de sculptorul Jablonski Vincze, cu următorul text:

„Petöfi Sándor
A SZABADSÁG DALNOKA MAROSVÁSÁRHELYT 1849 IULIUS
30-AS EZEN GÖRÖG FÉLE SAROK HÁZ FÖTEN ERKÉLYES
TERMÉBEN Egressy Gáborral együtt Görög Károly és
Ziegler Vilma vendégzerető. Hazi gazdák köre-

*ben megreggelizvélz innét indult Bem József
altábornagy kíséretében a fehéreháza (Segesvár)
melletti csatába, hol 1849 iulius 31-én eltűnt
Itt meg ember volt, innét indult ki a nagy utra,
hogy csillag legyen ő; - fénye örökre ragyog!
Emelte e Kegelet 1884”*

(Petőfi Sándor, cântărețul libertății, în ziua de 30 iulie 1849 la Târgu-Mureș, luând micul dejun în cercul ospitalier al gazdelor Görög Károly și Ziegler Vilma în camera cu balcoane a acestei case împreună cu generalul Bem, în lupta de la Albești lângă Sighișoara, la 31 iulie 1849 a dispărut. Aici încă era om, de aici a pornit la drumul mare, ca el să devină stea, a cărei lumină strălucește întotdeauna! Ridicat cu pietate 1884).

În sfârșit, încheiem descrierea caselor nobiliare și ale orașenilor înstăriți cu o ultimă casă, și anume, cu aceea situată în piața Trandafirilor nr. 58, inițial aparținând de strada Ion Creangă nr. 2, azi făcând parte din complexul Casei de modă. Prin construirea acestui obiectiv în anii 1972-1973, strada Ion Creangă a fost închisă, iar clădirea veche modificată prin recompartimentări, înzidiri, realizarea de noi goluri etc. De aceea, descrierea clădirii o facem pe marginea unui relevu mai vechi (fig.115.a), din anul 1968. În desfășurarea sa, fațada cuprinde patru axe, corespunzătoare golurilor de la parter și etaj și care, de-a lungul timpului a suferit diverse modificări. La sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu deschiderea străzii Ion Creangă spre piața Trandafirilor, prin demolarea unui imobil mai vechi, latura clădirii primește goluri (uși și ferestre), fără alte modificări estetice. De asemenea, prin amenajarea la parter de spații comerciale, fațada principală își pierde forma barocă, singurul element rămas aproape intact fiind acoperișul înalt, cu unghiul pantei frânt. (fig.115.b). Elementele decorative aplicate odată cu amenajarea clădirii ca anexă la Casa de modă, cum ar fi ancadramentele, nu au nimic comun cu aspectul inițial avut.

Clădirea se compune din subsol, parter și etaj. Subsolul este situat pe latura lungă a clădirii, accesul fiind asigurat prin curtea imobilului. La parter, spre piață, sunt două încăperi și coridorul de acces. Inițial camerele aveau numai ferestre și comunicau între ele, dar și cu coridorul de intrare. Odată cu transformarea acestora în spații comerciale, ferestrele au fost înlocuite cu uși și vitrine. Din coridor se pătrunde în restul încăperilor, cele din aripa lungă având intrarea direct din curte. Atât la subsol cât și la parter sunt bolți cilindrice, compartimentate cu arce dublouri. Casa scării este situată între corpul principal și aripa lungă, dinspre strada Ion Creangă și comunică cu coridorul exterior de la etaj, situat spre curte, din care se pătrunde în restul încăperilor. În general, etajul urmărește compoziția parterului cu excepția sălii de onoare, cu dimensiuni de 11,50 x 7,80 m, care, inițial, cuprindea întregul front al clădirii. Ulterior, unele încăperi au fost recompartimentate cu despărțituri de 12-15 cm grosime.

Casa orașeanului de rând este mai simplă. Cu unul sau două niveluri, prin forma și dimensiunea sa, clădirea exprimă starea socială a proprietarului. Pentru că, exista un strat capabil să realizeze o locuință corespunzătoare, din materiale durabile, dar și un altul, mai sărac, capabil să ridice doar case simple, din materiale perisabile. De aceea din rândul acestor categorii de clădiri s-au păstrat doar puține și acestea provenite îndeosebi din secolul al XIX-lea, restul fiind înlocuite prin clădirile ulterior realizate în epoca modernă.

Planul acestor locuințe este mai puțin simplu: fie alungit prin înșiruirea încăperilor, fie în formă de „L”, oricum el fiind determinat și de forma terenului, în cele

mai multe cazuri îngust spre stradă. În cea mai mare a lor parte, clădirile sunt construite cu parter, parter și subsol sau demisol, îndeosebi în cazul situării lor pe terenuri în pantă și, mai rar, case cu parter și etaj. Demisolul, dar și încăperile parterului, situate spre stradă, sunt folosite pentru activități meșteșugărești sau comerciale. Cele mai multe asemenea clădiri se aflau în principalele străzi și piețe ale orașului, în piața Trandafirilor, în continuă dezvoltare, în strada Călărașilor etc.

Pentru a cunoaște mai îndeaproape, ca planimetrie și aspect, ne oprim doar la două asemenea clădiri. O primă clădire este aceea din strada Avram Iancu, nr. 23, cunoscută și sub numele de „Casa lui Avram Iancu”. Aici, în perioada anilor 1847-1848, a locuit Avram Iancu împreună cu Alexandru Papiu Ilarian și Petru Popovici, când practicau avocatura la Tabla Regească din oraș.²⁸² Faptul este amintit printr-o placă de marmură, montată lângă fereastra de mijloc a fațadei principale, cu următorul text:

*„În această casă
a locuit între anii
1847-1848
AVRAM IANCU
luptător dârz și neînfricat
pentru drepturile sociale
și naționale ale poporului
român”*

Fiind amplasată pe un teren în pantă, clădirea este realizată cu demisol și parter, spre stradă având doar parterul (fig.116.a). Fațada principală prezintă un parament împărțit în trei panouri, mărginite prin patru pilaștri cu caneluri, fiecare având capitel cu volute ionice. La distanțe egale, fiecare panou are câte o fereastră dreptunghiulară, ușor arcuită și subliniată de un ancadrament din tencuială ce se termină printr-un bolțar median. Acoperișul este simplu, în patru ape, are învelitoarea din țiglă. Spre stradă, deasupra cornișei, se înalță un timpan arcuit, prevăzut cu o deschidere de formă ovală, cu rol de luminator. Nu excludem posibilitatea ca acest timpan să fi fost realizat ceva mai târziu, către sfârșitul secolului al XIX-lea. De fapt lipsa unor cercetări prin sondaje la clădire îngreunează stabilirea cu certitudine a timpului realizării clădirii, existând prezumții că anterior anului 1848 ar fi existat doar o parte din actuala clădire.

Planul clădirii este simplu (fig.116.b), zidăria parterului urmărind-o pe aceea a demisolului. Inițial, parterul forma o înșiruire de încăperi, dar pe parcurs unele au fost compartimentate. De asemenea, în prima parte a secolului al XX-lea, se realizează adăugirea din curte, cu scop de hol-antreu.

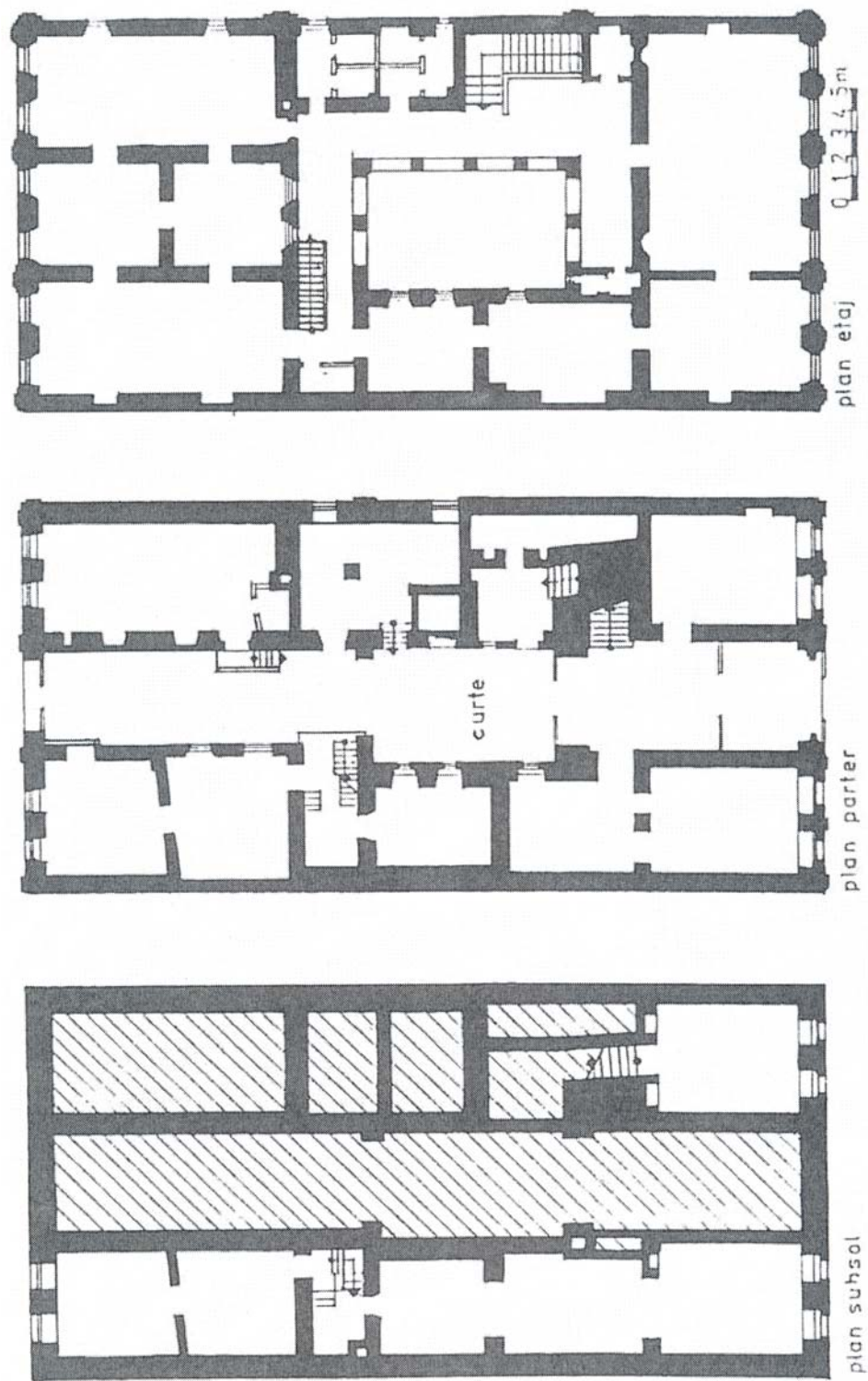

Fig. 101. Casa Toldalagi, plan nivele.

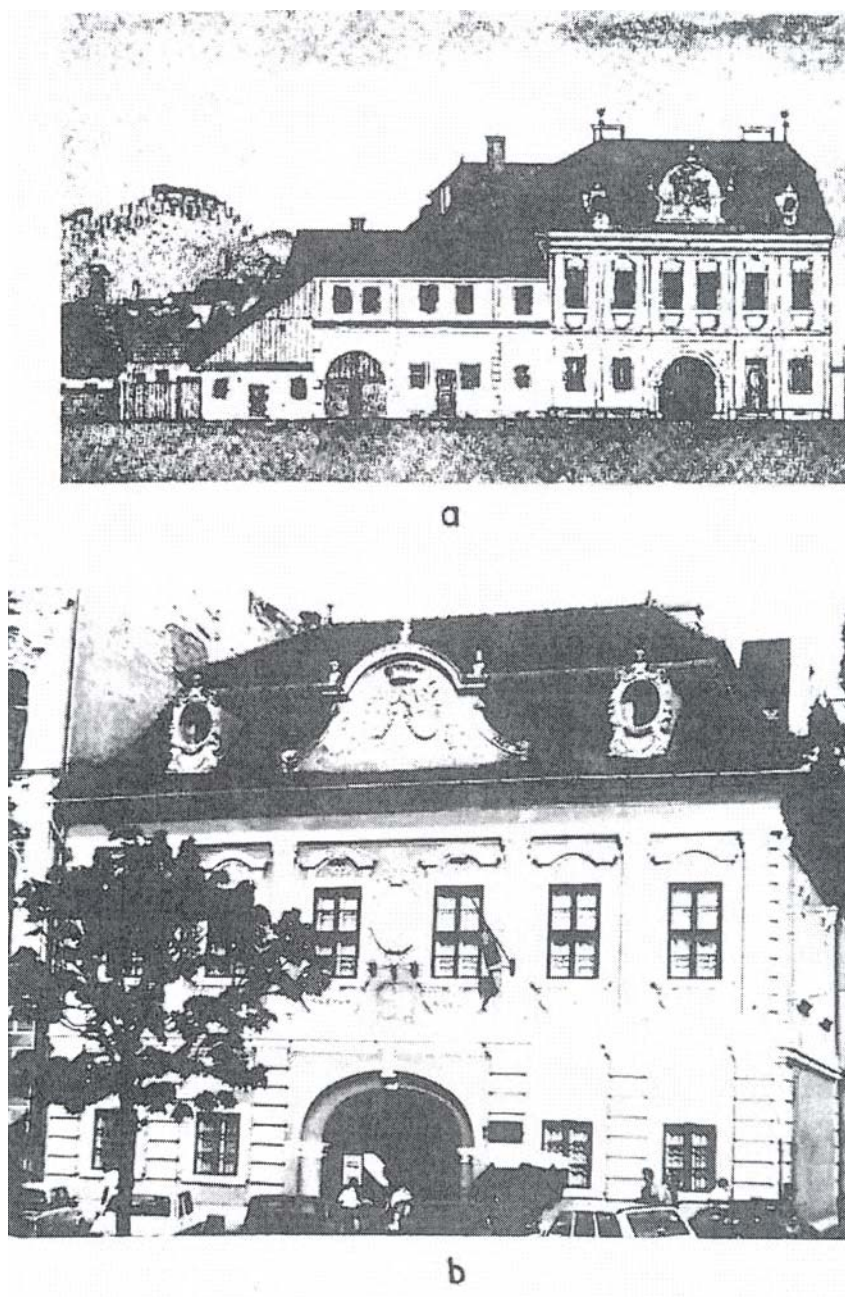

Fig. 102. Casa Toldalagi. a – Aspect după desenul lui Toth Ștefan din anul 1821. Alături se află vechea clădire de la nr. 12, probabil realizată în jurul anului 1700 și demolată în anii 1905-1908, în vederea construirii actualei clădiri; b – Starea actuală.

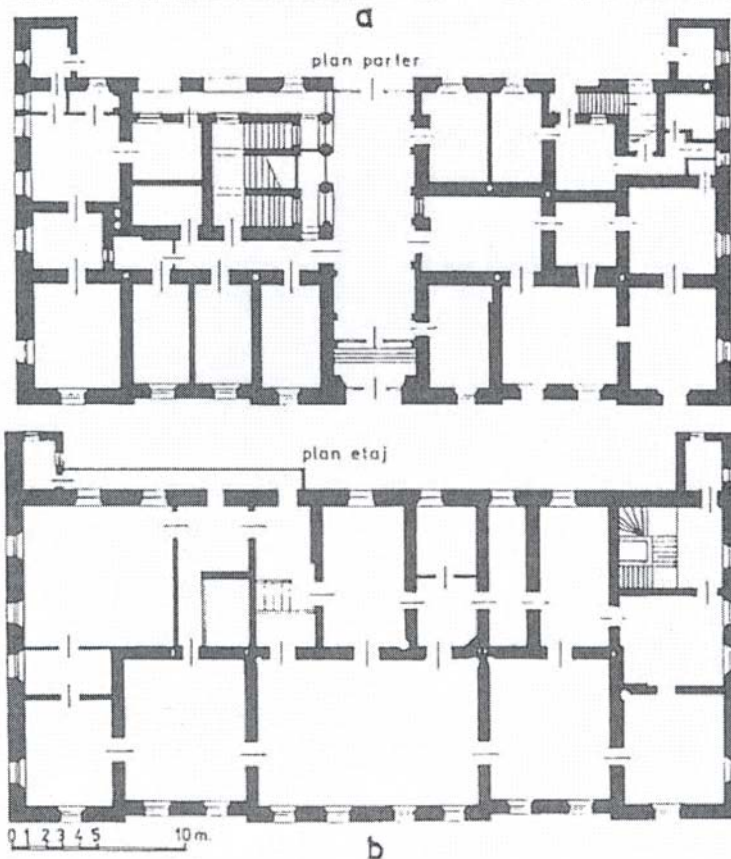

Fig. 103. Casa Kendeffi. a – Fațada principală după Orbán Balázs;
b – Plan parter și etaj.

Fig. 104. Casa Kendeffi, starea actuală

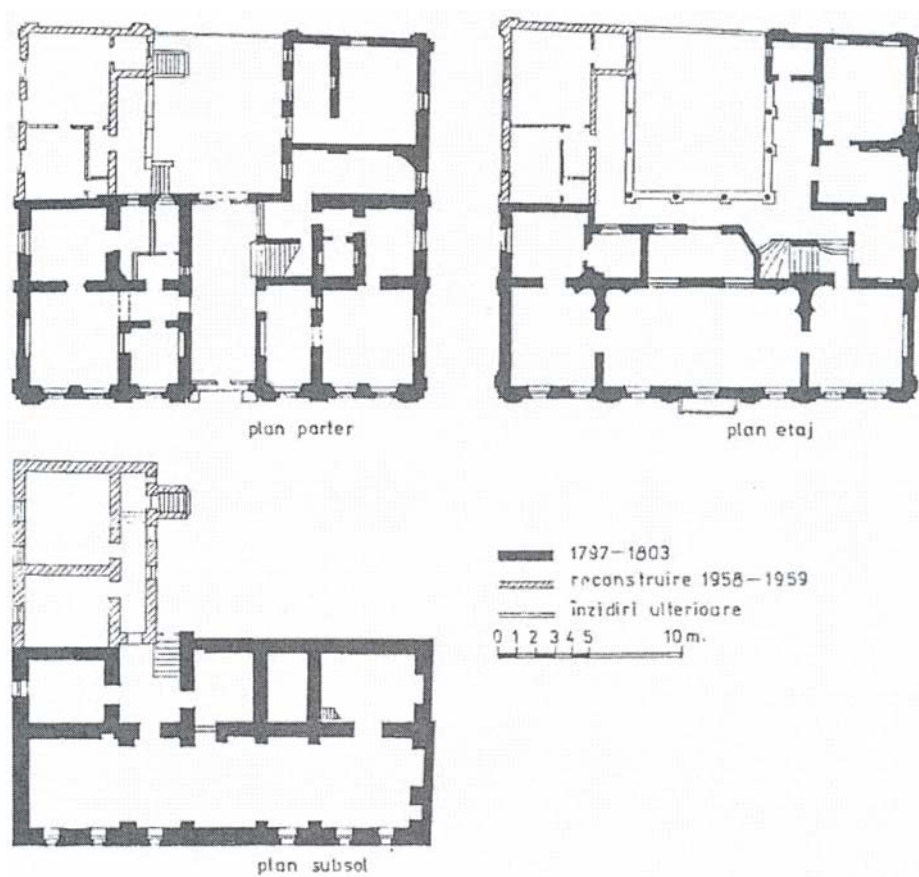
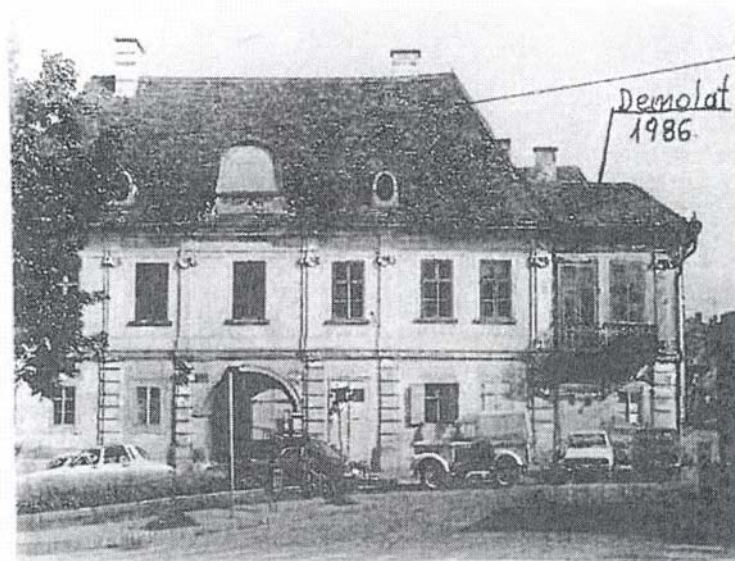

Fig. 105. Casa Teleki Domokos., plan nivele.

a

b

Fig. 106. Casa Teleki Domokos. a – Aspect general;
b – fațada principală anterior restaurării din anul 1959.

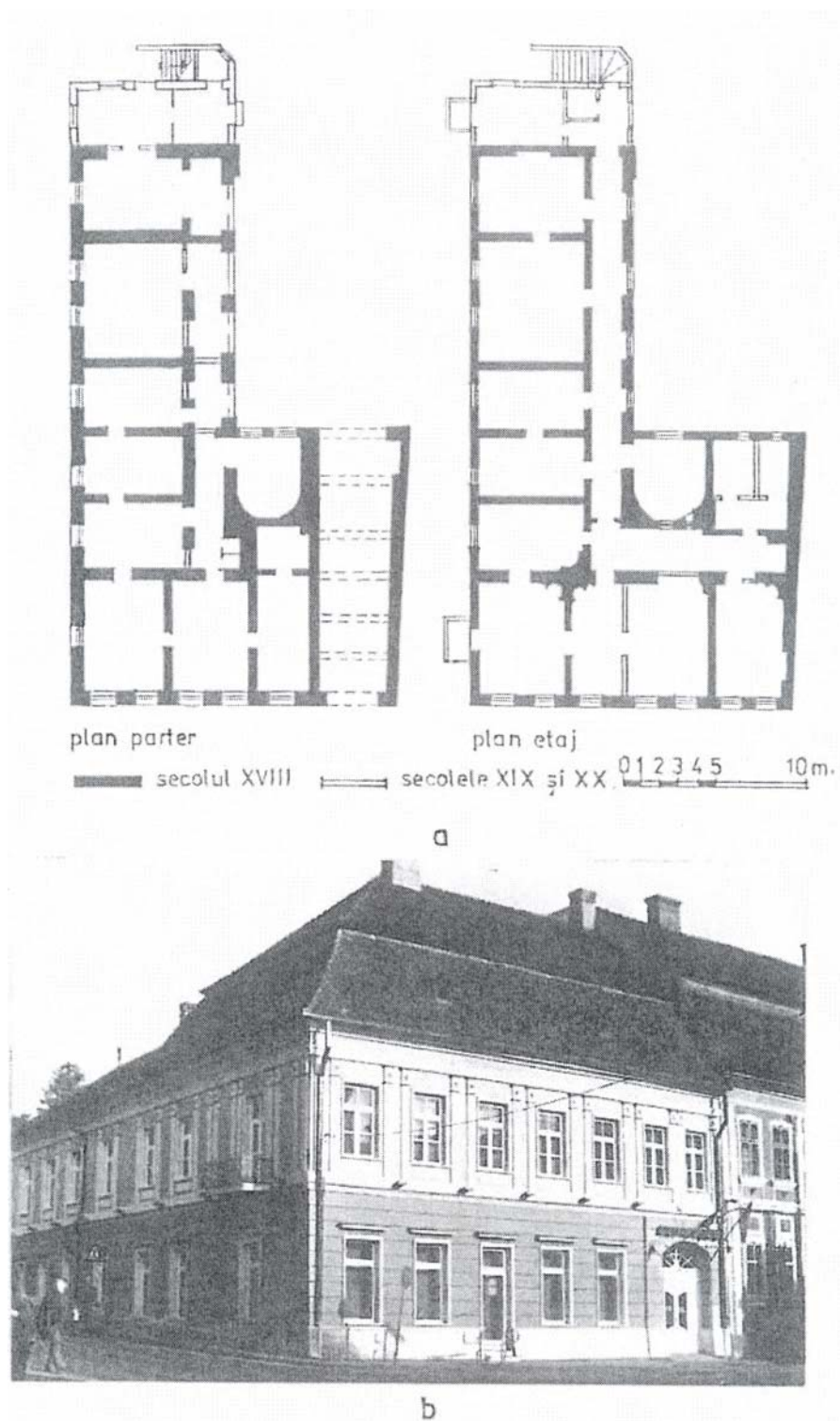

Fig. 107. Casa Haller. a – Plan nivele; b – Aspect general.

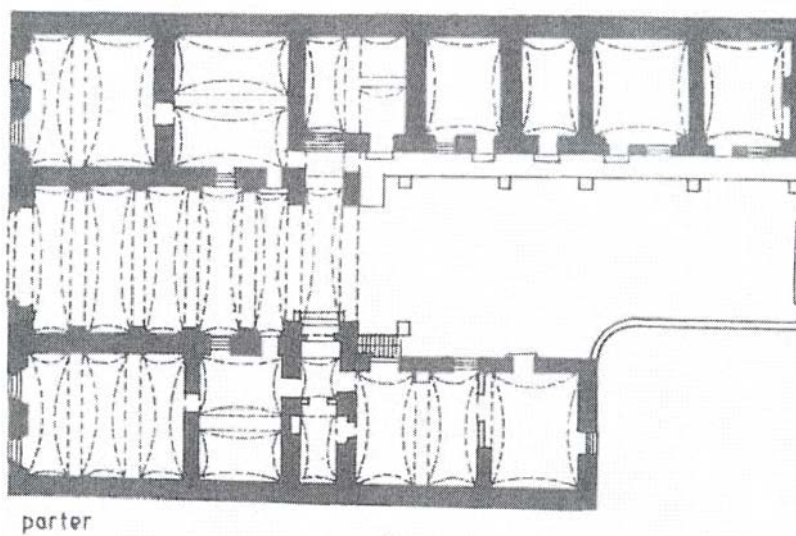

Fig. 108. Casa Kemény din strada Mihai Kogălniceanu nr. 16.
a – Plan parter; b – Aspect general.

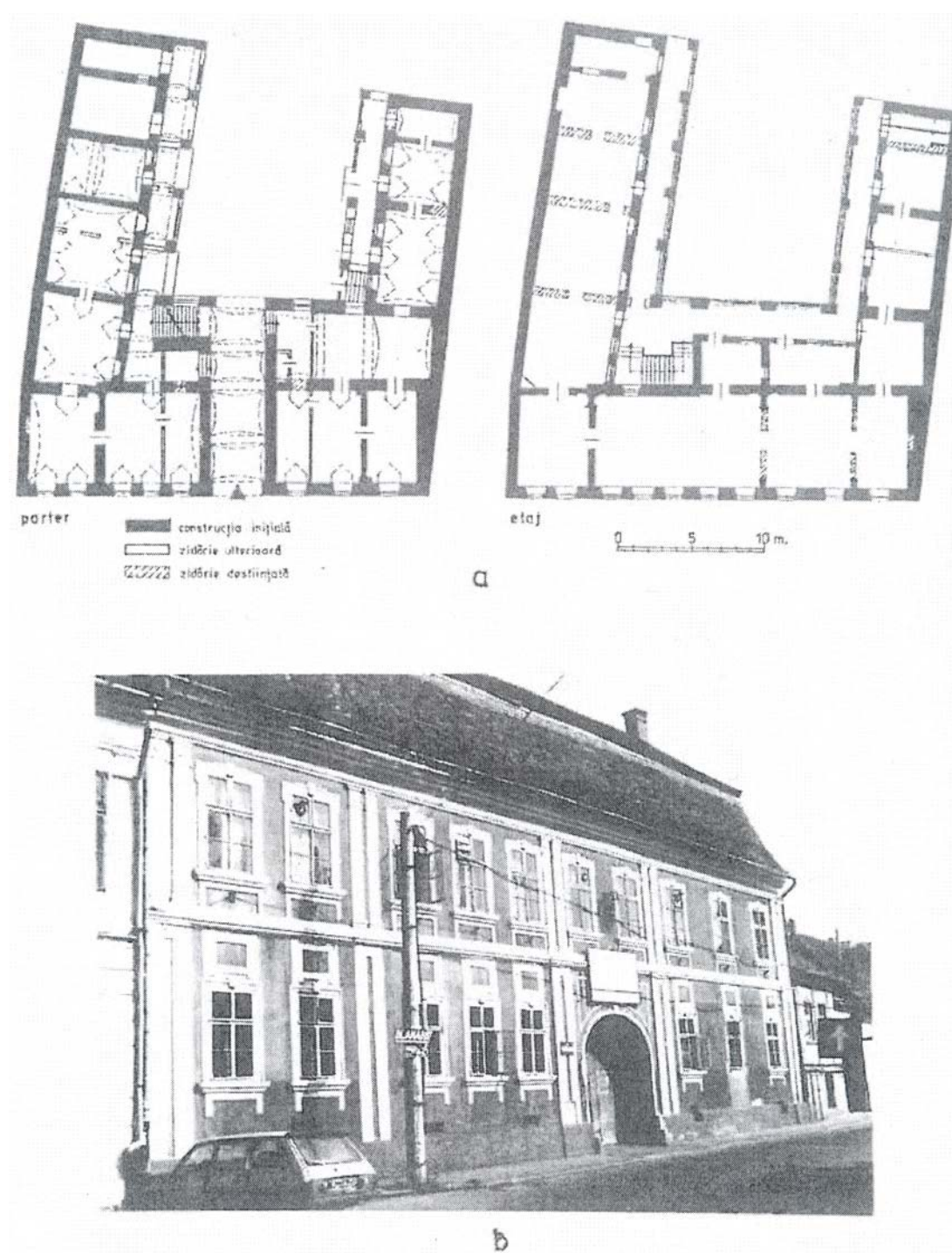

Fig. 109. Casa Bornemisza din strada Târgului nr. 1.
a – Plan nivele; b – Aspect general.

a

b

Fig. 110. Casele nr. 3 și nr. 4 din Piața Trandafirilor, starea actuală.
a – Casa nr. 3; b – Casa nr. 4.

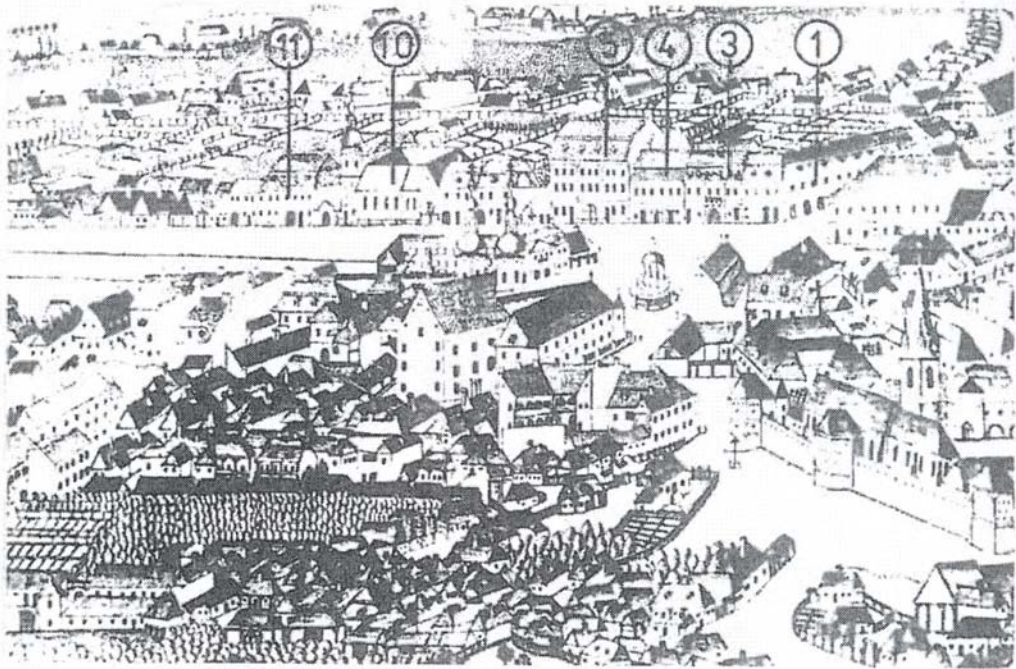

Fig. 111. Casele nr. 3 și 4 din Piața Trandafirilor.

Situația înainte de etajarea lor, gupă gravura lui Toth Ștefan din anul 1824. Sunt reprezentate: Clădirea de la nr. 5 „Apollo”, Biserica franciscană de la nr. 10, Casa Toldalagi de la nr. 11 și casa cu arcade situată în strada Călărașilor nr. 1.

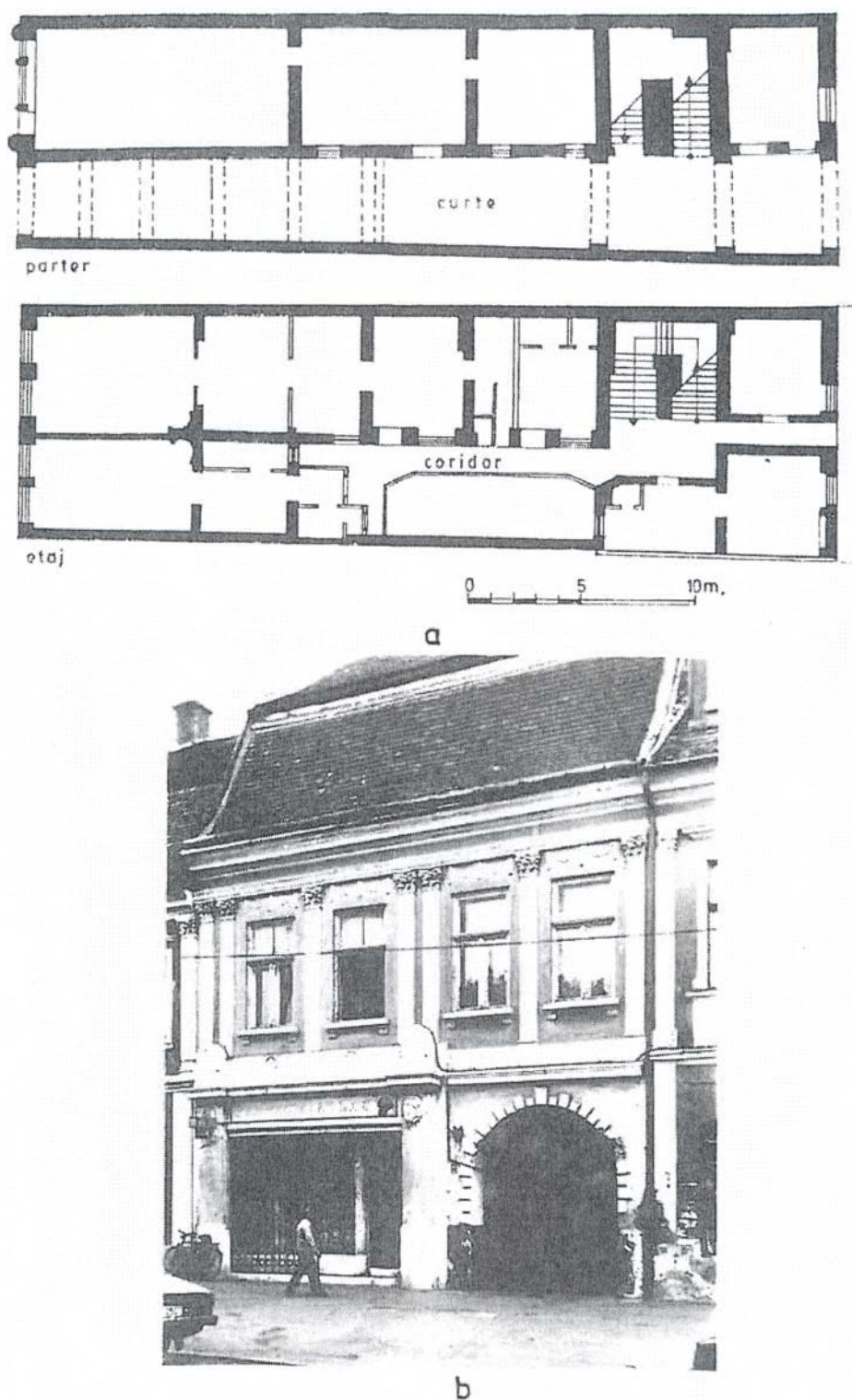

Fig. 112. Casa din Piața Trandafirilor nr. 55 (Casa Steibel).
a – Plan nivele; b – Starea actuală.

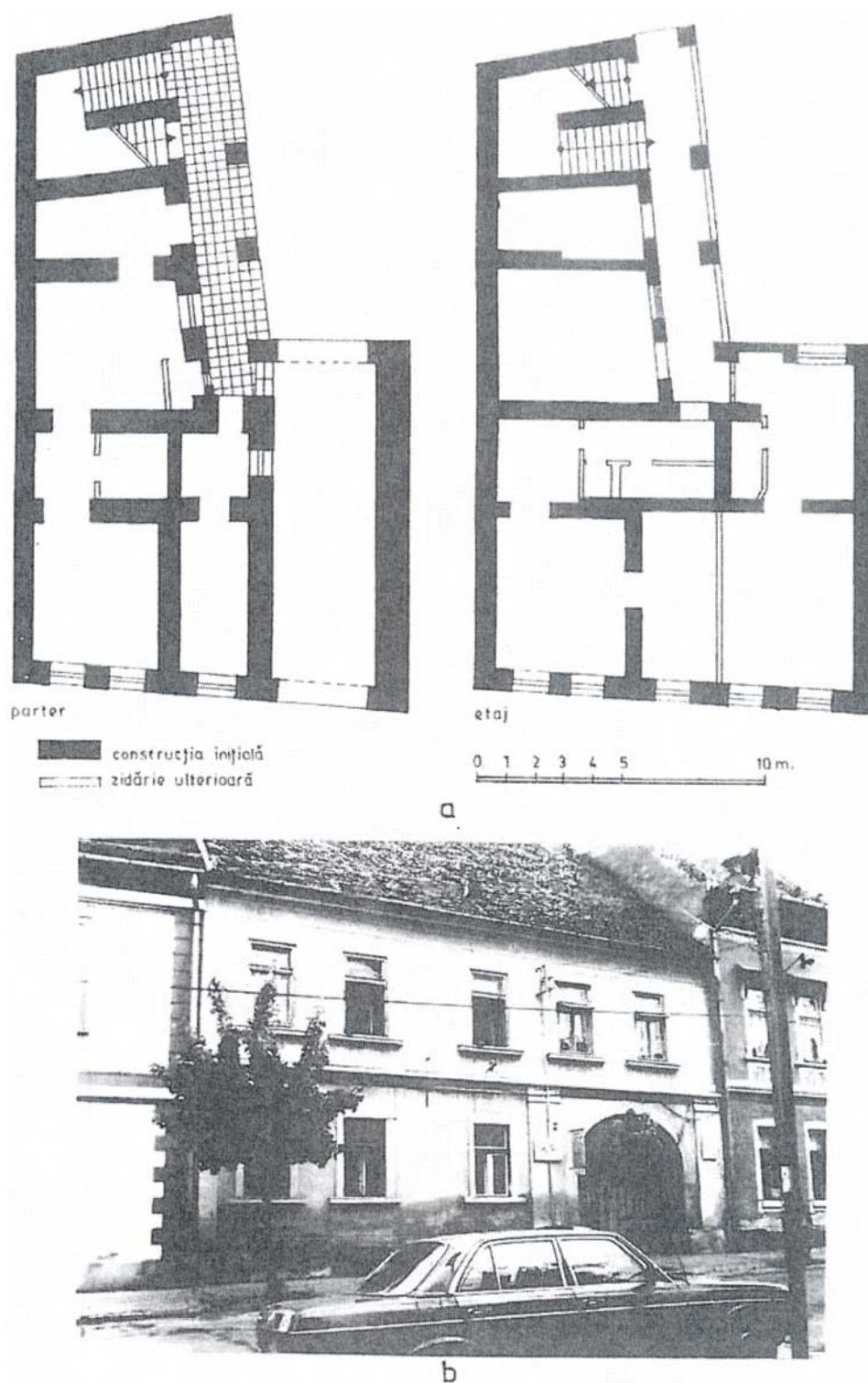

Fig. 113. Casa din str. Bolyai nr. 7.
a – Plan nivele; b – Starea actuală.

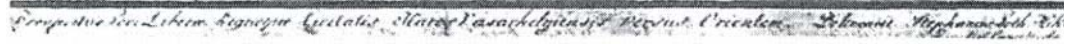

Fig. 114. Casa Görög. a – Imagine după desenul lui Toth Ștefan.
A – Clădirea înainte de etajarea din 1827-1827, B – Biserica din Cetate, C – Biserica
iezuitorilor, D – Casa Francisc Nagy Szabó, E – Fântâna lui Bodor Péter;
b – Starea actuală.

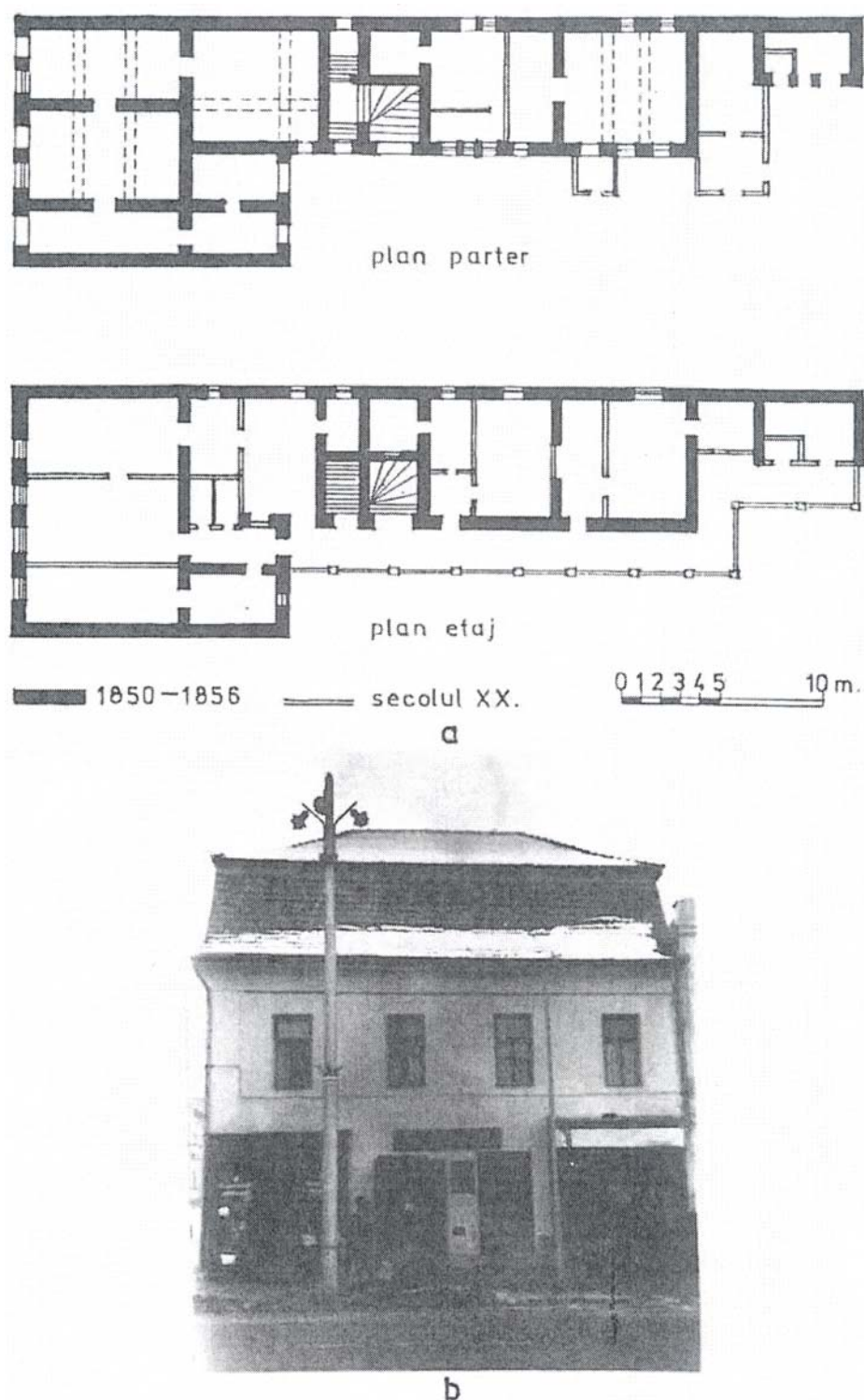
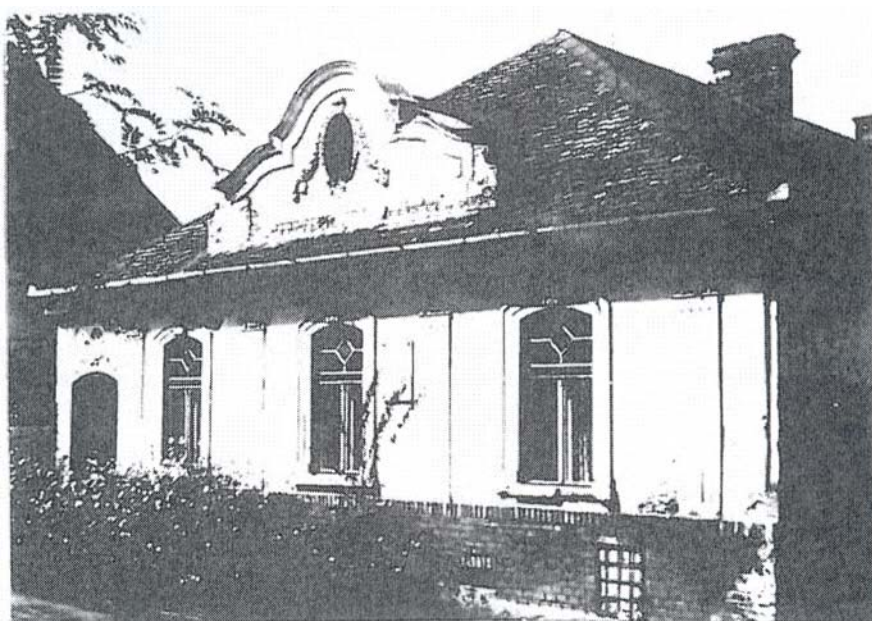
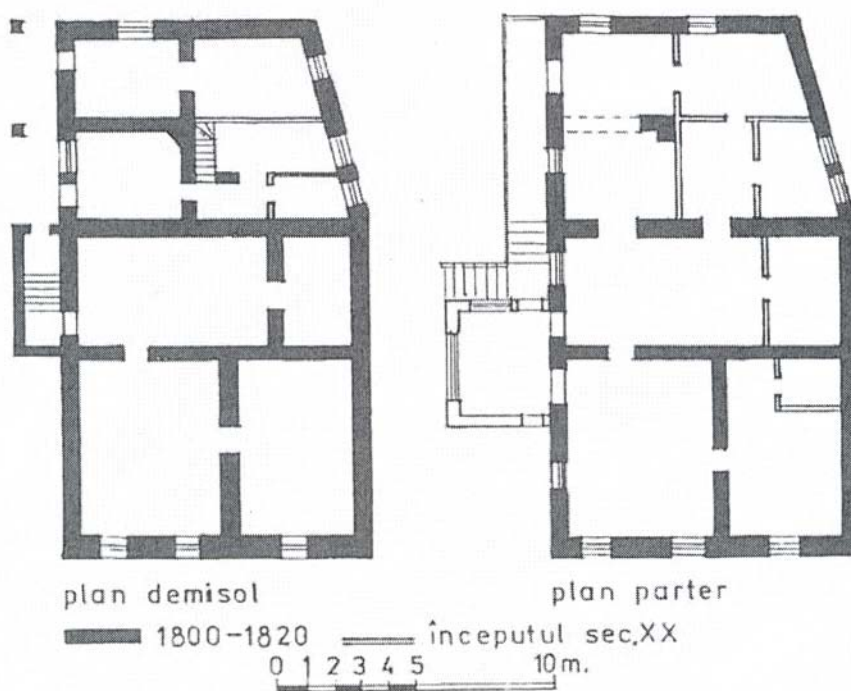

Fig. 115. Casa din Piața Trandafirilor nr. 58.
a – Plan nivele; b – fațada principală înainte de modificările din anul 1973.

a

b

Fig. 116. Casa din strada Avram Iancu nr. 23.
a – Aspect actual; b – Plan nivele.

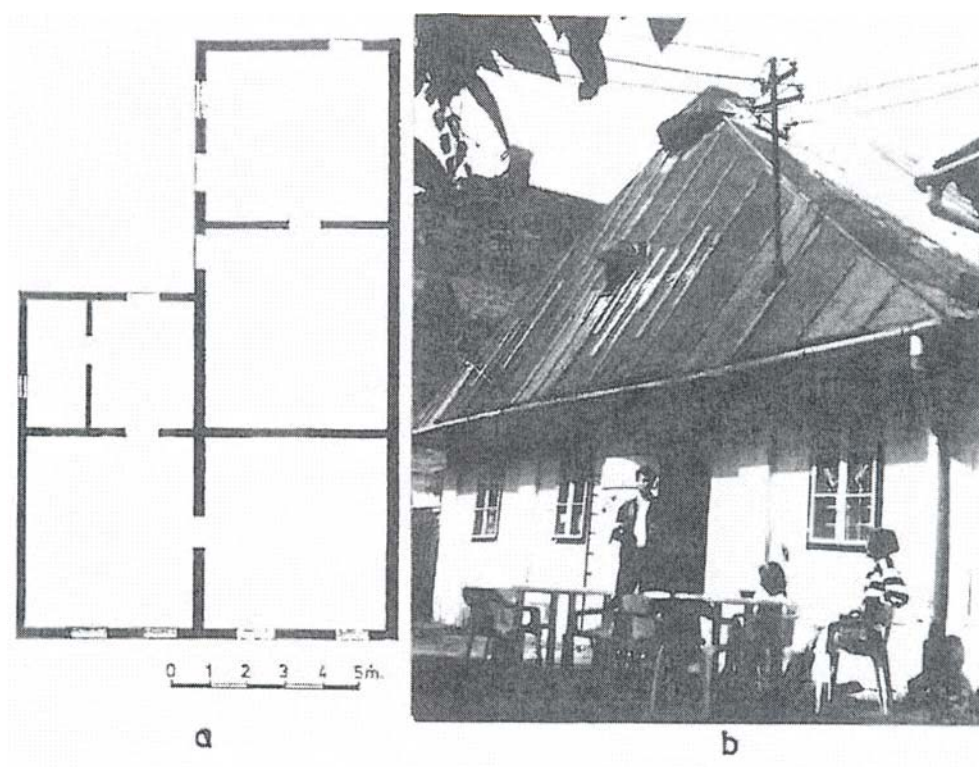

Fig. 117. Casa din strada Mihai Viteazul nr. 3.
a – Plan parter; b – Aspect actual.

Fig. 118. Casa din strada Târgului nr. 8, aspect actual.

Următoarea clădire la care ne referim este situată în strada Mihai Viteazul nr. 3, cunoscută de vechii localnici și sub numele de „Súrolt Gradics”. A fost realizată probabil în ultima parte a secolului al XVIII-lea, fiind printre vechile clădiri de locuit din oraș păstrată aproape nemodificată ca formă, dar și ca elemente de construcție. Fațada principală este simplă (fig.117.b), ea fiind împărțită în trei panouri prin lesene verticale, singurul accent formându-l ferestrele. Cea situată pe axa a treia a fost înlocuită cu o ușă, ca urmare a destinării camerei din față ca spațiu comercial. Acoperișul, în patru ape, are învelitoarea din șindrilă și prezintă o vizibilă dezaxare față de axul central al clădirii, ca urmare a primirii în plan, într-o perioadă destul de timpurie, a formei de ”L”. Planul clădirii este simplu, spre stradă având două încăperi care comunică între ele, fiecare corespunzându-i câte două ferestre. Restul încăperilor se desfășoară în interiorul curții, pe parcurs unele suferind modificări funcționale (fig.117.a).

Asemenea clădiri existau în mai toate străzile orașului vechi, dar și al celui nou, unele fiindu-ne cunoscute doar din imaginile vechi, de arhivă. Chiar dacă unele s-au păstrat, majoritatea clădirilor ridicate până către mijlocul secolului al XIX-lea au fost transformate, modificate, în mai multe rânduri, astfel încât ele nu mai oferă nici un interes din punct de vedere al cunoașterii stilului în care au fost realizate sau al structurii funcționale. Câteva clădiri conservate corespunzător se mai întâlnesc în unele străzi ale orașului, ca cele din străzile Strâmbă, Izvorului, Fântânei, Târgului, Avram Iancu, Poștei etc., din care înfățișăm doar pe aceea din strada Târgului nr. 8, realizată probabil în anul 1780, al cărei aspect s-a păstrat aproape nealterat (fig. 118).

Note.

1. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 65/1709.
2. *Ibidem*, nr. 70/1716.
3. Acsádi I., *op.cit.*, p. 487.
4. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 75/1733.
5. *Ibidem*, nr. 77/1735.
6. *Ibidem*, nr. 82/1742, 83/1743.
7. *ANDJ Mureș, Conscriptii*, nr. 1/1750. Dintr-o eroare de calcul în centralizatorul conscripției apar 612 familii.
8. *ANDJ Mureș, Col hărți*, nr. 461, planșa 11.
9. Întrucât originalul se află la Ministerul de Război din Viena, am apelat la fotocopia aflată la Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș din Târgu-Mureș, al cărei text, din nefericire, este mai puțin lizibil.
10. Madarász A., *op.cit.*, p. 45.
11. *Arh.bis.ref.*, nr.1211/1827
12. *ANDJ Mureș, Constitutio*, filele 8-10, în capitolul: *Clasificatio Domorum Civilium ad proportionandam Agrorum Commum Subdivilionem instituta*. Datorită unor grave abuzuri și greșeli în administrarea orașului, în anul 1764, s-a instituit o comisie gubernială care, în final, a dispus îndeplinirea a numeroase sarcini, de ordin urban, edilitar, sanitar, gospodăresc etc., clar repartizate pentru fiecare responsabil al urbei, de la jude până la responsabilii de străzi.
13. *Ibidem*, filele 12-17.
14. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 106/1778.
15. Orbán I., *op.cit.*, p. 94.
16. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 10/1785.

17. *ANDJ Mureș, Conscriptii*, nr. 12/4786.
18. *Ibidem*, mapa I-VIII (*Conscriptio civitatus Maros Vásárhelly*).
19. *Ibidem*, nr. 1/1786.
20. *Ibidem*.
21. L. Moldovan, *Instrucțiunile în limba română date în anul 1785 pentru înregistrarea (conscriptia) populației din Transilvania*, în *Din istoria statisticii românești*, București, 1969, p. 202.
22. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 117/1790.
23. *Statusztikai adatok a XVIII század Erdélyből* (Date statistice transilvănene de la sfârșitul secolului al XVIII-lea), în *T.S.Közl*, 1958, an II, nr. 1-2, p. 101.
24. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 126/1800.
25. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 477/E/1800.
26. *Ibidem*, nr. 196/c/1783.
27. Mihail Popescu, *Orașe și cetăți din Transilvania*, București, 1943, p. 43.
28. Borbely Andor, *Erdély városok képeskönyve 1736-ból* (Carte ilustrată a orașelor transilvănene), *ErdMúz*, vol.38, fasc.II, 1943, p. 203-204, planșa nr. 16.
29. *Építészeti* (Arhitectura), 1941, I, caiet 1, p. 26-28.
30. Considerată ca cea mai importantă casă cu parter, a fost construită în timpul împărătesei Maria Tereza (1773), de către Makarias Walles György. Pentru scurt timp, clădirea adăpostește călugării iezuiți de curând veniți în oraș, iar la 11 iulie 1773, aici, este găzduit Împăratul Iosif al II-lea. În anul 1813, clădirea este cumpărată de contele Teleki Iosif, apoi de reformati, aici funcționând internatul Bethlen Kata. În Kiss P., *op.cit.*, p. 55-56, 76; Benkő K., *Marosvásárhely*, p.25, 89-90.
31. *Teleki-Téka* (Biblioteca Teleki), în Fodor, I., *Kronikás füzet*, 1938, p. 29.
32. *Borosnyai Lukáts János százéves vásárfiaja a szentmártonnapi sokadalomra. 1837-1937*. (Cadoul de un secol al lui Borosnyai Lukáts János la bălciul de Sântmartin. 1837-1937), în Fodor, I., *Kronikás füzet*, 1937, nr. 4, p. 12.
33. Makkai László., *Erdély városok* (Orașe transilvănene), Budapest, 1940, planșa nr. 15.
34. Orbán B., *op.cit.*, p. 152.
35. Makkai L., *op.cit.*, planșele nr. 17, 18 și 19.
36. Hunfalvy, János, *Magyarország és Erdély képekben* (Ungaria și Transilvania în ilustrații), I-III, Darmstadt, 1964.
37. "Conscriptio Civium Contribuentium Libera Regiaeque Civitatis Wásárhelly, pro anni Militari 1734", în *MSKö*, 1896, p. 276.
38. Traian Popa, *op.cit.*, p. 314. *Arh.Ungariei*, Gubernium Transylvanicum (în Politicis, F 37 Praesidialia, *Statistik betreffende Präsidiat-Akten*, fasc. 400.
39. *Clasificatio taxae Civicae, Mercatorum Opificum et Oridinarioum Civium inclusus Magnatibus incorporatum pro Anno Militari 1812-1814*, în *Arhiva istorică a Academiei din România*, Mss.
40. "1804-dik Esztendőben. Nagy Péntekre viradólag olyan nagy ár-víz az egész helységet el lepte, Gátokban Malomkban, megbecsülhetetlen károkat okozott. Illyent a Nagy Atyaink ha értek, în Molnar Gábor, *Petri Nagy György krónikája* (Cronica lui Petru Nagy György), în *Maros-Vásárhely* (Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1911, nr.2, p. 17.
41. *Akik száz évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kultúralis életében 1800-1845*, în Fodor, I., *Kronikás füzet*, I, 1939, p. 4; Molnár G., *op.cit.*, p. 17.
42. În însemnările sale din 10 august 1822, Borosnyai Lukáts László, senator al orașului și curator șef al Parohiei reformate, menționa: „1821-ben június 24 és 25-ik napjain a Maros vize annyira a megáradott, hogy házakat, marhákat és embereket seprött el az árvíz a Maros mentiben? Itten Mvásárhelyen a második nagy és költséges új hidat a reá todult tutajokkal együtt elvitte... azon házak oldalaival szemben a Rózsa utcából éltaljáró Új utcán úgy jött át a szentkirály utcába a víz hogy tutajokkal jártak és költözködtek

- keresztül mind abiliról felfelé e szenkirály utca felsőbb részében... s egész nyáron mind az építéssel, foltozgatással és javaik s gabonáik szárazgatásával nyomorogtak”, în Imreh Sándor, *Mit-tetek régi hitfeleink a Marosvásárhely várbeli Ref. Torony gombjába a XVIII. Században?*, Târgu-Mureș, 1885, p.10-11.
43. Erd.Múz, 1902, p. 275.
 44. Orbán B., *op.cit.*, p. 115; „1704. január 3-án: A szokott hetivásár napján Meggyesfalva erdeiből egy sereg kuruc véletlen lepte meg M Vásárheyt, ... Város utcáin kivont karddal alá s feleznén, az több helyen meggyújtván lángba boriták, a jésuitál épületeivel együtt”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p.80.
 45. “1783-ban die 7-a Aprilis délután mintegy három óra tájban á Szent Király Uttzában nagy tüzzel 12 Ház és két Venitze elégnek, véghetetlen nagy szél fuvás vala, sok kár esék akkor”, Fodor I., *Kronikás füz*, II, nr. 10, 1937, p. 19; Molnár G., *op.cit.*, p. 16.
 46. Fodor I., *Kronikás füz*, p. 21.
 47. “Az égések eltávoztathatásokra bizonyos rendelések tétetnek” Benkő K., *Marosvásárhely*, p.83.
 48. *ANDJ Mureș, Constitutio*, filele 52-53, 81; *ANDJ Mureș, Protocoale și registre*, nr.2.
 49. Orbán, B., *op.cit.*, p. 146; *Arh. Ungariei*, K 150, Belügyminisztérium levéltára (Arhiva Ministerului de Interne), 1877-V-12, fasc.625.
 50. *ANDJ Mureș, Constitutio*, fila 54.
 51. Spielmann József, ., *Restituiri istorico-medical*, București, Ed. Kriterion, 1980, p. 378.
 52. “a’ jól redelt városokban a’ vargákat, timárókat, szótsöket, mosókat, es más-féle büszhödt müvel bánó méster – emberek – is, mindenütt’ a’ városon kívül folyó vizek és patakok melle szokók tsapni”... “hogya a’ nagy népes, füstös városokban, minden esztendőben többen halnakmeg, mint születnek; a’ falukon ellenben többen születnek, mint sem meghalnak.”, Mátyus István, *Ó és Uj Diatetica* (Dietetica veche și nouă), Cluj, I, 1787, p. 246.
 53. Alexandru Lenghel, *Ciuma din Cluj 1738/39*, în *Clujul medical*, nr. 4, 1 aprilie 1931, p. 17-24.
 54. “Akik száz évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kultúrális életében. 1800-1845, în Fodor I., *Kronikás füz*, caietul I, 1939, p. 10.
 55. Bodor Péter a székelj ezermester, (Bodor Péter meşterul secuî universal), în Fodor I., *Kronikás füz*, 1935, nr. 9-10, p. 4.
 56. „1801. június 5-én. A piac és utcák kiküvezésere Mettenzéferekre lévén szüksége a közonségnek, fogadtak Magyarországból valókat hatot, naponta külön mindeniknek fizetendő 48 válto krajcár bér mellett”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p.92.
 57. „Július 26-án. Az utcákon a házak eleje kikövezése rendeltetvén a felsőbbségtől, ez a Sz. Király nevet viselőben elkezdett, tovább halad hatásáról e munkának a tanács gondoskodott.” *Ibidem*, p.93,
 58. *Ibidem*; *ANDJ Mureș, Protocoale și registre*, nr.4
 59. “Még mai is vannak öregjeink, akik élénken emlékeznek vissza arra az időre, midőn néhai Csiki Márton két bivalat csupán a célra tartott mindig, hogy a város közepén lévő Sáros – utcában elterülő feneketlen sártengerbe süllyedő szekerekett mérsékelt díjért vontassa ki”, în Orbán, I., *op.cit.*, p. 97.
 60. „Április 29-én,...Jelentvén, hogy a piacu szökőkút vonala meghibázott, kőkádja is nagyon megromlott, szükségelne egy kőfaragót és vízvezetőt, kiknel azoknak igazítások iránt egyezkedni kellene, ami és az, hogy kövei beljebb ásassanak, vasrostéllyal erősittesenek, a tanácstól elhatározódik”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p.94.
 61. „1820.augusztus 26-án, ... addig mig Bodor Péter itt lenne, jó volna valami zeneeszközt készítettetni vele”, *Ibidem*, p. 99.
 62. După unii autori, Bodor Péter s-a născut în anul 1788, însă istoricul Benkő Károly menționează anul 1778 și că s-a născut în satul Sângeorgiu de Pădure. După ce termină studiile tehnice la Viena, în anul 1916, se întoarce acasă și se stabilește la Târgu-Mureș.

- Aici, dar și în alte localități, realizează o serie de lucrări tehnice, între care podul peste râul Mureș și fântâna cântătoare.
63. Fodor I., *Kornikás füz*, I, 1939, p. 10.
 64. *Ibidem*, 1936, nr. 9-10, p. 6.
 65. *Ibidem*, p. 8
 66. *Ibidem*, p. 6, 11 și 1939, p. 10; Benkő K., *Marosvásárhely*, p.100.
 67. Bunicul acestuia, Houchard Iosif, în anul 1685, se afla la Nantes în Franța. A avut doi fii: Ioan și Isac, ultimul, aproximativ în anul 1760 era student la Göttingen. La îndemnul lui Teleki Iosif se stabilește la Târgu-Mureș, unde este profesor de franceză și germană la Colegiul Reformat. Fiul său, Iosif, născut la Târgu-Mureș, este cel care realizează parcul. Moare în anul 1841.
 68. "hogy á város malma alatt levő helyet", în *Elba-sziget és létesítője József* (Insula Elba și ctitorul ei: Houchars Iosif), în Fodor I., *Kronikás füz*, 1937, nr. 8, p. 11.
 69. *ANDJ Mureș, Bias*, nr. 220/1815.
 70. Fodor I., *Kronikás füz*, 1937, nr. 8, p. 12; *Arh.Ungariei, Gubernium Transylvanicum* (in Politicis), F 46, Ügyiratok (Acte), nr. 12113/1830
 71. *Ibidem*, 1939, p. 10-11; „1831. január 24-én. Mérnök Sófalvi József úr beadja azon tervit rajzban, mi módon lehetne a város alsó részit a vizár rohamaitól töltéssel bátorságositani, a tanács erre azt határozta, hogy a Fő Kormány székhöz terjeszthetés végett adjy be, felmerrvén egy darabban az egész töltés kimutatását az erre teendő kotelesség megengedhetésiért”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p. 103,105.
 72. Potrivit unui act de concesiune al acestui braț al Mureșului (cunoscut și ca Brațul Morii), de către Parohia reformată din oraș, nr. 3243 din 26 iunie 1908, aflat în arhiva Primăriei municipiului Târgu-Mureș, dosar *Cauza Biserica reformată*, nr. 55/1940, vol. II, p. 18-19.
 73. "Ez á malom építettett a' Marus Vásárhelyi Reformáta Eklésiától Isten Ditsőségét szerető bizonyos számú emberek költségével a' végre, hogy jövedelmébül azon Ekklesia két Prédikátorának Bor, Buza, Pénzbeni fizetések és a' Kántoré is kitellyék...", *Arh.bis.ref*, nr. 165/1706. O copie a acestui document și traducerea, autentificate în anul 1928, se află în posesia autorului.
 74. Ioana Cristache-Panait, *Arhitectura de lemn din Transilvania. I. Județele Alba, Mureș și Harghita*, București, Ed. Museion, 1993 , p. 9. (În continuare: Ioana Cristache-Panait, *Arhitectura de lemn*).
 75. "Az templom előtt való felvonó kis hidnak az csigáit csináltattam", "Az templom előtt való grádicsot... ujjólag csinálták", *Arh.bis.ref.*, nr. 176/1711.
 76. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 182/1768.
 77. Legat de istoricul spitalului a se vedea lucrarea lui Halász Boriska, *Din istoria spitalului din Târgu Mureș*, în *Rev.Med.*, III, nr. 1, ianuarie-februarie, 1957, p. 88-93.
 78. Szotyori József s-a născut în anul 1767 la Aiud, unde urmează școala elementară și cursurile liceale. Urmează studiile universitare la Viena, unde la 11 noiembrie 1800 obține diploma de absolvire. Imediat se stabilește la Târgu-Mureș, unde desfășoară o activitate medicală deosebită, între care vaccinări antivariolice, printre primele aplicate în Transilvania. Publică diverse lucrări medicale, iar în ultimul an al vieții și istoricul spitalului din Târgu-Mureș. Moare la 30 octombrie 1833, la Târgu-Mureș, în vârstă de 67 ani.
 79. „December 10-én, ... hogy az e városon épíetni határozott ispotály épületére százezer téglát, száz szekár fővenyet, száz véka meszet, a munkára száz kőműves legényeket, száz öl kolcsoknak való cserefát, tizezer levél cserepet, a majorsági pénztáárból kifizetendőket adjanak”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p. 94.
 80. Szotyori I., *A marosvásárhelyi orsz. Gyógyintézet eredetének és felállításának rövid igaz történetirása* (Istoricul scurt și adevărat al originii și înființării spitalului civil public din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1883, p. 23.

81. *Ibidem*. p. 32. Darea de seamă din anul 1830 mai menționa că din cei 255 bolnavi, 13 au decedat, 230 au fost vindecați, iar în anul 1831 au rămas în spital 12 bolnavi.
82. „1819. január 20-án. Várnagy Vositz jelenti, hogy a vár mellett 25 öl távolan belől építeni nem szabad, udvari rendelet szerint”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p.99.
83. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 176/1736.
84. Fodor I., *Kronikás füzet*, 1940, seria IV, nr. 10, p. 13.
85. *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 39/1755.
86. *Ibidem*, nr. 391/1755.
87. I. Spielman, Carolina Lázár Szini, I. Orbán, *Contribuții la istoricul farmaciilor din Târgu Mureș. I. Prima farmacie din orașul Târgu-Mureș*, în *Rev.Med.* 1969, an XV, nr. 3, p. 369. După demolarea Primăriei din incinta cetății, din anul 1740, aceasta funcționa într-o clădire din zona Pieții mici, fiind o casă din piatră cu etaj. În anul 1770 se construiește Primăria, pe actualul amplasament al Catedralei Ortodoxe, clădire care datorită degradării sale rapide este demolată în anul 1849. Primăria din piața Trandafirilor nr. 56, cunoscută ca “Vechea primărie”, este construită doar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fiind terminată în anul 1856.
88. “... casa lui József Sárosi – situată în strada Sâncraului, între casa lui Soós Gheorghe și Soós Francisc Borbély – a fost vândută de proprietarul ei, Moldvai Csát Vasile, farmacistului Maucksch, la data de 18 martie 1769”, *ANDJ Mureș, Acta politica*, nr. 1723/1772.
89. *ANDJ Mureș, Constitutio*, filele 52-53.
90. *Ibidem*, fila 50.
91. Benkő Samu, *Permanență și devenire*. Studii de istoria culturii, București, 1984 , p. 80-81.
92. Benkő Margareta, *Probleme urbanistice ale orașului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *SCIA, Cluj*, tom.14, 1967, nr.2, p. 237.
93. Maria Mirel, *Contribuții privind dezvoltarea urbanistică a orașului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX*, în *ActaMN, XII*, 1975, p. 307. Măsura este luată de Guberniu la 25 mai 1807, prin Ordinul nr. 4213. *ANDJ Cluj, Protocollum Electae Centumviratis Communitatis*, 1830, nr. 65.
94. Biró József, *A Gernyeszegi Teleki-kástély* (Castelul Teleki din Gornești), Budapest, 1938., p. 34. (În continuare: Biró J., *Gernyeszegi*).
95. Biró József., *Erdély művészete* (Arta Transilvaniei), Budapest, 1941, p. 71. (În continuare: Biró J., *Erdély műv*).
96. S-a născut la Cluj în anul 1771 și a lucrat, cu deosebire, la Cluj și Târgu Mureș. Moare la 7 februarie 1831 la Odorhei. Vezi Zádor Anna și Rados Jenő, *A klasszicizmus építészete Magyarországon* (Arhitectura clasicistă în Ungaria), Budapest, 1943, p. 235.
97. *Ibidem*, p. 235.
98. “M. Vásárhely Kömüves Pállér Türk vagyis Török Antal, în Nagy Margit, *Stilusok, művek, mesterek* (Stiluri, opere, meșteri), București, Ed.Kriterion, 1977, p. 39. (În continuare: Nagy Margit, *Stilusok*). Se stabilește la Târgu Mureș când avea vârsta de 29 ani. La 6 septembrie 1784, se căsătorește cu Borbara Kramilina. Moare la 23 decembrie 1798, la vârsta de numai 48 ani.
99. Mircea Țoca, *Biserica unitariană din Cluj – operă a arhitectului Anton Türk*, în *Studia*, fasciculus 1, 1970, p. 86-87.
100. “A két tervrajz sainos elkallódott a sokféle mester kezén, így nem tudatyuk, hogy Türk változtatott-e valamint a mintául kapott rajzon, s ha igen, minden állott a változtatás, în Nagy M., *Stilusok*, p. 47.
101. *Ibidem*, p. 39.
102. *Ibidem*, p. 33-145. După ce în anul 1756, contele Teleki László cumpără casa din strada Revoluției nr. 1 (casa Köpeczi Tamás), în anul 1763, îl angajează pe Paul Schmidt (sau Schmitt, Smit, Schmid) să-i renoveze și etajeze casa. Pe marginea acestei hotărâri a

- contelui orașul are însă rezerve, întrucât într-o scrisoare din acel an arăta: “... *áz építésben neki izetenkendi ne kívánjának, hanem vegyék szivükre, a házzal nem kárt, hanem hasznót akar, mert azzal a város épül*”, în Kiss P., *op.cit.*, p. 52.
103. “*Il testis Paulus Schmidt muratorium magistrer in Mvásárhely et civis ejus annorum 48*”, în Biró J., *Gernyeszegi*, p. 26 și nota 214.
 104. Din cauza dipariției unor materiale de construcție de la casa contelui Bethlen se naște un proces, prin care este bănuț de furt numitul Kráj János, alias Járolim, zidar la Schmidt. Dintr-o însemnare a acestui proces, datată la 7 martie 1780, rezultă că această casă era situată pe latura nordică a pieții, între rezidența franciscanilor și proprietatea nobilului Rosnyai József, în care domiciliu și Schmidt: “*Poklos – utca északi során, egyfelől a franciskánusok rezidenciája, masfelől a Rosnyai József nobilitárius fundusa, között a Hajdú-Görög successorok telke, az egyik inctus Paul Schmidt, mint kőmivesek palléra s egyszersmind azon a funduson lakó személy*”, *Ibidem*, p. 27 și nota 228.
 105. La 4 octombrie 1780 Schmidt arăta: “*hazajövéen szállásomra a Bethlen – házhoz a székháztól ahol dolgoztattam*”, *Ibidem*, p. 96 și nota 229.
 106. “*császári királyi fő kőmives mester*”, *Ibidem*, p. 27.
 107. *Ibidem*, p. 28 și nota 234.
 108. *Ibidem*, p. 28 și nota 238.
 109. Contractul din anul 1786 încheiat la Alba Iulia, ca și cel intervenit cu Simon László au dus la sărăcirea familiei și implicarea ei în numeroase și îndelungi procese, astfel încât, la 17 aprilie 1798, bunurile imobiliare ale familiei sunt trecute pe seama trezoreriei, pentru o perioadă de 10 ani. *Ibidem*, p. 28-29 și notele 241 și 242.
 110. “*Schmidt Constánsz... Jáno Zsigmond úrnak egész fundamentomból új kőházat... építettem*”, „*Ibidem*, p. 99 și nota 258.
 111. *Ibidem*, p. 30 și notele 281-282.
 112. A început să lucreze cu Paul Schmidt. La 21 august se căsătorește cu Bereczki Ana. În anul 1800 lucrează împreună cu Topler la castelul contelui Teleki din Gornești.
 113. Biró, J., *Erdély műv.*, p. 121, 146. Pe acest Topler Ioan, pentru prima dată, îl întâlnim cu ocazia căsătoriei sale cu Pongrácz Elisabeta, în anul 1784, iar cu ocazia conscripției din anul 1785, îl găsim ca locuitor în casa lui Horváth Ioan. Își începe activitatea ca simplu zidar, pe lângă Paul Schmidt, dar destul de repede devine independent, ajungând supraveghetor șef peste zidari (kőmives fő pallér).
 114. Întrucât lucrarea nu a fost terminată la termenul prevăzut în contract (30 octombrie 1789), Balogh Ádám l-a dat în judecată, procesul terminându-se la 10 martie, prin împăcarea părților (“*acta obsignata sunt*”) în Biró J., *Gernyeszegi*, p. 32 și nota 292.
 115. Biró J., *Erdély műv.*, p. 121-122.
 116. La 19 iulie 1726, își botează fiul. Biró J., *Gernyeszegi*, p. 25 și nota 216.
 117. La 10 februarie, se căsătorește cu Tóbi Kata, *Ibidem*, p. 25 și nota 216.
 118. Marton Sejer, Josephus Bauer, Simon Sejner, Stephanus Lipsai, Michael și Caspar Joseph, conform unei note din 20 decembrie 1788, *Ibidem*, p. 28 și nota 238.
 119. Biró J., *Erdélyi műv*, p. 121, 148.
 120. Nagy Margit., *Stilusok*, p. 182, 220.
 121. *Ibidem*, p. 246.
 122. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Művészettörténeti tanulmányok (Renaștere și baroc în Transilvania. Studii de istoria culturii), București, Ed. Kriterion, 1970, p. 300. (În continuare: Nagy Margit, *Reneszánsz*).
 123. Aproximativ în anul 1740, se mută de la Budapesta la Cluj. Moare în anul 1789.
 124. “*... Knöpflerház hat cartouche – és rocaille – diszes emeleti ablakszemöldöke azó kezemunkájara vall*”, în Biró J., *Gernyeszegi*, p. 106, nota 356. Clădirea este situată în strada Călărașilor, nr. 32 și nu mai are decorațiile sculptorului Schubbauer. Singurele

- forme care mai amintesc de vechea clădire barocă sunt masivitatea zidăriei și bolțile gangului de intrare.
125. Nagy Margit, *Reneszánsz*, p. 304.
 126. *Ibidem*, p. 315.
 127. Nagy Margit, *Stilusok*, p. 212.
 128. Imreh István, *Viața cotidiană la secui. 1750-1850*, București, Ed. Kriterion, 1982, p. 308, 311.
 129. Nagy Margit, *Stilusok*, p. 182, 230.
 130. "Krisztian", "Christian Kirmayer Meyster", în Biró J., *Gernyeszegi*, p. 35 și nota 322; Nagy Margit, *Reneszánsz*, p. 310.
 131. *ANDJ Alba, Mitropolia Greco-Catolică*, pachet XII.
 132. Nagy Margit, *Stilusok*, p. 188, 248.
 133. Biró J., *Erdély műv*, p. 126.
 134. Această casă era situată în piața Trandafirilor, nr. 19, unde, în prezent, se află casa Henter, realizată în anul 1880. Casa lui Földvari Ferenc a fost ridică în timpul Împărătesei Maria Tereza și era una dintre cele mai frumoase case civile din noul centru. Pe pictorul Seblauer Pál l-a cunoscut prin doctorul Mátyus István. Pentru lucrarea realizată, pictorul primește suma de 100 florini ungurești. "A képiró ezen munkát elvégezvén egészen megfizettem nekíe", în Biás I., *Maros-Vásárhely régi építészeti emlékei* (Vechi monumente de arhitectură din Târgu-Mureș), în *Az ellenzék* (Opoziția), an XIX, 1931, nr. 96 din 15 august., p. 4; Biró J., *Gernyeszegi*, p. 36 și nota 335.
 135. "Még azután is, hogy az ausztriai ház kezébe ment a vár, az egyház sokáig birta és conserválta az iskolaházakat. 1740-50 között, mondák egy Textor nevű proviant tiszt kérte a consistoriumot, engedéje meg, hogy egy alsó házban árulhasson vasat, míg Vásárhely leszen... mert a templom kastélyán kívül északfelől egy Kozma nevű utca volt és azt nagyobb részint befoglalták a várba. Mária Theresia uralkodása alatt építtetett a kaszárma a polgároknak a várban elromlott házaikból és a miekklesia – kastélyunknak dirib-darab falai is belerakattak. De ez iskolaházhoz – melyet a kastély földén voltak – nem nyultak", după cum se arată în memoriul preotului reformat din Târgu-Mureș, *Arh.bis.ref.*, nr. 924/1809.
 136. „Utolsó lakója volt a vár területének egy Szürtei János nevű plgár, akinek háza a vártemplom északi oldala mellett sokáig fennállott. ... Ez a ház még 1751-ben is helyén állott, amit bizonyít a Város levéltárában es év március 24-en kelt kérvény, melyben 4 szekér vesszőt kér – maga számára – a Tanécstól”, *Regi tanácsházak* (Vechea Primărie), în Fodor I., *Kronikás füv*, 1937, nr. 8, p. 20, vezi nota.
 137. Szabó N., *op.cit.*, p. 239.
 138. „A (templom) belső porticusa megépíthetésére engedély kértik”, Farczady Elek., *A marosvásárhelyi református egyházközség egyházi levéltár tükrében* (Parohia reformată din Târgu-Mureș oglindită în arhiva parohiei), 1963, *Arh.bis.ref.*, III/47. Vezi și Farczady Elek, *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556-1948*, Târgu-Mureș, 2000, p.56. (În continuare: Farczady E., *Mv.Ref.Egyház.*)
 139. *Arh.bis.ref.*, nr.924/1809. Însemnarea are următorul text: „Ezek a Jegyzések készíttetek sokféle régi írásokból 1769 Esztendőben Tiszt, Nemes Gábor Uram által”.
 140. „... a Commandáns Úr a kastély földjét fel szántatta, a Templom Fala kölábaig bé vettette és a Templom Tornáttzának délfelől való ajtaját bé csináltatta Deszkákat szegeztetvén arra, hogy ott ki ne járassunk. Holott mind a föld mind pedig az Ajtó a miénk, a Templomhoz tartozó lévén, melyet az is bizonyított, hogy a templom tornáca falainál kétfelől a Templom falai meszebb vannak két-két öllel, többel is”, Farczady E., *Mv.Ref.Egyház*, p. 58.

141. "... a Várbely Nagytemplom mellé két Harangozónak való kő Házakat... konyhával edgyütt, bolthajtásra építve, ... úgy szintén a Templom hijjára fel-járó Hely alsó és felső Boltozattyának, Téglagrádicsanak és Cserepezésnek mésszel rakását", *Ibidem*, p. 80-81.
142. Traian Popa, *op.cit.*, p. 245; Szerzetesrendek Marosszéken. A székelj főváros róm.kath.templomai (Călugării în Scaunul Mureș. Biserici și mănăstiri romano-catolice în capitala secuimii), în Fodor I., *Kronikás füzet*, 1936, nr. 17-18, p. 28.
143. Kiss P., *op.cit.*, p. 40.
144. *Historia Missionis Societatis Jesu cum ingressu Ejusdem in oppidum Siculicale Marusvásárhely Anno 1702 inchoata et subsequis continuata*. În continuare: *Historia*, Mss. la Parohia romano-catolică din Târgu Mureș, p. 187.
145. "... per aedilim charissimum Fratrem Valentinum Scherzer S. J. Religiosum et Murariorum Magistrum D. Conradum Hammer", în Biró, J., *Gernyeszegi*, p. 25; Kiss P., *op.cit.*, p. 41.
146. *Historia Missionis*, p. 192, 803.
147. *Ibidem*, p.202. Datele le-am obținut de la fostul protopop al Parohiei romano-catolice, Léstyán Ferenc, căruia și pe această cale îi aducem mulțumirile noastre.
148. *Ibidem*, p. 211, 215.
149. *Ibidem*, p. 263, 265.
150. O varinată a aceleiași teme, dar de dimensiuni mai mici (91 x 48 cm), se află la Galeria de Artă din Viena. Identificarea tabloului de la Târgu-Mureș s-a făcut mai târziu. Vezi: Garas Klára, *Unbekannte Werke Michelangelos Untersberger*, în *Imagination Und Imago*, 1990, p. 69-76.
151. "kéttornyos, háromtengelyes homlokzat – megoldás, központi fő – és két mellékbejárattal", în Nagy Margit, *Reneszánsz*, p.
152. Kiss P., *op.cit.*, p. 41.
153. Fodor I., *Kronikás füzet*, 1936, nr. 17-18, p. 31-32; Benkő K., *Marosvásárhely*, p.51, nota 49.
154. "Udvarfalva Patres Ordines Minorum divi Francisci aliquod alit, quod illi beneficium spiritualim rerum administratione adunde compensant", în Kiss P., *op.cit.*, p. 44; Fodor I., *Kronikás füzet*, 1936, nr. 17-18, p. 31-32.
155. Fodor I., *Kronikás füzet*, 1936, nr. 17-18, p. 31-32.
156. "hogj azon ötven ezer téglát kölcsön adgya által nékem, usque ad mensem Augusti, hogj az itten levő templomunk építése ne maradgyon félbe", în Kelemen L., *op.cit.*, II, 1982, p.248, anexa 2 (9 aprilie 1761).
157. *Ibidem*, p. 247.
158. În forma realizată, biserica s-a păstrat până în anul 1892, când vechiul turn de lemn este demolat, în locul său construindu-se un nou turn (1902) din cărămidă, mai scund, a cărui înălțime abia ajunge la acoperișul navei.
159. Biró J., *Erdély műv.*, p. 140; Kiss P., *op.cit.*, p. 43.
160. Fodor I., *Kronikás füzet*, 1936, nr. 17-18, p. 19.
161. *SzOkl*, III, p. 532.
162. „12.9 bris Az Ispotály Temploma záráért fizettem az órásnak”, *Arh.bis.ref.*, nr. 202/1772.
163. Fodor I., *Kronikás füzet*, 1937, nr. 2, p. 28.
164. „Isten kegyelmességeből a Kisseb templom építéséhez hozzá fogtunk”, Farczadi E., *Mv.Ref.Egyház*, p.66.
165. *Ibidem*, p. 67.
166. *Arh.bis.ref.*, nr. 1041/1818.
167. *Ibidem*, nr.1201/1827.
168. Farczadi E., *Mv.Ref.Egyház*, p.71.
169. Szükségesnek tarotta a D(omesticum) Consistorium, hogj azon pénz amely a templom építésére már régen határozottatott, de elköltetett, az Ecclésia Cassájából reintegráltassék, s ezen célból meg hagyatott Malom Inspector Atyánkfiának, hogj a mennyi gabona keze

- alatt vagyon, és a Sallárisoknak competentiából meg marad, adja el, annak árát adminisztrálja az Ecclesia Cassájába...”, *Ibidem*, p.69.
170. *Arh.bis.ref*, nr.1025/A/1816, 1035/A.B/1816.
171. Biró J., *Erdély műv.*, p. 121-122.
172. Farczadi E., *Mv.Ref.Egyház*, p.67.
173. Fodor I., *Kronikás füzet*, 1937, nr. 2, p. 23.
174. Kiss P., *op.cit.*, p. 68-69.
175. *Arh.bis.ref*, nr. 385/1761.
176. *Ibidem*, nr.375/1760.
177. „... ide való civis Áts Pallér Spitalszki József Úr Ökegyelme” ... „Fedelet újj Szarvazatt és fedés alá véteti” ... „Tsere fa fiatalból való Koszorú gerendája nagy alyú olyan épületet illető. Szék üléső újj Szarvazatot készített és azt festett dupla Sendellyel meg sendejezteti”, *Ibidem*, nr. 655/1785.
178. *Ibidem*, nr.662/1785.
179. *Ibidem*.
180. „... oly három hajós csarnok-egy ház, melynek oldalhajói a középhajo magasságával birtak”, Orbán B., *op.cit.*, p.124.
181. *Arh.bis.ref*, nr. 924/1809
182. Farczady E., *Mv.Ref.Egyház*, p.52-54.
183. „... szerződést kötött Kőmives Pallér Vásárhely polgár Tirck vagy Török Antal Ö Kegyelmevel” ... „a 'M.Vásárhelyi Katélyban vagy Várban lévő Ecclesia Templomanak belső igazítása iránt”, *Arh.bis.ref*, nr.709/1790.
184. „... a proportiohoz képest kinyitva, meghosszabbítja és amelyik ablak tetejében egyeneltenség vagyon azt a többivel való egyenlő magasságra vagy törpeségre viszi vagy szállítja” ... „drótra és ahhoz való szegekkel, nádalással jomóddal és éllandóul” ... „egészen keresztül a' miljen széles Templom illendő magassággal és a Chorusnak nagyságához alkalmaztatott proportiojú Oszlopokra két öl s egy sing világu kő kart”, *Ibidem*, p.54-55. Istoricul de artă B. Nagy Margit, cercetând contracul din 21 iunie 1790 remarcă cele patru puncte esențiale, respectiv construirea unei noi bolti, a pilăștilor, a arcurilor de susținere a stranei, ornarea interiorului bisericii, care trebuie realizată conform „celei mai mari părți a ornamentației din biserică” („... a Templom nagyobb részében véghezjérendő diszességhez”), precum a soluțiilor de realizare: „Az már megirt oszlopokra (falpillérek) az ácsvallér által készitendő bolthajtásforma stakatur alá való munkát drótra és ahhoz való szegekkel nádalással, jó móddal és állandóul a Templomnak egész most mennyezetes felében megkészi, bevakollya, kipallérozza, és mind ezen stakaturát az Templomhoz való illendőségig szép rajzolásokkal, mind pedig az oszlopokat a már irt Delineatio szerint lévő párkányozásokkal és formákkal felékesíti”, Nagy Margit, *Sztilusok*, p.39.
185. „Nemes Györgynek, a Templom építéséről való számadása pro Anno 1791”, *Arh.bis.ref*, nr. 717/1791.
186. „A Chorusnak feljaro gráditsai más formában csináltatott (!) mint a contractusban a 7-ik és 8-ik punctumokban kitetszik, hanem kívülről applicáltatott és megis készítettett”, *Ibidem*, nr. 706/1790.
187. Traian Popa, *op.cit.*, p. 25; Nicolae Togan, *Statistica românilor din Transilvania în 1733*, în *Transilvania, Sibiu*, anul XXIX, 1898, p. 189.
188. Virgil Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760-1762* (Bucow), în *AIIN*, vol. III, (1924 -1925), 1926, p. 684.
189. ANDJ Mureș, *Protocoale și registre*, nr. 109.
190. Orbán B., *op.cit.*, p. 132.
191. Kiss P., *op.cit.*, p. 56.

192. "... și astfel, la 2 aprilie 1793, comerciantul grec romanizat Constandin Hadij Stoian cumpără cu 300 fl. de la Martin Ilyés, în vecinătatea bisericii neunite, un teren pentru clădirea bisericii, a casei parohiale și de canton", Traian Popa, *op.cit.*, p. 237. Benkő Károly indică suma de 550 florini ungurești: „... kereskedő Sztoján Kosztándin vette számokra 550 magyar forintokon...”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p.30.; „Akkor azonban a görög katolikus pap, „aki igen kevés hallgatóval vagyon”, püspöke által panaszt emelt a főkormányshéknél, amely a városi tanács útján megtiltotta a templom további építését és annak látogatását”, în Farczády E., *Mv.Ref.Egyház*, p. 158-160.
193. *Ibidem*, p. 213-214; „A levelekben említett időpontban, tehát 1793-1794 előtt mintegy 45 esztendővel, vagyis 1749-ben egy Görög András nevű kereskedő telket nyert a várostól a „Disunita görög valláson lévő Ecclésiának”, és a maga költségén oratóriumot építtetett, amint au ő holta után „elhatalmasodván az unitusok” (tehát a görög katolikusok), elvettek tőlük, noha az ortodoxok nagyobb számmal voltak”, *Ibidem*, p.159.
194. Pompiliu Teodor, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior*, în *AIIA*, IX, 1966, p. 280.
195. Din cauza unor neînțelegeri cu privire la cărămizile furnizate, între arhitectul Topler și comerciantul Petrișor Ioan, la 11 ianuarie 1798, se naște un proces, care se încheie abia la 13 mai 1803, când consiliul orașului și-a dat verdictul. Biró J., *Gernyeszegi*, p. 33 și nota 294.
196. Orbán B., *op.cit.*, p. 150.
197. În aprilie 1772 se nota: „Administrator Reverendus Pater Residentiae Societatis Jesu hujatis Superior, per Dominum fungentem Judicem Magistratui certum quoddam insinuatum exhiberi curavit hujus tenoris: Mlgs Haller Gábor Eö Exclának az ns. Vásárhely Város Fő Inspectorának parontsolattvából T.T.P.P. Jesuitáknak szegelt háza a Sz.Király utza felől oszlopokon árcusokra építették, hogy a gyalogok általmenők árcusok alatt szárazon eljárhasanak. A.T.Magistratus is megengedte, hogy Ns. MVásárhelly Residentia S.J. a megnevezett szeglett házatt a Sz. Király utza felől oszlopokra árcusokra maga költségével építhesse. O însemnare din 10 aprilie 1772 a iezuitului Apostol Georgius completează modalitatea construirii pasajului: Mvásárhelyen 10. Április 1772. Gerorgius Apostol S.J. Superior npr: „ Az szeglet háznak mostani csepegésén kívül az mely fél öl földet erga cessionales adta a Magistratus az V. Residentianak, hogy azon földön a gyalog szereseknek eljárhatására nézve arcsusokra légyen az építés, a Magistratus is helyesnek és diszesnek recognoscálja: Prothocollum praesensen Sessione publica prelecta et apperta est. Josephus Cziike mpr. Praeses Sessionis”. Benkő K., *Marosvásárhely*, p.58, nota 81.
198. „Mivel hogj Vásárhelt az Zék háza teliességgel elpusztul”, în *Székház vagy Vármegyháza*” (Casa scaunului sau Casa prefecturii), Fodor I., *Kronikás füz*, 1937, nr. 7, p. 19; Benkő K., *Marosszék*, p. 65.
199. Fodor I., *Kronikás füz*, 1937, nr.7, p. 20.
200. „A’ nagy szélvész miatt elroladozott Székház alkolmányának rendes reparratiojára a’ Fellsőbbségtől aplicidált summa eleg nem lévén, arra kinevezendő biztosok által kiki a’ Nemes Szék tagjai közzül, maga házánál segedelem végett találtassék meg”, *Ibidem*, p. 21.
201. „A’ Székház elkészül ván, az eö Feisége képe belé tétetése aránt gondoskodtak a’ Rendekek”, *Ibidem*, p. 21.
202. „1824-ben április 1-én. Á szük szék-tömlöczök nagyobbbitása indokából á Székház szomszéd telke megvétetni határoztatott melyet tulajdonsa 4000 válto forintra bocsátvan, az felelentetni megállitódott”, *Ibidem*, p.21.
203. „1838-bán. Á fogházak javítása határoztatik az Udvar rendelésére. Á fogházah nygaitása indokából á reformátusok főoskolájától a Székházi északi részéneli telke megvétetni végeztetett, 1600 pforintokra bocsáttatván ára, ugy á Csiki Gergelyi kereskedő háza is indványoztatott”, *Ibidem*, p.21.
204. „1842-ben. A’ Főkományszék, a’ Szék tömlöcze tágosittására a’ reformáta oszolatól megvásárolni intézett telekért kívántató 19öő rhénes forintokat pengőben a’ hazai

- pénztárból kifizettetni megrendelte, a' fels Udvar helyben hagy vásából", *Ibidem*, p. 21-22.
205. Koncz J., *op.cit.*, p. 9-10.
206. „Ezen lakószobák természetesen fából készítettettek és a mostani főépület helyén állottak, a mint azt az 1777, a nagyterem és könyvtár építése alkalmával készített térrajz mutatja”, *Ibidem*, p.709.
207. “Az auditorium minden adenectált épületekkel annyira ruínálódott, hogy a seniornak ki kellett már házából költözni, hogy ne obrualja a boltozat. Mind bibliotheca, mind senior, mind granarium, mind declinintak,, classinok együtt lévén, ennek helyreállítására legalább 4000 frt. kelt”, *Ibidem*, p. 719.
208. *Ibidem*, p. 724.
209. „1775-1780-ig tett költség 912ö frt 87 denár”, *Ibidem*.
210. *Ibidem*, p. 719, 724.
211. „1794, a curator a tusban szóba hozatik, hogy a fasor kamarák már szinte leomlanak, azoknak megépítése sokáig nem maradhat”, *Ibidem*, p.725.
212. „1800. aug. ...Mihelyt a kolozsvári collegium épületei elkészíthetnek, azon törekedni a consistorium, hogy a vásárhelyi collegium épületei is alkalmatosokká tétessenek. E végre az itt (Kolozsvártn) épülő collegiumhoz hasonló collegiumról előre planumot készíteni és megvizsgálás végett felküldent s fundust teremteni rendeltetik”, *Ibidem*, 4.47.
213. *Ibidem*, p.726.
214. *Ibidem*.
215. „de már 1803 elején Sommer János bonczidai kőmives pállér áll a munka élén az eltávozott Schmidt helyett. Decz. 12. elszámolás Sommerol. Az asztalos munkat Jakabfi Tamás vegezte”, *Ibidem*, p.727.
216. *Ibidem*.
217. „Az építésre tett költség pedig 32146 mfrt 44 dénár”. *Ibidem*.
218. Orbán B., *op.cit.*, p. 141.
219. “Ebben az éveben tétetett le a fundamentum köve die 24 apr. felépült pedig számtartó Herbertn Mihály uram nyughatot longságai alatt”, în Teleki Domokos, *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története* (istoricul bibliotecii Teleki din Târgu-Mureş), în *ErdMúz.* p. 315; Gulyás Károly, *Gróf Teleki Sámuel könyvtáralapítása* (Contele Teleki Samuel ctitorul bibliotecii), în *Pásztortüz* (Focul păstorului), Cluj, an XI, 31 mai 1925, nr. 11, p. 238.
220. “Ernest Koch, K.K.N. Östl. Regieeeruungs und Bürgl. Baumeister 1797”, Biró J., *Gernyeszegi*, p. 34.
221. Semnat “Ugrai delin”, *Ibidem*, p. 34. Ambele proiecte sunt păstrate la Biblioteca Teleki din Târgu Mureş.
222. “Anton Türk mpr. Maurer Paller”. Contractul este datat la 16 iulie 1797, *Ibidem*, p. 34-35 şi nota 315.
223. “...lementem K(ároly) fejérvárra, magammal vivén mind a contractusnak, mind a Török Antal delineatiójának párját (mert Töröknétől az originálisokat csak tegnap kaphattam kezimhez), és egyik oda való Slaff(!) Ignatz nevezetű, mind becsületes characteréről, mind mesterségiről azok előtt, akiktől róla tudakozódtam, igen jó emlékezetű Kőművesmeisterrel mindenben a szerént, valamint a Török Antal contractussa tartotta, meggalkudtam...”, Nagy, M., *Stilusok*, p. 47, 147. În scrisoarea din 24 aprilie 1799 acelaşi Sandor Gyujtó arată că are o mare încredere în Ignatz Schlaff, el fiind acela care a realizat bolţile palatului lui Bethlen Miklos de pe Târnave, dar şi pentru Bethlen Gergely, *Ibidem*; “Ignaz Schlaff, Bürgl. Maurer Meister”, Biró J., *Gernyeszegi*, p. 34.
224. Nagy Margit, *Stilusok*, p. 47.
225. Într-o scrisoare din 29 aprilie 1800, acelaşi Gyuitó Sándor arată: “Amint Tordáról alákatosan megirtam vala, hogy követsi paller urammal meggalkudtam, hogy a Tirkelcsinált Contractus mellett az epületünket elvégezne”, *Ibidem*, p. 48. Din scrisoare

- deducem că proiectul lui Türk a rămas pe mai departe modelul etalon după care s-a clădit biblioteca. În contractul semnat de Schlaff, la 27 martie 1799, se fac referiri și la spăturile pentru fundația clădirii, piatra de temelie fiind așezată la 24 aprilie. Cu toate că, la timpul respectiv, Türk se angaja ca în primăvara anului 1798 să se apuce de lucrările de construcție și tot în acel an să realizeze elevația până la nivelul unui stat de om, el nu și-a mai onorat obligația, deși moartea sa a survenit doar la sfârșitul anului respectiv.
226. La 1786, îl găsim dator la Consiliul orașului cu suma de 38 fl. și 28 cr. Biró J., *Gernyeszegi*, p. 35 și nota 329.
 227. Biró J., *Erdély müv.*, p. 35. La 9 septembrie 1800, întocmește contractul pentru realizarea zăvoarelor, colțarelor ferestrelor, a grătiilor etc.
 228. "Johan Hentzenberger Schlosser Meister", Biró J., *Gernyeszegi*, p. 35 și nota 334/a.
 229. Probabil pictorul Neuhauser Francisc (*Pictor Neuhäuser*), Biró J., *Gernyeszegi*, p. 36.
 230. "F. THALLER TYROLENS. FEC. VINDOB. MDCCCV".
 231. "Aranyazó Ollert András", Biró J., *Gernyeszegi*, p. 36.
 232. "A száz év előtti székely főváros madártávlattól" (Capitala secuilor văzută cu o sută de ani în urmă), în Fodor I., *Kornikás füzet*, 1936, nr. 7-8, p. 13-14.
 233. Kiss P., *op.cit.*, p. 51; „Látja-e azt az egész város, hogy Méltóságos Toldalagi László úr a tisztelendő pater franciscanusok residentiája mellett lévő nobilitarius, funduson ezen folyó esztendőben építeni kezdett. Új házainak az utca felől való végít a város földire cerciter egy singnyire kitette potentiose”, ... „hogy a civilis föld a nobilitaris fundushoz applicaltatván, megnevesithessék, hanem annak in perpetuum civilis fundusnak kell maradnia”. *ANDJ Mureș, Registrele de procese verbale ale Consiliului orașului*, nr. 109, p.47-49.
 234. "... akár nemes, akár civicus funduson lévő házaknak építése és restauráciája a városnak diszére és hasznára lenni láttatik", *Ibidem*, p. 51.
 235. "... a Piatzi Szegeleten lévő Meltóságos Groff Teleki Ur eő Esccellentiaja Házaban most engement illető és Birtokomban levő Bóltból álló egész részemet, melly tulajdon magam Keresményem...", *ANDJ Mureș, Bias*, nr. 126/1771.
 236. "... minden azon való épületivel", în Farczádi E., *Mv.Ref.Egyház*, nr. 554/1775.
 237. *ANDJ Mureș Bias*, nr. 154/1789.
 238. *Ibidem*, nr. 200/1807.
 239. *Ibidem*, nr. 215/1813.
 240. *Király Itelő Tábla (Tabla Regească)*, în Szentgyörgy D., *op.cit.*, p. 138.
 241. *ANDJ Mureș, Bias*, nr. 176/1795.
 242. *Ibidem*, nr. 97/1739.
 243. *Ibidem*, nr. 204/1808.
 244. *Ibidem*, nr. 131/1774.
 245. *Ibidem*, nr. 237/1821.
 246. *Ibidem*, nr. 384/1844.
 247. "... Borrjú-méző nevezetű helyen egy Majornak valo Fundust", *Ibidem*, nr. 127/1771.
 248. *Filiala Academiei Române din Cluj, Arhiva Toldalagi. Ab anno 1743. Specificația Percepțiunilor și Erogațiunilor Contelui Toldalagi Laszlo*, Fasc. 11, nr. 89.
 249. Imreh I., *op.cit.*, p. 309.
 250. *Ibidem*, nr. 455, nota 85.
 251. Potrivit cartei de socoteli a ctitorului: „Ab Anno 1743 Groff Toldalagi László Perceptionak és Erogaíóinak Specificatiója”, care în paginile 101-119 dă date cu privire la construirea palatului din Târgu-Mureș, găsim notat: „Annis 1759, 60, 61 et 6, id est négy esztendők folyása alatt”, Biró J., *Gernyeszegi*, p.107, nota 358.
 252. "Fő kőmives palléram volt, ki azon m.vásárhelyi házaimat delineálta és az épületre inspiciált néhai Luidor János nevezetű kőmives pallér, kinek is diversis vicibus fő

- pallérságáért, a delineatiójáért és inspectiójáért fizettem... fl. 80*", *Ibidem*, p. 38 și nota 355.
253. "... *vice pallér volt Paul Schmidt nevű kőmives*", *Ibidem*, p. 38 și nota 355.
254. Imreh I., *op.cit.*, p. 311.
255. Benkő Margareta, *Castelul din Hodod și unele considerații asupra arhitecturii barocului din Transilvania*, în *SCIA*, 1966, tom 13, nr. 1, p. 105.
256. "... *a stukaturásnak, Szamosujvárt lakott nehaj Román nevezetűnek a felső tractusnák és a házat külső frontispiciumának meg stukaturázásáért fizettem... fl. 200*", Biró J., *Gernyeszegi*, p. 107, nota 359.
257. Imreh I., *op.cit.*, p. 313.
258. *Ibidem*, p. 311-312.
259. *Ibidem*, nr. 311.
260. Din însemnările listei de cheltuieli rezultă că, în anul 1770, s-au început lucrările la aripa din spate a palatului, realizatorul fiind Paul Schmidt: "*Ao 1770 marus Vásárhelyen Ex fundamento tsináltattam az Hátulsó Tractust és (194 ff). Ao prox praeterito 1770 ex fundamento építetetett Hatulsó, hoc ao boltozatta kőmives pallér Paul Schmidt pro Annis 1770 et 71,50 fl.hgr*", în Biró J., *Gernyeszegi*, p. 1077, nota 358.
261. Cu toate că lucrarea realizată de Paul Schmidt a avut o mare influență în arhitectura locală, acesta nu a fost un artist foarte cunoscut. Ca supraveghetor de construcții a avut multe lucrări meritorii, însă ca proiectant era mai puțin priceput. A proiectat grânarul de la Gornești al familiei Teleki, dar nu a avut un rol prea mare în proiectarea casei lui Teleki László din strada Revoluției nr. 1.
262. Este vorba de fosta casă Köpeczi, care în anul 1739 era proprietatea numiților Borbély Sámuel, Borbély-Szöcs Elisabeta și Borbély Sámuel junior.
263. „... *alkudtunk meg kőműves Pallér Paul Schmidt ő kglmével, hogy Maros Vásárhelly szabad várossában a piacon a szegeleten levő Házuknál és Fundusunkban építsen minékünk a szegeletre két contignatióbal alla...*”, Biró J., *Gernyeszegi*, p. 135-136, anexa IV.
264. „*De mivel a tollunk projectált, és Paul Schmidt ő kglmnek által adot magunk első delineatióját*”, *Ibidem*.
265. „*I-mo Az Épület legyen építve mindenkben a Delineatio szerint melyet mind mi, mind ő kglme, mind a coramizált Regiusok mai napon subscribáltunk anny részben a Delineatio szerint való formát változtatni? A mostan régi köfalak mindenütt meg maradván az hol a delineatioval megegyeznek, hanem ahol rosszak fortificálni, az hol pedig meg romlottak, abban tsinálni tartozik, 2-do Minden materialét mi tartoznunk adni... 3-tio A Pinczék és az also Traktus egészen és mindenütt Bolthajtással, a felső pedig tisztességes és állondo Stukaturával leszen csinálva, a Stukaturát is maga ő kglme csinálván... Mi is Paul Schimdt ő kglnek, ha ezen Munkát a Conventio szerint becsőlettel és jól meg csinálja, tartozunk fizetni Flor Hung 2000 és Kétezzer magyar forintokat, mellyis tésszen ezer hétszáz hatvan német forintokat, és 40 krajtzárokat*”, *Ibidem*, p. 135, anexa IV.
266. *Ibidem*.
267. "*Marosvásárhelyt sok civilis ház vagyon olyan, melynek tonácza, grádicsai, karfái a közönséges utszára vagynak kitéve, tehát ani szabad egyeseknek, szabad kell legyen másnak is*", Bias I, *Maros-Vásárhely régi építészeti emlékei* (Vechi monumente de arhitectură din Târgu-Mureș), în *Ellenzék* (Opoziția), an XIX, 1931, nr. 96 din 15 august, p.4.
268. „... *fedeles is éppen nem jó, jövő tavaszra újra fel kell sendelyeztetnünk*”, Biro J., *Gernyeszegi*, p.39 și nota nr. 368.
269. *Ibidem*, p.39 și nota nr. 372.
270. *Ibidem*, p. 136, anexa IV.
271. „... *fedeles is éppen nem jó, jövő tavaszra újra fel kell sendelyeztetnünk...*”, potrivit unei scrisori, din 1 august 1784, a administratorului Wessenyey Dániel către conte, care se afla

- la Viena, *Ibidem*, p. 39 și nota 368. În fine, lucrările sunt terminate la 9 august 1785 cu însemnarea: “*Istennek Dicsőség végebe végebe ment feliciter*”, *Ibidem*, p. 39 și nota 371.
272. “... *hogy Schmidt az istálló delineatióját “kábuli kővel elküldötte*”, *Ibidem*, p. 39 și nota 373.
273. La 22 ianuarie 1808, contele cere consiliului orașului posibilitatea asigurării unei suprafețe de teren pentru înzidirea golurilor dintre stâlpii de piatră (... *a palota alatt eső kőlábak megépítésének lehetőségéről*), la care și primește răspuns favorabil, la 23 ianuarie 1808, urmând să achite suma de 43 florini și 30 creștari pentru terenul ocupat. *ArhNaț, Bias*, nr. 204/1808.
274. La 21 martie 1812, contele cere consiliului orașului acordul pentru asigurarea cu material lemnos din pădurile orașului (*A piaci házhoz szükségességes cesrefák iránti kérelem a tanácshoz a város erdejéből*), Biró J., *Gernyeszegi*, p. 39 și nota 375.
275. “... *van egy a renaissance – styl*”, Orbán B., *op.cit.*, p. 144.
276. *Ibidem*, p. 144.
277. Szentgyörgy D., *op.cit.*, p. 137-138.
278. Kelemen L., *op.cit.*, p. 346.
279. Oliver Velescu, *Casa Dominik Teleki Tîrgu Mureș*. Date istorice, în *MonIst*, 1969, p. 179.
280. *Teleki-Domokos-féle, vagy a “Kis pipa”* (Casa lui Teleki Dominic sau “Pipa Mică”), în Fodor I., *Kronikás füz.*, 1937, nr. 7. P. 27.
281. *Görög-ház vagy a Takarékpénztár épülete* (Casa Görög sau clădirea Casei de economii), *Ibidem*, 1937, nr. 7, p. 25.
282. *Locul nostru de întâlnire, conservare și cetirea jurnalelor românești în Tg.Mureșului înainte de anul 1848 sub timpul cât am fost la Tabla regală a fost la cortelul lui Avram Iancu care locuia cu Alexandru Papiu Ilarian (sic!) și cu Petru Popovici, în strada Olarilor numită*, în Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, 1972, p. 212.

B. EVOLUȚIA NUMERICĂ A POPULAȚIEI

Mai generoasă decât perioada anterioară, baza documentară a secolului al XVIII-lea și a celui următor ne oferă date tot mai numeroase și mai exacte, permițând o viziune mai clară și completă, privitor la evoluția numerică a populației orașului, cât și la structura sa socială. Folosindu-ne de datele menționate în capitolul dedicat structurii și evoluției teritoriului orașului, respectiv al numărului de gospodării și familii în anumite perioade (pentru care nu vom mai reveni asupra sursei documentare), cât și de unele date statistice publicate în diverse lucrări de specialitate, putem urmări evoluția demografică a orașului de-a lungul a aproape 150 ani. Creșterea numărului locuitorilor orașului trebuie pusă în legătură cu mortalitatea încă ridicată, pricinuită de dese epidemii care, la anumite perioade, afectau grav populația, dar și de nivelul de trai scăzut al unui însemnat număr de locuitori.

Trecând la analiza populației orașului, un prim indicator demografic îl constituie tabelele de impunere din anul 1709/1710, care consemnează cele 571 familii contribuabile. Luând în considerare coeficientul de cinci membri într-o familie, într-un studiu dedicat evoluției populației între anii 1700-1770,¹ Ioan Moldovan apreciază numărul locuitorilor la 2.875 suflete, la care adaugă și celelalte categorii sociale neconscrise (cca. 400 locuitori), obținând un număr de circa 3.255-3.300 locuitori. Este perioada când Transilvania este frământată de mișcarea antihabsburgică a lui Rákóczi al II-lea, fapt resimțit prin apariția și extinderea unei mari epidemii de ciumă. La început,

epidemia apare la Sighișoara, fiind adusă de un negustor de piei, de unde proliferază cu repeziciune în întreaga provincie, extinzându-se, mai întâi la Târgu-Mureș și Odorhei. Începând cu anul 1709, epidemia primește o intensitate atât de mare încât la Târgu-Mureș sunt sistate cursurile la școli,² iar în anul următor produce moartea a numeroase animale.³ Potrivit relatărilor cronicarului Cserei Mihály, în perioada anilor 1709-1711, la Târgu-Mureș au murit 3.500 oameni, iar în scaunul Mureș alți 15.000.⁴ Desigur, pentru Târgu-Mureș cifra este enormă față de numărul de locuitori avuți, însă presupunem că majoritatea decedaților au format-o refugiații în oraș. Gravitatea acestei epidemii determină guvernul să ia măsuri de protecție a populației, ca interzicerea de târguri și piețe în localități, cât și limitarea deplasării locuitorilor dintr-o regiune în alta.⁵

La numai șase ani, în 1716, sunt înregistrate 623 familii contribuabile. Păstrând același indice, de cinci persoane la o familie, dobândim un număr de 3.115 locuitori, la care, dacă mai adăugăm încă circa 80 familii neimpuse, cu un total de 400 suflete, putem aprecia că la acea dată, orașul avea circa 3.450-3.530 locuitori. Doar trei ani mai trec, când epidemia din anul 1719 cauzează moartea a numeroși locuitori, inclusiv din rândul profesorilor și al elevilor Colegiului iezuit din oraș.⁶ Nu cunoaștem numărul morților din oraș, însă pentru unele localități, situate în preajma acestuia, cifra este mare: Nazna – 226, Band – 459, Mădărașul de Câmpie – 227 decedați.⁷

Conscripția contribuabililor din anii 1721-1722, inițiată de Curtea de la Viena, o cunoaștem din lucrarea lui Acsádi Ignác,⁸ care ia ca bază de calcul cele 559 familii impozitate, adăugând încă un număr de 279 familii considerate ca neimpuse (adică jumătate din totalul înregistrat), obține în total 838 familii. Aprecierea autorului că, la acea dată, orașul avea un număr de 5.028 locuitori este desigur exagerată, numărul acestora neputând depăși cifra de 3.300 – 3.500. Cu ocazia acestei conscripții, în oraș sunt înregistrate următoarele categorii de meșteșugari și comercianți: 62 cizmari, 39 blănari, 27 pielari, 21 măcelari, 21 croitori, 19 brutari, 15 aurari, 15 preparatori de țuică, 12 curelari și șelari, 10 năsturari, 9 fierari, 8 dogari, 7 olari, 7 cârciumari, 6 pescari, 6 frânghieri, 6 dulgheri, 5 căruțași, 5 morari, 4 cuțitari, 3 șlefuitori, 3 rotari, 3 lăcătuși, 3 apicultori, 2 bărbieri, 2 berari, 1 tâmplar, 1 boiangiu-vopsitor, 1 legător de cărți, 1 săpunar. În total 329 meseriași. Sunt înregistrați un număr de 40 comercianți și 38 cetățeni cu alte ocupații. Erau, deci, în anul 1721 un număr de 407 cetățeni cu activități economice.⁹ Ultima apreciere de 3.300-3.500 locuitori o considerăm corectă întrucât în anul 1733, deci după aproape 12 ani, sunt înregistrate 575 familii contribuabile. Făcând calculul numărului locuitorilor, Ioan Moldovan obține un număr aproximativ de circa 3.000-3.200 suflete.¹⁰

Tot în anul 1733, are loc și prima statistică a românilor uniți din Transilvania, efectuată de Innocentie Micu Clain. Cu această ocazie, la Târgu-Mureș sunt înregistrate 60 familii (Incolae valachici),¹¹ față de care Traian Popa apreciază comunitatea greco-unită din oraș la circa 300 suflete, reprezentând aproximativ 10% din totalul locuitorilor.¹² Păstrând același coeficient de calcul putem considera cifra dată de autor destul de corectă, dar ea este incompletă deoarece în oraș exista și o populație românească de rit ortodox. Cert este faptul că istoriografia românească contemporană a preluat datele oferite de Traian Popa, fără ca acestea să mai fie reconsiderate.

În vederea completării acestui gol apelăm tot la lucrarea lui Traian Popa, care făcând istoricul construirii primei biserici românești din oraș (anul 1750), scrie: „credincioșii de rit grecesc și îndeosebi cei din Târgu-Mureș nu cunoșteau numirea de unit și schismatic”, de asemenea că aceasta „nu s-a clădit ca biserică unită ci a luat

numele de biserică de rit grecesc".¹³ Se înțelege că la acea dată în oraș trebuia să existe și o numeroasă comunitate ortodoxă. De altfel abia după anul 1761 se poate vorbi de o trecere masivă a populației românești din oraș la noua religie, aceea unită, ca urmare a acțiunii iezuiților, sprijiniți de guvern, între care amintim doar ordinul de trecere a bisericii în mâinile uniților, concomitent cu alte măsuri protecționiste.¹⁴ Nu putem da o cifră exactă a ortodocșilor din oraș, neavând date documentare, dar luând în considerare statistica românilor din anul 1762, putem face o apreciere – prin comparație – pentru perioada anilor 1733-1735, ca existente în oraș a cel puțin 25-30 familii ortodoxe, cea ce ar corespunde unui număr de 125-150 suflete. Putem considera astfel populația românească din oraș la circa 425-450 locuitori, față de cei 3.000-3.200 locuitori din oraș, reprezentând circa 13,3%-14,0%.

Urmând firul evoluției populației orașului constatăm că doar la numai câțiva ani, între 1738-1739, o nouă epidemie de ciumă afectează grav populația. Urmările epidemiei sunt dezastruoase. Cu toate măsurile de carantină impuse, ciuma afectează un număr de 323 familii, înregistrând un total de 297 morți, din care: 19 bărbați, 13 femei, 132 băieți, 110 fete și 23 servitori. Și ca urmare a decesului, în unele cazuri, a tuturor membrilor de familie, un număr de 39 case rămân pustii.¹⁵ Alte surse referitoare la această epidemie arată că în cei doi ani au decedat un număr de 900 locuitori din oraș.¹⁶

Toate aceste mutații în structura populației din întreaga Transilvanie determină Curtea din Viena să inițieze, în anul 1750, o nouă conscripție a populației, care să stea la baza noului sistem de impunere, cunoscut sub denumirea de „Systema Bethleniana”. Față de cele 460 familii conscrise la Târgu-Mureș, Ioan Moldovan apreciază populația orașului și circa 3.200-3.300 suflete.

Concomitent are loc și o nouă statistică a românilor din Transilvania: „*Conscriptio Parochiarum, Parochianorum, Parochorum, Ecclearum, Ecctcorum, rerumque Ecctcarum almae hujus Diecaesis Fogarasiensis instituta Ao 1750 I-a Octbb'is*” (Conscripția parohiilor parochianilor (credincioșilor), parohiilor, bisericilor, bisericanilor, fețelor bisericești și a lucrurilor bisericești din Diceza Făgărașului, făcută la 1 oct. 1750),¹⁷ care pentru unele localități rurale din jurul orașului înregistrează următoarea populație românească (*Animae universim*): Bărdești – 236, Chinari – 94, Curteni – 81, Cornățel – 317, Cristești – 192, Mureșeni – 385, Sângeorgiu – 558, Sântana – 125 locuitori. Pentru orașul Târgu-Mureș nu cunoaștem rezultatul conscripției, dar evoluția numerică a populației românești trebuie pusă în legătură cu măsurile restrictive impuse de autorități, pentru înlăturarea, în continuare, a românilor din orașe. Numai pentru perioada analizată amintim măsurile impuse de magnații feudali în dieta de la Turda, din anii 1711 și 1712,¹⁸ prin care, sub grea pedeapsă în caz de nesupunere, impune alungarea românilor din orașe și aceasta concomitent cu o intensă activitate de maghiarizare a celorlalte populații. Municipality din Târgu-Mureș nu întârzie prea mult să aplice asemenea restricții, după ce, în prealabil, a împiedicat pătrunderea românilor în bresle. La 15 decembrie 1759, Magistratul orașului, motivat de „*păstrarea frumuseii unități orășenești*”, dispune ca „*nici un locuitor din neamul valah să nu poată în nici un caz cumpăra imobil în oraș, nici chiar din pământurile orașului; să nu li se dea valahilor nici arător, nici fânaț, nimeni din cetățenii orașului să nu-i apere pe aceia, să nu-i ajute în prosperitate, nimeni să nu tolereze la casa sa peste trei zile om cunoscut și cu atât mai puțin necunoscut...*”¹⁹

Desigur măsura nu întârzie să-și facă efectul, întrucât în perioada următoare și, cu deosebire în secolul următor, procentul populației românești din oraș scade alarmant.

Exista, totuși, o excepție de la această măsură. În anul 1764, cu ocazia aprobării statutelor orașului, avându-se în vedere valoarea și importanța economică pentru oraș a meșteșugarilor (cordovanilor) români se prevede: „... vor primi pământ și tăbăcarii români care înainte de aceasta cu un secol au fost chemați aici de breasla cizmarilor pentru a pregăti talpă și piele de cordovan”.²⁰ Amintim doar faptul că, în anul 1772, în oraș sunt înregistrați 8 tăbăcari români.²¹

În anul 1761, generalul austriac Adolf Bucow, profitând de luptele confesionale dintre ortodocși și uniți, dă ordinul: „*monasteria lapidea destruantur, lignea vero conburrantur*”,²² în urma căruia, în numai doi ani, un număr de 37 mănăstiri, biserici și schituri românești din Transilvania au fost șterse de pe suprafața pământului. Tot el, pentru a cunoaște proporția românilor uniți față de ortodocși, în anul 1761, dispune conscrierea acestora, datele pentru localitățile din Scaunul Mureș fiind consemnate în tabelele ce poartă titlul: „*Extractus Summarius, In Incl. Sede Seculi Marus Unitorum et Non Unitorum poparum ei Laicarum Familiarum, Templorumque concessorum, et horum Beneficiorum, una cum Domibus Parochialibus reperibilium*”.²³ Întrucât la Târgu-Mureș conflictul dintre ortodocși și uniți era accentuat și de pretențiile asupra unicei biserici românești, realizată în anul 1750, s-a constituit o comisie scaunală care, în final, înregistrează ca existente 56 familii unite și 39 familii neunite (ortodoxe).²⁴ Chiar și la această proporție, păstrând coeficientul de cinci persoane la o familie, putem aprecia că populația românească din oraș cuprindea cel puțin un număr de 475 locuitori.

Dacă la Târgu-Mureș numărul uniților înregistrați era mai mare decât cel al neuniților, în localitățile învecinate orașului, numărul ortodocșilor depășea pe cel al uniților, în unele așezări formându-l în întregime. În ordinea alfabetică prezentăm situația următoarelor localități.²⁵

- Bărdești	15 uniți; 32 ortodocși
- Berghia	15 uniți; 36 ortodocși
- Chinari	15 uniți; 45 ortodocși
- Cornățel	6 uniți; 18 ortodocși
- Cristești	6 uniți; 36 ortodocși
- Curteni	6 uniți; 16 ortodocși
- Micești (Nazna)	1 unit; 20 ortodocși
- Mureșeni	1 unit; 56 ortodocși
- Nazna	2 uniți; 27 ortodocși
- Remetea	2 uniți; 28 ortodocși
- Sângeorgiu	16 uniți; 45 ortodocși
- Sântana	14 uniți; 18 ortodocși
- Vălureni	14 uniți; 1 ortodox

După anul 1702, în condițiile în care catolicismul restaurat în oraș capătă valențe tot mai mari, reformații caută să-și păstreze, dacă nu să-și întărească poziția deja înstăpânită. În anul 1765, se solicită înregistrarea numărului locuitorilor orașului,²⁶ pe cele trei religii recepte - încă anterior națiunea română și religia ei fiind exclusă din viața politică - cu care ocazie sunt înregistrați 2418 reformați, număr mare în comparație cu totalul populației din oraș.

Tabelele de impuneri din anul 1777/1778 permit și cunoașterea structurii sociale a familiilor din oraș.²⁷ Cu această ocazie sunt înregistrate următoarele categorii sociale: 297 orășeni, 77 văduve de orășeni, 184 libertini, 39 văduve de libertini, 124 jeleri, 75 văduve de jeleri, 17 militari lăsați la vatră, 8 soții de militari, 12 vagi, 12 iobagi, 28

țigani, 4 armeni, 20 străini cu posesii în oraș, 44 magnați și nobili, 30 noi veniți, 18 nou căsătoriți, 1 proprietăți ale orașului, 3 proprietăți ale cultelor, deci un total de 981 familii. Făcând bilanțul numărului locuitorilor, Ioan Moldovan apreciază populația orașului la circa 4.900-5.000 locuitori.²⁸ Dacă comparăm noile date cu cele anterioare cifra pare destul de mare dar, în parte, poate fi explicată prin lipsa epidemiilor și existența unei perioade relativ liniștite, fapt care a facilitat stabilirea în oraș și a unor familii venite din afara lui.

Primul recensământ general, care a cuprins întreaga populație a Transilvaniei, a fost cel efectuat între anii 1784-1787, din ordinul Împăratului Iosif al II-lea. Printr-o scrisoare, adresată la 1 mai 1784 cancelarului Eszterházi, Împăratul Iosif al II-lea își dezvăluie concepția sa cu privire la necesitatea efectuării recensământului: *„Este lucru cert că creșterea numărului populației face să crească bogăția și prestigiul statului, o asemenea creștere se poate însă obține numai prin măsuri bune în toate ramurile administrației, dar nu se poate aprecia efectul legilor și măsurilor luate în acest scop, dacă nu vom cunoaște numărul real al populației țării și dacă nu vom fi informați în mod permanent de creșterea sau scăderea acesteia”*²⁹ Recensământul a fost inițiat pentru aprecierea forței de muncă existente, precum și în scopuri militare. Pentru orașul Târgu-Mureș, colile de înregistrare au fost întocmite în anul 1785, centralizarea datelor definitivându-se în anul 1786 și, ulterior, în anul 1787.³⁰ De această dată, numărul locuitorilor din oraș este de 5.934,³¹ ca mărime, în rândul orașelor libere regești, situându-se pe locul al patrulea, după Brașov cu 17.792, Sibiu cu 14.046 și Cluj cu 13.928 locuitori, depășind vechi orașe ca Sighișoara cu 5.517, Alba Iulia cu 4.917, Bistrița cu 4.637, Mediaș cu 4.586 sau Orăștie cu 3.221 locuitori, localități care anterior, față de Târgu-Mureș, aveau un număr de locuitori mult mai mare. Pe marginea acestui recensământ sunt demne de remarcat unele concluzii pentru orașul Târgu-Mureș. Într-o clădire locuiau 6,22 persoane față de 5,66 cât este media pe Transilvania, sau față de alte localități, care au următorul număr: Sibiu – 8,13, Mediaș – 6,56, Sighișoara – 5,8; raportul femeilor față de cel al bărbaților era de 1.203 la 1.000, în comparație cu Sibiul care avea raportul de 1.233 la 1.000, sau Sighișoara cu 1.214 la 1.000; numărul celor cu alte ocupații decât cea de breaslă era de 30,80% față de Sibiu cu 30,70%, sau Alba Iulia cu 32,10%. În schimb orașul Târgu-Mureș are cel mai ridicat procent de elemente recrutabile din rândul orașelor, el fiind de 10,30%.³² Potrivit tabelelor întocmite, Ioan Moldovan mai remarcă următoarele: numărul total al populației orașului în anul 1786 este de 4.855 locuitori, din care 2.511 femei, iar în anul 1787 un număr de 4.987 locuitori, din care 2.662 femei.³³ Numărul românilor este apreciat la 425 locuitori (pentru anul 1787), ceea ce dă un procent de sub 10%.³⁴

Pentru ultima perioadă a secolului cele mai relevante sunt tabelele de impuneri din anii 1790/1791. În anul 1790, sunt înregistrați 1.160 capi de familie contribuabili, considerându-se ca existentă o populație de 5.072 locuitori,³⁵ prin calcul obținându-se 4,35 membri la o familie. Din tabelele privind numărul familiilor contribuabile din localitățile cu taxaliști, în anul 1791, orașul Târgu-Mureș avea un total de 1.164 înscriși din care: 46 magnați și nobili cu mai multe sesii, 431 taxaliști, 324 libertini, 6 iobagi, 286 jeleri, 35 vagi și 36 țigani.³⁶ Structura socială a acestor familii era următoarea: 6 iobagi (0,51%), 286 jeleri (24,58%), 324 țărani liberi (10,05%).³⁷ De această dată pentru cele 1.164 familii, luându-se în considerare câte cinci membri/familie, populația orașului o estimăm la 5.820 locuitori.

Pentru secolul al XIX-lea primele date statistice la care apelăm sunt tabelele de impuneri din anul 1808: „*Extractus Summaris Familiarum Inclyii Mgni Principatus Transilvaniae juxta Conditiones e Tabellis Contributionalibus pro anno 1808 erutus*”, când sunt înregistrate 1.222 familii contribuabile, din care: 42 magnați și nobili, 323 taxaliști, 312 libertini, 443 jeleri, 68 vagi și 34 țigani.³⁸ Stratificarea socială a acestor familii este următoarea: 443 jeleri (36,25%), 312 țărani liberi (25,53%), 323 taxaliști (26,43%), și 144 alte categorii sociale (11,97%).³⁹ Rămânând la coeficientul de cinci membri într-o familie, în acel an orașul avea un număr de circa 6.110 locuitori. După o perioadă destul de lungă, în anul 1814, orașul cunoaște o nouă epidemie, care face multe victime, determinând Magistratul ca, la 10 ianuarie, să impună unele măsuri de protejare a locuitorilor.⁴⁰

Tabelele de dări din anul 1821: „*Extractus Summaris Familiarum Contributioni Regiae obnoxiarum Inclyti Magni Principatus Tran(silva)niae juxta conditiones e Tebellis Contributionalibus pro ano 1821 erutus*” înregistrează 1.511 familii contribuabile din care: 845 taxaliști, 573 libertini, 24 armeni și 89 țigani.⁴¹ Stratificarea socială a acestor familii este următoarea: 573 țărani liberi (37,92%), 845 taxaliști (55,92%), 93 alte categorii sociale (6,16%).⁴² Orașul, în acest an, avea un număr de 7.255 locuitori.

Deosebit de sugestivă este conscripția locuitorilor din anul 1827, la care ne-am mai referit. În cele patru cartiere ale orașului sunt înregistrați 6978 locuitori,⁴³ mai puțini decât în anul 1821, ceea ce presupune că aceasta se referă doar la o anumită categorie de locuitori. Oricum, cu această ocazie, confesional sunt înregistrați 4401 reformați, 1926 romano-catolici, 112 luterani, 74 unitarieni și 11 izraeliți. Mai sunt înregistrați separat, în două cartiere, un număr de 456 români, greco-catolici și ortodocși, ceea ce ne determină să credem că pe întregul oraș numărul acestora era mult mai mare.

Urmărind evoluția numerică a populației orașului Târgu-Mureș, constatăm că, în anul 1830, avea un număr de 7.804 locuitori, ca, în anul 1831, numărul acestora să scadă la 7.000.⁴⁴ Această diminuare se datorește gravei epidemii de holeră, care determină municipalitatea să ia măsuri sanitare, inclusiv restricția circulației locuitorilor.⁴⁵ Diferența de 804 locuitori este mare, dar nu exagerată cum s-a înregistrat în unele orașe, ca de exemplu la Cluj de la 18.132 la 14.525 locuitori, la Sibiu de la 17.716 la 16.000 locuitori, sau la Mediaș de la 5.413 la 4.235 locuitori.⁴⁶

Până la jumătatea secolului orașul Târgu-Mureș mai este afectat de o epidemie, în anul 1836, în numai trei săptămâni, holera făcând peste 200 victime.⁴⁷ Cu toate acestea datele statistice confirmă redresarea numărului locuitorilor orașului, el fiind de 7.926 în anul 1838, 8.361 în anul 1843/1844 și 8.520 locuitori în anul 1846.⁴⁸

Așadar, de-a lungul unui secol și jumătate am putut constata o succesiune de epidemii, cu un procent variat de letalitate, creând impresia că acestea, prin număr și intensitate, depășesc pe cele din veacurile precedente. Ori impresia este greșită întrucât în această perioadă nu au existat calamități mai numeroase ca în secolele precedente, ci datele parvenite sunt mai numeroase și mai documentate. Impactul factorilor ecologici este mai puțin dezastruos ca în trecut, iar odată cu primele decenii ale secolului al XIX-lea devine tot mai redus, astfel încât marile calamități din perioada feudală, între care foametea și ciuma, dispar cu încetul, astfel încât doar unele epidemii de holeră mai fac ravagii, dar și acestea după câteva decenii dispar cu totul.

În încheierea acestui capitol destinat evoluției populației orașului Târgu-Mureș, revenim la structura etnică a locuitorilor, remarcând următoarele aspecte. Începând cu

secolul al XVIII-lea, devine tot mai insistentă și abilă acțiunea de deznaționalizare a autohtonilor, îndeosebi a celor din orașe. Pe lângă interdicțiile de așezare a românilor în orașe, tot mai mulți autori, lipsiți de cele mai elementare probități științifice, caută să denatureze structura etnică a populației localităților, îndeosebi a celei din orașe. Criteriul în clasificarea populației nu este etnicitatea ci confesiunea, a cărei exactitate este discutabilă. Eruditul scriitor Orbán Balázs, prin monografia sa dedicată Secuimii, un adevărat monument de date, se dovedește a fi un istoriograf și etnolog incorect față de cei vorbitori de altă limbă sau confesiune. El, dar și alții, atunci când este vorba de români (oláhok) se grăbește să-i considere „unguri de limbă română”, „frații noștri secui”, ignorând cu totul apartenența lor etnică reală și, ca urmare, nici nu-i amintește.

Elocvent este cazul orașului Târgu-Mureș unde procesul de secuizare a germanilor și românilor este considerat ca o realizare de seamă și, drept urmare, prezentată cu mândrie. În timpul Împăratului Iosif al II-lea, în zona mai veche a localității, din preajma cetății, a fost adus un anumit număr de germani. Drept urmare, oficialitățile vremii s-au grăbit să denumească zona ca „Orașul german” (Német város), la 10 ianuarie 1775,⁴⁹ aici, fiind pomenită și o școală. La nici un secol, în anul 1870, când Orbán Balázs publică volumul IV al lucrării sale, dedicat Scaunului Mureș, el spune că în „Orașul German” degeaba mai cauți germani, deoarece ei întratât s-au secuizat încât și-au pierdut originea.⁵⁰ După ce amintește că în „Orașul german” sunt situate și cele două biserici românești și că în zonă au locuit și români, aceștia întratât au fost secuizați, încât vorbesc numai ungurește și, ca atare, aceștia deși sunt de confesiune orientală, trebuie considerați secui.⁵¹

Note

1. I. Moldovan, *Date demografice (1700-1778)*, p. 141-151.
2. „1709-ben az országos pestisjárvány igen nagy mértékben pusztította Vásárhely lakóit”, în Török Andor., *Székelyföld írásban és képpen* (Secuimea în scrieri și imagini), Budapeșt, 1941, p. 159; „ez a rettenetes epidemia pusztított a városban, olyannyira, hogy a tanodi ifjúságot hazaküldték, és az iskolában az előadásokat beszüntettek” în Fodor I., *Kronikás füz.*, 1936, nr. 15-16, p. 17-18.
3. „Elsőbben a lovak, marhák, disznók, kutyák döglöttek é vészben”, *Ibidem*, p. 18; Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, în *Indicatorul alfabetic al străzilor orașului municipal Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1923, p. 17.
4. Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii apocalipsului. Calamități naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 131-132.
5. *ANDJ Mureș, Scaunul Mureș, ordine și dispoziții*, ND. 122/1709.
6. Orbán B., *op.cit.*, p.116; „az 1719-ben-ben dühöngő pestis két jezsuita tanárot es sok fiatalat ragadott el es emiatt a tanítás huzamosb időre megszakadt”, în Fodor I., *Kornikás füz.*, p. 20.
7. *StMat*, III-IV, 1972, p. 182.
8. *MSKö*, seria nouă, nr. 12, 1896, p. 219-221.
9. *Ibidem*, p. 276.
10. I. Moldovan, *Date demografice (1700-1778)*, p. 144.
11. N. Togan, *op.cit.*, p. 189.
12. Traian Popa, *op.cit.*, p. 25, 209.
13. *Ibidem*, p. 215.
14. *Ibidem*, p. 218-219.
15. *ANDJ Mureș, Impuneri*, nr. 79/1739.

16. "1738-ban és 39-ben ismét megújul, mikor csak Vásárhelyt 900 emberélt esett áldozatául", Orbán B., *op.cit.*, p. 116; "1738 július 10-ig a székely fővárosban 900 emberélet esett a járvány áldozatául" în Fodor I., *Kronikás füz*, p. 21.
17. *Conscriptio Parochiarum, Parochianorum, Parochorum, Ecclearum, Ecctcorum, rerumque Ecctcarum almae hujus Diecaesis Fogarasiensis instituta Ao 1750 1-a Octob' is*", Dr. Bunea Augustin, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750, făcută de vicarul episcopesc Petru Aron*, în *Transilvania*, Sibiu, 1901, XXXII, nr. 9, p. 239-292.
18. Orbán Balázs, *Torda város és környéke* (Oraşul Turdan şi împrejurimile sale), Pest, 1820, p. 270.
19. "Anno 1759 die Mensis Decembris...", "III-io Oláh nemzetségből való ember telyességgel az városon örökséget ne vehessen sőt á város közönséges földeiből is sem szántó, sem kaszáló föld ne adassék az oláhoknak, senkys azokat á városi Civisek közül ne protegállyá augmentatíójakban munkás ne legyen, senki maga házána akár esméretes, annál is inkább esméretben kerengő, és a király Contributiót subterfugiálni kívánó embert harmad napnál tovább ne patíállyon, annál is inkább megtelepedésre az ollyannak helyt ne adgyon, hanem a Város fő Birájanak hirt tenni tartozzék. Ezekeben ha valaki ellenkezőképpen tselekeszik, város fő Biroságán irremissibiliter büntetődgyék", în *Statute juridice*, 1885, p. 157-158.
20. "e. Azoknak au Oláhokk is megítéltetett hogy compétál á kik az Tsuzmadia Czéhtol kordovány bőrk készítésére ez előtt edgy Seculummal ide hivatok, és minden postálkodást véghez visznek, ha szinte nem juratus Civisek is", în *ANDJ Mureş, Constitutio*, p. 67, pct. 67.
21. Aceşti tăbăcari erau: Oros Grigore, Bejan Mihail, Bucur Nicolae, Bardoşi Teodor, Oros Teodor, Pragoi Petru, Bardoşi Ladislau şi Moldovan Ioan, în Traian Popa, *op.cit.*, p. 314.
22. I. Lupaş, *Studii istorice. Probleme de istoriografie transilvăneană*, Cluj, V, Sibiu, 1945-1946, p. 33
23. Dr. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 683-685.
24. Traian Popa, *op.cit.*, p. 220-221.
25. Dr. V. Ciobanu, *op.cit.*, p. 683-685.
26. „1765-be parontsoltattot a Felséges Udvartól, hogy a három religion lévőek Conscribáltassanak, mely parantsolatnak ereje szerint a M. Vásárhelly Ref. Eclais Conscribáltatán van a Clérssal edgyütt a népnek száma teszen in summa 2418”, *Arh.bis.ref*, nr. 435/1765.
27. *ANDJ Mureş, Impuneri*, nr. 166/1778.
28. I. Moldovan, *Date demografice (1700-1778)*, p. 150.
- 29.. Marczali H., *Magyarország története II. Jozsef korában* (Istoria Ungariei pe timpul lui Iosif al II-lea), Budapest, II, p.524-526.
30. *ANDJ Mureş, Conscriptii*, nr. 12.
31. Csetri, Al. şi Imreh, Şt., *Strat.soc.pop.* p. 193.
32. L. Moldovan, *op.cit.*, p. 202-204.
33. I. Moldovan, *Date demografice (1784-1800)*, p. 178-179.
34. Traian Popa, *Monografia oraşului Târgu-Mureş*, în *Indicatorul alfabetic al străzilor oraşului municipal Târgu-Mureş*, Târgu Mureş, 1923, p. 21.
35. I. Moldovan, *Date demografice (1784-1800)*, p. 180.
36. Csetri Al. şi Imreh Şt., *Stratificarea socială a populaţiei din Transilvania la sfârşitul orânduirii feudale (1767-1821)*, în *Populaţie şi societate*, Studii de demografie istorică, Cluj. I, 1972, p. 210, tabelul 10. (În continuare: Csetri Al, Imreh Şt, *Stratificarea*)
37. *Ibidem*, p. 216-217, tabelele 21 şi 22.
38. *Ibidem*, p. 221, tabelul 28.
39. *Ibidem*, p. 227, tabelele 39 şi 40.
40. Fodor I., *Kronikás füz*, 1938, nr. 15-16, p. 22.
41. Csetri Al. şi Imreh Şt., *Stratificarea.*, p. 233, tabelul 48.
42. *Ibidem*, p. 238, tabele 57 şi 58.

43. *Arh.bis.ref.*, nr. 1211/1827.
44. Csetri Alexa. și Imreh Ștefan, *Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786-1848)*, în *Studia*, fasc.2, 1966, p. 61, tabelul 2. (În continuare: *Aspecte*).
45. "... Négy fő utzáin kivül másutt ment levéllel nem engedte meg á ki és be mentelt, - de Augusztus 22 – és Vásárhelyre is el harapozott és sokak lettek áldozat, în Fodor I., *Kronikás füz*, 1936, nr. 15-16, p. 27.
46. Csetri Al. și Imreh Șt., *Aspecte*, p. 61, tabelul 2.
47. "1836-ban a kolera csak Vásárhelyről 200-nál több áldozatot ragadott el", în Orbán B., *op.cit.*, p. 116; "Három hétig tartott, 's 200 egyéne felyül lettek martalékai" în Fodor I., *Kronikás füz*, 1936, nr. 15-16, p. 27.
48. Csetri Al. și Imreh Șt. *Aspecte*, p. 61, tabelul 2.
49. „*Natio Germanica in hac Civitate residens, medis suplicis sui libelli demisse exposuit se, pro eruditione prolium patrum familias Instructorem quendam Germanum Antonium Frajdl ab oneribus publicis p[ro]tectioneq [ue] contributionis exem[p]tum ordinari. Conclusum: petito suplicantis Nationis juste deferri debere*”, Benkő K., *Marosvásárhely*, p.56, nota 73.
50. "... de ma mar a német városban hiába németek; ... hogy még eredetég eredetének emlékét is elfeledte" în Orbán B., *op.cit.*, p. 132.
51. "... itt e tájat laknak azoknak oláh eredetű hivei, de ezek is annyira elszékelyesedtek, hogy csak magyarul beszélnek, s azért azokat keleti vallásu székelyekenk kell néznünk", *Ibidem*, p. 132.

V. ABREVIERI

PERIODICE. ACTE

ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj, I, 1926-1928; II, 1929; III, 1930-1931; IV, 1932-1938.

ActaMN – *Acta Musei Napocensis*. Anuarul Muzeului Național de istorie a Transilvaniei, Cluj, I, 1964...

AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca, I, 1958...

AIIN – Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj, I, 1921, Xi, 1947.

ANDJ – Arhivele Naționale Direcția Județeană....

ANDJ Mureș, Acta politica – Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Fond Primăria municipiului Târgu-Mureș, Acte politice.

ANDJ Mureș, Bias – Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Fondul Bias.

ANDJ Mureș, Col.hărți - Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Colecția de hărți.

ANDJ Mureș, Conscriptii - Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Colecția de conscripții și recensăminte.

ANDJ Mureș, Constitutio - Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Constituția Szilágiana, nr. 470/1764.

ANDJ Mureș, Impuneri - Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Fond Primăria municipiului Târgu-Mureș, Tabele de impuneri.

ANDJ Mureș, Mss - Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Fondul manuscrise.

ANDJ Mureș, Privilegii – Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, Documente privilegiale

ANDJ Mureș, Protocoale și registre - Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș. Primăria orașului Târgu- Mureș, Protocoale și registre.

Apulum – *Apulum*, Anuarul Muzeului Național al Unirii, Alba Iulia, I, 1942...

ArchÉrt (AE) – Archéologiai Értesítő. Régi folyam, I'XIV, 1869-1880; Új folyam, I-LIV, 11881-1932, Budapest.

Arh.bis.ref. – Arhiva bisericii reformată din Târgu-Mureș.

Arh.Ungariei - Arhivele Statului din Ungaria, Budapesta

Arh.Mold – *Arheologia Moldovei*, Publicație a Institutului de Istorie și Arheologie din Iași, București, I, 1961...

ARMSI – Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice, Seria II, 1886/1887 – 1916/1919, seria III, 1922/1923 – 1944-1945.

CȘS – Cercetări de științe sociale. Publicație a Institutului de cercetări socio-umane, Târgu Mureș, I, 1982...

Dolg.Cluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából, Cluj, I-X, 1909-1919.

ErdMúz (-EM) – *Erdély Múzeum* (Muzeul Transilvaniei), Cluj, I-L, 1874-1945.

ETA – *Erdély Történelmi Adatok* (Izvoare istorice transilvănene), Cluj, I, 1855...

Közl – *Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum. Érem – és Régiségtárából*, Cluj, I-IV, 1941-1944.

MagIst – *Magazin Istoric*, București, I, 1967...

Marisia – *Marisia*. Anuarul Muzeului Județean Mureș, Târgu-Mureș, I, 1975.

Materiale – Materiale și cercetări arheologice, București, I, 1953 – VIII, 1962.

MEpMű – *Magyar építő művészet* (Arhitectura ungară), Budapest, 1903-1944.

MSKö – *Magyar Statisztikai közlemények* (Buletinul statistic maghiar), Budapest.

MN – *Muzeul Național*. Publicație a Muzeului Național al României, București, I, 1974...

RevArh – *Revista Arhivelor*, București, I, 1924...

RevMed – *Revista medicală*, Târgu-Mureș, I, 1955.

RevMuzMon – *Revista Muzeelor și Monumentelor*, Seria Monumente Istorice și de Artă, București, I, 1964.

SCIA – Studii și cercetări de istoria artei, București, I, 1954...

SCIV(A) – Studii și cercetări de istorie veche (din 1975 și arheologie), București, I, 1950...

SCȘ – Studii și cercetări științifice, Seria științe sociale, Cluj.

SCȘS – Studii și cercetări de științe sociale, București, 1977, I-VIII, 1950-1957.

StMat – Studii și materiale. Publicație a Muzeului Județean Mureș, Târgu-Mureș, I, 1965... (V, 1975 = Marisia).

Studia – *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, IV, Series Historia, Cluj, 1958...

SzMű – *Szépművészet* (Artele frumoase), Budapest, I-V, 1940-1944.

SzOkI – *Székely Oklevéltár* (Diplomatoriu secuiesc), Cluj, I, 1972; II, 1978; III, 1890; IV, 1895; V, 1896; VI, 1897; VII, 1898; VIII, 1934.

T.S.Közl – *Történeti Statisztikai Közlemények* (Comunicări statistice maghiare), Budapest, 1958.

Ziridava – Studii și cercetări, Muzeul județean Arad, I, 1967...

LUCRĂRI COLECTIVE

Călători – Călători străini despre țările române, București, I, 1968; II, 1970; III, 1971; IV, 1972; V, 1973; VI, 1977; VII, 1980; VIII, 1983.

DIR – Documente privind Istoria României, Seria C, Transilvania, București, veac XI, XII, XIII (1075-1250), I, 1951; veac XIII (1251-1300), II, 1952; veac XIV (1321-1330), II, 1953; veac XIV (1301-1320), I, 1953; veac XIV (1331-1340), III, 1954; veac XIV (1341-1350), IV, 1955.

EmlKel – *Emlékkönyv Kelemen János Születésének nyolcvanadik év fordulójára* (Omagiu lui Kelemen Lajos la împlinirea vârstei de 80 ani), Cluj, 1957.

Ist Trans – *Din Istoria Transilvaniei*, Ed. III, București, Ed. Academiei, I, 1963; Ed. II, Ed. Academiei, II, 1961.

MonIst – Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare, CSCAS, DMI, Sibiu, 1969.

MV. Tört – Marosvásárhely történetéből (Sub coordonarea lui Pál Antal Sándor și Szabó Miklós), Târgu-Mureș, 1999.

Omagiu Daicoviciu – Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960.

Prof. Mureșene – Profiluri Mureșene, Târgu-Mureș, I, 1971; II, 1973.

StIst – Studii de istorie, Sub redacția S. Fuchs, București, Ed. Academiei, 1968.

AUTORI

Acsádi Ignász, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio kórában (Populația Ungariei în perioada Pragmaticii Sancțiuni), în *Magyar Statisztikai Közlemények* (Buletinul Statistic Maghiar), Budapest, XII, 1896.

Armbruster, Adolf, Dacoromano-Saxonica, Cronicari români despre sași. Români în cronicistica săsească, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980.

Balogh Jólán, Az Erdély Renaissance (Renașterea în Transilvania), Cluj, I, (1460-1541), 1943.

Balogh Jólán, A késő-gotikus és renaissance-kor művészete (Arta din perioada goticului târziu și a renașterii), în *Magyar művelődéstörténet* (Istoria civilizației maghiare), Budapest, II, (f.a.).

Barițiu, George, Părți alese din istoria Transilvaniei, Sibiu, 1889.

Bauer, Alexandru, Compelxul gotic din cetatea Târgu-Mureș și unele referiri la primele fortificații ale orașului, în *SCȘ*, București, Ed. Academiei, 1977.

Békefi Remig, Népoktatás Magyarországon (Învățământul în Ungaria), Budapest, 1896.

Benkő, Károly, Marosszéki ismeretése (Cunoașterea Scaunului Mureș), Cluj, 1868-1869.

Benkő Károly, *Marosvásárhely szabad király várossa általános és részletes leirása* (Descrierea generală și amănunțită a orașului liber regesc Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1862, *ANDJ Mureș*, Mss, nr. 8. Sub redacția lui Pál-Antal Sándor lucrarea apare sub denumirea de: *Marosvásárhely szabad királyi város leirása 1862-ben* (Descrierea orașului liber regesc Târgu-Mureș până în anul 1862), publicată în anul 2001, Târgu-Mureș, Ed. Mentor.

Benkő Margareta, Probleme urbanistice ale orașului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în *SCIA*, tom. 14, 1967, nr. 2.

Benkő Samu, Permanență și devenire, Studii de istoria culturii, București, 1984.

Biás István, Köteles Szöcs Dániel 1651, évi sírköve (Piatra de mormânt din anul 1651 a lui Köteles Szöcs Dániel), Târgu-Mureș, 1929.

Biás István, Maros-Vásárhely régi építészeti emlékei (Vechi monumente de arhitectură din Târgu-Mureș), în *Az ellenzék*, (Opoziția), an XIX, 1931, nr. 96 din 15 august.

Binder Paul, Epidemiile de Ciumă în Transilvania în secolul al XVII-lea (1622-1677), în *Apărarea sănătății ieri și azi*. Studii, note și documente. Red. Brătescu, G., București, 1984.

Biró József, Erdély művészete (Arta Transilvaniei), Budapest, 1941.

Biró József, A Gernyeszegi Teleki-kastély (Castelul Teleki din Gornești), Budapest, 1938.

Bogdan, Alexandru, Date noi privind ansamblul cetății din Târgu-Mureș, în *StMat*, II, 1967.

Bogdan, Alexandru, Cetatea din veacul al XVII-lea de la Târgu-Mureș, în *RevMuzMon*, 1, 1974.

Borbely Andor, Erdély városok képeskönyve 1736-ból (Carte ilustrată a orașelor transilvănene), *ErdMúz*, vol. 38, fasc.II, 1943.

Cernovodeanu, Paul și Binder Paul, Cavalerii apocalipsului. Calamități naturale din trecutul României (până la 1800), București, 1993.

Chiorean, I, Dușa Tr, Ploșteanu Gr., Cetatea Tîrgu-Mureșului, Târgu-Mureș, 1968.

Cristache-Panait, Ioana, Arhitectura de lemn din Transilvania. I. Județele Alba, Mureș și Harghita, București, Ed. Museion, 1993.

Crișan, I. H., Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania, București, 1969.

Csetri Alexa și Imreh Ștefan, Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786-1848), în *Studia*, fasc. 2, 1966.

Csetri Al., Imreh Șt., Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orânduirii feudale (1767-1821), în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, Cluj, I, 1972.

Dankanits Adám, Începuturile urbanizării Târgu Mureșului, în *StMat*, II, 1967.

Dávid László, A középkori Udvarhely szék művészeti emlékei (Monumente de artă medievală în împrejurimile Odorheiului Secuiesc), București, 1981.

Drăguț, Vasile, Arta gotică în România, București, Ed. Meridiane, 1979.

Entz Géza, Erdély építészete a 11-13 században (Arhitectura transilvăneană în secolele 11-13), Cluj, 1994.

Faneșan, Costin și Gündisch Konrad, Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI-XVII), în AIIA, 18, 1974.

Farczady Elek, A marosvásárhelyi református egyházközség egyházi levéltár tükrében (Parohia reformată din Târgu-Mureș oglindită în arhiva parohiei), 1963, *Arh.bis.ref.* nr. III/47.

Farczadi Elek, A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos könyvtár (Biblioteca științifică Bolyai din Târgu-Mureș), în *EmlKel*, Cluj, 1957.

Fodor István, Kronikás füzetek (Caiete de cronicar), Târgu-Mureș, 1936-1939.

Giurescu, Constantin C., Giurescu, Dinu C., Istoria Românilor, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, I, 1975.

Goldenberg, Samuel, Clujul în secolul XVI. Producția și schimbul de mărfuri, București, 1958.

Goldenberg, S., Clima, climatologia și istoria, în AIIA, XVI.

Greceanu, Eugenia, Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei, în *Pagini de veche artă românească. De la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, București, Ed. Academiei, 1970.

Horedt, K., Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII, București, Ed. Academiei, 1958.

Hunfálvy János, Magyarország és Erdély képekben, I-III, Darmstadt, 1964.

Ignat, Sanda, Cetatea Târgu Mureș, în *Arhitectura*, București, 1, 1979, anul XXVII.

Imreh István, Viața cotidiană la secu. 1750-1850, București, Ed. Kriterion, 1982.

Jáross Béla, Emlékek a marosvásárhelyi róm. Kath. Egyházközség multjából (Amintiri din trecutul comunității romano-catolice din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1937.

Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok* (Studii de istoria artei), București, Ed. Kriterion, I, 1977; II, 1982.

Keresztes Gyula, Maros megyei kastélyok és udvarházak (Castele și conace din județul Mureș), Târgu-Mureș, 1995.

Keresztes Gyula, Marosvásárhely régi épületei (Clădiri vechi din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1998.

Kiss Pál, Marosvásárhely története (Istoria Târgu-Mureșului), Budapest, 1942

Kolozsvári Sándor și Óvári Kelemen, A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I, Az Erdély törvényhatóságok jogszabályai (Culegere de statute juridice ale autorităților maghiare. I, Statutele juridice ale autorităților transilvănene), Budapest, 1885.

Koncz József, A marosvásárhely Evang. Reform. Kollegium története (Istoria Colegiului evanghelic-reformat din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1896.

Kövári, L., Erdély építészeti emlékei (Monumente de arhitectură ale Transilvaniei), Pesta, 1866.

Lazăr, Valeriu, Repertoriul arheologic al județului Mureș, Târgu-Mureș, Casa de editură „Mureș”, 1995.

Lupaș, I., Studii istorice. Probleme de istoriografie transilvăneană, Cluj-Sibiu, V, 1945-1946.

Madarász Anton, Tîrgu Mureș, Studiu economico-geografic, 1976, *ArhNaț.Mss*

Makkai László, Erdélyi városok (Orașe transilvănene), Budapest, 1940.

- Maksai F., A Szászág megtelepülése, în Erdély és népei, Budapest, 1941.
- Mályusz E., A magyarország és a nemzetisékek Mohács előtt, în Magyar művelődéstörténet, II, Budapest, 1942.
- Man, Ioan Eugen, Aspecte privind evoluția istorică a orașului Târgu-Mureș pînă la 1848. I, De la începuturi pînă la sfîrșitul sec. XVI, în *Marisia*, XIII-XIV, 1984; II, Orașul Târgu Mureș în secolul al XVII-lea, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992; III, Târgu-Mureș sub stăpînirea habsburgică pînă la 1848, în *Marisia*, XXIII-XXIV, 1994.
- Man, Ioan Eugen, Contribuția cartografiei la interpretarea unor etnotoponime românești din municipiul Târgu-Mureș și împrejurimi, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992.
- Man, Ioan Eugen, Istoria orașului Târgu-Mureș, Târgu-Mureș, 1978, 1978, ANDJ Mureș, Mss nr. 317
- Mátyus István, Ó és Új Diatetica (Dietetica veche și nouă), Cluj, I, 1787.
- Meteș, Ștefan, Zugravii bisericilor române, în *ACMIT*, II.
- Mirel, Maria, Contribuții privind dezvoltarea urbanistică a orașului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX, în *ActaMN*, XII, 1975.
- Moldovan, Ioan, Date demografice privind orașul Târgu Mureș în perioada anilor 1700-1778, în *Marisia*, X, 1980, p.141-151.
- Moldovan, Ioan, Date demografice privind orașul Târgu-Mureș în perioada anilor 1784-1800, în *Marisia*, XIII-XIV, 1984, p.177-183.
- Moldovan, L., Instrucțiunile în limba română date în anul 1785 pentru înregistrarea (conscriptia) populației din Transilvania, în *Din istoria statisticii românești*, București, 1969.
- Molnár Gábor, Petri Nagy Gyorgy krónikája (Cronica lui Petru Nagy György), în *Maros-Vásárhely*, (Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, 1911, nr. 2, p.17.
- Nagy Géza, Az Erdélyi református templomok története (Istoricul bisericilor reformate din Transilvania), în *Magyar reformatus templomok* (Bisericile reformate maghiare), Budapest, 1942.
- Nagy Margit, Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok (Renaștere și baroc în Transilvania. Studii de istoria culturii), București, Ed. Kriterion, 1970.
- Nagy Margit, Stílusok, művek, mesterek (Stiluri, opere, meșteri), București, Ed. Kriterion, 1977.
- Nagy Szabó Ferencz, Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja (Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu-Mureș, 1580-1658), în *ETA*, I, 1855, p. 39-168. Lucrarea a fost editată și în limba română: „*Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580-1658)*”, București, Ed. Kriterion, 1993.
- Nagy Zoltán, János Barát és Köfaragó György Mátyás Király és Báthory István Erdélyi Vajda építészai (Călugărul Ioan și pietrarul Gheorghe, constructorii regelui Matei Corvin și a voievodului Transilvaniei Ștefan Báthory), în *Szmű*, 1944, nr. 4.
- Nagy Zoltán, A marosvásárhelyi vártemplom (Biserica cetății din Târgu-Mureș), în *MÉpMű*, 1944, iulie.
- Niedermaier, Paul, Dezvoltarea urbanistică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XV-lea, în *Studii de istorie a naționalității conlocuitoare din România și a înfrățirii cu națiunea română. Naționalitatea germană*. București, Ed. Politică, I, 1976.
- Orbán Balázs, A Székelyföld leírása (Descrierea secuimii), Pest, IV, 1870, cu referire specială la Târgu-Mureș între p. 106-153.
- Orbán Balázs, Torda város és környéke (Orașul Turda și împrejurimile sale), Pest, 1820.
- Orbán, István, Marosvásárhely földrajza (Geografia Târgu-Mureșului), Sárospatak (Ungaria), 1943.
- Pál-Antal Sándor, A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára – Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu Mureș, Târgu-Mureș, Ed. Mentor, 1997.
- Pál-Antal Sándor, Székelyvásárhely în Marosvásárhely történetéből, Târgu-Mureș, Ed. Mentor, 1999.
- Panaiteșcu, P.P., Introducere la istoria culturii românești, București, Ed. Științifică, 1969.

- Pascu, Ștefan, Demografie istorică, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, Cluj, I, Ed. Dacia, 1972.
- Pascu, Ștefan, Meșteșugurile în Transilvania, pînă în secolul al XVI-lea, București, 1954.
- Pascu, Ștefan, Voievodatul Transilvaniei, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, I, 1971; II, 1979; III, 1986; IV, 1989.
- Pârvan, Vasile, Dacia, București, Ed. Științifică, 1967.
- Pârvan, Vasile, Getica, București, Ed. Științifică, 1987.
- Petică, Mihai, Noi descoperiri la Târgu Mureș "Combinat", în *Marisia*, VI, 1976.
- Petrescu-Dâmbovița, P., Cetăți medievale din pământ pe teritoriul României, în *MagIst*, 1978, nr. 9.
- Pokoly József, Az erdély református egyház története (Istoria bisericii reformate din Transilvania), Budapest, I, 1904.
- Popa, Alexandru, Academia Română și descoperirile arheologice de pe valea superioară a Mureșului (I), în *Marisia*, V, 1975 și (II), VI, 1976.
- Popa, Corina, Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei, în *Pagini de veche artă românească*, IV, București, Ed. Academiei, 1981.
- Popa, Traian, Monografia orașului Târgu-Mureș, Târgu-Mureș, 1932.
- Popescu, Dorin, Cercetări arheologice în Transilvania. IV. Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană, în *Materiale*, II, 1956.
- Popescu, Mihail, Orașe și cetăți din Transilvania, București, 1943.
- Popescu-Spineni, Marin, România în izvoare geografice și cartografice, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978.
- Prodan, D., Iobăgia în Transilvania în sec. Al XVI-lea, București, II, 1968.
- Protase, D., - Zrínyi A., Tezaurul de monede romane imperiale de la Cristești pe Mureș, în *ActaMN*, II, 2965 (pentru cel descoperit în incinta SC "AZOMUREȘ" SA. din Târgu Mureș).
- Protase, D., Autohtonii în Dacia, București, 1980..
- Ráth Károly, A magyar királyok hadjáratai utazásai és tartózkodási helyei (Călătoriile și popasurile regilor unguri), Győr, 1861.
- Russu, I.I., Materiale epigrafice din estul Daciei, în *ActaMN*, I, 1964.
- Rusu, Mircea, Castrum, urbs, civitas (Cetăți și "orașe" transilvănene din sec. IX-XIII), în *ActaMN*, VIII, 1971.
- Sebestyén Gheorghe, O pagină din istoria arhitecturii României, Renașterea, București, Ed. Tehnică, 1987.
- Spielman József, Restituiri istorico-medice, București, Ed. Kriterion, 1980.
- Stoicescu, Nicolae, Continuitatea românilor, București, 1980.
- Suciu, Coriolan, Dicționar istoric al localităților din Transilvania, București, Ed. Academiei, I, 1967; II, 1968.
- Szabó Nicolae, Arhiva Sfatului Popular al orașului Tîrgu Mureș (sec XV-XIX), în *RevArh*, III, 1960, nr. 1.
- Szentgyörgy Dénes, Maros-Vásárhely lexicon (Lexiconul Târgu-Mureșului), Târgu-Mureș, 1912.
- Szilágyi Sándor, Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti könyvtárban (Vechi însemnări de cărți în bibliotecile din Budapesta), Budapest, 1879.
- Szilágyi Sándor, Erdély országgyűlési emlékek, Budapest.
- Szotyori, I., A marisvásárhelyi orsz. Gyógyintézet eredetének és felállításának rövid igaz történetírása (Istoricul scurt și adevărat al originii și înființării spitalului civil public din Târgu Mureș), Târgu-Mureș, 1883.
- Teleki Domokos, A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története (Istoricul bibliotecii Teleki din Târgu-Mureș), în *ErdMúz*, 1930, nr.29, Cluj, p. 3-14.
- Teodor, Pompiliu, Avram Iancu în memorialistică, Cluj, 1972.

Togan, Nicolae, Statistica românilor din Transilvania în 1733, în *Transilvania*, Sibiu, XXIX, 1898.

Török Andor, Székelyföld irásban és képpen (Secuimea în scrieri și imagini), Budapest, 1941.

Tudor, D., *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, Ed. Științifică, 1968.

Vătășianu, Virgil, Istoria artei feudale în Țările Române, București, Ed. Academiei, I, 1959.

Velescu, Oliver, Casa Dominic Teleki Târgu Mureș. Date istorice, în *MonIst*, 1969, p. 179.

Veress, Andrei, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, București, I-XI, 1929-1939.

Vigh Károly, Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közsavak (Toponime și denumiri geografice la Târgu-Mureș), Miercurea Ciuc, Ed. Pallas, 1996.

Zádor Anna și Rados Jenő, A klasszicizmus építésze Magyarországon (Arhitectura clasicistă în Ungaria), Budapest, 1943.

Zrínyi Andrei, Olarii din Târgu Mureș, și produsele lor în lumina cercetării materialului rezultat din săpături, în *Marisia*, V, 1975.

Zrínyi, Andrei, Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XII e.n., în *Marisia*, VI, 1976.

VI. LISTA ILUSTRAȚIILOR

- Fig. 1. Principalele forme de relief ale orașului Târgu-Mureș
Fig. 2. Repartizarea principalelor toponime pe teritoriul orașului
Fig. 3. Târgu-Mureș. Zonarea descoperirilor arheologice
Fig. 4. Mărturii arheologice, I
Fig. 5. Mărturii arheologice, II
Fig. 6. Târgu-Mureș și așezările înconjurătoare, cu atestarea lor documentară
Fig. 7. Diploma lui Gabriel Bethlen din 29 aprilie 1616
Fig. 8. Pagina de titlu a Legilor orașului, înființate în anul 1604
Fig. 9. Târgu-Mureș la mijlocul secolului al XIV-lea
Fig. 10. Cele două zone ale orașului feudal (Duplex Oppidum)
Fig. 11. Așezarea satelor și moșiilor intrate în componența orașului Târgu-Mureș, până în secolul al XVII-lea
Fig. 12. Așezarea satelor Șășvar
Fig. 13. Așzarea satului Secuieni
Fig. 14. Așezarea moșiilor din zona superioară a străzii Voinicenilor
Fig. 15. Principalele zone ale orașului în care s-au împărțit pământuri
Fig. 16. Situația teritoriului orașului în anul 1898
Fig. 17. Târgu-Mureș în anul 1350
Fig. 18. Târgu-Mureș în anul 1400
Fig. 19. Târgu-Mureș în anul 1450
Fig. 20. Târgu-Mureș în anul 1500
Fig. 21. Târgu-Mureș în anul 1550
Fig. 22. Târgu-Mureș în anul 1600
Fig. 23. Târgu-Mureș în anul 1625
Fig. 24. Târgu-Mureș în anul 1650
Fig. 25. Târgu-Mureș în anul 1675
Fig. 26. Târgu-Mureș în anul 1700
Fig. 27. Biserica reformată din Sâncraiu de Mureș
Fig. 28. Biserica reformată din Sântana de Mureș
Fig. 29. Biserica romano-catolică din Sângeorgiu de Mureș
Fig. 30. Târgu-Mureș, fortificația veche
Fig. 31. Turnul mic pătrat, vedere generală
Fig. 32. Turnul pătrat juxtapus bastionului blănarilor
Fig. 33. Turnul mic, plan niveluri și secțiune
Fig. 34. Planul cetății secolului al XVII-lea
Fig. 35. Bastionul porții, vedere generală, planuri și secțiune
Fig. 36. Bastionul tăbăcarilor, vedere generală, planuri și secțiune
Fig. 37. Bastionul blănarilor, vedere generală, planuri și secțiune
Fig. 38. Bastionul dogarilor, vedere generală, planuri și secțiune
Fig. 39. Bastionul măcelarilor, vedere generală, planuri și secțiune
Fig. 40. Bastionul croitorilor, vedere generală, planuri și secțiune
Fig. 41. Tipuri de curține, secțiuni
Fig. 42. Cetatea din Târgu-Mureș în anul 1750 după Theumern
Fig. 43. Biserica din cetate, planul cu etapele constructive, capătul de vest al bisericii, desen
Fig. 44. Capela franciscană din cetate

- Fig. 45. Ferestrele gotice ale corului bisericii franciscane, desen și fațada sudică
Fig. 46. Biserici-sală, în stil gotic, din Transilvania
Fig. 47. Portalul de vest al bisericii, vedere generală și desen după Orbán Balázs
Fig. 48. Montanții portalului de vest, după Orbán Balázs și portalul de sud, aspect actual
Fig. 49. Fresca de pe timpanul portalului de sud
Fig. 50. Cetatea orașului Târgu-Mureș în anul 1736
Fig. 51. Casa Köpeczi Tamás (1554), plan subsol și parter
Fig. 52. Casa Köpeczi Tamás, plan etaj și aspect general
Fig. 53. Casa Francisc Nagy Szabó, plan parter, etaj și aspect general
Fig. 54. Casa Pálffy, plan, secțiune și aspect general în 1970
Fig. 55. Reprezentarea orașului Târgu-Mureș în harta lui Johan Konrad von Weiss, din 1735
Fig. 56. Planul orașului Târgu-Mureș în anul 1750
Fig. 57. Orașul Târgu-Mureș în anul 1750
Fig. 58. Orașul Târgu-Mureș în anul 1800
Fig. 59. Orașul Târgu-Mureș în anul 1850
Fig. 60. Târgu-Mureș în anul 1736, desen realizat de Konrad von Weiss
Fig. 61. Analiza schematică a stampeii din anul 1736 și planul zonei istorice după harta din 1898
Fig. 62. Piața Trandafirilor, latura de sud și nord (1821)
Fig. 63. Piața Trandafirilor, latura de vest și de est (1820), străzile Călărașilor și Arany János (1822)
Fig. 64. Strada Boylai, partea stângă (1819), partea dreaptă (1822) și strada Revoluției (1822) partea dreaptă
Fig. 65. Strada Revoluției, partea stângă și dreaptă (1822)
Fig. 66. Piața Republicii, partea dreaptă și stângă (1823)
Fig. 67. Veduta orașului Târgu-Mureș din anul 1827, a lui Toth Ștefan
Fig. 68. Cetatea din Târgu-Mureș, după gravura lui Toth Ștefan
Fig. 69. Veduta orașului Târgu-Mureș la mijlocul secolului al XIX-lea, a lui Alt Rudolf
Fig. 70. Veduta orașului Târgu-Mureș la mijlocul secolului al XIX-lea, a lui Greguss Ján
Fig. 71. Piața Trandafirilor, partea de nord, desen de Robok Lajos
Fig. 72. Piața Trandafirilor, partea de sud, desen de Robok Lajos
Fig. 73. Veduta orașului Târgu Mureș, desen de Robok Lajos
Fig. 74. Fântâna lui Bodor Péter după desenul lui Toth István din 1824 și în anul 1911
Fig. 75. Piața Trandafirilor cu cartarea principalelor clădiri
Fig. 76. Piața Petöfi cu cartarea principalelor clădiri
Fig. 77. Piața Bolyai cu cartarea principalelor clădiri
Fig. 78. Cetatea orașului după gravura din anul 1824 a lui Toth Ștefan și Orbán Balázs
Fig. 79. Cazarma din cetatea orașului, plan niveluri, secțiune
Fig. 80. Porticul dintre curtină și biserică, plan și secțiune, după Grigore Ionescu
Fig. 81. Biserica iezuită, fațada principală, desenul din 1821 și plan
Fig. 82. Biserica minorităților, plan parter, etaj și fațadă
Fig. 83. Biserica cu mănăstire a franciscanilor, plan niveluri
Fig. 84.. Turnul bisericii franciscanilor, fațadă, desenul din 1821 a lui Toth Ștefan și plan niveluri
Fig. 85. Biserica mică reformată, plan și fațada actuală
Fig. 86. Biserica de lemn, plan și fațadă laterală (desen), aspect actual
Fig. 87. Biserica de piatră, plan, aspect general
Fig. 88. Casa cu piloni, plan niveluri, aspect general
Fig. 89. Prefectura veche, plan niveluri cu etapele construirii
Fig. 90. Prefectura veche, aspect general
Fig. 91. Colegiul reformat, situația incintei și a construcțiilor în anul 1767
Fig. 92. Colegiul reformat, internatul realizat în anul 1802, plan niveluri

- Fig. 93. Colegiul reformat, clădirea internatului din anul 1802, situația din anul 1909 și aspectul actual
- Fig. 94. Colegiul reformat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după Orbán Balázs și în anul 1907
- Fig. 95. Biblioteca Teleki, plan niveluri
- Fig. 96. Biblioteca Teleki, proiectul lui Ernst Koch, plan niveluri
- Fig. 97. Biblioteca Teleki, proiectele lui Ugrai László și Schlaff Ignac, plan niveluri, fațadă și secțiune
- Fig. 98. Biblioteca Teleki, aspectul actual și din secolul al XIX-lea, după Orbán Balázs
- Fig. 99. Biblioteca Teleki, sala mare a bibliotecii (1881), după Ország Világ și starea actuală
- Fig. 100. Clădirea "Apollo", din piața Trandafirilor nr. 5 în 1925 și starea actuală
- Fig. 101. Casa Toldalagi, plan niveluri
- Fig. 102. Casa Toldalagi, după desenul lui Toth Ștefan din 1821 și starea actuală
- Fig. 103. Casa Kendeffi, fațada principală după Orbán Balázs și plan niveluri
- Fig. 104. Casa Kendeffi, fațada principală
- Fig. 105. Casa Teleki Domokos, plan niveluri
- Fig. 106. Casa Teleki Domokos, aspectul general actual și înainte de restaurarea din 1986
- Fig. 107. Casa Haller, plan niveluri și aspect general
- Fig. 108. Casa Kemeny din strada M. Kogălniceanu nr. 16, plan parter; fațada principală și aspect general
- Fig. 109. Casa Bornemisza din strada Târgului nr. 1, plan niveluri și aspect general
- Fig. 110. Casele nr. 3 și 4 din piața Trandafirilor, starea actuală
- Fig. 111. Casele nr. 3 și 4 din piața Trandafirilor. Situația înainte de etajarea lor, după Toth Ștefan
- Fig. 112. Casa din piața Trandafirilor nr. 55 (casa Steibel), plan niveluri și fațada principală
- Fig. 113. Casa din strada Bolyai nr. 7, plan niveluri și fațada principală
- Fig. 114. Casa Görög (A), situația înainte de etajarea realizată în anii 1827-1828, după desenul lui Toth Ștefan și starea actuală
- Fig. 115. Casa din piața Trandafirilor nr. 58, plan niveluri și fațada înaintea de anul 1973
- Fig. 116. Casa din strada Avram Iancu nr. 23, aspect general și plan nivele
- Fig. 117. Casa din strada Mihai Viteazul nr. 3, plan parter și aspect general
- Fig. 118. Casa din strada Târgului nr. 8, aspect general

Notă: Ilustrațiile (hărțile, planurile de clădiri) care nu poartă nici o altă indicație ca aparținând altei proveniențe, au fost executate de autor.

VII. SUMMARY

TÂRGU-MUREȘ – CITY HISTORY

I. FROM BEGINNINGS TO 1850

This work is a genuine attempt to present a somehow special history of the city of Târgu-Mureș, revealing, exclusively, its urban evolution both under the aspect of its territory and that of its buildings. The two monographic presentations of Traian Popa dated 1932 and of Kiss Pál in 1942 gave certain details about the urban evolution of the city and of its monuments, however without an accurate scientific analysis, limited only to the authors' sphere of interest. There are other three works – of Benkő Károly in 1862, Orbán Balázs in 1870 and Orbán István in 1943 – that abound in geographical and town building data, still not covering all aspects in the evolution of a town.

Owing to its length, the book is distributed into two parts. The first book includes the old ages, from the times of first settlements and documentary certification up to the years after the Revolution at 1848-1849, more precisely to 1850. The second book refers to years from 1850 to 1940, deemed as the period of build up and growth of the modern town.

Apart from old and new specialty works and studies, I have researched vast archives, cadastral and property registers, old pictures and original projects and mapping of buildings in order to be able to work out this book. All information was carefully recorded together with a minute observation of the characteristics of old town districts, of later breakdowns, of older buildings, analyzing their shape and architectural style, stages of their accomplishment and the alterations they underwent in time.

This book includes important chapters on the transition of the city. The first part displays a variety of topographical, geographical and toponimic data, specific to the city, closely related to its territorial progress and to the social life of its inhabitants. Chapter I deals with the progress of the town from its documentary beginnings in Mediaeval times up to the end of the 17th century and its sub-chapters deal with old evidences, the origins and name of the town, the structural, territorial and building evolution of the mediaeval town and growth of population. Chapter II refers to the following period, in the 18th century, up to year 1850 during the Habsburg domination; the structure of the sub-chapters is almost identical to the previous one. A rich illustrative support of tables, pictures, documents, etc contributes to a better grasp of the town's progress.

The work addresses especially readers interested in the historical past of the city but also those interested in the research of city planning. Considering that readers have already been acquainted with the essential moments of Transylvanian history this work no longer presents the general historical frame, but it reveals only events closely related to the city of Târgu-Mureș. In order to ease the reading of the text, I have taken the liberty to emphasize footnotes with remarks and especially quotations from documents and specialty works.